

Віталій ЛЕУС

**ДОЛІ КОНЕМ
НЕ ОБ'ЇДЕШ**

Департамент інформаційної діяльності
та комунікацій з громадськістю
Чернігівської обласної державної адміністрації

Віталій ЛЕУС

ДОЛІ КОНЕМ НЕ ОБ'ЇДЕШ

Повісті, оповідання, оповідки

Житомир
ТОВ «Бук-Друк»
2017

Книга видана коштом обласного бюджету Чернігівської області в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної та видавничої сфери Чернігівщини на 2016–2020 роки.

Не для продажу.

Редактори – Сергій Дзюба та Володимир Сапон

Леус В.М.

Л 52   Долі конем не об'їдеш / В.М. Леус ; ред. : С.В. Дзюба, В.М. Сапон.
– Житомир: О. О. Євенок. ТОВ «Бук-Друк», 2017. – 464 с.
ISBN 978-617-7607-21-1

Отамани повстанських загонів. Це вони боролися за самостійну, незалежну Україну. В жорстокій нерівній боротьбі полягли всі, як один. Пам'ять про невмирущий подвиг повстанців назавше залишиться у серцях вдячного українського народу. Про їхній короткий бойовий шлях розповідає нова художньо-документальна повість українського письменника Віталія Леуса «За хмарами завжди сонце».

Тамара Мельниченко і Олександр Таранов познайомилися за чисто випадкових обставин. Згодом одружилися, народили двох синів. Та доля не була до них милостивою. Чому? Про це читачі дізнаються з епістолярної повісті «Саша + Тамара = ?».

У новій книзі вміщено великий цикл оповідань, написаних письменником у зрілому віці. Автор успішно подолав журналістський шлях довжиною у півстоліття, добре знає життя. У своїх творах художньо осмислює події як минулого, так і сьогоdnішнього дня. І про що б він не писав: про соціальну несправедливість, драми й трагедії героїв, вірність і зраду – всі твори виписані добірною літературною мовою і на високому художньому рівні. Автор вміло подолав спокусу прошкувати второваною дорогою. Яскраве образне бачення, оголеність тонкої душі захоплюють при читанні цієї книжки.

УДК 94(477) «19»

© В.М. Леус, 2017,

© Художнє оформлення.

ТОВ «Десна Поліграф», 2017

© ТОВ «Бук-Друк», видання, 2017

ISBN 978-617-7607-21-1

ЗА ХМАРАМИ – ЗАВЖДИ СОНЦЕ

Художньо-документальна повість

ОТАМАН АНГЕЛ

I

Австро-німецька окупація України, що тривала протягом березня-листопада 1918 року, зазнала краху. Цьому передували революційні події, які по чергово спалахували то в Австро-Угорщині, то в Німеччині. Брест-Литовська угода, а згодом і Брестський мир були призупинені.

У середині 1918 року в Білій Церкві лідерами українських дрібнобуржуазних і буржуазно-націоналістичних партій було створено український уряд – Директорію. Її очолив один з лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії письменник Володимир Винниченко. Командувати українськими військами було доручено Симону Петлюрі. Ядром військ Директорії став полк галицьких січових стрільців. В умовах розбрату Директорія прагнула згрупувати сили в боротьбі проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини, утримати мир і розпочати будівництво нового життя. Адже ще третього березня 1918 року в Брест-Литовську Росія визнала Україну незалежною державою. Проте цей задум реалізувати не вдалося. Між тодішніми українськими політиками не було одностайної думки. У січні-квітні 1919 року частини регулярної української армії, очолювані Симоном Петлюрою, були розбиті. Окремим угрупованням довелося шукати прихисток у Східній Галичині, деякі частини військ пішли в Румунію. Вся територія Чернігівщини опинилася під владою більшовиків. Для боротьби з червоними були створені повстанські загони, котрі очолили колишні військові з армії Петлюри, представники місцевої інтелігенції. Відбувалася самоукраїнізація війська, самі вояки збиралися у полки, дивізії, були готові воювати. Вони діяли під гаслами й орієнтувалися на уряд Української Народної Республіки. Водночас зверталися із закликом виступати проти більшовицької влади, суворо карати тих, хто знущався над заможними селянами.

Окремі повстанські загони не витримали випробування часом – повернули зброю проти своїх і перейшли на бік більшовиків. І лише після того, як червоні, встановивши свою владу, запровадили політику воєнного комунізму, частина повстанців швидко зневірилася і почала чинити спротив Радянській владі. Один з повстанських загонів очолив отаман Євген Петрович Ангел. Його збройне формування носило назву «Курінь смерті імені кошового Івана Сірка». Дуже імпонував йому кошовий Запорізької Січі.

Очолювані ним свого часу загони успішно здійснювали походи на турецькі укріплення й проти кримського ханства. Отримавши підтримку селян та місцевої інтелігенції, повстанський загін уже з перших днів його створення розгорнув широку боротьбу проти більшовиків на територіях Прилуцького, Борзенського та Конотопського повітів.

II

Батьки отамана Ангела – вихідці з Болгарії. Втікаючи від турецького панування, спочатку опинилися у Бессарабії, а згодом прибули до щедрого і багатого Ічнянського краю. Серед родючих чорноземів облюбували село Власівку. Батько служив егерем у поміщика Тарновського, який мав маєток у Качанівці. Мати – проста селянська жінка, охоче поралася біля землі. Родина займалася вівчарством, виноградарством, вирощуванням овочів. У 1887 році на світ білий з'явився кароокий син Женя. З дитячих літ хлопчина не за роками мав гострий, допитливий розум, навіть дорослих вражав своєю сміливістю і хоробрістю. Коли підріс, вродою зачаровував не одне дівоче серце: повновиде обличчя, чорне, як вороняче крило, волосся з проділом на голові, світле чоло над очима. Немов художник-чарівник пензликом намалював густі чорні брови. Над горішньою губою двома хвостиками притупилися козацькі вуса. Уже з юних літ Євген, начитавшись літератури на військову тематику, визначив свій подальший шлях – бути військовим. Після навчання в кадетському корпусі і міністерському училищі, закінчив школу прапорщиків, дослужився до поручика.

Вітри революції повернули юного болгарина до Ічнянської землі, яка відтак стала йому рідною. Під час антигетьманського повстання сформував повстанський загін, який спершу діяв від імені Директорії. Та з часом, вступивши в конфлікт з українською владою, що на той час було притаманне багатьом повстанським загонам, починає виступати самостійно.

Один з таких загонів, що діяв неподалік Іваниці, очолював соратник Ангела, борець за незалежну Україну Павло Вернигора. Загін було створено ще за часів повстання проти Павла Скоропадського. Вернигора серед своїх земляків мав неабиякий авторитет. Цього разу він отримав від отамана Ангела завдання: напасти на Парафіївський цукровий завод, роззброїти охорону, вилучити зброю і доставити в його розташування.

Смеркало... Бійці на конях вирушили в дорогу. Коли дісталися Парафіївки, уже й споночіло. Спочатку на фоні сірого неба забачили кількаметрову трубу, а коли підійшли ближче, окреслилися контури самої цукроварні. Аби не зчиняти галас, бійці зістрибнули з коней, взяли за вуздечки і стиха повели.

– Братці, далі не підемо, – розпорядився Вернигора. – Проценко, Шемендюк і Скляренко залишаються тут. Коні також. Будете вартувати.

– Ну, батьку, – запхивкав шістнадцятирічний Юрко Шемендюк. – Ти ж пообіцяв мене з собою взяти.

– Накази отамана не обговорюються! – різко відрубав. – Візьму наступного разу. А зараз з хлопцями пильнуй за кіньми. Це також важливе завдання.

Буйногриві, відчувши волю, охоче накинулися на свіжу пашу.

Вернигора з групою бійців небавом розчинилися в темряві ночі. Цукроварня не працювала, чорніли вікна, так неначе їх хтось вимазав у сажу. Довкруг стояла первозданна тиша, лише десь далеко в селі валували собаки. У продовгастому приземкуватому приміщенні, це, певно, була сторожка і склади, з одного боку виднілося бліде світло. Помахом руки Вернигора дав знак бійцям, мовляв, ходімо. Коли наблизилися, наслухали п'яні голоси. Краєчком ока Вернигора зазирнув у маленьке віконце. У кутку стояв квадратний стіл. На ньому виднілася пузата сулія, поряд лежала хлібина і великий шматок сала. Три охоронці курили самокрутки і грали в карти. Один з них, занісши руку мало не за спину, з усього розмаху ляпнув картою по столу.

– Б'ю будь-яку карту! – затулюючись цигаркою, голосно вигукнув: – Підкидайте!

– Я б і радий... Та немає нічого, – мовив кучерявий з продовгастим носом.

– І в мене також, – додав капловухий.

– Тоді вам, хлопці, вішаю по погончику, – поклав на плечі по карті, – ха-ха-ха...

Вернигора дав знак рукою. Рвучко відчинив двері. П'яні охоронці не встигли і оком моргнути.

– Руки вгору! – скомандував Вернигора і, повернувшись до бійців, додав: – Зв'язати їх!

Охоронці зв'язали віжками, поклали на підлогу, кожному в рот засунули по кляпу. Після цього винесли всю зброю, та ще й прихопили два мішки цукру.

– Роздамо селянам, – мовив по дорозі Вернигора. – Їхні діти, певно, і не знають смаку цукру.

До повстанського загону Ангела дістались опівночі. Охорона доповіла: прибув отаман Павло Вернигора. Ангел поважав цю людину – справжній український патріот. З куреня вийшов у синій чумарці, каракулевій шапці із золотими китицями, що зблискували у сизому місячному сяйві.

– Доповідаю, брате, завдання виконано, – чітко доклав Вернигора і звернувся до своїх: – Ану, хлопці, несіть сюди зброю!

Повстанці передали рушниці, патрони, принесли два мішки цукру.

– Як ви його й довели? – усміхнувся Ангел.

Та ми що хоч довеземо! – вигукнув Вернигора. – У мене не хлопці, а орли! – окинувши постать отамана, додав: – Ви не замерзли тут?

– М-да, вдень так тепло було, а на ніч похолодало. Нічого, ми під кожухами спимо.

– Та я ось до чого веду, – Вернигора хитромудро підморгнув. – Ми тут в охорони дещо експропріювали. Шинкаренко, – звернувся до осавула, – ану, неси сюди сулію та закуску.

При цьому Павло розповів, як зв'язали п'яних охоронців, викрали зброю та ще й прихопили сулію з самогоном.

III

На Борзенщині діяв загін отамана Шекери. У своїх рядах він нарахував мало не з півтисячі бійців. На озброєнні загону були не лише гвинтівки й кулемети, а навіть бомби. Проте з одягом було тугоувато – повстанці зодягалися хто в що: одні ходили в селянському одязі, інші – в зношених шинелях часів царської армії. Були вони худі із запалими щоками, виснажені, зарослі. Проте очі яскраво світилися і горіли жадобою до боротьби. Отаман Шекера, стрижений «під макітру», з балабанськими вусами, був зодягнений у коротку кожушанку без рукавів і шаровари «до очкурні».

... По дорозі зупинилися на майдані в Шаповалівці. Це було велике село – у ньому мешкало близько п'яти тисяч чоловік. Поряд з отаманом Шекерею були його вірні й надійні товариші – Іван Індик, Семен Горкавий. Побачивши людей на змилених конях, люди струмочками полилися до сільського майдану.

– Доброго дня вам, люди добрі! – отаман змахнув десницею. – Ми повстанський загін. Чули про такий?

– А чого ж. Чули-чули, – скоромовкою відповів чоловік у чорній свитці, хромових чоботях і з люлькою в руках.

– Розповідайте, люди добрі, як вам тут живеться. Не зобижають більшовики?

– Погано, батьку, живемо, – мовив у відповідь чоловік у свитці. – Більшовицький комітет почав відбирати землю, нажиту ось цими мозолями, – підняв вкриті чорними борозенками долоні. – Та цього їм здалося замало. У мене забрали худобу – корів і пару коней. А тепер ще й з хати виганяють.

– А куди ж вони це добро дівають? – не стерпів Шекеря.

– Та куди ж. Голодранцям роздають. Є у нашому селів такі. Вони або п'яниці, або з віку ледарі. Одних тільки дітей уміли плодити. А на дармовщину ласі.

– Ану, ведіть їх сюди. Ми зараз з ними розправимося.

Дядько в свитці та ще кілька чоловік невзбарі на майдан доставили голову повстанського ревкому Михайла Степаненка і Василя Колесника. Обидва були злегка напідпитку.

– Оце вони, батьку! Саме добро награвоване пропивали.

– Ви займаєтеся бандитизмом. У чесних роботящих людей грабуєте добро, відбираєте землю. Іменем нашого повстанського загону ви засуджені до найвищої міри покарання! Семене, – отаман звернувся до Горкавого, – приведи вирок до виконання.

Гримнув постріл. Колесник і Степаненко зойкнули, закинули за спину руки і, немов підкошені, впали на бік.

Потім повстанці пішли на Борзну, а один з підрозділів рушив на Велику Загорівку – там встановилася міцна більшовицька влада. Зупинилися в центрі села, завели розмову з селянами. Прибулими зацікавилися всі жителі, жінки навіть привели малолітніх дітей. Гостей пригощали молоком, домашнім сиром. Розпитували проти кого вони воюють. Раптом бійці забачили попереду себе озброєних людей. «Більшовики!» – пронісся шепіт.

– Не бійтеся! – владно мовила огрядна молодиця в очіпку, з-під якого на потилиці виглядав чорний вузлик волосся. – Ми вас захистимо, – жінки нараз утворили півколо, на руки взяли малолітніх дітей.

– Стрільай, чого злякався! – вигукнула інша, зодягнена в запаску. Спереду, де сходилися її краї, біліла сорочка.

– Та вони герої біля бабських спідниць! – під регіт жінок вигукнула інша.

Отаман Шекера був приємно вражений: перед ним стояла жінка, сповнена ненависті до червоних. Вовняну запаску в поясі підперезувала плетена крайка, знизу виднівся вишитий поділ сорочки.

– Спасибі, люди добрі, що нас захищаєте. Ми також у боргу не залишимося, – дістав з кишені револьвер.

Більшовики побрязкали зброєю, потупцювали на місці, про щось пошепталися, потім розвернулися і пішли геть. Та за якийсь час з'ясувалося: вдалися до хитрощів. Здійснили обхідний маневр і вдарили повстанцям у спину. Кілька чоловік впали. Бійці одразу зорієнтувалися і почали відстрілюватися. Їм вдалося вийти з пастки, осідлати коней і рушити на Борзну.

... Годиною раніше сюди разом з вояками прибув отаман Шеке-ря. На парканах, стовпах і деревах висіли білі аркуші з карикатурами на царських генералів, Симона Петлюру, попів. В одній руці ті тримали хрест, а в іншій – кулемет і строчили по людях.

– Зніміть цю гидоту! – розпорядився Шеке-ря. – Хто це у вас такий гарний художник?

– Та є в нас тут такий один. На прізвище Богдан, – мовив дядько в капелюсі.

– А ось і він, – усміхнулася білява молодиця у різнокольоровій плахті. – Про вовка промова.

– Підійди-но сюди, – отаман змахнув нагайкою.

Худий, зарослий чоловік, стрижений «у кружок», похнюпивши голову, підійшов, розправив сірі вуса.

– Щоб це було востаннє. Зрозумів?

– Зрозумів, – промимрив юний художник.

– А зараз бери папір, фарби чи олівці... Що там у тебе? І намалюй карикатури на більшовиків. Якщо не виконаєш моє завдання – розстріляю власноруч. Затямив?

– Пане отамане, – затанцював на місці Богдан, – та я для вас що хоч намалюю. І не лише намалюю, а й розвішаю на парканах.

Того дня у Борзні повстанці захопили і розправилися з більшовиками та активістами – Воловичем, воєнкомом Буюном, слідчим Шварцом, чекістами Біляєвим, Янчуком і Щукіним. Художник Богдан дотримав слова: не лише намалював карикатури на більшовиків, а й розвішав по місту. Комісари були в шкірянках, босі, в драних штанях з латкою на сідниці. Люди, побачивши карикатури, падали від сміху. Водночас по місту розклеїли прокламації. Вони закликали до повалення більшовицької влади, як чужої для України, захисту релігії батьків та охорони «священної власності».

– Братці, та ви тільки подивіться, який талант! – реготав отаман.
– Та ти в мене справжнісінький художник. Як отой. Як це його? Ага, Тарас Шевченко. А давай до нас. Га? Роботу ми тобі знайдемо.

– Отамане, я б з дорогою душею. Та в мене мама хвора. Лежача вона, – з сумом мовив.

Жінки, які стояли неподалік, додали:

– І справді мати в нього ледь жива. А батька немає. Червоні на фронт забрали.

Слава про народних повстанців швидко рознеслася Ічнянським краєм. Люди брали з собою зброю, йшли в загін. Невзабарі в ньому вже налічувалося близько півтори тисячі осіб. Однак більшовики вирішили за будь-яку ціну придушити спротив. Спочатку на боротьбу з повстанцями відрядили загін, яким командував Макієвський, трохи згодом на допомогу залізницею прибув Дубовецький полк. Йому вдалося захопити Борзну з тилу. Сили були нерівні. Особливо у повстанців не вистачало зброї. Одні загинули, інших було взято у полон і розстріляно. Ще інші, відступаючи дрібними групами, розпорошилися по селах. Тільки вірні отаману Шекері повстанці продовжили боротьбу в загоні отамана Ангела.

IV

Село Іваниця розташувалося за дванадцять з гаком кілометрів від Ічні. Було центром колишньої козацької сотні Прилуцького полку. Його жителі свого часу брали участь у народно-визвольній війні українського народу 1648-54 років. Дванадцятого квітня 1919 року у другій половині дня повстанський загін Ангела прибув до Іваниці. У його складі було чотириста бійців, з них півсотні кінних. На кількох тачанках стояли кулемети. Побачивши вершників, селяни почали стікатися на майдан. Незабаром його запрудив велелюдний натовп з кількасот чоловік. У центрі на вороному коні сидів отаман Ангел.

– Доброго дня, люди добрі! – отаман змахнув каракулевою шапою, тільки золоті китиці зблиснули у світлих променях квітневого сонця.

– Доброго... – пронеслося над площею.

– Ви знаєте, з ким ми боремося?

Люди стенули плечима, загули навперебій, мовляв, звідки нам, батьку, знати.

– Ми боремося за Радянську владу на Україні, але водночас ми боремося з різними пройдисвітами, які позалазили до радянських

установ і Комуністичної партії. Теперішні владики, втративши всяку совість, чинять ганебні вчинки, руйнують країну, знищують здобутки революції, паплюжать авторитет Радянської влади. Наш девіз: «Бийте жидів, бийте кадетів, бийте комуністів-запроданців». І у вашій Іваниці такі є. Присмокталися до влади, як дитина до соски.

– Правильно говорить. Га? – обізвався дід в обшмультаному кожусі і латаній «вухатій»з чорного смушку шапці.

– Правильно! – обізвалася молодиця в голубій спідниці, яка стояла неподалік. – Тільки, діду, уже весна надворі, а ви ще й досі в кожуху ходите.

– Так поспішав, що й скинути забувся, – виправдовувався дід. – А тепер і справді жарко зробилося. Хоч би не спаритися.

Після мітингу повстанці почали збиратися в дорогу.

– Та куди ж ви, синочки, проти ночі? – забідкалася Євлампія Прокопівна Бондар. – Залишилися б у нас, помилися в лазні. Ще панська залишилася. Поки паритиметеся, ми вечерю приготуємо.

– А й правда, – додав її чоловік Харитон Махтейович. – Баба діло говорить. Розпрягайте, хлопці, коней!

– Козаки! – білим голубом злетіла у повітря правиця. – Люди в Іваниці – добрі і гостинні. Просять, аби ми залишилися у них на відпочинок. То як, згода?

– Як скажеш, батьку! – озвалися бійці.

– Люди добрі! – Харитон Бондар звернувся до натовпу. – Давайте пригостимо наших визволителів. Несіть до маєтку що в кого є: сало, хліб, квашені яблука, помідори, огірки.

– А в мене сулія домашньої. Можна принести? – Хома Гичка двозначно усміхнувся.

– А чому ж не можна? Неси! – Під загальний усміх козаків вигукнув Бондар. – Я ж кажу: несіть все, що в кого є.

Подружжя Бондарів свого часу служило в пана. Харитон Махтейович швиденько розтопив баньку. Заки козаки почергово милися, Євдокія Прокопівна з жінками накрили стіл – нарізали хліба, сала, квашених огірків. Багато з селян принесли молочні продукти – сир, сметану, парне молоко. Зварили кілька відер картоплі в мундирах.

Попарившись і помившись, хлопці наче заново на світ народилися. Деякі не стали чекати бані, роздяглися до пояса і вмилися свіжою колодязною водою.

– Спасибі, Харитоне Махтейовичу, за баньку. Давно не приймав такої купелі, – Ангел старанно розтирав червоне тіло домотканим рушником.

Вечір був тихий і зоряний. Неподалік догорало багаття. Бондар розворушив вогнище, бійців, які сиділи поряд, обдало жаром. Козаки примостились довкруг ряднин, заставлених їжею, схрестивши ноги по-турецьки. Бондар взяв до рук сулію, змовницьки підморгнув:

– А це для апетиту. У нашому селі так заведено.

– По чарочці й не більше, – отаман доторкнувся до ліктя Харитона. Зараз часи такі. Всього можна чекати.

Отаман немов у воду дивився. Наступного дня рано-вранці до Іваниці з Прилук підійшов більшовицький каральний загін. Зістрибнувши з коней, червоні ланцюгом розтяглися, утворивши фланги. О сьомій ранку правий фланг, на якому перебували бійці надзвичайного бойового загону та члени комуністичного осередку 21-го полку, кинулися у бій. Спочатку сили повстанців переважали, та небавом більшовики отримали підкріплення. Відтак ворожі сили значно збільшилися. У їх складі було вісімсот піхотинців, сімдесят кавалеристів, а озброєння – понад двадцять кулеметів та гармата.

Ангелівці з боями відступили до Парафіївки...

Минув деякий час і повстанський загін імені кошового Івана Сірка, зібравшись з силами, знову атакував Іваницю. Цього разу пошкодили телефон у волості, забрали всі ключі від помешкання та канцелярських шаф, печатку й банковий штамп. На книзі для обліку військовозобов'язаних Ангел власноручно написав: «Земля – кадетам, влада – радам, гроші – жидам, а решта – мужикам».

Дізнавшись про зухвалі випадки повстанців отамана Ангела, голова Прилуцького повітового комітету Петро Ковтун дав наказ командирові червоноармійського загону Соловійову відбити у повстанців Іваницю. Коли більшовицький загін прибув на місце, з'ясувалося, що на бік отамана перейшло все населення села. Більшовикам довелося піднімати цілий полк і посилати на допомогу червоноармійцям.

Повстанці відступили. Особливо гарячий бій спалахнув біля станції Пруси і Мартинівка. Та сили були нерівні. Багато вояків склали голови, решта з боями відійшли на територію Борзенського повіту.

Іваницьке повстання набуло такого загрозливого характеру, що змусило більшовицький уряд України оголосити керівника повстання поза законом. Прилуцький повітовий виконком Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів видав наказ № 6, який підтверджував урядовий захід:

«Повітовий виконком повідомляє, що бандити, які підняли повстання у повіті проти Радянської влади: Євген Петрович Ангел, Василь Федорович Ковтун, Павло Максимович Вернигора, Федір Андрійович Близнюк, на підставі розпорядження робітничо-селянського уряду України оголошуються поза законом. Будь-якому громадянину, який знає цих провокаторів в обличчя, надається право розстрілювати на місці, а у разі виявлення місця їх перебування терміново повідомляти про це Радянській владі».

У Прилуках в пожежному порядку створили надзвичайний військово-революційний штаб, згідно з наказом якого взяли вісімдесят заручників, більше половини з них розстріляли.

Незважаючи на суворі заходи боротьби, повстанський загін отамана Ангела продовжував свої активні дії. Наприкінці квітня 1919 року поблизу села Заграддя він вступив у бій з чекістами Лубенського загону. Останнім вдалося захопити штаб отамана і значну частину зброї. Після цього бою загін розділився на кілька частин – одні вояки повернулися додому, інші для більшої мобільності, розбившись на дрібні групи, під командуванням Кожушка, Тирі, Шевченка, Коваленка і Скрипченка, передислокувались у Прилуцькі та Ічнянські ліси, де й продовжили боротьбу. Загинув отаман Скрипченко у липні 1923 року від руки зрадника.

Ангел з групою вірних йому бійців влився в повстанський загін отамана Зеленого, який діяв у лісах і перелісах неподалік села Трипілля, що на Київщині. У 1919 році під його прапором зібралось тридцять п'ять тисяч вояків. Вони стояли за самостійну Україну, за створення державницьких позицій та збройних сил, національне відродження.

V

Отаман Зелений – Данило Ількович Терпило – за фахом учитель. Свого часу закінчив військову школу, вийшов з неї унтер-офіцером. За мужність і хоробрість удостоєний багатьох нагород. Сам середнього зросту, мускулястий, широкоплечий, темно-русявий, веселий вдачею і дотепний на гостре слово. Три місяці повстанці боролися з ненависним більшовицьким режимом... Не вистачало зброї. Місцеві селяни приходили в загін. Ось чому поповнення, яке прибуло з Прилуччини, отаман Зелений зустрів радо.

– Ангел?! – радо вигукнув Зелений, потім міцно обійняв і тричі поцілував. – Чув про такого, чув багато разів. А ось бачити доводиться вперше. Слава про ваш загін і до нашого краю докотилася.

Уже з перших днів ангелівці сміливо пішли у бій.

Про безстрашне військо отамана Зеленого, яке бореться за самостійну Україну, навіть дізнався сам Ленін, який тоді був на чолі більшовицького уряду – Ради Народних Комісарів. Кажуть, його гніву не було меж. Він широкими кроками міряв просторий кремлівський кабінет, нервово махав руками, раз по раз голосно зриваючись на крик:

– Ліквідувати! Негайно ліквідувати цю банду. Як могло таке трапитися, що діє вона не десь там у південних українських степах, а під самісіньким боком з Києвом?

Попри всі намагання більшовиків розправитися із зеленівцями, повстанці продовжували боротьбу за незалежну Україну – руйнувати транспорт та засоби зв'язку, псувати залізницю, телеграф і телефон, агітувати селян виступати проти комісарів, особливо тих, хто встиг заплямувати честь.

VI

На початку другої половини серпня 1919 року, коли армія генерал-лейтенанта Антона Денікіна, а нині головнокомандуючого Добровольчої Армії Росії, повела наступ з півдня, дісталася Лубнів, більшовики, втікаючи, напризволяще залишили Прилуки. Тримавши курс на Бахмач, їхній шлях пролягав через Іваницю. І тут червоноармійці пригадали, як їх кілька місяців тому «пригощали» вояки отамана Ангела. Цього разу вони вже були аж занадто хоробрі. Мали інформацію: ангелівці передислокувалися на правий берег Дніпра. Зупинившись в Іваниці, крім відпочинку, вони переслідували ще одну мету – заpastися продуктами. Наказали місцевому священику дзвонити у дзвони, аби зібрати народ. Майже годину без устанку бемкав той дзвін, однак на майдані так ніхто і не з'явився. Жоден селянин не підніс їм ні хлібини, ні кухля води. Комісар у шкірянці визірився на священика:

– Якщо ніхто не явився, значить, ти погано бив. Дзвони ще раз. Коли знову нікого не буде, я тобі бороду відірву.

Священик у літах перелякався не на жарт: прожив на світі багатько, але так з ним по-хамськи ще ніхто не розмовляв.

І знову над Іваницею розляглися тривожні дзвони. Та цього разу на майдан з усіх вулиць і провулочків почали бігти люди. Чоловіки – з косами і вилами, жінки – з макогонами.

– Де тут ці бандити засіли? Зараз ми їх! – вигукували.

Червоноармійці схопилися за зброю. Дзвін затих, проте, мов розтривожені оси, засвистіли кулі. Бій, що тривав хвилину з десятьма, завершився перемогою червоних. Комісар у шкірянці, не приховуючи радощів, водночас ще більше розізлився:

– Спалити! Наказую спалити оце бандитське село. Знищити його під самісінький корінь!

Червоноармійці, намотавши на дерев'яні кілки старе ганчір'я, облили гасом, підпалили і з палаючими факелами почали бігати від оселі до оселі. Суха солома займалася одразу, вона так горіла, аж тріщала. Свічками спалахнули понад триста осель. Жінки безпорадно розводили руками, голосили на все село, благаючи, аби більшовики надали цього звірства не чинили, однак ті слухалися лише свого комісара.

– Там... Там... В хаті моя п'ятирічна донька спить. Допоможіть! – вигукнула жінка і, знепритомнівши, опустила на землю.

Харитон Бондар, який випадково став свідком трагічної сцени, вилив на себе відро води, що стояло неподалік колодязя, і пірнув у вогнище. Незабаром на руках ніс заплакану дівчинку, яка вже майже задихалася. Вона нічого не говорила і навіть не кричала, лише шепотіла безкровними вустами. Мати, забачивши, що доньку врятовано, підвелася, схопила її на руки і, як найдорогоцінніший скарб, притулила до свого серця:

– Спасибі вам, дядьку Харитоне! Скільки житиму, стільки й дякуватиму. А вам, іроди, душогуби кляті, – кидала в спину червоних, – щоб вам добра не було. Ні вам, ні вашим дітям до сьомого коліна!

Зробивши чорну справу, більшовики так і не зважилися залишитися на ночівлю в Іваниці. Під'їжджаючи, на паркані залишили крейдою напис: «Смерть буржуазії, хай згине капітал!». Дядьки читали по складах і реготали:

– Знайшли буржуазію. Та в нас он руки які, – показували долоні, всі в чорних борозенках.

Чутки про більшовицькі звірства на Ічнянщині долинули і до отамана Зеленого. Почув про них й Ангел. Засумував. Скількох же приятелів він мав в Іваниці! Одразу підійшов до Зеленого:

– Дозволь, батьку, я з хлопцями змотаюся на батьківщину. Там комісари чимало лиха нарobili. Хотів би поквитатися з деякими кривдниками.

Отаман підтримав пропозицію Ангела – виділив найхоробріших козаків і найкращих коней. У дорогу рушили на світанку. Буйногриві

за ніч відпочили, набралися сил і летіли, немов навіжені. Дісталися Іваниці. Зупинилися на узгірку. Перед зором відкривалося велетенське чорне спаленище.

– Дивіться, що нарobili червоні нелюди! – Ангел орлиним поглядом окинув жаский обшир і пришпорив коня з білою плямою на лобі, що мала форму напівмісяця.

Підїхали ближче. Майже все село лежало в руїнах. Деінде димілись згарища. У свіжому повітрі чітко вловлювався запах горілого дерева. Люди блукали сумні й невеселі. Здебільшого не розмовляли, ходили з низько опущеними головами. Схоже, такого спаленища у своєму житті Ангелу бачити не доводилося.

Подумалося: ще недавно люди толоками зводили оселі. Ніхто з них і гадки не мав, що вже не за горами ті дні, коли більшовики розтопчуть батьківську святиню. Скільки тут радісних голосів – і чоловічих, і жіночих лунало, поки зводили. А скількох зусиль це коштувало. Люди інколи і недопивали, і недоїдали, тяжко гарували, аби скласти копійчку до копійчки. А вже потім, коли світлими, немов у дитини, очима-вікнами хата дивилася у світ, справляли новосілля. Скільки тут пролунало дзвінких пісень, скільки разів у танцях кружляли жінки й чоловіки.

Та збудувати оселю було ще замало. Кожна господиня намагалася приборати, аби вона була однією з найкращих. Всю зиму вишивалися рушники, ткалися рядна. Сільські умільці на коминах малювали веселих зозулястих півнів, котрі ранками кукурікали і запрошували господарів до нового робочого дня... Ангел заплющив очі і наслухав тихе порипування коліски, яку гойдала ньенька, до його ніжного і вразливого серця долинув дзвінкий дитячий сміх. Жінки народжували синів – аби продовжувався і ніколи не закінчувався славний хліборобський рід.

Погляд перекинувся на стоптаний палісадник. Кожна господиня мала його біля своєї оселі. Навесні розпушувала землю, висівала квіти – жоржини, гвоздики, чорнобривці, айстри, матіолу, висаджувала півонію і троянди. Влітку палісадник спалахував різнобарвним цвітом. А ще біля деяких осель стояли вулики, гулі бджоли. Під дахами ластівки мостили гнізда. Кожної весни вони поверталися додому з далеких мандрів, селилися у своїх маленьких оселях, виводили пташенят.

Немає нічого. Замість хат – спалені згарища, розтопані палісадники, зім'яті квіти. «Як же після цього з ними не боротися? – Ан-

гел стискував кулаки. – Та навіть у святому письмі написано: кров за кров. І поклявся сам собі Ангел: «Скільки топтатиме ряст на цій священній землі, стільки й боротиметься з червоними нелюдами».

Свого вороного Ангел спрямував до обійстя давнього приятеля – Харитона Махтейовича Бондаря. За ним прямували його бойові друзі-кавалеристи. Ще здалеку Ангел побачив: там, де колись стояла добротна оселя, крита бляхою, виднілися одні руїни. Подвір'ям з сокирою в руках, прошкував господар.

– Дядьку Харитоне, доброго дня! – на смагловидому обличчі Ангела випнулися жовна.

Бондар, зачувши своє ім'я, зупинився, потім озирнувшись, пильно подивився на прибульця.

– Отаман Ангел! – брови Бондаря, немов крила метелика, гайнули догори. – Радий вас бачити. Де ви в Бога взялися? Заходьте.

Кавалеристи зістрибнули з коней, по черзі підійшли до господаря, міцно потиснули гарячу жилаву руку.

– Ще на Київщині ми наслухали про лихо, яке спіткало вас. Їхали на допомогу, та бачимо: спізналися.

– М-да, – ворухив вустами Бондар. – Позавчора це трапалося. Третину села спалили нелюди. Ну й ми їм трохи всипали. Душ десять убили. Правда, – шкарубкою долонею доторкнувся до ноги, – і мене поранило. Стегно ще болить.

– Харитоне Махтейовичу, а давайте ми вам допоможемо трохи.

– Не відмовлюсь, – охоче погодився Бондар.

Вояки відпустили на вигін коней, аби трохи попаслися, а самі взялися за роботу. Навантажили дві підводи згорілих балок, вивезли за село і викинули до провалля. Потім згорнули попіл, скинули на підводу, також вивезли.

– Спасибі, братці, за допомогу. Тепер давайте перекусимо чим Бог послав. – Бондар гайнув до хліва, приніс сулію і закуску. – Підходьте, братці.

– Міцна, батьку, горілка, – витираючи уста, крикнув Ангел. – Нехай же міцним і життя ваше буде.

– А тепер прибрали згарище і будуватися будемо, – продовжував Харитон Махтейович. – Якраз обидва мої сини з армії повернулися. Саме сьогодні поїхали до лісу, дерево пиляють. Допоможуть. У Денікіна були. Кажуть: «Досить Росії служити, більше не будемо».

– Правильно кажуть. Значить, денікінці вже тут? – на зубах Ангела хрумтів малосольний огірок.

– У нас ще немає, – продовжував Бондар. – А в Прилуки увійшли. Тут наш сусід на базар їздив. Розкажує: там таке твориться, таке... Люди залякані, вдень замикають двері. Де не відчиняють, б'ють прикладами, людей шмагають нагайками. Увірвавшись до хати, трощать посуд, забирають їжу. Гвалтують, не розбираючись. Кажуть, згвалтували навіть вагітну жінку. Особливо дістається євреям. В одній сім'ї побили батька й сина, накинулися на дружину, збиралися відрізати коси. Тут на захист стала донька. «Змилостивившись», побили нещасну і пограбували квартиру – забрали золото.

– М-да, Денікін закликає до відновлення «єдиної неподільної», – пропонує вливатися в ряди Добрармії, – роздумливо мовив Ангел.

– Ви до них не збираєтеся перебиратись?

– І не думаємо. У нас з ними різні плани. Вони за Рассею-матушку, ми – за самостійну Україну.

Отаман від імені вояків подякував Харитону Махтейовичу за гостинність. Хлопці на прощання по черзі потиснули руку, осіддали коней і рушили в дорогу. Між станціями Ічня та Більмачівка влаштували диверсію – назустріч більшовицькому панцернику пустили порожній потяг. Однак перед зіткненням більшовики помітили і встигли повисакакувати з вагонів – залишили лише гармати. Червоні, оволодівши ситуацією, з рушниць і кулеметів почали поливати невеличкий загін повстанців. Бій тривав чотири години. У вояків закінчувалися патрони. Ангел дав бійцям наказ: непомітно відступати.

VII

Коли Данило Терпило ще навчався у військовому училищі, заприятелював з Дмитром Голубовим. Йому імпонував задержуватий, але водночас чесний і справедливий хлопчина. Трохи згодом з'ясувалося: була в Дмитра сестра-красуня Мар'яна. Данилу вона одразу припала до серця, не вагаючись, одружився на ній. Тільки після жовтневого перевороту Данило Терпило і Дмитро Голубов опинилися по обидва боки барикади – Данило боровся за самостійну Радянську Україну, а Дмитро зв'язався з більшовиками. Яюсь Мар'яна за дорученням Данила їздила до Києва у розвідку і привезла своєму чоловікові неприємну звістку. Буцім, за наказом Леніна, мають мобілізувати весь київський комсомол на боротьбу із зеленівцями.

І ось одного літнього дня на сивому Дніпрі з'явилися три паро-

плави. На їх широких палубах стояли молоді люди і натхненно співали «Смело мы в бой пойдём...» Вояки ще здалеку слухали спів, хутко підвелися і взялися за зброю. Отаман Зелений осідлав свого сивого бойового коня. Чотириногий друг був на диво слухняний, добре муштрований, навіть знав кавалерійські вправи. Під час наступу Данило керував ним тільки ногами.

– Козаки! – отаман підняв десницю. – Нашу боротьбу за самостійну Радянську Україну більшовики хочуть задушити. За наказом Леніна до нас на пароплавах, – кинув у бік Дніпра, – пливе київська комсомолія. Я думаю: червоним не вдасться нас придушити. Влаштуємо їм справжній бій!

– Влаштуємо, батьку!

– Слава Україні!

– Значить, так, – розпорядився Зелений, – піхота залишається в окопах на Халепській горі, кіннота Ангела рушає у Жуківський шовковичний сад. Наказую: як ударю з гармати, то ви відріжьте Трипілля від Халеп'я, аби червоні суходолом не змогли відступити. І, козаки, рубай, не зивай!

Пароплави один за одним причалювали до берега. Ось викинули трапи. Співи стихли і молоді люди почали сходити на берег. Відчувши під ногами твердь, вони почали розгортати фронти, а згодом і повели наступ. Коли увірвалися до Халеп'я, в селі не було жодної людини – одні собаки гавкали, зриваючись на ланцюгах. Коти, задравши хвости, ховалися за хлівами. Червоні зі злості запалили оселі. Забачивши, що село горить, Зелений наказав стріляти з гармати. Зачувши вибух, кіннотники на чолі з Ангелом пішли на село, кіннота пустилася з гори вниз. Повстанці з усіх боків оточили Халеп'я, залишили лише вузький прохід до пароплавів. Червоні збилися до купи і кинулися втікати, та потрапили під шквальний кулеметний вогонь. На допомогу воякам кинулися селяни, хати яких палали, мов свічечки. Вони хапали паліїв і кидали до криниць. Деякі намагалися врятуватися, хапалися за цямрини, але козаки шашками відрубували їм руки і продовжували трамбувати. Ангел привів до Зеленого полоненого більшовика.

– Батьку, що будемо робити? Він каже, буцім тебе знає.

Зелений пронизав діткливим поглядом полоненого, закинув назад голову і голосно зареготав:

– Та ще б не знав! Це шурин, рідний брат моєї жінки. Колись і справді був вірним другом, а зараз – запеклий ворог.

– Куди, батьку, ми його оприділимо?

– Зачинити в підвалі і приставити охоронника! Нехай пильнує, аби не втік. До нього нікого не впускати. Ось трохи перемежениться і я з ним особисто переговорю.

Та через деякий час до охоронника прийшла Мар'яна. Побачивши жінку незвичайної вроди, охоронець обм'як.

– Зелений дав мені наказ привести полоненого на допит, – суворо мовила і стулила в рубчик вуста.

Охоронник повірив на слово, відчинив масивні дерев'яні двері і випустив ув'язненого. Той, відчувши запах волі, хутко зник. За хвилину-дві нагодився сам Зелений.

– Ну, де тут жінчин брательничок? Давай мені його на розправу.

Охоронник весь побілів, його затрусило, немов у лихоманці:

– П... пане отамане, п... прийшла ваша жінка і сказала, аби я випустив, поведе до вас на допит.

– Як сказала? – визвірився Зелений. – Та ніякій жінці я нічого не говорив.

Аж тут і сама Мар'яна підійшла.

– Ах ти ж брехуха! – гнівно вигукнув отаман. – Ти – зрадниця! – дістав револьвер і вистрілив у скроню.

... Капітани на пароплавах, забачивши таку бійку, почали розвертатися, аби втікати назад, до Києва, та кулемети й гармати прошили їх наскрізь.

Судна один за одним почали тонути, а небавом і взагалі сховалися під сивими водами Дніпра. Команда, аби врятуватися, пустилася вплав до протилежного берега.

– Господь з ними. Нехай пливуть, – мовив Зелений і наказав усім полоненим вишикуватися в шеренгу.

Потім по черзі підходив до тих, котрі за широкими чорними бровами і булькатими очима були схожі на євреїв:

– Скажи кукурудза! – наказував отаман.

– Кукуруза, – щось булькало в горлі.

– Скажи «хліб»!

– Хлебушка...

Українців відпустили, а росіян і євреїв зв'язали дротом і повели на кручу.

– Значить так, – грімко вигукнув Зелений, – стрибайте з куців до Дніпра. Але, як тільки стрибнете, і на льоту, і в Дніпрі по вас будемо стріляти. Господь Бог бачив і знає, хто з вас підпалював оселі, а хто

ні. Невинних винесе на лівий берег. Там ми вас переслідувати не будемо.

... З кількох сотень полонених лівого берега не дісталоя й десяти чоловік.

VIII

Отаман Зелений не раз заявляв: «Мене ворог не вб'є. Якщо й загину, то лише від своєї кулі».

Так воно й сталося. На станції Христинівка підступно, пострілом у спину вбив отамана свій же боєць – Басанський. Опісля він перейшов на бік червоних.

Отамана селяни спочатку поховали в одному місці, а потім, побоювшись наруги червоних уже над мертвим, перепоховали в іншому. Мобілізовані ним вояки розійшлися по своїх селах.

Стосовно загибелі отамана Ангела є кілька версій. За однією, він дійшов до Житомирщини, між Бердичевом і Козятином вступив у бій з червоноармійцями, де й потрапив до рук чекістів. У 1919 році Євген Ангел був розстріляний.

За іншими версіями, згідно з наказом Симона Петлюри, виданим влітку 1920 року, до повстанців, Україна була поділена на чотири райони: Волинський, Поділля-Херсон, Катеринослав-Полтава та Чернігів-Харків. Командиром останнього було призначено Євгена Ангела. Степан Ріпецький у своїй праці «Українське Січове Стрілецтво» пише про зустріч сотника Січових Стрільців Кичуна з Ангелом у румунській в'язниці в 1922 році. Щодо подальшої долі отамана були й інші версії.

Окремі вояки загону Ангела повернулися у рідні краї, де й продовжували боротьбу. Для більшої мобільності вони розділилися на дві групи. Їх очолили Коваленко, Шевченко, Кожушко, Тира і Скрипченко. А коли вирушали на велику операцію, об'єднувалися в один загін під керівництвом Коваленка та Кожушка. 15 травня 1920 року невеличкий загін у складі семи повстанців обстріляв каральний загін з сорока чотирьох бійців. Загинув повітовий военком Яхонтов та міліціонер. Інші, злякавшись, почали втікати.

З кожним днем з озброєними до зубів чекістами боротися було все важче. У другій половині 1920 року чотири загони червоні ліквідували. Боротьбу продовжував лише загін отамана Скрипченка. Він діяв на межі Прилуцького та Борзенського повітів. Іван Андрійович колишній чекіст, більшовик, уродженець села Ряшки Прилуцького

повіту. У 1921 році його загін налічував двадцять п'ять бійців. Загін свого часу навіть відвідав представник Головного повстанського комітету, який на той час містився у Києві. На нараді, що відбулася темної ночі в лісі, вісімдесят повстанців вирішили і надалі продовжувати активні бойові дії. Однак це тривало недовго – до загону більшовики заслали свого агента. Він пообіцяв повстанцям амністію в обмін на зраду та ліквідацію керівництва загоном. Повстанці погодилися, а незабаром вбили отамана Івана Скрипченка, його заступника Опанаса Скубана, дружину Анастасію Наталенко та батька.

Так припинив своє існування повстанський загін, який на подвиг в ім'я самостійної України свого часу благословив сам отаман Ангел.

ОПЕРАЦІЯ «ГРОЗА»

I

Дем'ян Хижняк заніс в'язку хмизу до хати, поклавши біля печі, глухо мовив:

– Охрім Сирокваша повернувся.

Мокрина напівобернулася:

– Та невже? Бач, а ми його вже покійним вважали.

– Та й не сам. Привіз жінку-кацапку. І двох дітей. Люди кажуть: діти не од нього. Всиновив обох.

Панкрат, який спав на печі, враз прокинувся, кінчиком вуха зачепився за ниточку розмови, порадив: «О-о-о, тепер у мене сусід є! Буде з ким гратися».

Охрім Сирокваша чотири роки тому був призваний до армії. Одслужив, а додому не повернувся. І ось маєш.

– А де він жив? – нетерпеливилося Мокрині.

– Та де ж. У приймах був. Чи то в Пермі, чи у Пскові.

Панкрат зліз із печі.

– Ти вже встав, сину?

– Я виспався, мамо. Тато кажуть, ніби дядько Охрім повернувся. Та й не сам. А з дітками. Які вони, мамо?

– Я їх іще не бачила. Ось поснідаєш, сину, підеш познайомишся.

Хата дядька Охріма – присадкувата, обмазана глиною, з маленькими підсліпуватими вікнами, крита соломою, стояла навпроти. Обійстя сусідів роз'єднував плетений із лози тин. Панкрат,

хвацько перестрибнувши через перелаз посередині тину, опинився на сусідському подвір'ї. Тут уже крутилися двоє світлочубих хлопців. У старшого було довгасте і пласке, як дошка обличчя, в меншого – білде і кругле, мов яєчко, та ще й веснянками вкрите.

– Здорові були! – першим привітався Панкрат.

– Здоров бил, кагда не шутіш! – мовив старший і в його роті щось забулькало, так ніби пролилася вода.

– А чого це я маю жартувати? – обличчя Панкрата набрало ранкового вигляду. – Я серйозно кажу.

– Ах, еті хахли! – крутнув головою хлопчина. – Шуток не панімають, тебя как зовут?

– Панкрат. А тебе?

– Міня Єремей. А ето мой братішка, – поклав руку на плече, – Нікіта.

Отак Панкрат Хижняк познайомився зі своїми новими сусідами. А вже наступного дня прибіг додому з розбитим носом – обличчя було заюшене кров'ю.

– Хі-і-і! – забачивши таку оказію, вигукнула мама. – Хто це тебе так?

– Єремії палицею вдарив.

Мама обмила закривавленого носа, витерла сухим рушником.

– Більше, сину, туди не ходи. То недобрі люди. Он на нашій вулиці скільки дітей, із ними й дружи. Вони тебе не битимуть.

Мама як у воду дивилася. У сусідів, що не день, то крики, сварки. Та таке матюччя, що й слухати сором. Удвічі більше було соромно за те, що лайка і матюччя долинали з чорних вуст дружини Охріма Пестини.

– У родині Хижняків не заведено було говорити погані слова. Інколи, бувало, Дем'ян не стерпить, крикне на курку: «Ох, ти, зараза!» Дружина одразу його поправить: «Батьку, не черкайся». Панкратова мама була неписьменна, в церковно-парафіяльній школі не навчалася – ходити було ні в чому. Проте від природи мала щедрий розум – виховувала сина, аби зростав чесною, сміливою і порядною людиною. А ще прищеплювала любов до неньки України. Казала: «Ти, як відслужиш армію і повернешся додому, щоб мені не «чтокал» і не «какал». Говоритимеш по-нашому. Мова наша, українська, наймилозвучніша в усьому світі. Вона чиста і прозора, мов ранкове повітря».

Панкрат удома день понудьгував, доки ніс загоївся, а другодні про все забув і знову пішов до Сирокваш.

– Ти чьо, снова прішол? – вирячив булькаті очі Єремій.

– Так, прийшов, – спокійно мовив Панкрат. – Я тобі й Микиті гостинчика приніс, – дістав із-за пазухи два пиріжки з грушами.

Вони пахли кленовим листям, домашнім затишком і ще чимось солодко-щемним.

– Ох, і вкусно! – вигукнув Єремій.

– Да, дійствітельно, – додав Микита.

Брати їли так апетитно, буцім тиждень у роті й ріски не було. День приятелювали гарно. А другодні Єремій затіяв сварку, а надвечір іще й стусанів у спину Панкратові надавав.

– Я ж тобі, сину, казала: не дружи з ними, – забачивши похнюпленого хлопця, мовила мати. – Нехороші то люди. Щоб більше мені до них не ходив.

II

Із чернігівцем Григорієм Булахом Панкрат зійшовся, коли служив у царській армії. Здружило їх не лише земляцьке коріння. Сільський хлопчина відзначив про себе: його міський ровесник набагато розумніший і практичніший. Слухати розповіді Григорія для Панкрата було одне задоволення. Добре розбирався той і в політиці – знав, що куди й до чого. Тільки вільнодумство в армії не заохочувалось. Якщо й говорили між собою про царя як викінченого маразматика, то лише нищечком і пошепки.

Обоє – Григорій і Панкрат – були немов рідні брати: трохи вище середнього зросту, кремезні, темно-русяві з відкритими обличчями, за характером – прямі й відверті, без насмішок і зубоскальства.

Куди їх тільки не кидала доля – і в Санкт-Петербурзі служили, і в Москві. Деякий час воювали в армії у Симона Петлюри, вступили до Української партії соціалістів-революціонерів. Ідеї справи Симона Васильовича були близькі й дорогі обом. Петлюра боровся за національне право українського народу, за самостійну Україну, відокремлену від Московської держави. Повоювавши в армії Симона Петлюри, пройнявшись його духом, молоді вояки виявили бажання створити повстанські загони в рідних місцях, аби розширити і продовжити боротьбу. Симон Петлюра підтримав таку ініціативу.

Григорій Булах запропонував своєму побратимові по дорозі завітати до його рідного Чернігова, мовляв, коли ти ще в ньому побуваеш. Місто у нас – невеличке, проте затишне й гарне. А скільки церков, соборів, навіть під землею є церква – в Антонієвих печерах!

До міста прибули надвечір. Григорій Булах із батьками мешкав у передмісті – на Лісковичі. По дорозі розповів: за переказами, Лісковича належала чернігівському князеві Миколі Святоші, синові князя Давида Святославича.

У 1015 році Микола після постриження передав її Кисво-Печерській Лаврі. Отак за розмовами незчулися, як дісталися Болдиних гір. Тут, у пониззі, за дерев'яним парканом, пофарбованим у блакитний колір, розташувалася батьківська оселя. Уже смеркло, на величезному шатрі неба дрібно висіялися холодні зорі. Одна з них раптово відірвалася і, залишаючи після себе срібний слід, покотилася за Десну.

– Ось нарешті ми і вдома! – взявся за клямку Григорій. Однак хвіртка була на замку. Він хвацько переліз через паркан, відчинив з двору: – Заходь, друже!

В оселі, певно, на кухні, блідим полиском відсвічував каганець, відбиваючи на засніженому подвір'ї віконну раму. Григорій тричі постукав у вікно.

– Хто там? – майнула біла фіранка і у вікні з'явився батько з рідким волоссям та розкішною бородою.

– Це я, тату, Григорій. Відчиняйте!

– Синок, синок приїхав! – пролунав за шибкою голос мами. – Батьку, відчиняй хутчіш! Боже, яка радість...

Увійшли до хати. Мама й сестрички кинулися цілувати Григорія.

– Знайомтеся, – син сяючими очима поглянув на товариша, – це мій бойовий побратим. Разом служили, разом за самостійну Україну у Симона Петлюри воювали.

– Роздягайтесь, – батько відчинив скляні дверцята буфета, дістав карафку, – зараз вечеряти будемо. Мамо, став на стіл усе, що маєш найсмачніше.

Григорій розв'язав мішечок, дістав цукерки, пригостив менших сестричок.

... Уранці після сніданку хлопці подякували, перехрестилися на ікони. Тоді батько й каже:

– Вам дуже пощастило. Сьогодні в нашому місті велике свято. На майдані буде проголошено Українську Народну Республіку в Чернігові.

Обличчя у Григорія і Панкрата засвітилися, так буцім на них впав сонячний промінчик. І справді, їм страшенно пощастило. Значить, недаремно вони за неї боролися. Є вільна Україна! Хутенько під-

велися, зодягли свої шинелі, які за ніч нагрілися на теплій грубці, нап'яли на голови чорні кошлаті шапки-кубанки й пішли.

– Довго ж не баріться! – кинула навздогін мама. – Замерзнете – додому повертайтеся.

Григорій і Панкрат ішли сягнистим кроком, аби не запізнитися. На Валу, куди вони прямували, бемкали церковні дзвони – настрої був святковий. З подвір'їв раз по раз виходили святково зодягнені люди в кожухах і прямували на міський майдан. Невзабарі сюди прийшли і Григорій з Панкратом. Глянули – й дух перехопило: велетенський майдан, що простягнувся від Спаського собору до Борисоглібського монастиря, був ущерть заповнений людьми. За ніч морозець трохі осів, проте злегенька щипав за ніс та вуха. Тут, на узвишші, з боку Анисова, повівав колючий вітрець. Сонце з кожною хвилиною піднімалося, й довкруг розливалось море сяйва. У промінні зблискували позолочені маківки церков та соборів. Панкрат був тут уперше, тому з такою цікавістю й подивом усе оглядав. Натоп, який весь час озивався гомоном, ураз затих. З велетенської пройми Спаського собору вийшов священник у довгій рясі. Це був єпископ Іоанн. Довгий позолочений хрест змигнув на сонці. Ось він тричі обійшов собор і почав правити службу Богу. Григорій з Панкратом зняли шапки і тричі перехрестилися. Коли в морозяному повітрі, настоящому на запаху сіна з анисівського луку, розчинилися останні слова молитви, хлопці зодягли шапки, витерли очі, які від морозу засльозилися. Єпископ пильним поглядом окинув майдан:

– Люди добрі! Парафіяни! Сьогодні в нашому стародавньому місті – велике всенародне свято. Проголошується Українська Народна Республіка. Я невимовно радий, що ми дожили до цього щасливого дня. Вітаю вас усіх, зичу доброго здоров'я, щастя в особистому житті в ім'я розбудови нашої самостійної держави.

Священник, виголосивши привітальне слово, зробив крок назад і зупинився. Його місце зайняв середнього зросту, круглолиций у літах чоловік, зняв шапку і змахнув нею над головою.

– А це хто такий? – пошепки запитав Григорія Панкрат.

– Це Ілля Людвигович Шраг. Наш чернігівський адвокат, публіцист. Шанована в місті людина. Лідер українського національно-визвольного руху. Сам німецького походження – мати, правда, українка, батько – німець, але він щиро любить неньку-Україну.

– Дорогі мої земляки! – з широко відкритого рота вирвалася гаряча пара. – У складний, але незабутній період випало нам жити.

Складний тому, що в Україні ллється кров – брат пішов на брата. І в цьому не наша вина. Так зробили більшовики. У цих людей немає нічого святого. Їхній різанині протиставимо нашу мудрість, організованість і рішучість. Причина наших негараздів у нас самих – відсутність політичної волі, апатія, рабська покірність. Прокидаймося, люди! Годі нам спати! Бо якщо будемо спати, вороги заберуть у нас усе і, повірте, здеруть останню сорочку.

Неподалік стояли двоє дядьків у добре вичинених з овечих шкір кожухах і курили самокрутки. Сиві кужелі диму піднімалися високо в повітря.

– Що, куме, правильно він говорить. Га?

– Та куди вже правильніше. Влучає в самісіньке серце, – кум затягнувся цигаркою.

– А незабутній цей день тим, що ми проголошуємо Українську Народну Республіку. Він назавше ввійде в історію як день великої перемоги. З цього дня наша молода держава розпочне свій новий відлік. Слава Україні!

– Слава! Слава! Слава! – гучною хвилею розляглося над майданом, перекотилося з боку на бік і розчинилося у верховітті.

Виступаючий зодягнув шапку й відступив назад. Його місце зайняв кремезний чоловік. Також зняв кошлату шапку, помахав над головою, певне, в такий спосіб просив уваги.

– А це хто? – пошепки спитав Панкрат.

– О-о-о, це наш міський голова. Цю людину знає кожен чернівець. Аркадій Верзилов один із засновників міської «Просвіти». Вийшов із партії кадетів і вступив до партії автономістів-федералістів.

– Дорогі мої земляки! – наше місто – одне з найстаріших на мапі України. Воно знане в усій Європі. Жити в ньому вважає за щастя багато людей. Особливо багато останнім часом до нас прибуло відставників. У місті маємо свій водогін, електростанцію, лазні, вільну пожежну команду. З проголошенням незалежності України Чернігів значно змінить своє життя. Тому я голосую за автономію, простіше сказати – за незалежність. Тільки в такому випадку ми отримаємо право самостійного управління, самоврядування.

Аркадій Верзилов зійшов із почесного місця, зупинився поряд з Іллею Шрагом, про щось перемовилися. Потім усі відійшли вбік. Розпочинався парад військ Чернігівського гарнізону. У бойовім каре вишикувалися Український батальйон, запасний полк, Воронежська

дружина, ще дрібніша частина під синьо-жовтими прапорами. Командуючий – високого зросту, підтягнутий чоловік із ледь помітною сивиною на скронях у сивій каракулевій шапці, добротній шинелі з начищеними до блиску ґудзиками, обходив каре, вітаючи кожну частину. Після цього війська проходили церемоніальним маршем. Панкрат і Григорій особливо увагу звернули на обличчя – в очах проступала сила волі, зблискували рішучість і впевненість. Здається, тільки накажи – і вояки будь-якої миті готові стати на захист молоді держави. Та ось озвався оркестр. Із чорних виїмок труб вирвалася осонцена мелодія гімну «Ще не вмерла Україна». Знявшись у повітря, вона на січневому морозі набувала особливого тембру, заповнювала весь майдан. Багатотисячна юрба немов розділилася на дві групи. Одна вигукувала:

– Слава Україні!

Інша:

– Героям слава!

Другодні вранці Булах проводжав Панкрата Хижняка додому. Залізнична вузькоколійка, що наприкінці дев'ятнадцятого століття була прокладена від станції Крути, закінчувалася на лівому березі Десни. Тут містився дерев'яний одноповерховий залізничний вокзал. Григорій найняв візника, хлопці всілися на сани. За півгодини вони були на станції. Поїзд уже стояв на колії і, немов віл, запряжений у мажару, чмихав паром. Друзі міцно обнялися й тепло попрощалися. Панкрат, похитуючи мішком за спиною, легко застрибнув до тамбуру.

Саме в цю мить криком пугача озвався поїзд, зашипів іще дужче, колеса стрепенулися, заскреготіли, й поїзд вирушив у свою дорогу.

III

По полудню Панкрат Хижняк дістався Бобровиці. З вікна вагона бентежно-зворушливим поглядом окинув рідні місця. Серце аж ніби заясніло – нарешті він удома. Кажуть: у гостях добре, а вдома – краще. Рідна Браниця – колиска його дитинства, до якої рукою подати, містилася за якихось сім кілометрів. Разом із Панкратом на перон зійшло ще кілька людей. Серед селян, зодягнених у домотканний одяг, виокремив міського чоловіка в добротному пальті і з дерев'яним чемоданом у руках. Зайшов до напівосвітленого залу чекання. Зліва, біля широкої стіни, забачив буфет. Неподалік стояв умивальник, у нього було вмонтовано дзеркало. Панкрат злегка

пригнувся й усміхнувся: на нього дивився зарослий чоловік із чорними западинами під очима. «Нічого, – втішав сам себе, – приїду додому, мама нагріє в печі чавунчик води, поміюся в ночвах, поголюся, дивись, і на людину стану схожим». У полотняному мішечку, серед небагатьох речей лежала німецька трофейна бритва, яку свого часу виміняв за фунт тютюну. Помив руки, замовив у буфеті дві склянки чаю та пиріжок із повидлом – на більше грошей не стало.

– Чаю два, а пиріжок один? – чорнява повновида буфетниця з пишними грудьми плямкнула товстими, мов пампушки, вустами.

– Так, чаю два. Я замерз, хочу зігрітися, – мовив Панкрат. Він посоромився зізнатися, мовляв, на більше у нього коштів немає.

Дорога до Браниці була добре вкатана саннями, та ще й тугеній мороз її скріпив, а тому йти було напрочуд легко. З-за хмар виглянуло сонце, морозяний повів вітру легенько дув у спину, буцім долонею хтось підштовхував. Невзабарі за пагорбом у долині розляглося село. Закидані снігом, обкладені на зиму бараболинням, німотно стояли оселі. З куцих димарів котячими хвостами піднімався синій дим. Десь гавкали собаки, тривожно іржали коні. Панкрат пришвидшив крок. Незчувся, як уже прошкував селом. Неподалік від церкви вузесенькою стежечкою, по якій лише удвох розминутися, йшов священик – отець Павло. Високого зросту, довгобразий, зі смоляною бородою. На грудях зблискував срібний хрест.

– Доброго дня, свяятий отче! – першим привітався Панкрат.

– Доброго дня, сину! – отець Павло, який був осмучений і чимось занепокоєний, враз підняв голову, – здається, Панкрат Дем'яна Сергійовича?

– Так, отче, він самий, – змигнули білі зуби.

Розговорилися. На запитання Панкрата що нового в селі, отець безнадійно махнув кістлявою рукою:

– Новини не радують. Радянська влада відокремила церкву від держави. Зі школи вилучили ікони, всі культові предмети, священику заборонили до неї приходити. – Які ж тепер діти виростуть без Бога в душі й серці? Ай-я-я-й! – скрушно хитав головою отець. – Оголили й церкву. Описали інвентарне майно, позабирали всі золоті церковні коштовності, так ніби голодуючим Поволжя. Та то тільки ширма, аби нею прикрити грішне тіло. Насправді ж усі коштовності вони розтягли по своїх домашніх засіках.

Удома батьки зустріли сина радо, хоч мама і тато також були

засмучені новими радянськими порядками. Ревком спочатку встановив жорсткий режим, особливо до середняків, а потім ще й запровадив продрозверстку.

Ми її називаємо «развйорстка», – усміхнувся батько. «Червінці», о, це також нове слово, червоноармійці забирають усе до останнього, – від харчів до одягу.

– А ще у нас, сину, – додала мама, – сіно, яке ми з батьком заготовили на зиму для корови, червінці забрали коней годувати.

Панкрата аж пересмикнуло:

– Чим же ви Лиску годуєте?

– Ото у нас клуня була, то зі стріхи смичемо соломку, січемо на січку. Запарюємо мукою, та так і годуємо.

– А тепер, сину, – мовив батько, – нове начальство проводить підготовку до виборів до Рад. – Ну, ми їм проголосуємо. Ніхто з селян на вибори йти не збирається. І що найстрашніше, знаєш, хто всім цим заправляє?

– Скажіть, тату.

– Наш сусід, Єремій, пасинок дядька Охріма. А за помічника у нього рідний брательник – Микита.

– Та невже? – Панкрат аж підстрибнув на місці: – Як же таке могло трапитись: найгірший учень у школі, котрий не знав навіть таблички множення і вмів лише розписатися, прийшов до влади?

– Отака тепер влада, сину.

– У церкві він й ікони познімав, і хрести, й хоругви забрав, – додала мама.

– Я оце перед вами з отцем Павлом розмовляв. Він мені все розповів.

Цього й наступного дня Панкрат розмовляв із селянами. Всі, з ким не зустрівся, були однакові: Радянська влада, крім лиха, нічого доброго не принесла. Хіба що ледарям стало краще жити. Чоловіки були налаштовані по-бойовому: таку владу потрібно гнати у три шиї.

IV

Панкрат Хижняк вибрався на засніжений пагорб, окинув поглядом сільський майдан. «Мд-да, це, звичайно, не Чернігів, – подумав, – та нічого. Он скільки люду прийшло». Допоміг і отець Павло. Півгодини дзвонив у дзвони, скликав народ. Панкрат зняв кошлату шапку, змахнув над головою. Розбуджений натовп почав затихати. Тільки жінки стояли й лузали соняшникове насіння.

– Дорогі мої земляки! Я вже кілька днів перебуваю в рідному селі. Часу минуло небагато, але і його було достатньо, аби переконатися: безбожна Радянська влада нас, селян, зіштовхує лобами, аби ми ні за що проливали кров. – Стужавілий голос Панкрата дзвінко окреслювався на морозяному повітрі. – Вона незаконно відбирає землю у тих, хто своєю тяжкою працею придбав її, і передає ледарям, які тільки й звикли, що їсти дармовий хліб. Ми не дозволимо розорювати цих трударів. Свідомий бідняк повинен охороняти право господаря на землю, бо останній завжди годував незаможного, давав йому заробіток. Радянська влада поставила селянина на межу виживання – відбирає худобу, хліб, а взамін нічого не дає. Постійними поборами вона руйнує все дощенту, хоче перетворити нас на рабів і злидарів, аби ви все життя даремно робили на більшовиків. Ми не допустимо, аби селяни перетворилися на рабів Рад. Сьогодні в нашій Браниці ми створюємо повстанчий загін «Вільне козацтво». Запрошуємо всіх, хто небайдужий до долі неньки-України, влитися в його ряди.

– Що ж робитиме ваш загін? – обізвався дід у рудих шароварах із домотканого полотна, пофарбованих у настійці з потовчених жолудів.

– Перше, що ми зробимо, – ліквідуємо продрозверстку. З вас більше не будуть дерти сім шкур.

– Правильно, ти сину, кажеш! – вигукнула жінка в очіпку і свиті до вусів. – Тоді й мене записуй до свого загону. Я першою виступлю проти комуни.

– А що ти там робитимеш? Вареники варитимеш?

Жінки засміялися, а дядько, зодягнений у кожуха – комір стоячий, обкладений з обох боків дрібнесеньким сірим смушком – голосно вигукнув:

– Записуй і мене!

Голосів лунало все більше, Панкрат Хижняк упевнювався у справедливості справи, за яку бореться. І раптом на собі відчув гостро-зневажливий погляд. Спочатку не міг уторопати: хто ж на нього так пильно дивиться. Гайнув очима по натовпу. І раптом збоку забачив жалюгідну купку людей у будьонівках. Серед них виокремив пласке обличчя свого сусіда Єремія. Воно набрало червоно-темного відтінку. Єремій комуш щось сказав, і на вустах з'явився ікластий вищир. Панкрата аж зсудомило. Схоже, такого він іще ніколи не бачив на обличчі свого сусіда. Той вищир ніби застерігав: «Ну, начувайся! Ми ще зустрінемося з тобою».

– Так ось, – продовжував Панкрат, – спочатку ми виженемо з села більшовиків і комісарів, а потім візьмемось і за продрозверстку. А зараз, – отаман перевів погляд на купку в будьонівках, – геть звідси! І взагалі – геть з України! Їдьте туди, звідки приїхали – у свою Московію!

Похнюпивши голови, будьонівці пішли, а їм услід лунали свист, жіночі прокльони і глузування.

V

Часи були непевні – стара влада розвалилася, нова ще не zorganizувалася. У селах і містах панувала анархія – ніхто нікого не розумів, усе стало з ніг на голову. Солдати добровільно залишали армію – напризволяще кидали гармати, скрині з набоями, обозні повозки, коней із сідлами. Блукали ті, мов неприкаяні, нивами й луками в пошуках паші. Деякі хазяйновиті люди ловили буйногрових і пропонували селянам – хто за невеличкі гроші, а деякі й за літр самогону. Спочатку селяни охоче йшли на такий крок, та згодом роздивилися: з отих коней толку, як із козла молока. До плуга вони непридатні й почали відмовлятися. Цим і скористалися повстанці. Небавом у стайні кожного вояки загону «Вільне козацтво» кресав копитами бойовий скакун. Коней тримали вдома, а за наказом отамана Хижняка одразу сідлали вороних та буланих і алюром мчали на бойові операції.

Якось на Пасху в гостину до кума Грицька Стодоли, який мешкав у Браниці й воював у повстанчому загоні, завітав кум Данило з Кобижчі. За чаркою той і поскаржився – більшовики жити не дають. Таку развіорстку наклали, скоро по світу пустять.

Кобижча – велике село – розташувалось понад однойменною річечкою. Дворів у три тисячі не вбереш, а жителів тисяч із десять набереться. Землі хороші, а люди – роботящі, жили заможнo. Грабувати було кого.

– М-да, – може бути, – розважливо мовив отаман. – Там більшовики встановили владу ще в сімнадцятому. Ну, нічого, сьогодні свято, нехай уже дудлять свій самогон і закушують домашньою шинкою, а завтра вранці ми їх похмелимо. Я тільки хлопцям шепну.

Наступного ранку кавалерійський загін вирушив у напрямку Кобижчі. Коні, певне, занудьгували, застоялися у стайнях. Відчувши простір, летіли мов навіжені, тільки гриви розвивалися на пружкому весняному вітрі. При в'їзді до села, біля групки людей, отаман Хижняк зупинив вороного.

– Селяни скаржаться: більшовики розперезуються, відбирають останнє.

– Відбирають, сину, – осмучені дідові очі нараз спалахнули надією. – А ви відбирати приїхали? Правильно й робите. І мене пограбували й сусідку мою Гальку Черенкову не оминули.

– Еге ж, і у мене забрали мішок борошна, порося та курей, – зі сльозами на очах мовила жінка.

Козаки прислухалися. Спочатку з протилежного боку села долинув гавкіт собак, потім донісся жіночий лемент.

– Чуєте, – дід повернув голову і приклав до вуха гандрабастого пальця. – Ото, де крик, там більшовики селян грабують.

– Козаки, вперед! – отаман змахнув шаблею, тільки гостре лезо зблиснуло в повітрі, і загін помчав на допомогу.

Пролетіли кілька вулиць. Попереду з'явився широкий майдан, на одній із будівель майорів червоний прапор. Хижняк підлетів, шаблею зрізав деревко. Червоне полотнище, змахнувши в повітрі, впало прямо в калюжу – вночі пройшов дощ. Хижняк помахом руки дав знак:

– За мною!

Подолавши ще сотню метрів, вони повернули на вулицю і забачили таку картину: на возі верещав прив'язаний підсвинок, лежало кілька мішків, певно, із зерном, поряд стояв чоловік у шкірянці, на шкіряному кашкеті червоніла зірочка, а два молоді чоловіки в бudyонівках несли до воза повний-повнісінький лантух.

– Що ви робите, нелюди?! – слідом бігла жінка, тримаючи за руку хлопчика років десяти, за ними, мов гусенята, витираючи кулачками заплакані очі, дріботіли маленькі діти. – Та ви ж мене на голодну смерть залишаєте! Чим же я, – кинула погляд на дітей, – своїх пуцьвірінків годуватиму?

Неподалік хліва з вилами стояв блідий, як смерть, розгублений чоловік. Певне, не міг придумати, що його робити: кинутися на комісара – одразу розстріляє, стояти мовчки – відберуть останнє. Та ось він спочатку наслухав стукіт кінських копит, а потім забачив озброєних людей, які прилетіли на змилених конях. Той, який очолював загін, а це був отаман Хижняк, підлетів, мов вихор, і шаблюкою рубонув комісара по голові.

– Я вам зараз дам развйорстку! Я покажу, де раки зимують! – розмахував шаблею.

Голова нараз закривавилась і комісар гепнув на землю. Хлопці в

будьонівках кинулися врозтіч, та повстанці одразу перепинили до-рогу:

– Вміли брати – вмійте і повернути!

– Негайно віддайте усім награбоване! – розпорядився Хижняк. – Інакше зарубаємо!

Слова отамана подіяли на червінців, мов гарячий душ. Вони повернулися до воза й почали розносити по подвір'ях клунки. До ота-мана кинулася вся в сльозах жінка й почала цілувати чоботи.

– Спасибі, люди добрі!

– Заспокойтесь. Вони більше вас не займуть! – Хижняк зіскочив з коня, підійшов до діток, погладив їх по голівках і вийняв з кишені по хранзольці.

Козаки вже збиралися від'їжджати, як підійшла згорьована жін-ка.

– Пане отамане, а у мене таке горе. До нашого села внадився один комісар із району. Глумиться над дівчатами. І над моєю Марусинкою посміявся, а їй же всього п'ятнадцять роцків. Кажу йому: женись!

– А він що? – не стерпів отаман.

– А він, бачу, й не думає. Каже: ось революцію завершимо, роз-правимося з контрою, вашу Марусинку приймемо до партії, а тоді вже й зіграємо більшовицьку свальбу. Гулятиме все село. Чую сер-цем: сміється мерзотник.

– А де він? – визвірився Хижняк. – Давайте його сюди!

– Та де ж. Спить із Марусею на сіннику в клуні.

– Козаки! – Панкрат покликав до себе двох бравих хлопців – Се-мена Майстренка та Дениса Бондаренка.

– Що маємо з ним робити, батьку?

– Знешкодити падлюку. І не інакше.

Козаки тихцем пробралися до клуні. Комісар спав у обнімку з Марусею. Хлопці так швидко здійснили операцію, комісар лише озвався нелюдським криком.

... Через кілька днів надійшло повідомлення з Нової Басані. До села ще на початку березня 1917 року повернулися моряки-балтій-ці Гузько, Лотиш, Поліно, Зубець. Вони і принесли звістку про Лют-неву революцію, почали організовувати мітинги. Балтійці закликали селян не обробляти панську землю, забороняли заможним людям рубати ліс, продавати худобу. Однак, окрім розмов, далі справа не пішла – земля й підприємства залишалися у власників. Після Жов-

тневого перевороту 1917 року в грудні більшовики в Новій Басані проголосили Радянську владу, створили ревком. Головою обрали більшовика Лотиша. Комітет прийняв рішення конфіскувати землі в заможних селян. Та тут до села з військами Центральної ради ввійшов і повстанчий загін Панкрата Хижняка «Вільне козацтво». Вони не допустили конфіскації.

Все ж загони московських, брянських і курських червоногвардійців потіснили «вільних козаків». Ревком почав ділити землю – дісталася вона здебільшого ледарям, які не знали, що з нею робити. Водночас ревком придушив опір заможних селян, котрі підтримували повстанчий загін, організовував охорону маєтку пана Раковського. Однак це тривало недовго. Загін отамана Хижняка, який значно зміцнів, знову ввійшов у Нову Басань. Козаки відбирали награбоване майно, деяких обкладали штрафами, а тих, хто не бажав повертати, сікли шомполами. Шукали й розстрілювали комуністів та членів ревкому. Тоді і вбили більшовика Гузька, руки якого були по лікті у крові.

Багато активістів злякалися помсти й розбіглися по ніжинських та кобижчанських лісах, аби там у холодочку пересидіти козацьку владу. Та пережидати довелося чималенько. В Нову Басань увійшли війська Симона Петлюри. Разом із ними прибули й вояки Панкрата Хижняка. Отаман був невимовно радий зустрічі зі своїми бойовими друзями. З часом петлюрівці пішли, а хижняківці залишилися. Разом з іншими загонами повстанці громили радянські установи, нападали на продовольчі склади, цукроварні, здобували продукти, фураж та зерно.

У 1919 році Радянська влада, якщо й утримувалася в Україні, то лише в межах губернських і повітових центрів. Повстанчі загони, які очолили браві хлопці-отамани, мов гриби після теплих рясних дощів, густо вкрили всю Україну – від півночі до півдня. Селяни, яких примусово мобілізували більшовики, зі зброєю в руках переходили на бік повстанців. Їхній наступ розвивався досить успішно. Перед більшовиками постало завдання: з'ясувати соціальну природу виступів, аналізувати їх політичні гасла й виробити ефективну систему боротьби. Основні причини, які сприяли розвитку отаманщини, на думку більшовиків, були в темноті селянських мас. Водночас більшовики не приховували і своїх помилок. Вони відкрито визнавали: в питаннях земельної, національної та продовольчої політики з боку окремих представників Радянської влади були допущені при-

крі прорахунки. Більшовики намагалися найближчим часом їх виправити, аби надалі не допускати. З цією метою вони зібралися на пленум ЦК КП(б)У. Результати своєї роботи виклали у спеціальній резолюції «Куркульська контрреволюція і завдання партії».

Одначе й це мало допомогало. Повстанчі загони, дислокуючись у лісах, завдавали один за одним ударів по більшовицькій системі. Озброєний загін Панкрата Хижняка продовжував успішно тероризувати представників Радянської влади. Повстанці діяли відкрито й зухвало. Вони встановили контакти з емісаром уряду Української Народної Республіки Іваном Назаренком та Київським центральним повстанським комітетом. Емісари привезли радісну звістку: в містечку Сквира, що на Київщині, створено головну Повстанську раду. Начальник головного Повстанчого штабу Юрій Мазуренко висунув ультиматум голові Ради народних комісарів в УРСР: протягом двадцяти чотирьох годин передати владу повстанчим ревнокам, а більшовицькі війська вивести з України. Емісари з Києва закликали повстанців і надалі не складати зброї, активними діями продовжувати боротьбу. Тоді в Браниці було створено районний повстанчий комітет. Його очолив Пилип Цирень, заступником обрали Павла Опенька. Водночас емісари з Києва попросили козаків разом із бойовими діями вести пропагандистську роботу – організовувати мітинги, під час їх проведення роздавати листівки. Одну з них Іван Назаренко зачитав.

– Ось послухайте, – київський гість дістав із кишені аркуш, – як усе чітко й переконливо написано: «Брати українці! Ви наяву бачите, як навкруги плететься безвинна кров. Ваші пригноблювачі всіма силами намагаються якнайшвидше запрягти селянство в ярмо і стати господарями України. Вони – скрізь, куди не глянь, безсовісно рвуться до влади, аби нічого не робити, а лише командувати. Натомість українці – господарі свого краю, ходять босі, голі й голодні, блукають темними лісами, не знають, де прихилити свою голівоньку. Закликаємо українців рятувати і боронити свій край: до виступу, до зброї!».

Іван Назаренко закінчив читати й передав аркуш Панкрату Хижняку.

– Правильно написано! – озвався отаман. – До зброї, козаки українці! Ми сьогодні ж перепишемо цю листівку красивим почерком і будемо роздавати на мітингах. Нехай люди знають правду і піднімаються на боротьбу з комісарами.

Чутки про Бобровицьку повстанчу організацію докотились і до Києва, де отаборилися більшовики. За наказом ДПУ УРСР Чернігівський відділ ДПУ на початку квітня 1923 року призначив операцію під кодовою назвою «Гроза». Основною її метою була ліквідація районного повстанчого комітету, який містився у Браниці. Операцією мали керувати начальник секретно-оперативної частини Михайло Резанов і його заступник Георгій Єрмолинський. У їхнє розпорядження було надано 96-й дивізіон військ ДПУ у складі шістдесят багнетів і двох кулеметів, п'ятдесяти вершників губернської міліції та їхніх курсантів у складі дев'яноста багнетів і навчальний взвод Конвойного полку.

На місце операції безпосередньо мали виїхати співробітники губвідділу ДПУ Ковгаров, Хатьомкін, Каплун, Нікулін, Безсонов, Жибоедов, Сонкін, Гепа, Мікула, Марін, Юдін, Синіцин, Блохін, Дюбітов, Васильєв, Андрузський. Командуючим військових частин було призначено командира дивізії 96-го дивізіону Киселя, а його помічником – начальника курсів губміліції Стояновича. Командуючим до п'ятої години ранку належало зайняти висхідні позиції.

Кіннота, чисельністю у п'ятдесят шабель, повинна розташуватися на галявині лісу, що північніше й північно-західніше від Браниці, 96-й дивізіон і курсанти губернської міліції мали зайняти околицю села, встановити зв'язки на лівому і правому флангах з кіннотою, що розташувалася на лісовій галявині. Навчальний взвод Конвойного полку, який перебував у розпорядженні співробітника ДПУ Каплуна, повинен був дислокуватися з боку Козельця і діяти за вказівкою свого командира.

Операцію більшовики намічали провести за сім діб – саме на такий період військові частини було забезпечено продовольством і фуражем. Військове начальство добре знало норів і поведки червоноармійців, а тому зобов'язало начальників частин та офіцерів суворо стежити за тим, щоб ті не влаштовували самочинних обшуків без відповідних на те вказівок уповноваженого співробітника ДПУ.

Бобровицький район було оголошено на воєнному становищі.

VI

Напередодні стояв світло-сонячний весняний день. Панкрат рубав дрова, потім сів на колоду, аби перепочити. Сонце так спалахнуло, що він незчувся, коли й задрімав. Прокинувся, як поряд наслухав голос Павла Опенька:

- Біда, отамане!
- Що трапилося? – Панкрат різко підвівся.
- Завтра більшовики з міліцією та червоними на нас наступають.
- Звідки така інформація?
- Я щойно з Бобровиці. Дізнався від наших хлопців.

– Гарзд. Скажи до отця Павла, скажи: нехай дзвонить в усі дзвони. Скликаємо козаків.

Другодні погода різко змінилася. Всю ніч Панкрат майже не спав. Ліг пізно, прокинувся рано. З-за густих пелехатих хмар не те що не було видно сонця – навіть не пробивався жодний промінчик. Зрештою почало мжичити.

– А може, негоди злякаються? – сіпнулися мамині вуста. Схоже, й вона ніч не спала. – Ой, сину, сину, бережи тебе Господь!

– Такі справи, мамо, не відкладаються.

За годину повстанчий загін зайняв оборону з боку Бобровиці. Широку бинду дороги ще донедавна вкривав товстий шар снігу і криги, який розтанув і перетворив землю на суцільну багнуку. Як отаман не вдивлявся в засинену даль, шлях був вільний, жодної тобі лялечки. Та ось Панкрат своїм зірким поглядом забачив якісь велетенські тіні, що рухалися в їхньому напрямкові. Приклав бінокль.

– Скачуть! – коротко мовив. – Усім зайняти бойові позиції!

З кожною хвилиною силуети кіннотників окреслювалися все чіткіше.

Тепер уже й повстанці забачили натягнуте червоне полотнище, яке по обох боках тримали червоні. Коли відстань значно скоротилася, повстанці неозброєним оком могли забачити наступаючих. Отаман дав команду:

– Вогонь!

Хижняк зі своїм заступником Опеньком влучними пострілами скинули з коней двох вояків, які тримали червоне полотнище. Задравши ноги, вони полетіли долу. Полотнище з написом «Хай живе революція!» впало під ноги буланях, і ті одразу змішали його з грязюкою. Це послугувало повстанцям закликком до відчайдушної боротьби. Вони почали палити зі зброї, яка в кого була. Хижняк кинув гранату. Кінь став стовбула, ощирич великі жовті зуби, вершник опустив повід і впав на землю. Червоні спочатку розгубилися, навіть виникла невеличка паніка. Та ось червоноармієць у старій пошарпаній будьонівці дістав наган і вистрілів:

– Більшовики не здаються! Вперьод!

Червінці переважали своїх противників у силі та озброєнні. Уже з перших хвилин зав'язався жорсткий і нерівний бій. Ось Панкрат Хижняк влучним пострілом поклав в калюжу одного нападника, хтось із козаків знешкодив іншого. Спочатку червоні залягли, а потім почали наступати короткими перебіжками. Лунали постріли, доносилися стогони поранених. Та ось із боку лісу долинув стукіт кінських копит. Вершники змахували над головами гострими шаблями. У цей час отаман наслухав над вухом голос Павла Опенька:

– Що маємо робити, отамане? У нас закінчуються набої.

– А де Пилип Цирень? – питанням на питання відповів Хижняк.

– Б'ється до останнього.

– Передай хлопцям: непомітно відступаємо.

Повстанці зійшли з дороги, розчинилися між оселями. Більшовики, отримавши підкріплення, розмахуючи шаблями, мчали вулицями Браниці в напрямку її центральної частини. На приміщенні ревкому знову замайорів червоний прапор. На radoсах палили зі зброї, коні гарцювали під ними.

Повстанці підраховували втрати: загинули чотири провідні члени організації. І все ж вони не здавалися. То в одному кінці села, то в іншому лунали револьверні постріли. Більшовики змушені були в екстремому порядку скликати збори членів сільради. Прийшло на них душ із двадцять. Головував член президії губвиконкому Бистріков. На порядку денному стояло одне питання – вилучення зброї у населення і виявлення повстанців. Уся зброя, як холодна, так і вогнепальна, мала бути здана до штабу гарнізону, який тимчасово містився у Браниці. Ті, які відмовляться здавати зброю, розглядатимуться як посібники повстанців і згідно зі статтею 76, пункт 2 Кримінального кодексу УРСР будуть притягнуті до найвищої міри покарання. Водночас селяни були зобов'язані вказати місця, в яких переховуються повстанці. У разі відмови на загальних зборах буде прийнято постанову про виселення їх із Браниці. У селі було оголошено тимчасовий стан. З шостої ранку до дев'ятої вечора заборонялося ходити вулицями. Ті, які зігнорують наказ, доставлятимуться до штабу гарнізону для з'ясування особи.

Село буцім вимерло. Тільки червоноармійці та міліціонери швендяли його широкими вулицями, тягли за комір то одного, то іншого повстанця. За кілька днів заарештували і притягли до відповідальності понад двісті двадцять осіб.

Під час операції «Гроза» більшовики вилучили сім бомб, один кулемет «Кольт», шість револьверів, вісімнадцять обрізів, дві кавалерійські шаблі, індуктор для підриву залізничного полотна, два телефони, пристрій для прослуховування телефонних розмов, матеріали для кустарного виробництва набоїв.

Хвиля арештів досягла й Києва. Місцевий губвідділ ДПУ заарештував уповноваженого Центрального повстанського комітету на Чернігівщині Луку Артеменка та уповноваженого Української Народної Республіки Герасима Галайду.

Отаману Хижняку та ще небагатьом козакам удалося непомітно відійти і уникнути арешту. Їхня дорога пролягла до лісу. Там вони створили партизанський загін, до нього ввійшло дванадцять жителів навколишніх сіл. Зі зброї мали револьвери, гвинтівки, кулемет «Льюїс» та бомби. І хоч повстанців була жменька, все ж вони давали про себе знати. Боролися з москалями майже дев'ять місяців. У грудні 1923 року червоноармійцям вдалося вистежити й оточити нескоримих. Мужні козаки прийняли нерівний бій. Панкрата Хижняка та трьох бійців загону було заарештовано. Іншим вдалося вирватися з оточення й під керівництвом Олексія Шилоткача продовжити боротьбу на території Ніжинського округу.

Трохи згодом на сімдесят шість браничан за «пособництво бандформуванням» були заведені кримінальні справи.

VII

– Хижняка на допит! – гаркнув Єремій Сирокваша.

Червоноармієць, який із гвинтівкою стояв під дверима, хутко кинувся виконувати наказ.

... Єремій Сирокваша, який служив в органах ДПУ, особливо відзначився в операції «Гроза» з ліквідації Бобровицького повстанчого комітету. Про нього схвально відгукнувся сам начальник секретно-оперативної частини Резанов, під командуванням якого проводилась ця операція. Назвав його справжнім патріотом, борцем за Радянську владу. Допитувати отамана було доручено саме йому, Єремію Сирокваші.

За хвилину до кабінету завели Панкрата. Руки ззаду зв'язані дротом, темно-русяве волосся скуйовджене, з правого боку прилипло до закривавленого чола. Під очима темні синяки, продовгастих ніс перебили й він перекосився. Тільки очі – чорні, мов вуглинки, горіли ненавистю й бажанням до боротьби. Схоже, дай йому до рук зброю, отаман уже б цього разу не промахнувся.

– Ну, дорогою мой сосед, как спалось? – цинічно осміхнувся Єремій.

Хижняк, забачивши той же вовчий вищир, який ще помітив на майдані, аж голову в плечі увібрав. Схоже, на нього так не діяли ні побої, ні залякування, як ота гримаса на обличчі. Отаман зупинився посеред кабінету.

– Садись! – помахом кривулястої руки показав на табуретку, прибиту до підлоги. – В ногах ведь правди нет.

Єремій краєчком ока помітив: Хижняк покосився на його руку – й мовив:

– На руку мою смотришь? Да, тагда в Браніце міня раніло. Чуть руку не отрезали. Врачі спаслі.

«Лучче б її були відрізали, – подумав Панкрат, – і не мучив би ти людей».

– Дарагой мой сасед, – продовжував Сирокваша, – піші явку с павінной. Назові фаміліі, пометь, где нинче діслоцірується отряд, і я тібя атпущу на все четыре сторони. Я панімаю: кто не бил молод, тот не бил глуп.

У відповідь отаман мовчав, лише крутив скуйовдженою головою.

– Ну, вот ти воевал, боролся за ету, как би сказать, самостійну Україну. А толку-то. Что ти виіграл? Только свою жізнь угробіл і еще земляков своїх подставіл. Вместо того, чтобы пахать землю, жить і радоваться, все они пайдут в места не столь отдальонние. – Єремій дістав з шухляди білий папір і олівець. – Ладно, хватіт демагогії! Бері і піші!

Зависла в'язка гнітюча тиша. Йшла боротьба нервів. В отамана вони виявилися міцніші.

– Ну, чего вижідаєш! – гаркнув Єремій. – На своїх надєсшся? Не надєйся і не жді. Оні уже сюда больше не прідут. Советская власть установлена раз і навсегда. Самостійної України тебе не відать, как своїх ух. Еслі не напишеш, ми тібя расстреляєм. І не только тібя, а і мать твою, і отца.

– Та ви що? – вперше за кількахвилинне мовчання вигукнув Хижняк. – Невже ви не люди?

– Да, ми люди. А ви – звері!

– Єремію, моє останнє слово. Ми з тобою, можливо, й доживемо до того світлого і радісного дня, коли Україна стане самостійною і незалежною державою. Доживуть наші сини, онуки й правнуки.

– Ти хочеш сказать, что Україна пріобретють независімость, когда

наші кості сгніють, – знову на лиці вовчий вищир. – Ну й ну, – намацав у кобурі наган, вийняв і поклав на стіл.

Проте стріляти не став. Дістав нагайку і почав шмагати по обличчю, плечах і спині. Шмагав до останнього, доки Панкрат не опустився на підлогу. Лише тоді зупинився, перевів подих, відчинив двері:

– Красноармеєц Хлебніков, приведіте его в чувство.

Червоноармеєць вийшов на подвір'я, витягнув із колодязя відро холодної води, вилив на голову. Отаман стрепенувся, покрутив головою, роззираючись, мовляв, де я є.

– Вставай! Разьльогся, – гаркнув Сирокваша, підійшов, пхнув у бік і додав: – Хлебніков, отведіте его в камеру!

Другодні Панкрата Хижняка знову викликали на допит. Він ледь переставляв ноги, боліло все тіло, буцім аж вогнем пекло.

– Вопрос таков, – Єремій підвів голову.

Панкрат пильніше подивився на припухле, перепите обличчя. Схоже, воно було чимсь осмучене – чорніше грозової хмари. Навіть у Дзержинського, що дивився з портрета, і то було світліше.

– М-да, вопрос таков, – Єремій повторився, – вчора бандіти пустілі под. откос железнодорожный состав. Сто дело рук твоїх казаков. Прізнайся, кто імі руководіт і назові іх фамілії.

Панкрат Хижняк облизав спражкі вуста. Він так зрадів! Нараз відчув, буцім у нього влилися свіжі сили. Молодці хлопці! Значить, не склали зброї, продовжують боротьбу.

– Ну, чо молчіш, как будто води в рот набрал? Гаварі!

Єремій Сирокваша взяв до рук кастет і почав бити. Бив по чім попало: по голові, по руках, по спині, по нирках. Бив доти, доки той не втратив свідомість. Потім червоноармеєць Хлебніков знову облив арештованого холодною водою і привів його до тями.

– Спрашіваяу паследній раз!

У відповідь Хижняк не проронив жодного слова.

... Наступного дня на світанку більшовик Єремій Сирокваша власноручно розстріляв отамана Панкрата Хижняка.

«ПАТРІОТИЧНЕ КУБЛО»

I

Обставини, що склалися на той час, на думку першого президента України, відомого історика Михайла Грушевського вимагали «негативного оформлення того фактичного стану, в якому опинилася Україна, фактично вона стала самостійною, незалежною державою». Мала своє військо, власну монету, вела самостійну міжнародну політику, хоч формально не проголосила своєї незалежності. Таке рішення збиралися прийняти на Установчих зборах. Та воєнна ситуація не давала змоги зібратися у призначений час. Українські фракції виступили з пропозицією на більше не відкладати скликання. Тоді Україна видає свій Четвертий універсал, який і проголошує державу самостійною вільною і суверенною, ні від кого не залежною.

Та більшовики Росії на такий варіант не погодилися. Вони навіть у сні не могли уявити Расею-матушку без ласого шматка – України. Одразу кинули всі сили, аби задушити молоду Українську державу. У 1918 році розігнали Центральну раду, створили Український військово-революційний комітет, утворили Комуністичну партію, відкрили Український фронт, знайшли їй командуючого – чернігівця Антонова-Овсієнка. І зі зброєю в руках посунули на ще молоду українську державу, вік якої йшов на місяці. Тоді на боротьбу з більшовиками та москалями піднялося все українське селянство – були створені повстанчі загони. Їх чимало з'явилося на теренах Чернігівської губернії. Для координації дій була створена мережа підпільних повстанських комітетів. Вони підтримували зв'язки з урядом Української Народної Республіки в екзилі через Всеукраїнський Центральний повстанський комітет.

1922 року в маленькому містечку Ічня юні борці за самостійну Україну створили підпільну організацію «Патріотичне кубло», яка з часом виросла до повстанського загону. До її складу ввійшло близько сорока молодих людей віком двадцяти п'яти-тридцяти років. Очолив організацію Федір Палагута, який завідував обозом у заготівельній конторі. Віку йому було лише двадцять п'ять років. Симпатичний чоловік викликав до себе довіру і приязнь: стрункий, мов ясен, кашкет набакир, із-за пухнастих вій дивилися добрі й лагідні сіро-зелені очі. Кришталево чесний, розсудливий, терплячий у спілкуванні, можливо, трохи сором'язливий (на вечорницях од

дівчат відбою не було), спокійний і витриманий. Мав велике й добре серце, силу волі, до нестями любив неньку-Україну. Мріяв, аби вона була великою та багатою державою, а люди, котрі її населяли, жили щасливо й заможнo.

II

Уперше вирішили зібратися в чайній Дарії Панахнової, яка дісталася їй від покійного батька. У ній господарювала середнього зросту молода чорнява жінка. Невеличкий зал на п'ятдесят відвідувачів, кухня. Чайна працювала з ранку й до вечора. Тут можна було скуштувати суп, котлети з картоплею чи гречкою, галушки, вареники у сметані, млинці, налисники. Все це смачно готувала кухар тітка Настя. За помічниць у неї були дві доньки – Уля та Галина. У чайній працював і буфет. Коли в кишені лежала зайва копійчина, і ти бажав випити чарочку, будь ласка, бери казьонку, спотикач, вишнівку, вино, пиво. Словом, пий і їж, що тільки душа бажала. Напередодні Федір домовився з Дарією: ввечері він сюди заявиться зі своєю компанією. Відвідувачів не повинно бути, тітки Насті з доньками також. Зі страв, мовляв, нехай зварить лише картоплю, все інше – принесемо з собою,

– Коли хтось питатиме, що це за гульня, – нашептав Дарії Федір, – скажеш: Палагута день народження відзначає.

– Гаразд, – усміхнулася, – як сказав, так і буде.

І ось увечері до чайної з усіх усюд потяглися хлопці й дівчата. Всі вони були молоді – віком двадцяти-двадцяти п'яти років. Як тільки зайшов останній відвідувач, Дарія зсередини замкнула двері. Стіл одразу заставили пляшками та закускою – кожен із собою приніс випити й закусити. На столах, які довелося зсунути, красувались домашня ковбаска, тоненько нарізане сало, солоні огірочки, пиріжки з маком, свіжі яблука. По середині столів стояли миски з коропами – хлопці напередодні наловили у ставку.

Дарія пішла на кухню, а звідтіль повернулася з великою каструлею картоплі. Вона була так смачно приготована, що приємний лоскїтливий запах одразу гайнув по залу, Федір Палагута попрохав усіх налити по чарці. Налив і собі.

– Хлопці й дівчата, – підняв чарчину, – я вас справді запросив на день народження. Щоправда, не мій, а день народження нашої організації. Я взагалі-то народився на Покрову. Наша організація називатиметься «Патріотичне кубло». Чи згодні ви взяти в ній участь?

– Так! – забасували юнаки і дзвінкими голосами озвалися дівчата.
– Якщо хтось не бажає, силувати не будемо. Кажіть одразу. Є такі?

У відповідь була глуха мовчанка.

– Так ось, – продовжував Палагута, – наша організація підпільна, тож прошу вас тримати язика за зубами. Про неї нікому анічирк. Крім нас із вами, не повинен знати ніхто. Її програма зводиться до наступного: «Підтримати стремління українських мас до відновлення самостійної України шляхом всенародного повстання». Головою організації буду я, а по-народному сказати – отаман. Кожен із нас для конспірації матиме псевдонім. Запам'ятайте: мій псевдонім Південний. Заступником у мене буде Григорій Книш-Книщенко, псевдонім Тайгура. Кожна організація має свого секретаря. У нашому «Повстанчому гнізді» секретарем буде Дем'ян Кирдан – псевдонім Ржавий. Члени нашої організації: Феодосій Лук'яненко – Добрий Вечір, Антон Москаленко – Задумливий, Олександр Ніколаєнко та Антон Камишний носитимуть псевдоніми Залізний... Потім Палагута назвав усіх членів підпілля та зазначив їхні псевдоніми.

Отаман окинув поглядом хлопців та дівчат і усміхнувся про себе. Якою радістю, бажанням до боротьби, внутрішнім блиском відсвічували їхні очі! Відчував, думи й серця також були налаштовані на велику роботу.

– Я ще раз наголошую: це дуже й дуже серйозно. Про наше підпілля ніхто не повинен знати, ми ніде не повинні світитися. Збиратимемося під виглядом веселої компанії, яка любить випити й закутити. Коли хтось натрапить на наш слід і поцікавиться, чим ми займаємося, відповідь має бути така: п'ємо, співаємо і танцюємо. Насправді ми готуватимемося до всенародного повстання. Вся Україна чекає наказу Головного повстанчого комітету, аби піднятися на боротьбу за незалежну, самостійну Україну, вільну від більшовиків і червоноармійців. Для того, щоб вести збройну боротьбу, вам потрібно мати зброю в достатній кількості. Аби нам не варитись...

Раптом у вхідні двері чайної хтось почав гамселити. Федір Палагута спрямував збентежений погляд на Дарію:

– Ану, сходи дізнайся, хто там добивається?

Панахнова неохоче підвелася, вийшла до коридора. Забачивши у вікні скуйовджену голову місцевого п'янички Левка Тетері, невдоволено запитала:

– Чого тобі треба?

– Налий стакан.
– Прийдеш завтра. Сьогодні закрито.
– Та як же закрито! – обурювався Левко. – Лампа горить і голоси чути.
– То Федя день народження відзначає. Він тебе запрошував?
– Ні. Дашо, налий стакан.
– А в тебе гроші є?
– Налий у борг. Одержу зарплату, поверну.
– Знаєш, скільки ти випив у мене в борг? Я вже більше не вірю жодному твоєму слову.
– Знаю. Але це востаннє.
– Йди звідси. – Дарія повернулася й пішла до залу.
– Що він там хоче? – поцікавився Палагута.
– Та випити. Ще не наївся. Лець на ногах тримається.
– Дашо, – Федір узяв пляшку, налив йому повну склянку, – нехай вип'є за наше здоров'я і йде додому. – А зараз, – звернувся до хлопців і дівчат, – ударимо гопака.

Андрій Скидан розтягнув міхи гармонії, і компанія пустилася в танок.

– На пий і йди додому. Чуєш, як молодь гуляє? – Дарія подала склянку.

– Та чую-чую, – Левко випив і крякнув. На зубах затріщав солоний огірок.

Коли за вікном подаленіло гупання непроханого гостя, хлопці та дівчата закінчили танок і всілися за столом.

– Аби нам не варитися у власному соку, – продовжував отаман, – перше, що ми зробимо – налагодимо зв'язки з підпільними повстанчими організаціями, що діють довкруг ічнянських земель.

III

Наступне зібрання влаштували в оселі самого отамана. Мешкав він на околиці Ічні, й тут уже не заважав ніхто. А як тільки трохи потепліло, штаб повстанчого загону перебазувався в густі ічнянські ліси, насаджені нашими прадідами століття тому. Нарубали гілок, вкрили соломкою – в полі лишилося чимало ожередів. Вийшло щось на зразок куренів. Із тих же гілок зробили ліжка – наслали соломи, потім із дому принесли теплу одягу – хто свитину, хто старенького кожуха. Спати на свіжому повітрі було одне задоволення. Харчі відбирали у більшовиків, які ті під час продрозверстки забирали у

заможних людей. Влаштовували напади на продармійські загони. У справі боротьби за незалежну Україну Федора Палагуту надихав отаман Ангел – мужній, рішучий і сміливий чоловік. Болгарин за національність, але як він любив Україну! На той час про загіт Ангела «Курінь смерті», який уже боровся на Київщині у складі повстанчого загону отамана Зеленого, на Ічнянщині залишилися тільки добрі згадки.

... Першим із розвідки до Козельця повернувся заступник отамана Григорій Книш-Книщенко. Хвацько зістрибнув із коня, до дерева не прив'язував – нехай попасеться. Неподалік широко слалася овальна галявина, вкрита зеленим соковитим різнотрав'ям.

– Ну, Григорію, розповідай: як з'їздив, із ким зустрічався?

– Добре, отамане, з'їздив, – Григорій вийняв із кишені парабелум. – Ось тобі подарунок від самого отамана Павла Шидловського. Він же й організатор повстання.

– Як він із себе?

– Красень чоловік. Сам колишній офіцер. Служив на артилерійському складі в Києві, завідував транспортом. Повстанчою організацією був направлений у козелецькі ліси формувати партизанський загін. Разом із братом Степаном із артскладу привіз партію зброї. Обіцяв нам дещо виділити. На тому тижні, отамане, даси мені трьох хлопців, змотаємося до нього, пообіцяв допомогти зі зброєю. М-да, з Києва із ним іще прибуло п'ятеро бравих козаків та пристали до загону кілька місцевих жителів. Згодом вони встановили контакт із повстанцями з інших сіл.

Під вечір із розвідки до прилуцького краю прибув Андріан Скубан.

– Отамане, – Андріан розповідав не без гордощів, – я встановив зв'язок із загоном Гонти – діє в районі Ладана. Отаман – уродженець Лохвицького повіту. В ньому півтори сотні козаків. Усі на конях і озброєні гвинтівками та кулеметами. Напали на Малу Дівичю. Перед цим перерізали телефонний дріт, убили дванадцятьох червоноармійців. А ще мені розповідали: у Товкачівці діє повстанчий загін, який назвав себе «петлюрівськими партизанами», захопив сільвиконком. Виявляється, з нами по сусідству – у Срібному – діє загін отамана Криворучка. Напав на прилуцьку в'язницю, визволив ув'язнених.

– М-да, це цікаво, – пожвавився Палагута. – Тобі не вдалося з ним зустрітись?

– На жаль, ні. Кажуть, зник у невідомому напрямку. У Срібнянській волості діє ще один загін із тридцяти бійців. Командують ним Нечай та Назарук. А головне те, отамане, що мені вдалося зустрітися й розмовляти з нашим земляком – Опанасом Скубаном. Він заступником у отамана Скрипченка.

– Чекай-чекай, – Палагута аж застрибав на radoщах. – Так це ж наш земляк. Мало того, приятель. Разом пасли худобу, боролися біля ставу. Так кажеш, він заступником у Скрипченка? Молодчина! Яюсь потрібно буде мені його провідати.

– З'їзимо разом, – продовжував Скубан. – Загін діє на межі Прилуцького та Борзенського повітів, у районі Малодівичької, Ольшанської та Іваницької волостей.

– О-о-о, та це майже поряд із нами. Так, піднімається Україна, піднімається. Невже оце ми не розіб'ємо москалів? – роздумливо мовив Палагута й урочисто-піднесеним поглядом подивився у глибину лісу.

Наступного дня з Носівки повернувся Дем'ян Кирдан. Він розповів: повстанком діє з 1919 року. Його організували якраз перед наступом денікінців. Очолює Іван Назаренко. У складі – молоді люди віком від двадцяти до тридцяти років.

– Яку мету вони ставлять перед собою? – це перше, що цікавило Палагуту.

– Мета, отамане, така як і в нас – об'єднати місцеву молодь проти советської влади. Боротися за незалежну Україну, розправлятися з советськими працівниками. Повстанці підірвали залізничну колію, по якій ходили більшовицькі ешелони. А ще, по секрету призначалися, збираються підірвати станцію.

– Залізнична станція і в нас є, – усміхнувся Федір. – Що, хлопці, може, ми й свою підірвемо?

– Як скажеш, отамане?

Потім прибували все нові й нові розвідники. Антон Камишний був навіть дістався Великого Самбора, що на сумських землях.

– Уявляєш, отамане, – хвалився Антон, – хлопці встановили зв'язки з особовим слідчим Чернігівського губревкому Шинкаренком.

– Та ну? – Палагута не приховував подиву.

– Їй-Богу, не брешу, – Камишний тричі перехрестився. – Загін, щоправда, невеличкий – десятеро людей. – Місцеві жителі. Є двоє бійців, які воювали в загоні Ангела. Ось, отамане, мені листівку передали, – Камишний подлубався в кишені, дістав аркуш, складений

учетверо. – Почитаємо, щось доповнимо, напишемо красиво й розповсюдимо по селах.

Федір Палагута розгорнув аркуш і почав читати:

«Ми захищаємо життя нашої рідної осиротілої України та душімо владу комуністів. Ми боремося за самостійну Україну. Не думайте, селяни, що комуністи їздитимуть на наших шиях. Прокиньтесь, люди, годі спати! Прокиньтесь, подивіться, що робиться на нашій Україні. Комуністи забирають народне багатство до своїх рук, тягнуть усе підряд. Якщо вони прийдуть до вас у село, не давайте їм нічого та женіть їх від себе, як собак. А якщо будете спати, вороги заберуть у вас усе – і повітря, і здеруть останню сорочку. Товариші селяни! Гоніть москалів і комуністів. До яких пір допомагатимете советській банді? Що вона вам дала за час свого існування?»

Чим більше Палагута слухав звіти розвідників, тим більше переконувався: повстанчі загони становлять собою невеличкі групи. Взимку здебільшого переховуються по селах і хуторах, влітку шукають пристанище в лісах. Із великими регулярними частинами, звісна річ, боротися їм не під силу. Та великі ріки живляться водою малих. Повстанці дестабілізують органи советської влади на місцях, влаштовують терор щодо советських працівників, провадять антибільшовицьку агітацію, влаштовують диверсії на залізничних колях. Керівництво Повстанчої ради перебуває за кордоном, кажуть, ніби в Польщі. Козаки чекають їхнього приїзду й сигналу до боротьби. Як тільки все це прозвучить, підніметься вся Україна і очиститься від москалівсько-більшовицької окупації. Отаман Федір Палагута щиро вірив у це.

IV

Повстанці озброювалися. У Василя Балабая був наган, Андрія Перепаді – браунінг і гвинтівка, Антона Москаленка – наган і кольт, Дем'яна Кирдана – наган. За постачання зброї відповідав Василь Зоц. Її закупували в Києві та Черкасах через Дарію Панахнову. Дехто й сам примудрявся діставати. Феодосій Лук'яненко придбав два револьвери та дві гвинтівки. Крім того, в заготконторі, де служив, викрав квитанції, що засвідчували про внески продрозверстки.

Усі члени «Повстанчого кубла» мали свої обов'язки. Андріан Скубан, брат отамана, попереджував організацію про можливі переслідування і реалізовував майно, відібране у більшовиків. У цій справі йому допомагав Олександр Ніколаєнко, який працював телеграфістом на станції Бахмач.

Дарія Панахнова постачала продукти, збувала майно, ходила в розвідку. Катерина Скиданова утримувала в Києві явочну квартиру, в якій свого часу переховувався отаман Ангел, а також зберігала документи й печатку повстанського загону «Курінь смерті». У повстанчому загоні були й малолітні діти – Марія та Іван Сапсани. Вони служили для зв'язку, відвідували ліс і виконували різноманітні доручення прилуцького отамана Скрипченка.

Повстанці постійно дбали про розширення загону, залучали все нових членів, проте діяли досить обережно, аби до нього не потрапили випадкові люди, які з часом могли зрадити. Аби дізнатися про запаси зерна на хлібоприймальних пунктах, повстанці входили в контакт із комірниками. Стало відомо, що в Ічні на хлібоприймальному пункті утримується значна кількість зерна, яке більшовики відібрали у заможних людей. Ця інформація була передана отаману Скрипченку – козаки однієї ночі зробили наліт.

З'ясовували, які заклади утримують великі грошові суми. Вийшли на жителя Ічні Шитиренка – під час пограбувань він заволодів великими коштами. Повстанці передали йому листа з пропозицією внести дванадцять мільйонів контрибуції. Застосовували всілякі форми впливу на представників советської влади, які любили випити. Таких спювали й компрометували.

Їх потім, як морально нестійких, більшовики виганяли з державних посад. Любив випити на дурничку начальник волосного військового комісаріату майор Циганенко. Одного разу, добряче напоївши, у нього відібрали шифр і документи. В пияцтві були помічені комісар заготконтори Вітковський. Маючи у своєму розпорядженні бланки й печатки радянських підприємств, повстанці досить уміло оформляли фальшиві документи, натомість отримуючи справжні кошти.

Козаки писали прокламації і розповсюджували по селах. Одна з них гласила: «Сеяни, одумайтесь! Пора повалити тяжкий тягар. Не здавайте продподаток. Різними шляхами протидійте проти розпорядження советської влади. Викопуйте приховану зброю і йдіть на допомогу повстанцям».

Отаман разом зі своїм штабом розробив план поглиблених дій. Першим пунктом було вбивство співробітника ДПУ Павленка, якого запідозрили у зв'язках із членом організації Катериною Спиридоною. Найближчим часом запланували зустрітися з ніжинськими та чернігівськими повстанцями. А поки що вийшли на загін Скрипчен-

ка. З його заступником Опанасом Скубаном вели тривалі розмови, розробляли плани наступальних операцій.

Один час Скрипченко і Скубан були зневірилися у своїй діяльності, збиралися добровільно здатися чекістам. Так збіглися обставини, що в цей час із ними зустрівся Федір Палагута. Вислухавши сповіді обох, він вселив у них віру в торжеств перемоги. Якщо нам і не вдасться повністю перемогти, – заспокоював Палагута, – знайте одне: ми – на правильному шляху. Про нашу боротьбу ще згадуватимуть майбутні покоління. Після розмови до них буцім повернулося друге дихання. Повстанці боролися більше, ніж півроку, доки в їхній загін не затесався агент ДПУ.

V

Отаман Палагута саме сидів під розлогим тисячолітнім дубом і чистив зброю, коли з розвідки до отамана Скрипченка повернувся Андрій Перепадя.

– Як з'їздив? – спитав Федір.

– Та з'їздив добре, але вісті привіз погані.

– Що трапилося? – враз насторожився.

– У повстанські загони органи ДПУ засилають своїх агентів. Ті за козаками ведуть внутрішнє і зовнішнє стеження. Усім повстанцям, хто добровільно складе зброю, чекісти обіцяють амністію. До загону Скрипченка також заслали двох чекістів. Ті почали психологічно обробляти повстанців.

– Ну, й що, обробили? – Палагута іронічно прискалив око.

– Та це був лише початок, – вдаючи, що не вловив іронії, продовжував Перепадя. – Згодом до лісу прибула група на чолі з особливо уповноваженим ДПУ по Прилуцькому повіту Ільченком.

– Так, чув про такого, – стужавілим голосом мовив Федір. – Шкода, що ми йому тоді шиї не звернули.

– Так ось, – вів далі мову Перепадя, – у Сокиринцях відбулася сутичка повстанців із чекістами. Чотири козаки потрапили до полону, двох було поранено, один із них помер. Іншого вбили при спробі втечі, решту переловили по одному.

– Виходить, уже немає ні Скрипченка, ні Скубана, – Палагута сумно похитав головою. – Обох шкода. Та особливо Опанаса. Земляк же...

– Зачекай, отамане, – усміхнувся Перепадя. – Не поспішай. – Скрипченку і Скубану пощастило втекти. Вони продовжують боротьбу.

– Ось так би зразу! – Палагута усміхнувся й поплескав Перепадю по плечу.

Після цього повстанці боролися більше ніж півроку, доки в їхній загін не затесався агент ДПУ. Йому вдалося умовити членів загону Олексія Шольєва, Михайла Дубинського та Іван Селюха взамін на амністію вбити отамана Скрипченка, його заступника Опанаса Скубана, дружину Опанаса Анастасію Наталенко та батька. Молоді хлопці не втрималися перед спокусою – стали на шлях зради...

Андрій Перепадя з дороги пішов перепочити, а отаман знову опустився на колоду, широкою спиною обіперся об стовбур дуба, зірвав стеблинку і, аби трохи заспокоїтися, почав перебирати на зубах.

– М-да, – мовив про себе, – чекісти і справді засилають у їхні загоны провокаторів. Один козак розрядить револьвер у таку падлюку, інший – слабкодухий, задумається, кляне на заманливу ідею. Цього найбільше боїться Палагута. Ось і до їхнього загону прибувають усе нові люди. Спробуй угадай, із чим він прийшов: із добром чи лихом. Чекіст Павленко намагався умовити Катю Спиридонову працювати на них. Вчасно помітив. Та хіба за всіма встежиш?

Федір Палагута від природи був мудрою людиною. Він добре розбирався в хутірській психології селянина, що будувалася на примітивному принципі: «моя хата скраю». Йому було нелегко розлучатися з домівкою, родиною та господарством. Серцем відчував, як інколи в загоні сумують і журяться хлопці. Селянин у політиці дуже слабкий. За своєю природою він – неорганізований, йому бракує сил і визначеної мети. Він по-дитячому наївний і довірливий. За своє коротке життя Федір Палагута багато прочитав літератури й не один раз мав змогу переконатися: історія ще не знає випадків, аби селянин, здобувши перемогу, міцно зіп'явся на ноги й керував владою. Певне, за своїми політичними переконаннями, він іще не дозрів – зелений, як пуп'янок – не готовий боротися за самостійну державу. Розмахувати шаблюкою на змиленому коні – цього ще замало. Повстанських загонів хоч і чималенько розвелось, проте вони розрізнені, діють кожний по-своєму. Селянин уже не бажав старого ладу, але й не знав, як створити новий.

Місяць тому він побував у Сосницькому повіті, особисто зустрічався з отаманом Орловським. Загін чималенький – шістдесят козаків. Хлопці не відсиджуються в лісі, склавши руки. Напали на продармійський загін, продармійців роззброїли, зброю вилучили,

агента повітового продовольчого комітету вбили. Потім рушили на корюківські землі – там роззброїли трьох лісових охоронців. Проти повстанців Орловського з Чернігова направили каральний загін Щучева. Під час сутички розпочалася перестрілка – з обох сторін були вбиті й поранені. Вночі більшовики отримали підкріплення, проте повстанці не склали зброї – червоні відступили. Загін уже в кількості ста осіб переправився через Десну, напав на містечко Нові Млини – тут роззброїв місцеву міліцію. Більшовики відповіли репресивними заходами – арештували родини козаків і взяли тридцятьох заручників...

Із куреня, що шапкою-кубанкою присів за розлогим кущем, долинав стукіт друкарської машинки. Донедавна козаки (здебільшого це виконували дівчата) листівки переписували від руки й розповсюджували по селах. Та ось учора Феодосій Лук'яненко повернувся з Ічні, тримаючи під рукою якийсь пакунок, загорнутий у картату хустину.

– Живемо, отамане! – підморгнув Палагуті.

– Що ти цього разу експропріював? Признавайся.

– У ревкомі «позичив» друкарську машинку, – розгорнув хустину. Забачивши готичний напис, Палагута додав:

– Та й не наша. Німецька, – пройшовся по клавішах, – у нас, у заготконторі, також була. Але та на ладан дихала. А це гарна машинка. Друкувати вмієш?

– Навчуся, – кивнув кудлатою головою, – не святі горшки ліплять.

Тепер із сьомої ранку Феодосій сидів на пеньку й одним пальцем стукав по клавішах. За годину підійшов до отамана й подав передруковану листівку.

– Це та, що з Сосниці привіз. Ну, як?

– Для початку непогано, – схвально мовив Палагута, – ану, що ти надрукував?

«Товариші червоноармійці! – Так-так, розмірковував про себе. Це Орловський звертався до червоноармійців Сосницького карального загону. – Сьогодні ваша доля у мене в руках: захочу – виріжу вас, як собак, захочу – помилую. Не винні мобілізовані, тож треба різати комісарів! Я торік чимало в Борзенському повіті порізав червоних із надзвичайних каральних загонів, але потім дізнався, що дуже багато зайвих жертв. Тож наказую вам, гидота: з сьогоднішнього дня біжіть по домівках, бо наступного разу не пожалію не тільки вас, а й ваших дітей. Покайтесь, аби не було пізно. Годі

переховуватися за нашими спинами. Час сміливо зі зброєю в руках вийти за правду!»

Далі Палагута не став читати. Ставлення до отамана Орловського у нього двояке. З одного боку – справжній патріот, істинний борець за самостійну Україну, з іншого – великий популіст. У відозві представникам совєтської влади ставиться у провину доведення селян до масового зубожіння. При цьому єврейство ототожнювалося з представниками комуністичної системи. Це призводило до антисемітизму. Так не можна, – розмірковував про себе Палагута, – позиція Орловського, який діяв від імені Симона Петлюри, не збігалася з офіційною державною позицією. Ще в 1919 році вийшло звернення головного отамана до воєнків армії Української Народної Республіки не піддаватися на погромну агітацію, не виявляти в армії антисемітів і не віддавати їх до суду. Отаман визнав той факт, що серед особового складу каральних загонів совєтської влади, яких він «торік чимало перерізав», було «дуже багато зайвих жертв». Факт, правда, не типовий. Їх одиниці, розмірковував, але добре, що в нього стачило сили духу та сумління, аби визнати подібне.

Ось такі думки роїлися в голові отамана, коли у хвилини перепочинку він чистив зброю, готуючись до нових нападів. Минула хвилинка, й на душі чомусь зробилося сумно-сумно. Враз найшло відчуття неспокою, так буцім щось неодмінно мало трапитися. Що ж, розмірковував, неприємностей можна чекати будь-якої миті. Почистив наган, склав до купи. О-о-о, це інша справа. Ходить, як годинник. Прислухався. На вуха давила тиша. Ніщо ніде ані шелесне. Отаман сам себе заспокоїв. Відчуття біди, певне, було оманливе. Та раптом десь неподалік тріснула суха галузка. За нею прогримів постріл. Буйногриві, які смачно паслися на галявині, підвели голови, нашорошили вуха. Його вірний і надійний друг Орлик сполохано заіржав. Отаман різко підвівся.

– Козаки! – владно вигукнув. – До зброї! На коней!

Цього разу скакати далеко не довелося – повстанці були оточені. Палагута відчув – без зради не обійшлося. Видав хтось зі своїх. Те, чого він найбільше боявся, трапилося. Проте шукати зрадника часу не було. З усіх боків тугим кільцем їх брали в облогу чекісти, міліціонери й червоноармійці в будьонівках.

– По ворогу вогонь! – скомандував отаман.

Залунали несміливі поодинокі постріли. Раптом відчув: чийсь м'які руки доторкнулися до його правої ноги.

– Я вмію стріляти. Дайте мені зброю! – пролунав поряд жіночий голос.

Отаман поглянув униз. Поряд стояла Дарія Панахнова – щойно принесла повстанцям вечерю. Збиралася повертатися до Ічні – не встигла.

– Біжи до мого куреня, – перекикуючи звуки пострілів, вигукнув отаман, – там, на лавці лежить карабін. Кажеш, умієш стріляти?

– Так, – Дарія швидко зникла за пралісом.

Постріл отамана був настільки влучний, що кашкет упав із голови мільйонера і млинцем покотився по лісовій стежині. Той, заклавши назад руки, полетів долілиць. Андрій Перепадя палив із гвинтівки, а коли закінчилися набої, дістав браунінг. Антон Москаленко влучним пострілом з «Кольта» поранив чекіста. Дем'ян Кирдан стріляв із нагана. Ось він прицілився і влучив чекісту в мармизу.

Нападники також били без промаху. Ворожа куля поранила Григорія Книша-Книшенка. Немов вогнем обпекло руку Василю Зоцу, впав із коня Андріан Скубан. Повернулася зі зброєю Дарія Панахнова. Присіла за кущем і почала стріляти. Раділа, немов дитина, коли два її влучні постріли поклали на землю двох червоноармійців.

Та сили були нерівні. У повстанців закінчувалися набої. Аби не потрапити в лабеті ворогів, Федір Палагута останню кулю зберігав для себе. І ось ця хвилинка настала. «Краще вмерти в бою, ніж здатися ворогам», – отаман підніс наган до скроні, але пролунав сухий тріск – трапилася осічка. І в цю мить хтось чужий навалився на нього ззаду. Поворухнувши плечима, скинув нападника, та в цей час його вдарили по ногах і він упав на землю.

На календарі був жовтень 1922 року.

V

Трохи більше ніж півроку тривало слідство. Суд над членами підпільної організації «Патріотичне кубло» розпочався десятого травня 1923 року на надзвичайній сесії Чернігівського губернського суду. Газета «Красное знамя» в номері від восьмого травня 1923 року написала:

«В особой сессии Губсуда началось слушание дела Ичнянской петлюровско-бандитской организации под названием «Патриотическое кубло». Организация работала в Ичне и Борзенском уезде и обнаружена была Госполитуправлением после ликвидации в этом

районе известной банды Скрипченко и Скубана – остатков Ангела. Ичнянское «кубло» явилось той политической организацией, которая фактически руководила действиями банды Скубана, вдохновляла и собирала вокруг нее на Черниговщине все шовинистические силы, чтобы затем, связавшись с другими организациями, поднять восстание против Советской власти. Верхушка организации состояла из местных шовинистов, из числа так называемой сельской интеллигенции.

Организация была раскрыта в октябре 1922 года Черниговским отделом ГПУ во время ликвидации банды Скрипченко и Скубана. Сначала были захвачены главари ее, а затем были пойманы пособники и укрыватели. Всего к процессу привлечены 35 человек».

Судовий процес тривав протягом тижня. Його вирок був аж надто суворим:

«Звинувачених Палагату Федора, Лук'яненка Феодосія, Книша-Книшенка Григорія, Ніколаєнка Олександра, Москаленка Антона, Камишного Антона, Кирдана Дем'яна, Скидан Катерину, Панахнову Дарію, Зоца Василя, Скубана Андріана засуджено до найвищої міри покарання – розстрілу.

Беручи до уваги вкрай низький рівень розвитку звинувачених – Москаленка, Камишного і Скубана – суд постановив: розстріл замінити позбавленням волі з суворою ізоляцією на п'ять років кожному, без заліку попереднього ув'язнення.

У всіх конфіскували майно.

Звинувачених Балабана Василя, Павленка Миколу позбавили волі на п'ять років із суворою ізоляцією.

Стрепнову Теклю, Кирдана Григорія і Книша Євгена позбавлено волі з суворою ізоляцією на два роки.

Тимошенка Івана – на один рік, Буя Івана – на шість місяців. Усім засудженим до позбавлення волі строк попереднього ув'язнення зараховано повністю.

Сапсай Марії, Сапсаю Івану, Тунику Григорію, Лук'яненку Михайлу, Зоц Катерині, Перепаді Івану заборонили перебування в межах Чернігівської, Полтавської, Київської, Волинської і Подільської губерній та прикордонних до них строком на три роки.

Кузьменко Параску за судом виправдано, матеріали по її справі виокремлено в особливу справу, яку направлено до народного суду.

Суд виправдав Ковалю Павла, Полевика Віктора, Лук'яненка Гаврила, Майстренка Василя, Лимаря Івана, Гищенка Олександра, Ніколаєнка Антоніну, Ніколаєнка Сергія і Дорошенка Сидора».

НАКАЗАНО: «ОТАМАНА ВЗЯТИ ЖИВИМ»

I

– Миколо, ти отамана не бачив? – Григорій Булах запитав у Миколи Закарлюки – той сидів і чистив рушницю.

– Кажуть, ніби помчав до лазарету.

Булах осідлав коня й галопом поскакав на протилежний кінець села Стрітівка.

У лазареті на металевих ліжках лежали поранені бійці – кому в руку, кому – в ногу, а кому і в груди влучила більшовицька куля. Розмовляти з лікарем було неможливо – він був просто глухонімий. Та бійці potwierдили: справді отаман Зелений щойно був тут. Сказав: направляється до повстанського штабу. Булах знав: тимчасовий повстанчий штаб міститься у приміщенні колишньої церковно-парафіяльної школи. Бо де Зелений, там і його штаб. Тоді отаман мав під своєю орудою п'ятсот шабель, решта – піхота. У складі повстанчого загону було чимало добровольців, безпритульних годованців. Півроку в Зеленого воював і чернігівець Григорій Булах. Цього разу отамана пощастило впіймати в повстанчому штабі.

– Я вас розшукую, – мовив Григорій.

– Щось маєш сказати? – Зелений відірвався від карти й зосередженим поглядом подивився в сірі очі Булаха.

– Так. Маю сказати, отамане. З твого благословення збираюся поїхати до рідного Чернігова й там організувати повстанчий загін.

Зелений відкинувся на спинку стільця:

– Ти все обдумав?

– Я думав про це, ще коли воював у Симона Петлюри. Та тоді нічого не вийшло. Досвіду забракло. Тепер, коли повоював у тебе, прояснилося.

– Добре усвідомлюєш, на який крок ідеш?

– Добре, отамане.

– Смерті не боїшся?

– Не боюся. Звиняй, отамане, але смерті бояться лише дурники.

– Хлопців із собою візьмеш?

– Візьму, але місцевих. Дозволь мені взяти коня, карабін і наган.

– Нехай щастить тобі! – Зелений обняв Булаха і притулився до його гарячої щоки.

Григорій тепло попрощався з козаками, підійшов до свого сірого в білих яблуках коня Енея.

– Ну що, братику-соколику, помчимо на мою батьківщину? Там боротимемося за вільну Україну.

Кінь одразу зрозумів наказ свого хазяїна: радісно форкнув, змахнув головою. В Енея були добре розвинені зір і слух, нюх і пам'ять. До нього Григорій так звик, що розлучався лише тоді, коли лягав відпочивати. Четвероногий друг був настільки вірний, що одного разу пораненого доставив у повстанчий табір. Харчами Еней не перебирав – їв усе підряд – соковиті, грубі, зелені, зернові корми. Вибравшись із густого тінистого лісу на степове роздолля, кінь відчув простір і небавом із галопу перейшов у кар'єр. Летів так, буцім не відчував під собою землі, так, мов цією дорогою скакав кожного дня.

II

Коли Григорій Булах прибув у рідні місця, на деякий час поселився в лісника Тимофія Кіндратовича. Притулок дала оселя, що стояла на околиці старовинного розкішного лісу. Подвір'я було обцарковане дощаним парканом. Крім оселі, на подвір'ї стояли сарай, саж, погрібник. Лісник мешкав із дружиною Тетяною та вісімнадцятирічною донькою Лушею. Вони трохи були знайомі – років зо три тому Григорій разом зі своїм приятелем Максимом Сахном у Тимофія Кіндратовича купували деревину на хату. Лісник одразу впізнав молодого покупця. Забачивши Лушу, гість нараз пожвавився:

– Кіндратовичу, як ваша донька виросла. Тоді, коли ми приїздили, вона, – показав долонею, – ось такенькою була, – і, спрямувавши на дівчину погляд, додав: – Заміж ще не вийшла?

– Ні, – сором'язливо усміхнулася і кинулася подавати на стіл.

Батько, зітхнувши, прийшов на допомогу:

– Не вийшла. Боюся, не швидко й вийде. Часи якісь непевні настали. Хазяїн добрий не трапляється, а за харцизяку віддавати не хочеться. Випили по чарці, закусили. Розмова перекинулася на інші теми.

– Ось ви, Тимофію Кіндратовичу, кажете, часи непевні настали. Що маєте на увазі?

– Та що ж маю, – господар узяв зі столу карафку, налив по чарці, – давай радше вип'ємо, а тоді поговоримо.

Григорій випив, закусив домашньою ковбасою, залитою смальцем.

– Смачна, хазяїне, горілочка. Так і покотилася. – Доторкнувшись рукою до живота, продовжив: – Аж гаряче стало. З чого ви її робите?

– Та з чого ж. То з жита, то з картоплі.

– Так, мабуть, градусів під п'ятдесят.

– Ось ви цікавитесь нашим життям, – Тимофій Кіндратович повернувся до розмови. – Я скажу так: після того, як у Петербурзі пройшов жовтневий переворот, життя наше пішло наперекіс. Уже у грудні того року в селах об'явилися так звані революційні агітатори. Кажуть, прибули в наші краї з самого Петербурга – всі по-кацапськи балакали. Самі такі зухвалі, нахабні та ще й зброєю брязкали. Їздили по селах і організовували військово-революційні комітети. Писали постанови про організацію таких комітетів, а нас, селян, змушували їх підписувати. Одні прикладали руку, інші відмовлялися. Тих, які не ставили підпис, оголошували контрою і розстрілювали без суда і слідства. Агітатори закликали селян грабувати награвоване, громити поміщицькі економії. Боже-е-е, що тоді робилося! Здавалося, не люди прийшли, а якась дика орда налетіла. Тягли все, що потрапляло під руки: худобу, реманент, домашній посуд і меблі, навіть зривали з петель двері й виривали віконні рами, розбирали по частинах сівалки, жатки, молотарки.

– Ви, Тимофію Кіндратовичу, хоч і в лісі живете, та, певно, не обминуло це лихо?

– А не обминуло. Щоправда, довго й не чіпали. А тоді й до мене добралися. Корову забрали, свиню також. Три їх у мене було. Добре, хоч двох менших залишили. Оті так звані члени військово-революційного комітету діяли як кому заманеться. Не зважали на закони, бо совісті не було. У мене в Седневі кум Митро живе, має маленький шкіряний заводик. Так його обклали контрибуцією, зобов'язали внести двадцять тисяч карбованців. І це протягом трьох днів.

– Де ж можна за три дні таку суму знайти?

– Отож-бо. Що ж ви думаєте: приїхали з наганами, все майно конфіскували, а кума віддали до суду військово-революційного трибуналу.

III

Повільно, але міцно ставав на ноги повстанчий загін. Отаборилися в лісі подалі від гамірних доріг. Роззброїли районну міліцію – здобули зброю, продукти відбирали у продовольчих загонів. Проводили диверсійні акти, колошматили червоні установи, влаштовували терор щодо советських працівників, провадили дестабіліза-

цію органів більшовицької влади, обстрілювали міст через Десну, залізничні ешелони, які вивозили з Чернігова награбоване, вели антирадянську пропаганду і агітацію. Сутичок з великими регулярними частинами уникали, але збройні напади влаштовували. Чутки про народних повстанців докотилися й до губчека. Там їх інакше як бандитами ніхто не називав. Голова надзвичайної комісії Петро Карпенко перед чекістами поставив завдання: будь-якою ціною вистежити й ліквідувати банду Булаха. А самого отамана заарештувати й живим доставити в губчека. На ноги було поставлено кавалерійський батальйон під керівництвом комісара Ковальова.

... Розвідника Максима Сахна чекісти взяли на світанку, коли той повертався з бойового завдання. Пораненого одразу доставили в Чернігів. В губчека лікувати не стали, проте перев'язали. Допитувала Максима молода жінка у блискучій шкірянці з наганом за поясом – Ніна Дубенцова. Ще 1916 року вісімнадцятилітньою юнкою вона влилася в ряди більшовицької партії. Через три роки після того, як війська Симона Петлюри залишили Чернігів, Ніна пішла працювати слідчим губернського ЧК. Молода-молодісінька. Ні теоретичних знань, ні досвіду. Щоправда, в ті роки в каральні органи такі й приходили. Від природи була діловитою, володіла інтуїцією. Успішно впоруватися з обов'язками допомагали «поради» дружного, згуртованого колективу. Бували розповідали, як вибивати дізнання, коли допитуваний немов води в рот набрав. Скажімо, не завадить бити по нирках, гасити на голих грудях цигарку, дверима прищемлювати пальці, лупцювати по підощвах, заганяти під нігті голку, Звісно, молода симпатична чекістка до таких тортур не вдавалася, хоча за її наказом це виконували інші. Вона вперто й наполегливо долала щаблі професійної кар'єри: згодом очолила відділ боротьби з бандитизмом. Тодішні обставини вимагали максимуму напружених сил, і Ніна Дубенцова віддавала роботі себе всю до останку. Не цуралась громадської роботи – її обрали секретарем партійного осередку губчека. Була полум'яним пропагандистом і агітатором, вірною дочкою партії.

Та розвідник повстанчого загону, яким командував Григорій Булах, Максим Сахно нічого цього не знав. Коли його вперше привезли на допит, він побачив перед собою молоду вродливу чорняву жінку у блискучій шкірянці і подивувався. Ніколи не міг подумати, що в ЧК працюють отакі красуні. Та коли вона почала з ним розмовляти, у Максима буцім комахи по спині полізли. Обличчя враз на-

брало суворого вигляду, куди й поділася жіночність, голос набрав свинцево-металевого відтінку.

– Ваше прізвище, ім'я та по-батькові?

– Максим, – ледь видавив з себе. Сахно Максим Іванович.

– Рік народження.

– Тисяча дев'ятсотий.

– Скажіть, де ви були й куди поверталися?

– Я селянин. Мешкаю в Пакулі. Може, чули село таке?

– Це справи не стосується. Відповідайте по суті. Отже, де ви були того ранку? Певне, з розвідки поверталися? Так? Я не помилилася?

– Я нещодавно одружився. Маю молоду жінку. Хата, в якій мешкаємо, старенька. Збираємося будуватися. Я їхав до лісника, аби придбати в нього деревини.

– Так рано їхали?

– Так рано. Збирався перехопити. Коли зранку піде до лісу, я його там не знайду.

– Сахно! – гаркнула слідча і втупилась у протокол допиту, – як тут вас? Ага, Максим Іванович, ви врєте! Ідіть до камери і гарненько подумайте. Якщо все обдумаєте, можете прийти з повинною. Взамін ми вам подаруємо життя.

У Максима Сахна похололо в душі. Повернувшись до вузької одиночної камери з високо загратованим віконцем, Максим опустився на тверду лаву. В роті пересохло, пекла згага, в душі було порожньо, біля серця так буцім хтось багаття розіклав. Прихилив голову до холодної стіни. В камері стояв важкий дух, настояний на брудній білизні й немитому тілі. Подумки перенісся до рідної оселі. Перед очима постала мама. Невеличка, схудла, згорьована. Уявив, яким вона криком кричатиме, коли дізнається, що її син перебуває у в'язниці. А що, коли його розстріляють? Ні, вона цього не переживе. Стіни були голі-голісінькі, обідрані, обписані. Читати тих написів не став. Заплющив очі. І раптом:

– Сахно, на допит!

Коли Максима завели до кабінету, перед ним сиділа та сама жінка й пила чай. Зі склянки стриміла чайна ложечка, вона замалим не потрапляла слідчій в око. Зрештою, допила, дістала пачку цигарок, закурила. Випустивши дим, запитала:

– Ви курите? Закурюйте.

– Дякую, – стиха мовив Максим. – Я не курю.

– На вашому місці я б закурила, – двозначно мовила. – Отже, продовжуємо. – Де ви були і звідки їхали?

Максим слово в слово повторив те, що говорив на попередньому допиті.

– Отак я й повірю вашим байкам. Швидше за все, ви перебуваєте в банді Григорія Булаха. Дуже погано, що пішли в нього на поведи. Я серцем відчуваю: ви – добрий чоловік. І потрапили в банду чисто випадково. Отаман Григорій Булах – ворог народу. Ви знаєте, скількиох він людей убив? Та в нього руки по лікті у крові. Іменем революції ми маємо його заарештувати й судити. Скажіть, де він зараз перебуває?

– Я селянин. Таке прізвище чую вперше. Ніякого Григорія Булаха я не знаю і знати не хочу.

– О-о-о, Сахно! А ви зухвалий чоловік. До того ж, не усвідомлюєте, куди потрапили. У нас тут не курорт. І розмовляємо не як із дітьми, а як із дорослими людьми. Отже, ви служите розвідником у Булаха й поверталися з чергового завдання...

У відповідь Максим мовчав.

– Так ви будете гаваріть ілі нет? – слідча лягнула долонею по столу, так що аж папери підскочили.

– Мені вам нічого сказати.

– Красноармеєц Гершфельд, отведіте арестованного в камеру.

Протягом ночі через кожні дві години Максима викликали на допит.

За останнім разом нерви в червоноармійця Гершфельда не витримали.

– Я оце тебе довго водитиму? Йди і признавайся! – так туснув у спину, що Максим ледь утримався на ногах.

Слідча, схоже, також стомилася. Та сил у Максима вже не було. Щеміли, злипалися очі. Він уже не говорив, лише бубнів. Слідча Дубенцова зрозуміла: ставити питання – даремна справа.

– Красноармеєц Гершфельд! – гаркнула знову. – Отведіте в камеру і сделайте ему гімнастику.

– Будет сделано! – цинічно посміхнувся червоноармеєць і кинув затриманому: – В камеру!

Що це за гімнастика, Максим Сахно не те що не знав – навіть не здогадувався. Коли червоноармеєць привів заарештованого до камери, спочатку накинувся на бідолаху з кулаками:

– Ти что малчш? Признавайся, гад, во всем. И не муч меня боль-

ше! Впрочем, – знову цинічно посміхнувся, – после гімнастїкї, думаю, заговорїш.

Бив, як тільки міг – прикладом гвинтївки, кулаками, носакми. Бив по головї, по нирках, по ребрах. Коли Максим знепритомнів, принїс відро води й вилив на голову:

– Прїходї в себя і сознавайся. Етїм ти спасьош себе жїзнь.

На світанку Сахно не витримав. На питаннє «Де отаман Булах?» відповїв:

– У недїлю буде в оселї лїсника. Його донька Луша – кохана Григорїя. Він прїїде на побаченнє.

Голова надзвичайної комїсїї Петро Карпенко викликав до кабїнету двох молодих чекїстів – Йосипа Любитова та Михайла Іваненка. Хлопцї були молодї, дужї, сповненї сил і завзяттє. Інститутїв не кїнчали, та в накачаних м'язях сила грала. Водночас були слухнянї й безвідмовнї. Накажи стрїляти – стрїлятимуть, рити землю – ритимуть.

– Значить, так, – розпорядився Карпенко, як тільки чекїсти переступили порїг широкого кабїнету. – Завтра вранцї в оселї лїсника Тимофїя Кїндратовича з'явиться отаман Григорїй Булах. Вам доручаю взяти участь в операцїї з затриманнє цього небезпечного главаря й бандита. Наказує: взяти отамана тільки живим! Мертвий нам не потрібний. Візьмїть зброю, сухий пайок і вперьод. Желаеть успіхов!

IV

Йосип і Михайло поклали до кишень по револьверу, взяли по двї гранати. Пайки засунули за пазуху і рушили в дорогу. За містом якийсь дядько їхав підводою, вони попросилися, аби підвіз. Із траси до села пішли пішки. Прошкували курною польовою дорогою. Немилосердно пекло сонце. Подолали яр, вибралися на гору, й на овидї показалися критї соломою хати. За ними вже виднїлися дерева – там розпочинався густий лїс. Вирїшили заночувати в селї. Йдучи, пригадували, як по дорозї до села їх не раз обстрїлювали. Та цього разу було спокївно.

На околицї села дядько з довгими вусами та чуприною тягав із колодязя воду. Підїшли ближче.

– Смачна водиця? – поцїкавився Михайло.

– Дуже. Я де не бував, а такої смачної води, як у нас, не куштував. А ви що, водички бажаєте?

– Та не проти, – усміхнувся Йосип.

– Пийте на здоров'я.

Пилю по черзі. Вода була смачна й холодна – аж зуби зводило. Рукавом витерли уста, подякували. Зрештою один із них мовив:

– Хазяїне, ми тут по ягоди зібралися. Завтра до лісу підемо. Нам би десь переночувати. У вас можна?

Чоловік недовірливим поглядом окинув дві струнки постаті. Гм... По ягоди зібралися. А корзин із собою не взяли. Що вони, до кишень пхатимуть ті ягоди?

Дивляться у вічі і брешуть. Та чоловік вирішив за краще промовчати. Це ж достеменно вони не по ягоди прийшли. Зараз скільки їх тут по лісах вештається. Скажи слово – ще гахнуть із пістолета.

– Переночувати? А чого ж, можна, – лагідним голосом озвався чоловік. – Можна і в мене. Ходімо, – узяв до рук відро з водою.

Прийшли на подвір'я. У глибині двору стояла стодола. Це була велика будівля з низькими плетеними стінами обмазаними глиною та високою стріхою, вкритою соломою. До стодоли вели дощані двері-ворота. Утримували у ній сіно, снопи та полову. Під час негоди молотили збіжжя, а коли за літо не встигали, молотили до нового року. Згори на даху лежало колесо з воза – у ньому містилося лелече гніздо. Саме лелека-батько приніс із болота вужа. Той, відчувши свою приреченість, звивався, робив останні потуги, аби вирватися з червоного дзьоба лелеки, та всі намагання були марні. Вуж опинився у гнізді, й молоді лелеченята, здійнявшись на цибаті ноги, озвалися дружним і радісним клекотом.

– Хазяїне, – мовив Йосип Любитов, – ось тут, у стодолі, ми й переночуємо. Завжди, коли я приїжджаю в село до бабусі, ночую тільки у клуні.

– Гаразд, – погодився господар. – Тільки одна умова: якщо куритимете, виходьте на подвір'я.

– Ми не куримо. Ні я, ні Міша, – Йосип кинув поглядом на товариша.

– Ми так міцно спимо, хоч із гармати стріляй – не розбудиш, – додав Михайло.

Ще якийсь час стояли на подвір'ї, обдивлялися господарство, про всяк випадок намагалися все запам'ятати. Мало чого, ще, може, через паркан і втікати доведеться. Та підозрілого ніде нічого не виявили. Розвернулися й попрошували до стодоли. У приміщенні в обличчя вдарив терпкий запах свіжого сіна, золотистих яблук і борошна.

– А тут мишей немає? – поцікавився Михайло.

– Ти що, їх боїшся?

– Не боюся. Та коли на сонного полізуть, не дуже приємно.

Як тільки вклялися, так одразу й поснули. Спали безпробудним сном до самого світанку. Вранці крізь сон наслухали: щось за стіною як гахне! Обоє так і підхопилися. Стоять розгублені, чуприни скуйовджені, не придумують, що і сказати.

– Ти чув: наче з гармати-трюхдюймовки гахнуло, – зрештою Михайло добувся на слово.

– Та чув, чув, – додав Йосип. – Може, це нас обстрілювати почали?

– Щось мені хазяїн не сподобався. Якийсь він дуже підозрілий – через міру лагідний.

– Хоч якщо подумати: звідки б цій гарматі взятися. Не возить же отаман батарею з собою.

Вийшли на подвір'я. З переляку в чекістів аж жижки тремтіли.

– Хазяїне, у вашому селі що, артилерія є? – запитав один із них.

– Та яка там артилерія, – дядько усміхнувся в козацькі вуса, – зі мною по сусідству живе заможний чоловік. У нього два сини. Такі майстровиті хлопці, обидва штукарі. Все щось там вигадують. А це обріз змайстрували. Забавляються бісові діти: в колодязь стріляють. Звук і справді, немов із гармати.

Чекісти спочатку хотіли поговорити з тими шибениками, та потім передумали. Навіщо засвічуватися, аби люди дізналися? У них зовсім інше завдання. Розбуджені несподіваним пострілом, одразу заспокоїлися. Та йти до стодоли й досипати більше не стали. Схоже, після пострілу сон подаленів у лісові нетрі. Поснідали тим, що з собою взяли, напилися холодної водиці, подякували господареві й пішли до лісу.

V

Йшли навпрошки. Попереду стояли гінкі сосни, та ось випадково забрели в долину, зарослу чагарником. Вибравшись на пагорб, забачили: перед їхнім зором знову виструнчився ліс. Небавом відшукали подвір'я лісника. З усіх боків обцарковане дерев'яним парканом. Звідтіль доносилися чоловічий і жіночий голоси. Ось навперebій загавкали собаки. Ранок іще тільки-но починався. Угорі пливло світло-голубе небо без жодної хмаринки. Сонце крізь верхів'я дерев прокладало до землі довгі стропи, в пониззі прозорим серпан-

ком розіслалась роса. Було напрочуд тепло. Чекісти наблизилися до паркану. Крізь шпарку з-під сучка по черзі заглянули на подвір'я. Там стояло троє чоловіків – один був без зброї, двоє з карабінами. Стиха вели розмову з чоловіком без зброї, певне, лісником. На подвір'я вийшла жінка в роках, мабуть, дружина лісника, й почала годувати курей та гусей. За нею вибігла тонка худорлява дівчина з відром, мабуть, донька, й попрямувала до сажа. Чекісти пильніше вдивлялися в обличчя. Булаха вони добре вивчили за фотокарткою: сам вище середнього зросту, міцної статури, темно-карі очі аж вогнем горять, повні уста. Це були люди невисокі на зріст із невідомими обличчями. Вирішили не чіпати, пильніше поспостерігати за хатиною. Через півгодини ті двоє з карабінами перестали розмовляти й попрямували до виходу. Неподалік паркану була канава, чекісти потихеньку спустилися, а тоді залягли в бур'яні. Насправді ж це був не бур'ян, а кропива. Вона обжалювала не лише руки, а й обличчя. Коли кроки подаленіли, вибралися зі свого сховку. Відчули: обжалювалися так, що руки й щоки буцім вогнем горіли. Знову наблизилися до паркану. Собаки, покрутивши хвостом, перестали гавкати й пішли до своїх будок. Почергово прикладаючи очі до шпарки, чекісти спостерігали деякий час. Подвір'я було безлюдне. Та ось на ньому знову з'явилися дві молодичі й попрямували до хліва. Небавом там зчинився пташиний лемент. За короткий час жінки вийшли з хліва, в обох руках тримаючи нарізаних курей. «Не інакше, як гостей чекають», – стиха мовив Іваненко. Певне, сам зять заявиться в гостину, – додав Любитов. – Ось тут ми його й візьмемо».

Чекісти ще якийсь час потупцяли на місці, аби ті двоє з карабінами відійшли у глибину лісу. Зрештою Михайло мовив:

– Ну що, ходімо?

Наблизилися до дощаної хвіртки, поторгали її. Собаки ніби цього й чекали. Оськаженіло вискочили зі своїх будок і, брязкаючи ланцюгами, готові були накинутися й розірвати на шматки. Хазяїна все не було. Та ось він вибіг із хати: обличчя занепокоєне, зодягнутий у вишиванку і шаровари. Певне, збирався зустрічати високого гостя. Та забачивши двох молодиків, суворо мовив:

– Що ви за люди? Чого вам тут треба?

– Слухай, чоловіче добрий, – мовив Йосип Любитов, – ти лісник?

– Ми хату збираємося споруджувати. Нам би деревини прикупити.

– Якої вам? Кругляку? – перепитав і, трохи повагавшись, додав:

– Ну, заходьте.

Коли за чекістами зачинилася хвіртка й вони опинилися віч-на-віч із лісником, Михайло Іваненко суворим голосом мовив:

– Хазяїн, не будемо тобі дурити голову. Ми, – показав поглядом на Йосипа, – співробітники ЧК. Тут перебуваємо з сьомої ранку. Бачили, як до тебе з карабінами з лісу приходили двоє. За нашими даними, у тебе сьогодні гостюватиме отаман Булах. Нам наказано взяти його живим. Ти допоможеш?

– Звідки ви про це знаєте?

– Ми бачили, як твоя дружина й донька патрала курей. Значить, готуєтесь гостей приймати.

Про козака-розвідника, який повідомив їх про це у слідчому ізоляторі, вони вирішили не говорити.

Господар важко зітхнув:

– Сьогодні велике релігійне свято Петра й Павла. Я людина віруюча. До того ж, мене самого звати Павлом. Вирішили зібратися по-сімейному, пообідати, погомоніти. Не весь же час гарувати.

– Хазяїне, – Йосип прискалив око, – не хитруй. Ти граєшся з вогнем.

– У тебе немає іншого виходу, – додав Іваненко. – Тут недалеко в засідці кавалерійський загін чекістів. Його командир знає, куди ми пішли.

Коли з нами щось трапиться, бодай волосинка впаде з голови, уявляєш, що буде з тобою і твоєю родиною?

– Люди добрі, пожалйте. Якщо я видам отамана, примчать козаки і сплять усе обійстя, котре я роками своїм горбом наживав.

– А ми, – Іваненко дістав з кишень наган та гранати, – якщо не допоможеш видати головного бандита, виведемо тебе в гущавінь і розстріляємо. Жодна жива душа не знайде. А подвір'я закидаємо гранатами.

– Вибирати тут не доводиться, – резюмував Любитов. – Іншого не дано.

Лісник стояв немов укопаний. Обличчя його враз почорніло, бучім насунула чорна грозова хмара. Стиснув кулаки, зціпив зуби й нервово почав ходити подвір'ям. Уперед – назад і знову назад – вперед. Таким збентеженим не бачили свого господаря навіть вірні охоронці – собаки. Вони сиділи, висолопивши язика, й мовчки спостерігали. Чекісти дали хвилину на роздуми, відійшли вбік, тримаючи в руках зброю. Зрештою господар зупинився, нервово почав говорити:

– Ви думаєте, мені тут із медом жити? Ідуть і йдуть. Одні вчора приходили, інші – сьогодні. І всі просять: «Дай сала, дай хліба, дай молока». Уже повіддавав що тільки можна було. Робити не хочуть, якби тільки їсти на дармівщину. Думали: війна закінчиться, мирне життя настане. Де там! Воно ще гірше. Ці отамани невідь звідки зі своїми військами взялися. Спробуй нагодувати отаку ораву. Ви хоч раз його живого бачили?

– Не доводилося, – мовили в унісон.

– Це – не людина. Звір-звіром.

– Тоді скажіть, що то за люди у вас були з самого ранку?

– Розвідники Булаха. А він сам ось із хвилини на хвилину має заявитися.

– Гаразд, – розпорядився Йосип Любитов. – Про те, що ми чекісти, нікому жодного слова. Ні доньці, ні дружині. Для них ми прийшли купувати деревину на хату.

Минуло небагато часу, й біля двору зупинилися три вершники. Господар пішов зустрічати гостей, а чекісти почали прицінюватися до колод і дощок, прикидали. У що може обійтися зруб для хати. У торзі брала участь дружина лісника – вона ні про що не здогадувалася. Зрештою не стерпіла:

– І що ви нам дасте за деревину?

– Заплатимо гроші, – мовив Любитов.

– Заплатимо стільки, скільки скажете, – додав Іваненко.

– О, ні... Гроші – ні, – жінка замахала руками. – Сьогоднішні гроші – це полова. От якби ви нам шкіри на чоботи дали та краму. Донька у нас на виданні. Зодягтися треба.

– Шкірою – то й шкірою, – погодився Іваненко.

– Ой, звиняйте, заговорилася я з вами, – вдарила об поли жінка.

– Там у мене в печі бульйон вариться. Може, विकипів...

Та ось знову загавкали собаки. Відчинилася хвіртка, й першим на подвір'я зайшов плечистий чоловік: сам смаглявий, під продовгастим із горбинкою носом двома віялами опустилися козацькі вуса. У душі чекістів ніби аж похололо: він! За ним ішла охорона – двоє з карабінами. Це були ті, які приходили вранці. Останнім прошкував господар. Він причинив за собою хвіртку й накинув зав'язь. Усі троє, крім господаря, були озброєні до зубів. Чекісти не звертали уваги на прибулих – продовжували оглядати колоди: брали їх у руки, підводили, обдивлялися, чи, бува, не поточив шашіль. Отаман скосував гострий погляд:

– Кіндратовичу, що це в тебе за люди?

– З Анисова хлопці. Приїхали деревину на хату купувати, – лісник рукою показав на Михайла Іваненка. – Он із його батьком за царя в армії служили.

Булах з охороною пішли до світлиці. Чекісти сіли на колоду й завели пустопорожню розмову. Час скапував повільно. Нервували. Про що вони там говорять? А що як лісник не втримається, викладе отаманові все, немов на тарілочки? Боротися з трьома озброєними до зубів лісовиками їм буде невимовно тяжко. Вони й нагани дістати не встигнуть. Усі надії на гранати. Втім, – заспокоювали самі себе – видасть, то і йому не здобрувати. Все багатство піде прахом. Не повинно б...

Невдовзі через злегенька прочинені хатні двері долинули п'яні голоси – спочатку несміливі. Та ось вони зазвучали все гучніше. Небавом безладно заспівали. Так, як і годиться п'яним. Згодом із хати першим вийшов Тимофій Кіндратович, а за ним, похитуючись, тілохранитель.

– О... отаман п...просить, аби ви зайшли до ... хати, – трохи заїкаючись, мовив той.

– Дякуємо. Ми ситі, а чарки не п'ємо.

– Заходьте-заходьте. Не погордуйте. Отаман не любить, коли не слухаються його наказу, – взяв обох за рукави й почав тягти до світлиці.

– Ну, що, – Йосип підморгнув Михайлові, – може, і справді ходімо?

– Пішли, – охоче погодився той.

За прямокутним столом, що стояв у кутку, застеленим блакитною цератою й заставленим наїдками та напоями, сидів сам Григорій Булах. Розчервонілий, волосся спадало на чоло, очі зробилися каламутними. Сидів біля доньки господаря, обнімав за гнучкий стан і щось нашіпував на вухо. Дівчина злегка почервоніла, зрештою, відхилившись, махнула рукою:

– Та йди ти!

І ще дужче почервоніла. Поряд із отаманом сів той, що запрошував до хати, певне, охоронець. Інший козак сидів на табуретці біля дверей і, схиливши голову, щось собі мугикав під гакуватий ніс. Дружина лісника зайшла до світлиці, тримаючи в руках миску з холодцем. Окремо на широкій, пофарбованій у зелений колір лаві лежала зброя – карабіни, нагани, гранати.

– А-а-а, покупці прийшли – Булах узяв до рук графин, почав наливати. – Сідайте, хлопці, до столу, вип'єте за моє здоров'я. – І, окинувши поглядом, додав: – Ну, як, сторгувалися?

– Сторгувалися, – коротко мовив Іваненко.

Любитов сів поряд зі зброєю, підморгнув Михайлові.

Той кинувся до дверей, збив ногою табуретку, охоронець від несподіванки повалився на підлогу. Йосип схопив із лави карабін, картинно став перед отаманом:

– Руки вгору! Ми чекісти! Не рухатись. Будемо стріляти.

Луша притиснулася до отамана й несамовито закричала. Господиня, як стояла, так і залишилася стояти, буцім закаміяніла. Очі отамана враз налилися кров'ю, він зловісно глипнув на Тимофія Кіндратовича, який саме зайшов до світлиці:

– Ох, ти ж гад! На чека працюєш. Зрадив нас. Всадить би тобі між брови.

Охоронець, який сидів поряд із отаманом, кинувся до дверей, та чекістська куля скосила його намертво.

Луша закричала й замахала руками:

– Не треба! Не вбивайте!

– Ану хазяїне, давай нам віжки! – суворо мовив Іваненко.

Тимофій Кіндратович на якусь хвильку вийшов на подвір'я і повернувся, тримаючи віжки.

– В'яжи отамана! – наказав Любитов, – я повинен доставити його в губчека живим.

Лісник якусь мить вагався: в'язати чи ні.

– Я кому сказав: в'яжи! Інакше вас усіх перестріляємо.

– Не стріляйте! – вигукнула бліда, мов крейда, дружина, котра весь час стояла й мовчки за всім спостерігала. Підбігла до чоловіка, зазирнула в очі: – Роби, що тобі наказують!

Коли Григорія Булаха було зв'язано, Любитов наказав лісникові:

– А тепер запрягай коней. Повезеш на Чернігів.

Спереду сів Тимофій Кіндратович. Посередині прилаштували отамана з його охоронцями, позаду примостилися чекісти. Під дулами наганів незвичайний кортеж виїхав із лісу й повіз отамана в його останню путь.

Згодом Григорія Булаха без суду і слідства розстріляли у в'язниці.

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Отамани Ангел, Хижняк, Палагута, Булах... Їх розстрілювали на світанку. Тіла їхні не клали до домовин, оббитих чорним крепом. За ними уповільненим кроком не йшла похоронна процесія. Їх не оплакували матері та дружини, кохані дівчата. Бойові друзі не говорили прощальних слів. Тіла борців за самостійну Україну комуністи, немов бездомних собак, кидали до зарані виритих ям, притоптували згори кованими яловими чобітьми. На могилах не ставили хрестів, навіть пагорбів не залишали – зрівнювали із землею. Імена не вписувалися золотом на скрижалях історії. Натомість витравлювалися не лише з сердець, а й з пам'яті. Героїчні постаті розчинилися в повітрі, немов дим після багаття. Прізвища вкривалися курявою історії. А коли їх і згадували, то лише під личиною «петлюрівських бандитів». Так тривало трохи більше сімдесяти років, доки «світила зоря радянської влади».

Та ось у середині дев'яностих вона почала згасати, і в цьому була своя закономірність. Натомість повіяли теплі вітри. Збулася таки прадавня мрія отаманів. До цього світлого й радісного дня дожили їхні онуки та правнуки. 26 серпня 1991 року згідно з Указом Президії Верховної Ради України спочатку було призупинено діяльність Комуністичної партії України. Така сувора діалектика життя – це ж зробили самі комуністи. Прозріли через десятки років. А через три місяці, першого грудня народ України вільним волевиявленням підтвердив Акт проголошення незалежності України, який був схвалений Верховною Радою двадцять четвертого серпня.

Важко, поволеньки, але із забуття все ж таки поверталися імена істинних борців за свободу й незалежність України. Першим проліском, що розквітнув, був роман українського письменника Василя Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон», відзначений Національною премією України імені Т.Г. Шевченка. У ньому автор простежив шлях чотирьохлітньої війни, яку Росія розв'язала проти Української Народної Республіки. І хоч українська армія опинилася інтернованою за колючим дротом наших польських союзників, збройна боротьба повстанців Холодного Яру проти російських окупантів тривала до червня 1925 року. На боротьбу проти Московії тоді піднялася вся Україна. Стали відомими широкому читацькому загалові їхні імена. Через багато-багато років проліто світло на діяльність чернігівських отаманів. Віримо: настане час, коли їхні героїчні постаті стануть врівень із національними героями. Про них напишуть

романи й повісті, ці твори вивчатимуть у школах і вищих навчальних закладах, їхні імена вимовлятимуться з великою шанобою та повагою. Вдячні нащадки складатимуть пісні, відшукають їхні могили, поставлять хрести. Іменами полеглих героїв назвуть вулиці та площі наших міст і сіл. Пам'ять про невмирущий подвиг повстанців назавше залишиться в серцях вдячного українського народу.

Слава Україні!
Героям слава!

2011

ВІД АВТОРА

При написанні художньо-документальної повісті «За хмарами – завжди сонце» джерелами прислужилися документальні факти, які люб'язно надали працівники державного архіву Чернігівської області, історичного музею ім. В. В. Тарновського, обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

- Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф.Р – 442. – Оп. I. – Спр. 145. – Арк 73.
- ДАЧО. – Ф.Р – 4729. – Оп. I. – Спр. 28. – Арк. 13.
- ДАЧО. – Ф.Р – 161. – Оп. I Спр. 23. – Арк. 138.
- Там само. – Арк. 19.
- ДАЧО. – Ф.Р – 57. – Оп. I. – Спр. 200. – Арк. 3.
- ДАЧО. – Ф.Р – 57. – Оп. I. – Спр. 425. – Арк. 52, 53.
- ДАЧО. – Ф.Р – 16. – Оп. I. – Спр. 31. – Арк. 284.
- ДАЧО. – Ф.Р – 4615. – Оп. I – Спр. 35. – Арк. 5.
- Красное знамя (Чернигов). – 1923. – 8 травня.
- Дело Ичнянского «кубла» // Красное знамя. – 1923. – № 398.
- ДАЧО. – Ф.Р – 15. – Оп. 4. – Спр. 7. – Арк. 52.
- Комуністична праця (Борзна). – 1965. – 23 жовтня.
- Боротьба за Жовтень на Прилуччині. – С. 146.
- Програмні документи селянських повстанських загонів в 1919-1921 р. // Сіверянський літопис, 1999. № 3. С. 47-75.
- Сіверянський літопис, 1999 р. № 6. С. 157-162.
- Д. Дорошенко. Свято проголошення Української Народної Республіки в Чернігові // Український історичний журнал 1993. – № 1. С. 131-139, № 2. С. 104-114.
- Є. Населевець. Повстанські загоны та підпільні організації УНРівської орієнтації на Чернігівщині у 1919-1923 роках. С. 148-155 // Скарбниця української культури. Збірник наукових праць, 2010.
- М. Литвин «Мене можуть убити лише свої...» Дума про отамана Зеленого // Літературна Україна. – 2010. – 4, 11 березня. С. 8.

САША + ТАМАРА = ?

Епістолярна повість

Тамару Мельниченко здавна манило і кликало небо. Могла годинами у нього вдивлятися, особливо літньої серпневої пори, коли на полі пасла домашню худобу. По обіді, неподалік річечки, коли корови вдосталь напившись води, лягали відпочивати, Тамара, назбиравши житньої соломи – поряд косили хліба, – простилала хустину, лягала на спину і заворожений погляд спрямовувала у високоствя. У серпні небо було особливе. Через усю його широчінь виднілися біло-блакитні копиці хмар. Праглося сісти у диво-корабель і полинати у безмежні простори Всесвіту. Розуміла: всі ці мрії з області фантастики. Але, щоб хоч трохи наблизити їх до земних, у неї несподівано з'явилася нова мрія – стрибнути з парашутом.

Та хто їй дозволить у неповні тринадцять літ стрибати? Коли досягла повноліття й розпочала працювати в Чернігові, впіймала себе на думці: дитяча мрія може здійснитися.

Якось з дівчатами ходила на Центральний ринок за продуктами. Неподалік ринку погляд виокремив високий триповерховий кам'яний будинок. Для себе зробила незвичайне відкриття – тут містилося ДТСААФ. Можна отримати багато різноманітних спеціальностей. Водночас в аероклубі можна було й опанувати парашутний вид спорту. Коли ближче зацікавилася, з'ясувалося, набір на курси закінчується, однак вона ще може записатися і через тиждень приходити на заняття. Серед хлопців навчалася одна дівчина.

– Вероніка, – представилася юнка з терновими очима і довгими косами.

– Ось і чудово, – усміхнулася, – мене ж звати Тамара.

На перше заняття прийшов сам начальник аероклубу Артемон Хрисанфович Криніцин – худорлявий, підтягнутий чоловік. Волосся сиве, коротко підстрижене, сірі очі, тонкі вуста. Йому, певно, були усі шістдесят, але виглядав він значно молодше. Про таких люди казали: «Йому стільки років, на скільки він виглядає». Хлопці пошепки перемовляли – Артемон Хрисанфович жива легенда парашутного спорту. На початку тридцятих у Євпаторії були зорганізовані курси з підготовки інструкторів парашутного спорту. Після їх закінчення група інструкторів роз'їхалася по всій країні навчати молодих людей цьому мужньому і захоплюючому виду спорту. Так Артемон Криніцин прибув до Чернігова. Згодом одружився, народилися діти. Звідси пішов на війну. Дійшов до Польщі, там його поранило. Де-

який час лікувався у шпиталі. Демобілізувавшись, повернувся до Чернігова, де мешкала родина.

У вступному слові Артемон Криніцин акцентував увагу, мовляв, парашутний спорт ще в тридцятих роках набув неабиякої популярності. І не лише як засіб врятування льотчика при аварії літака в повітрі, а й як захоплюючий вид спорту.

– Упевнені дії в повітрі, вправність у керуванні польотом, вмiле приземлення, – піднявши десницю, Артемон Хрисанфович чiтко карбував слова, – парашутистові даються нелегко і не відразу. Перш ніж приступити до практичних занять, майбутні парашутисти повинні пройти навчальні курси. Згодом теоретичні знання підкріпити практичними – навчитися стрибати з парашутної вежі, відпрацювати свої навички на тренажері, здійснити облiт. Одне слово, – мiряючи широкими кроками навчальний клас, резюмував Костіцин, – до виконання стрибків спортсмен повинен наполегливо і методично готуватися на землі.

Весняними струмками потекли навчальні будні, які проводилися здебільшого вечорами. Слухачі вивчали конструкції парашутів, вчилися їх укладати, ремонтувати. Трохи пізніше проходили навчання на снарядах, парашутному тренажері. Небавом настав день стрибків з парашутами з вишки. Інструктор ще раз провів бесiду з курсантами, поцікавився станом здоров'я, запитав, чи всі психологічно готові, чи ніхто не передумав.

– Дівчата, а ви не боїтеся? – спрямував іронічний погляд на Тамару. – Можливо, іншим разом?

– Та що ви! – нарочито ображено вигукнула Тамара і пішла стрибати першою.

За нею стрибнула Вероніка.

– Для початку непогано, – мовив інструктор і дав дівчатам кілька вагомих порад.

Оволоділи трьома вправами: стрибок – відокремлення ногами вниз, імітація відокремлення від літака, відокремлення з висмиканням кільця.

... Наближалися новорічні і різдвяні свята. Рідна сестра Тамари – Ніна, яка мешкала в Дніпропетровську, виходила заміж і запрошувала батьків та сестру прибути на весілля. Саме була захворіла бабуся, а господарство вдома чималеньке – обходити нікому і на сімейній раді вирішили: у Дніпропетровськ поїде лише Тамара.

II

На залізничну станцію Щорс пасажирський поїзд Ленінград-Дніпропетровськ прийшов точно за розкладом. Тамара Мельниченко пред'явила квиток провідниці – молодій білявій дівчині у форменому одязі – і зайшла до вагона.

У квитку значилося: п'яте купе, друге місце. «Так-так. Перше, друге, третє... – мовила сама до себе. – Ага. Ось і п'яте». У купе на горішній полиці, повернувшись спиною, мирно спав чоловік, внизу біля віконця сиділа жінка років п'ятдесяти в халаті, розцяцькованому блакитними квіточками.

Тамара привіталася з пасажиркою, поставила валізу під нижню полицю, в цю мить поїзд плавно рушив з місця.

– Що це за станція?– поцікавилася жінка. – Ми й хвилини не стояли.

– Станція Щорс, – відповіла дівчина.

– Це вже Україна?

– Так. Чернігівська область.

– Як набридло їхати, – поскаржилася супутниця. – Кланяємося кожному стовпу.

– Якби не кланялися, – усміхнулася Тамара, – я б не зайшла до вашого поїзда.

– Далеко їдете?

– До Дніпропетровська. Там у мене рідна сестра мешкає. Заміж виходить.

– Отже, ви на весілля їдете. А ми з весілля, – незнайомка також усміхнулася. – Син в Ленінграді закінчив військове училище, там його й залишили служити. А це одружився на ленінградці.

Вони ще кілька хвилин вели перемовини, та потім жінка солодко позіхнула:

– Спати хочеться. Що тут у поїзді за сон. Стук-грюк. Той зайшов, той вийшов. Мій чоловік, – кинула поглядом на горішню полицю, – вже давно дає хropaка. – Роздягайтеся і ви, та й відпочивайте. До Дніпропетровська ще далеко.

Тамара переодяглася, присіла, кинула позирк на столик. Там лежали газета «Ленінградская правда», журнал «Советский экран». Знічев'я погортала журнал, дещо прочитала і вже збиралася класти на столик. Як раптом її погляд вихопив невеличкий шматочок паперу, густо списаний олівцем. Взяла до рук і почала читати:

«Здравствуй, дорогая незнакомка! Прошу простить меня за

беспокойство, но не написать Вам не могу. Хоть встреча наша была мимолетная, она оставила глубокий след в моем сердце. Ты мне понравилась уже с первой минуты – красивая, женственная, обаятельная. К большому сожалению, мы с тобой даже словом перекинуться не успели – ты сразу уснула. Видимо, устала. Вскоре я прибыл к своему пункту назначения и вышел. Ты уехала, увезла с собой мои горячие чувства, мою любовь. Я стоял на перроне и смотрел вслед уходящему поезду. Моя любовь, напиши хоть несколько строк. Буду очень рад.

С уважением Саша».

Внизу записки значилася домашня лєнінградськє адресє.

Дівчина вчетверо згорнула аркуш, вирваний з блокнота, і покляла до валізи. У Дніпропетровськє її полонили іншє проблеми, небавом про запискє вона й зовсім забула. Згадала лишє в Чернігові, коли прибула додому. Згадала і жажнулась: чи не викинула випадковє. Аж ні. Відкрила валізу, серед речей спокійно лежала й запискє. Вона щє раз її уважно прочитала, взяла ручкє, підсунула папір і почала писати:

«Саша, доброго дня!

На столику купє мою увагє привернула запискє, написана олівцєм з Вашою домашньою адресою. Отжє, мій незнайомий друже, виконую Ваше прохання: пишу листа. Буду невимовно рада, якщо Ви відгукнетєся. Напишть про себе, про своє життє. Власне, про себе мені писати нічого. Живу в Чернігові, працюю на камвольно-суконному комбінаті – одному з найбільших в Європі. Якщо дастє відповідь, обіцяю відповісти.

З повагою Тамара.

10 січня 1973 року.»

Перед тим як іти на роботу, дівчина зайшла на Головопштамт, опустила листа до поштової скриньки. Разом з двома дівчатами – Валею та Анею – мешкала вона на приватній квартирі. Знімали одну кімнату. Минуло два тижні.

Відтепер кожного дня, повертаючись додому, цікавилася: «Мені немає листа?» Листів, звісно, не було. Та ось через тиждень господар серед газет помітив листа із зворотною лєнінградськєю адресою.

– Тамаро, танцюй! Тобі лист.

Густо почервонівши і дзвінко розсміявшись, вона вихопила з рук

господаря лист, вбігла до своєї кімнати і чимдуж почала читати.

«Тамара, здравствуй!

Возвратившись из командировки и получив письмо, долго не мог решиться тебе написать. Если бы ты знала, как оно меня обрадовало. И если бы ты знала, как грустно осознавать, что мы теперь так далеки друг от друга. Хотя тогда, в поезде, мы были не ближе. Но раз мы идем друг другу навстречу, так давай идти столько, сколько будет возможно. Хорошо? И следующим твоим шагом пусть будет обращение ко мне на «ты», хотя я не настаиваю на этом, возможно тебе приятнее «Вы». Если это так, то может и мне писать «Вы»?

Ты просишь, чтобы я написал о себе, о своей жизни. К большому сожалению, жизнь меня ударила ребром ладони по лицу. На этом свете прожил три десятка лет. Был женат. В 1971 году развелся и поклялся никогда не жениться. Я крайне не общительный, тяжелый. И вместе с тем полный сил и желаний мужчина. Тогда, в поезде, я хотел не отрываясь глядеть на тебя, симпатичную, слегка возбужденную, да не только смотреть, но и еще многое чего не позволяла обстановка. Это меня угнетало. Закрывал глаза, но не мог не смотреть на... Все тебя вижу и теперь во мне кипит негодование: почему мы не рядом. Тамара, извини, я не привык много говорить, а тем более, писать. Передавать чувства бумагой – не то. Вот если бы мы могли встретиться – другое дело. Но, откровенно говоря, я не верю в повторность нашей встречи, как бы я ее не желал. И все же, если будешь в Ленинграде, явись ко мне, о «милолетное виденье».

Саша.

20 января 1973 года.»

III

Тамару кликали вечеряти, але вона категорично відмовилася:

– Дякую. Я не голодна.

Сама ж сіла до столу, з товстого зшитку вирвала кілька аркушів у клітинку і почала мережити.

«Саша, доброго дня!

З нетерпінням чекала на твого листа. І ось нарешті довгожданий прямокутничок у моїх руках. Так і підказувало серце – ти від мене старший. Та ще й на чотирнадцять років. До того був одружений. Я розумію, життя, певне, не склалося. Не буду захищати представ-

ниць слабкої статі. Багато в чому винні і ми, жінки. За прикладом далеко не ходити. Мій сільський сусід Вася два роки тому йшов до армії. Як його проводжала кохана! Обіймала, плакала. Все село було вражене: оце любов. Та як випроводила, одразу й забула. Саме приїхали хлопці з Чернігова – електрику проводили. Вона з одним злигалася, дитину прижила. Аж тут на осінь і Вася демобілізувався. Дізнавшись про своє зражене кохання, одразу запив. До армії і чарки в руки не брав. Збирався одружуватися, будувати хату, дітей мати – всі плани зруйнувалися, немов картковий будиночок. Залишився самотнім, сидить у хаті і вовком виє.

Хоча в принципі не збираюся захищати і чоловічу стать. Не раз на собі відчула. Траплялися такі, що спочатку компліментами, немов цукерками, обсипали, а потім до ліжка тягли. Так, ніби я іграшка якась, а чи товар. Я нормальна дівчина, ще не займана. Деякі мої подруги відверто з мене глузують і насміхаються, мовляв, так і помреш недоторканою, не спізнавши трунок кохання. А мені воно на одну ніч не потрібне. Я вже набачилася і знаю, чим це закінчується. Живу з вірою і надією: колись зустріну людину, яка мене покохає, яка захоче мати від мене дітей. Шукаю не красеня, і не багатого, не матусиного сінка, але бажано: без шкідливих звичок. Не терплю насилля, підлості, зради, обманів. За характером я житиму будьде, згодна змінити місце проживання. Аби тільки поряд відчувала сильне плече, об яке можна було б сміливо обпертися.

Кохання – таке незвідане і незбагненне, оповите ореолом таємничості. Не знаєш і не здогадуєшся, яким воно шляхом піде далі, коли двоє людей опиняться на роздоріжжі долі – залишаться навіки разом чи виявившись чужими, розійдуться назавше. Адже у кожного свої думки, міркування, іншими словами, власний світ, вибудований на свій лад і манір. Щось порадити тут неможливо.

Кохання приходить до всіх по-різному. І кожную пару випробує також по-різному. Трапляються й розлуки, а потім знову подих серця озветься – і стають щасливими назавжди. Бувають розлуки, за якими криється прикрість, зрада і непорозуміння, якась дріб'язковість, возвеличень в абсолют. Такі розлуки приводять до розриву усяких стосунків. У народі кажуть: після бурі настає затишшя, після смутку – радість.

Саша, ти пишеш, що «крайне не общительный, тяжелый». Дозволь з цим не погодитися. Мені здається, ти, швидше за все, комунікабельний, товариський, людина доброї душі і лагідної вдачі. А

ось з чим згодна, це з тим, що не віриш у повторну зустріч. Бо це не я їхала з Ленінграда, не я сиділа перед тобою і не на мене, «симпатичною, слегка возбужденною», ти дивився. Зустрітися з тією дівчиною, я більше ніж впевнена: тобі ніколи не вдасться. Лист, адресований тій симпатичній блондинці проїхав значну частину Росії, всю Білорусію, приїхав до нас, на Україну, і я віднайшла його на столику п'ятого купе, коли сіла на станції Щорс, щоб їхати до рідної сестри в Дніпропетровськ. Сама ж я уродженка села Погорільці Семенівського району. Наше село загубилося серед лісів. Влітку і восени багате на гриби і ягоди. У ньому мешкають мої мама і тато, бабуся. Я живу у Чернігові.

За запрошення відвідати Ленінград дуже дякую. Я багато чула про це красиве місто на Неві. Його ще називають Північною Пальмірою. Якщо колись пощастить у ньому побувати, гадаю, ми неодмінно зустрінемося. Тамара.

1 лютого 1973 року.»

«Тамара, здоровствуй!

Мы сделали несколько шажков друг к другу, а я хочу бежать к тебе, бежать навстречу. Ты ответила мне и я протестую против того, что люди хоть чем-то соединяющиеся друг с другом, никогда не смогут встретиться. Этого не может. Не должно быть. Я у тебя один «самый знакомый» в Ленинграде, ты зайдешь ко мне, зайдешь просто так и так же просто скажешь: «Здравствуй, или здравствуйте, Саша». Мне кажется, что ты даже будешь одна без третьего лишнего и мы просто пожмем друг другу руки и поцелуемся, как старые друзья и мне будет стыдно за перевернутую вверх дном холостяцкую квартиру. Но мы не будем в ней долго торчать, как я сейчас один, мы пойдём вместе по городу в кино, в музеи...

Какой я все же идеалист, а вдруг ты приедешь поздно вечером? Ну да, тогда я сначала получу телеграмму: «Встречай 1.30. Тамара». Я срочно бегу в магазин, пытаюсь навести порядок в доме, но с 19 часов, когда я обычно прихожу с работы, до часу ночи времени не хватает. Машу на все рукой и бегу на Витебский вокзал – до него три остановки, но транспорт уже не ходит, а такси, как обычно, не поймать, да и никто не повезет на расстояние полтора километра. Вот и вокзал, но где ты? В каком поезде, каком вагоне, и вообще узнаем ли мы друг друга, ведь столько прошло?

Да, мечты в сторону – ведь это может случиться и на самом

деле. Знаешь, давай договоримся встретиться у входа с перрона в зал ожидания, то есть на втором этаже здания вокзала. А вдруг ты приедешь утром в будни – это самое неудобное время. С работы отпрашиваться трудно, правда, может быть только сейчас, когда много срочной работы, и прогуливать тоже неудобно, надо предупредить заранее. Ну да ладно, ради твоего приезда можно разок и прогулять.

На сегодня хватит. Размечтался. Пора возвращаться на землю. Извини, что так много разговаривал – больше не с кем. А так хочется порою отдохнуть от обычной, серой, повседневной жизни. Отдохнуть в каком-то новом, приятном состоянии беззаботной страсти. Но нам всегда что-нибудь мешает: работа, деньги, время, «третьи» лица или же просто непредвиденные обстоятельства. И хотя они зависят от нас самих, мы не умеем их использовать.

Вот приглашаю тебя в гости, жажду объятий, поцелуев... твоего внимания. А ведь почти уверен, что даже если приедешь, – робость, застенчивость возьмет тебя, а может быть, и меня за руки, сожмет сердечко в свой железный кулак. Мы будем до противного скромно улыбаться, шаблонно разговаривать о погоде, работе и прочее, носиться в троллейбусах по городу, в лучшем случае, ходить под руку, а вечером, приехав домой и поев, ложиться спать в разных комнатах, пожелав «спокойной ночи». Что скрывать: подобное у меня уже было, но, понимаешь, Тома, мне этого слишком мало. Я знаю, что все может быть иначе. Я хочу окунуться в иной мир: хочу петь, смеяться, обнимая и целуя тебя белыми ночами на невских берегах, а придя домой голодный, усталый, но обязательно в счастливом состоянии, упиваться еще большим счастьем, настоящим счастьем таинства любви. Раздевать тебя, ложась спать в одну кровать, и согревая тебя и впитывая в себя твое тепло, а оно есть, должно быть. Ради этого только и стоит жить.

Саша.

10 февраля 1973 года.»

IV

«Саша, доброго дня!»

Цієї ночі ти мені наснився – вище середнього зросту, кремезний, зі смаглявим обличчям. Брови прямі, великі карі очі і чомусь родимка на лівій щоці у вигляді крапки. Ти дивишся на мене і кажеш: «Учора я надіслав тобі листа, сьогодні маєш отримати». Я

дивуюся: «Так швидко дійде лист?» Ти усміхаєшся своєю чарівною звабливою усмішкою, під якою зблискує золота коронка: «Для кохання немає ні відстаней, ні кордонів, ні часу». Прокинулася і дійшла певності: це – всього-навсього сон. Обвела поглядом нашу довгу кімнату, схожу на вагон, на сусідніх ліжках додивляються свої сні дівчата – Аня і Валя. Ми втрюх знімаємо кімнату в господарів. Я знову заплющила очі, деякий час лежала незворушно, прагнула, аби це видиво повторилося. Та скільки не заплющувала очі, воно не приходило. Хутко підвелася, прийняла ванну, злегка перекусила з дівчатами – з'їли яєчно, випили по кружці чаю з булочкою з маслом і поїхали на роботу. Уявляєш, весь день тільки й думала про сон. Було страшенно цікаво, а чи справдиться він? Увечері, схоже, додому не їхала тролейбусом, а буцім на крилах летіла. Заходжу до кімнати і, о-диво!, на моєму ліжку – лист з уже таким знайомим і лаконічним підписом: «г. Ленинград». Я хутчій розпечатала його і почала читати. Власне, перечитала кілька разів. Ти вже вкотре наполягаєш на тому, аби я приїхала до тебе. Над твоєю пропозицією багато міркувала. Один час уже було вирішила: все, поїду. А невідь звідки впливла думка: та він же був одружений. Чи підтримує нині стосунки зі своєю благовірною? Що буде, коли вона раптово з'явиться до його квартири? Неприємностей тоді не оберешся. Я не хотіла тебе особливо розпитувати, аби не сипати сіль на рану, не ятрити серце, та все ж вимушена це зробити. Буквально в кількох словах напиши про своє одруження і взагалі, чи підтримуєш якісь зв'язки зі своєю колишньою дружиною? Для мене це дуже важливо.

Тамара.

20 лютого 1973 року.»

«Тамарочка, здоровствуй!

Ты пишешь, что ночью тебе приснился сон, а вечером получила мое письмо. Да, тут уж ничего не скажешь – мистика претворилась в реальность. Я сразу живо представил, как ты спишь, распустил свои темно-русые волосы на подушке, прижавшись к ней теплой, нежной щекой. Безмятежно раскинуты руки, мерно вздымается грудь. Доверившись темноте, ты расслабилась, выпрямила уставшие за день ножки. Ты улыбаешься, видишь приятный сон, чувствуешь, как я тебя люблю. Слов нет: это весеннее тепло горит в нас, от него во всем живом набухают пробуждающиеся, требующие выхода чувства, которые сильнее рассудка. Раньше, правда, они были во мне сильнее, а теперь – нет.

Теперь я научился всегда оставлять свою голову холодной, как бы ни пылало сердце. Тамара, ты еще, наверное, не знаешь, как это важно во взаимоотношениях мужчины и женщины, но поверь мне – это единственная надежная гарантия мужчины оправдать женское доверие. Позволив себе насладиться мыслями о тебе, должен ответить на один неприятный вопрос. Ты спрашиваешь: почему я разошелся с женой? И раз ты хочешь (а не потому, что это надо) попытаюсь рассказать, хотя и сам четко не понимаю.

Была весна. Я, пришедший из армии, жаждущий любви, искал ее у двух знакомых мне девушек. Одна была глуха к зову моей души, другая отзывалась. Именно отзывалась, а не дала мне любовь. Любовные мгновенья она мне продала с обычной холодной женской расчетливостью. Но расчет всегда условен, и она ошиблась. Ошиблась, по-моему в том, что за свое тело, красоту и вообще-то хорошее, заботливое ко мне отношение она хотела лишиться меня всего. Самое трудное, это тебе разъяснить, что значит «лишить всего». Не пытайся его расшифровать, т.к. мужчина и женщина, а особенно муж и жена понимают это по-разному. Во взаимоотношениях это называется сошлись характерами. Не знаю, по-моему, гораздо важнее не качество характера, а представления о жизни. Последние у нас оказались разными. Привязавшись друг к другу, тем не менее, мы никогда не могли решить житейские проблемы мирным путем. Порой из ничего начинался скандал и уже в нем-то сказывался одинаково жесткий, упрямый характер. Раза три она пыталась бить меня. Два раза я сдерживался и кое-как сдерживал ее, но однажды нервы предали меня и я ударил ее. Она попала в больницу с переломом. Понимаешь, я занимался боксом, занимался борьбой, видел кровь и был сам в крови, но там другое дело – там бой, а тут просто срыв, один необузданный, бесконтрольный удар самозащиты, который сам по себе мало что стоил. Но, на удивление, после этого она стала относиться ко мне с уважением и чувством. Но этот случай меня напугал. Напугал тем, что мог и могу убить, что мои нервы не способны больше сдерживать злость в наших спорах. А ссоры не прекращались. Я учился, она тоже пыталась учиться, но деньги ее прельщали больше. Впрочем, жили мы трудно и потому я жил с ней так, чтобы не подрывать ее здоровья и не иметь ребенка. В этом, наверное, и была моя ошибка (следующая после выбора подруги жизни). Ребенок бы занял ее свободное время и энергию, которые она тратила на раздоры со

мной. И вот, когда снова зазвенели разбитые тарелки старинного фарфора, мы, чтобы снова не обращаться к врачам, решили разойтись. Развелись первого марта 1971 года.

Я помог купить ей комнату, отдал всю мебель, кроме письменного стола и чертежной доски, и разъехались. Кто виноват, кто прав здесь – не знаю. Всяк прав по-своему: она – хороший человек и я как будто неплохой: не пью, не курю. Правда, она иногда в раздражении пыталась инсценировать сцену с курением, но артистка, прямо скажем, вышла из нее никудышняя. Ну да ладно. Все позади и прошу тебя: не надо больше меня об этом спрашивать. Я вкусил семейной жизни и она мне опротивела. Хочу чистой, честной любви.

В моем понимании любовь – это, в первую очередь, чувство, после которого и на основании которого лишь можно говорить о взаимоотношениях. И если говорить о жизни, то надо говорить прямо, честно, что порой очень трудно и чего, пожалуй, многие не умеют. Ну почему люди строят свою жизнь на спекуляции любовью. Неужели нельзя любить честно, открыто (хотя бы между мужчиной и женщиной), бескорыстно. Любить спокойно, отдаваясь чувству без примеси денег, жилплощади, тряпок, мебели.

Понятно, это все нужные вещи, но не надо мешать их в одну кучу. Разве нельзя просить у любящего тебя человека помощи в любом жизненном вопросе, не путая его с интимным.

Тамара, извини, я слишком расфилософствовался – заныла прошлая рана. Ну да бог с ней. Пора спать.

Завидую тебе – я не вижу снов. Ложусь на грудь, сгребаю в охапку холодную подушку и думаю о любви, о тебе, именно о тебе, так как ни одному человеку, с которым я каждый день встречаюсь, не могу так открыть свой внутренний мир. У меня нет друзей. И даже с братом и сестрой я слишком далек, чтобы так делиться, как с тобой. Не говоря уже о родителях, которые и живут-то все время за городом на даче. И вот ты являешься ко мне в моих грезах далеким, но прекрасным от непосредственности и нежности видением. Я представляю тебя такой, какой описал в начале письма. Не хочу засыпать, чувствую, как все во мне напрягается и с досадой ощущаю холодок матраса, и что сон постепенно скрывает твой образ.

Скрывает как навсегда, как в вечность. Голова склоняется на подушку. Но в шесть утра я бодр, иду на работу и думаю: деньги есть, отпуск будет, а главное: может быть ты все же приедешь, или хоть пригласишь меня. Приезжай на восьмое марта, а? Уже поздно. 23 часа 50 минут. А как это для тебя?

Спокойной ночи. Как хочется обнять, поцеловать тебя!
Гашу свет – спать!

Сегодня четвертое марта. Отправляю открытку, а с письмом не буду спешить. Под свежим впечатлением последнего письма сразу даю ответ. Правда, оно всколыхнуло во мне сразу несколько мыслей – трудно сосредоточиться, тем более, что сегодня воскресенье и я отдыхаю вообще от всяких мыслей, но чувства требуют излияния, к сожалению, только можно писать. Буду отвечать с конца к началу. Приехал бы к тебе в село с удовольствием. Но, честно говоря, я себя и тебя поставлю в неудобное положение. Твои родители сразу же начнут меня расспрашивать: «Кто такой?». У них холодный утилитарный подход. Они смотрят не на то, что человек хочет дать их дочери, а на то, что можно с него взять и вообще, что он из себя представляет. Мне придется честно рассказывать о себе, врать я не умею, и ты представляешь, что из этого получится. Окончится тем, когда я уеду, они запретят тебе со мной переписываться и, тем более, встречаться.

Тамара, ты правильно подметила нашу разницу в годах, так вот эта разница дала мне возможность уже испытать такую ситуацию. Однажды меня пригласили в гости, угощали вином, до которого я не совсем охотник и давали выспаться с дороги на чистой постели. Ехать из-за этого, сама понимаешь, просто нет смысла. Вот если бы ты была одна, – другое дело. Отец и мать со мной встречаются так редко, что совсем не знают и не интересуются моей жизнью. Брат и сестра никогда ко мне не заходят, хотя и живем мы в одной квартире, и как люди они веселые, современные, хорошо понимают меня. Иногда я им что-либо советую. Это лучше, нежели разговаривать по душам. Я частенько захожу к ним посидеть, посмотреть телевизор или с гитарой – попеть в компании. Мы будем одни: ты и я, и никто не станет нам мешать.

Ты пишешь, что представляешь свой приезд ко мне, – счастливая, а я вот не представляю. Саму встречу, еще куда ни шло, а вот что будет дальше – зависит почти во всем от тебя. Тебе известна страстность мужчин, и я не могу тебя уверять в том, что не прикоснусь к тебе, что не буду просить, требовать доверия ко мне. В этом я обычный мужчина, но я уже знаю по себе, чего стоит человеку испорченная жизнь и в силах не позволять себе приносить в жертву сладкому мгновению очерненное упреком или даже слезами. Органически не переношу слез огорчения. Радость, счас-

тье, взаимная любовь – кодекс моей уходящей юности, – поэтому жажду тебя увидеть в Ленинграде, встречать с тобой весенние не-вские зори, провожать закат солнца на Кировских островах, когда оно медленно погружается в залив, высвечивая финский берег и Кронштадт. Уверен, что ты снова захочешь приехать и приедешь еще летом, тогда я тебе покажу фонтаны Петродворца, аллеи Павловска и Пушкина, голубые озера Карелии. Это всеми любимые места, которым можно отдавать часы или отдельные сутки, и все равно мало.

Поэтому-то летом меня дома почти не бывает. Ленинград надо осматривать сейчас – до майских праздников, а после Первомайской демонстрации, пройдет неделя-другая, – открывается парковая зона, начинается дачная пора и все едут за город. Ну а сейчас, конечно, все театры, кино, рестораны работают с полной нагрузкой. Вечером город кипит. Тысячи людей после работы спешат окунуться в мир праздничных увлечений, украшающих нашу жизнь, являющихся неотъемлемой частью ее. Интересная работа – хорошо, но интересный отдых, хоть иногда, – необходим и гораздо лучше любой работы. Потребность в нем – одна из отличительных (от животных) черт человека. Надо пользоваться им, надо ловить счастливые, свободные от работы и нескончаемых домашних забот мгновения. Возможность для этого есть у каждого, но не каждый может ее использовать – для этого нужны определенные обстоятельства. Такие обстоятельства мы можем с тобой создать. Приезжай, пожалуйста, ты так мне сейчас нужна. Я – одинок в большом городе.

8 марта 1973 года.

P.S. Еще раз поздравляю с праздником! Саша.»

V

«Саша, доброго дня!

Твоєго листа отримала в п'ятницю увечері. Мені здалося, конверт пропах північним вітром, річковою водою з Неви. А ще вловила запах туману і дрібного дощукі. Відповідь пишу в неділю. У суботу була на весіллі свідком – моя подруга виходила заміж. Ці рядки пишу під весільним враженням. Все було так урочисто, святково і красиво. Наречена у білосніжній фаті. Позаду, підтримуючи фату, дибубляла чотирирічна племінниця. Наречена розквітла, як куц каліни: дугоподібні брови, темні очі, маленький кирпатий носик, ча-

рівна усмішка. Наречений – трохи вище середнього зросту, чорнявий, симпатичний, розумний. Крутими сходами піднялися на другий поверх – тут зал шлюбних реєстрацій. Звучить марш Мендельсона. Усі гості також нарядні, усміхнені. Такі чемні у стосунках один до одного. Таке велике і радісне свято. Праглося, аби воно не закінчувалося ніколи. На жаль, такого в житті не буває. За святами ідуть будні, сповнені негараздів. Не всі їх витримують. Одні борються з ними все життя, інші здаються без бою.

Ці урочистості, як я вже тобі писала, проходили в нашому міському ЗАГСі. Він міститься в старовинному особняку, спорудженому на початку ХХ століття. Звели на прохання почесного громадянина Чернігова Григорія Остапенка за його ж проектом. Сам Остапенко – флотський офіцер. Під час російсько-японської війни брав участь у обороні Порт-Артура. Коли вийшов на пенсію, забажав жити в сухопутному Чернігові, та море забути ніяк не міг. Його особняк мав нагадувати військовий корабель. На другому поверсі містився балкон. Господар виходив на нього, немов на палубу корабля – відчиняв дверцята і опускав справжнісінький трап. Це була драбина, виготовлена з вірьовок з дерев'яними східниками. Саме по ній гості кожного разу піднімалися на «борт корабля». На другий поверх ще вела гвинтова драбина – все, як на справжньому кораблі. Уявляєш, як наречений у своїй довгій весільній сукні і туфлях на високому каблуку доводиться підніматися по тій драбині. Щоправда, у цьому є щось символічне, мовляв, нехай уже із ЗАГСу звикають до нелегкого подружнього життя. Враження, звичайно, незабутнє.

Та ось настає урочиста мить. Наречені реєструють шлюб, обмінюються каблучками, вибухає шампанське, піниться у кришталевих келихах. Трохи згодом виходимо на подвір'я. Вмощуємося в розкішних, завітчаних стрічками «Волгах». Цілу годину кружляємо містом, коло за колом здійснюємо по Красній площі, потім їдемо на пагорб Слави, кладемо квіти до могили Невідомого солдата. В такий спосіб вшановуємо пам'ять тих, хто завоював для нас оцей святковий, незабутній світлий радісний день. З пагорба донизу ведуть сходинок. Їх тут більше сотні. Коли наречений зносив свою кохану по тих сходинок, я пригадала твої рядки з листа: «Взяв би тебе і поніс». Уявила: як би ти мене ніс по них.

Ось такі думки, Саша, у мене викликало весілля моєї подруги. Тепер стосовно листа. Справді, я не один раз задумувалася над твоїми пропозиціями. А може, дійсно, все послати до біса і полетіти

до тебе. До твого Ленінграда. Неждано-негадано увірватися до помешкання. І нехай у твоїй холостяцькій квартирі повнісінький бедлам і все поставлено з ніг на голову. То не біда. Руки в нас з тобою не з сідниці вирости, за порівняно короткий строк ми б навели там ідеальний порядок. І було б у нас своєрідне ластів'яче гніздо. Але ж... Але... Дуже велика, Саша, у нас дистанція в роках і це мене найбільше засмучує й пригнічує. До того ж я виростила на Україні, з молоком матері увібрала любов до її співучої, солов'їної мови і мені буде важко прижитися в цьому місті. Одна справа подивитися на нього з віконця туристичного автобуса, інша – жити серед чужих, незнайомих тобі людей, розмовляти російською мовою. Хоч, правда, село наше зросійщене, розмовляє суржиком. Я вважаю себе сильною особистістю, жити не боюся ніде – ні на Алтаї, ні в Африці, ні в Антарктиці. Тільки б жити з коханою людиною, відчувати її повсякденну турботу і увагу. Все ж у даному випадку мені бракує рішучості і сміливості. Інколи підказує сьоме чуття: не поспішай, все добре продумай і зваж. Саша, ось на цій дещо сумній ноті і буду закінчувати свого листа.

До побачення. Щиро Тамара.

15 березня 1973 року.»

«Тома, здравствуй!

Числа тридцатого я ухожу в отпуск, ну и, как обычно, буду торчать на одной из дач. Поэтому не удивляйся, если мой ответ на твое письмо придет с опозданием. Но ты, пожалуйста, пиши, – письма меня дождутся. Каждые пять-шесть дней буду ездить домой, а может, и чаще, так как на даче холодно, неудобно и вообще, одному скучно.

Тамара, у меня к тебе убедительная просьба: вышли свою фотографию, желательно в рост, – я хочу иметь тебя всю. Чтоб я смог тебя представить: лицо, фигуру, голос, мягкие и неторопливые движения. Я устал обдумывать, какой будет от тебя ответ, как ты прореагируешь на мою откровенность, и будет ли он вообще. Боюсь. Что у тебя еще слишком идеализированы представления и ты ошибочно поддашься первому впечатлению – бесспорно отрицательному. Не буду оправдываться в твоих глазах, я сделал все, что мог, и что нужно было сделать, и ты когда-нибудь это поймешь. Но прошу тебя: не умолкай и не только потому, что мне хочется

знать, что есть ты, с кем я могу чем-то поделиться (ты мне сейчас очень нужна хотя бы той милостью, что вселяешь в меня надежду на встречу, на приятную близость), но и потому, что тебе самой когда-нибудь понадобится такой человек. Я с удовольствием приму участие в твоей жизни, совершенно обязывая и не обязывая тебя ничем. Хотя с еще большим удовлетворением я взял бы тебя на руки и унес бы ото всех и не отдал бы никому. К сожалению, Тома, это мое первое и уже ушедшее в прошлое впечатление о тебе. Чтобы утвердить его или отвергнуть, нам, конечно, надо жить вместе или хотя бы встретиться. Но если не судьба ни тому ни другому: то давай считать, что мы расстались хорошими друзьями и имеем право через время по любому вопросу обращаться друг к другу.

До свидания. Саша.

16 марта 1973 года.»

Тамара, не здороваюсь, потому что два часа назад, идя с работы, отправил тебе письмо. И вот дома получил и прочитал твое, которое ждал с таким нетерпением. Оно должно было определить наши дальнейшие отношения, но, к сожалению, меня немножко озадачило. Пойми правильно: мне не очень хочется терять с тобой связь, хотя бы письменную, но продолжать ее в том виде, в котором она была – не могу. Чтобы лучше ты меня поняла, расскажу о том, как мы познакомились с тобой. Я ехал по делам в город Солыцы. Настроение было отвратительное от озлобления на все живое и особенно на женскую половину. Рядом ехала девушка лет 23-х с приятной, располагающей к себе внешностью. Главное, что заставило меня обратить на нее внимание, это несвойственная ее уже зрелому возрасту неприспособленность, нет, вернее, неделовитость, почти наивность. Она не могла, а может, и не хотела скрывать своего легкого дорожного возбуждения. И это состояние человека, мало ездившего далеко от дома, мне показалось очень милым. Я захотел сблизиться с ней, как-то и в чем-то помочь ей. Как и в чем, я не знал, так как за все три часа нашей дороги перед ней была лишь одна проблема – получить постель, но пока мое настроение менялось, она успела ее разрешить и легла спать. Для меня, заядлого туриста, у которого позади и Алтай, и Урал, и Черное море, лечь на противоположную полку не составляло ни малейшего затруднения.

Она засыпала, а я должен был, не обмолвившись ни словом, не обменявшись взглядом (она не знала, что я за ней наблюдаю), выходить на своей станции. И мне стало обидно за себя и за тысячи людей, находившихся и находящихся неоднократно в таком же положении, когда хочешь и умеешь что-то сказать человеку, а из-за каких-то моральных трудностей, застенчивости, глупостей не можешь. И люди, а точнее, мужчина и женщина, которые созданы друг для друга, расходятся, не коснувшись друг друга. И так не раз и не два, а гораздо более. У некоторых так бывает всю жизнь – это ужасно. Сколько хорошего мы теряем, принеся в жертву в общем-то пустому предостережению от «дурного». Правильно говорят: «Не так страшен черт, как его малюют». И я жалею, что поздноватое это понял. В полуотчаянии я спешил сделать хоть что-нибудь, чтобы не дать этой девушке исчезнуть для меня так же бесследно, как это бывало не раз у меня, да и у каждого из нас. Я написал записку, которую положил на столик, чтобы она ее увидела, и вышел. Но она, видимо, не поняла, а остальное ты знаешь уже лучше меня.

Ну что ж, на этом, наверное, и надо поставить точку. Почему надо? Потому что меня не волнует, кому известна моя самая обычная, к сожалению, биография, но мне не совершенно безразлично, кому дарить свои чувства. Тут ты меня, конечно, понимаешь. Чтобы писать не кривя душой, я должен увидеть хотя бы твою фотографию и, конечно же, мне этого очень мало. Ты понимаешь, я уже достаточно зрелый мужчина и я не имел права говорить с тобой в том тоне, в каком это было до сих пор. Поэтому, Тамара, извини за несоответствующий нашим отношениям тон в моих предыдущих письмах. Я не против нашей дальнейшей хорошей дружбы. Она может принести нам кое-что полезное, но, затрудняюсь сказать сейчас, сможет ли она совместить полезное с приятным.

Тамара, не надо много говорить о нашей дружбе с кем-либо, даже с твоими родными, а тем более знакомыми. Для меня, например, есть люди любимые и нелюбимые, есть и враги. И каждый из них в чем-то хороший человек, а в чем-то плохой. Я достаточно самостоятелен, чтобы оградить себя от неприятностей, но к этому человек приходит начав жить своей головой и жизнью. У тебя другое дело. Поэтому гораздо безболезненнее ты можешь довериться мне, находящемуся за сотни километров и не знающему ни одного

твого знакового, чем хорошему соседу, чья маленькая нехорошая черточка в глубине характера может тебе сильно повредить в жизни.

Жду твоих писем. Саша.

26 марта 1973 года.»

VI

«Саша, доброго дня!

Отримавши твого листа, прочитала кілька разів. Недаремно підкреслюю: прочитала кілька разів. Саша, ти воістину великий філософ. Я б тебе порівняла з Сократом, Гомером, Лукіаном чи Цицероном. З першого разу важко вникнути в саму суть. Читаю і поволеньки доходжу певності: що ти хотів цим сказати. Відзначаю про себе – яка глибина думки, яка образність, який закладено сенс...

Ти прохаєш, аби я надіслала свою фотокартку. Що ж, я не заперечую. Давай обмінємося: я – тобі, ти – мені. Свою фотокартку можу надіслати на всі смаки: і в профіль, і в анфас, і у повний зріст.

Все ж окремі рядки листа до певної міри мене розсмішили – ти хочеш бачити фотокартку, аби уявити мої м'які неквапливі кроки. Та кроки мої ніколи не були м'якими. За характером, Саша, я синтез змії і їжака. Я вперта, рішуча, емоційна. Водночас старанна, але залюбки виконую тільки те, до чого лежить у мене душа. Ще товариська, люблю гомінливі компанії. І завжди мені хочеться бути лідером у них. Навіть за умови, що я в ній перебуваю вперше і добу половину людей також бачу вперше.

У школі найшвидше пробігала стометрівку, навіть обганяла хлопців, влучно стріляю з дрібнокаліберки, воджу мотоцикл, влітку перепливаю Десну, взимку ходжу на лижах, відвідую заняття в аероклубі ДТСААФ – хочу стрибати з парашутом.

З друзів завжди обирала хлопців, вони чесніші і простіші, не такі лукаві як дівчата. Тому, коли вийду заміж, вважаю за краще жити окремо від батьків, а тим більше – від свекрухи. Стосунки між невістками і свекрухами не завжди бувають приятними. У листі ти пишеш: взяв би мене на руки і поніс. А чи далеко б доніс? Я сильна, атлетично розвинена. Швидше за все, я б тебе взяла і понесла. Втім, якщо донесеш мене від Чернігова до Ленінграда – приїжджай і забирай. Жартую, звичайно...

Дякую за пропозицію довірятися людині, яка перебуває за сотні кілометрів. Будемо вважати: цим відвертим листом я тобі повністю довіряюся. І прошу записати це до свого активу.

З повагою Тамара.

25 березня 1973 року.»

«Тамарочка, здравствуй!

Последнее письмо – одно из лучших твоих писем, хотя я жду и буду стремиться к большему. Ты не знала о чем писать и решила маленько поругать меня. Благодарю, что ты не безразлична ко мне. Ведь мне все больше кажется, что каждый день, удаляющий наше расставание – пропасть отдаляющая тебя, я думал, что прошедшие три месяца – бездна, поглотившая твои чувства, но последнее письмо, написанное явно с затруднением – у тебя не было ни темы, ни времени на него, показывает мне тебя с лучшей, на мой взгляд, стороны. Когда в конце ты пишешь: «наверное, большая разница», я вижу, что ты, как и раньше, правильно подходишь к этой детали наших отношений. Да, разница большая не только в дате рождения и в месте жительства, а и в том, что мы вообще разные люди – ты женщина, а я мужчина, но это – хоть и разделяет, но и притягивает нас друг к другу – в этом всемирный закон философии – «единства и борьбы противоположностей». Как я был рад, прочитав: «... и только мы вдвоем думаем.., что у нас с тобой получится семья». Рад тому, что ты не забываешь начала нашей семейной жизни. Я же думаю о тебе и стремлюсь к тебе, как к жене, как к спутнице моей настоящей и будущей жизни. Ты так не считаешь, потому, что пока не пользуешься мною, как это обычно принято, но если ты навсегда посвятишь мне хоть часть своей жизни, то сможешь оценить меня не только как человека, мужчину, но и как своего мужа. Мне давно безразличны традиционные каноны супружеской жизни. Я их понимаю по-своему – шире. Я в любой момент пойду с тобой в ЗАГС, но регистрация – это не супружество. Это если не мера приспособления к социальным условиям, то скорее дань самолюбию или, что еще хуже – страховка недоверия супругов. Супружество – это, в первую очередь, то, что было у нас с тобой. Это взаимное уважение, доверие, материальная и моральная поддержка. И даже чувства можно отнести на второй план, т.к. они могут и чаще всего меняются. Ты будешь моей женой и можешь считать меня мужем все время, пока между нами живы отношения, зародившиеся этой весной. Я приеду к тебе в эту пятницу. Во всяком случае, я так планирую, и это мое намерение ты должна воспринять серьезно, без иронии, как настоящая жена. Не смейся, Тома, мне тяжело, когда мои планы не сбываются. Но не сомневайся, до будущей весны я раза два еще приеду, а потом смогу жить там, где хочу. На работе я уже предупредил, что после Нового года ухожу.

В начале письма ты ругаешь меня и правильно думаешь, что я ругаю тебя. У тебя сейчас переходной этап. Ты крутишься на месте, отыскивая дорогу дальше. Дорог много, много желаний, лишь ограничены несколько возможности, хотя в зависимости от выбираемой дороги у тебя возможностей может и не прибавиться, т.е. может оказаться, что, скорее всего, возможности у тебя сейчас самые широкие. И в этом положении ты ругаешь меня, вместо того, чтобы идти ко мне.

P.S. Да, Тома, немного напиши о Чернигове. Я много слышал об этом старинном историческом городе. Но какой он из себя, не представляю. Напиши, где ты работаешь, какую продукцию изготавливает твое предприятие.

Саша.

10 апреля 1973 года.»

VII

«Саша, доброго дня!

В одному з листів, запрошуючи мене в гостину, ти так гарно написав про Ленінград, а ще запевнив: неодмінно покажеш фонтани Петродворця і Пушкіно, блакитні озера Карелії. Читала листа і уявляла, буцім прошкую цими місцями. Коли приїдеш до Чернігова, я неодмінно покажу тобі це красиве, старовинне місто, яке розкинулося на правому березі Десни, оспіваної великим кінорежисером і письменником Олександром Довженком. Стосовно назви міста існує кілька легенд. Одна з них – засновником Чернігова був князь Чорний. І мав він красуню доньку – княжну Чорну (у польських джерелах вона значиться як Цорна). Свого часу древлянський князь забажав одружитися на красуні, але вона йому категорично відмовила. Князь був гордий і самолюбивий, не міг стерпіти такої наруги. Зібрав своє військо і повів на Чернігів. Батько наказав доньці сховатися у фортеці, та коли вороги дізналися про це, вирішили викрасти її. Дівчина не хотіла віддаватися нелюбові в руки – вистригнула з високого терема і розбилася. Поховали її неподалік фортеці у кургані, який простояв до середини ХІХ століття. Самого ж князя Чорного, який також загинув у смертельному бою, поховали у кургані неподалік Єлецького монастиря.

З цим курганом пов'язана ще одна цікава легенда. Буцім татарське військо очолювала чаклунка-басурманка. Після того як вона, оволодівши Черніговом, і пограбувавши його, гордою й величавою

ходою прошкувала містом у напрямку Єлецького монастиря, назустріч їй вийшов Владика – перехрестив своїм хрестом і вона назавше щезла у кургані, який і понині височіє неподалік монастиря.

Чернігів – місто таємниць, легенд, диво-казка. Тобі, Саша, як застому туристові, буде цікаво побувати в Антонієвих печерах. Засновником їх був відомий релігійний діяч доби Київської Русі Антоній. Він – наш земляк, уродженець Чернігівщини. Антоній, до речі, заснував Києво-Печерський монастир. Підземний комплекс печер загальною протяжністю становить 350 метрів. Він складається з трьох, викладених цеглою, церков. І знову не обійтися без легенд, чуток та припущень. Старі люди оповідають, буцім підземні галереї ведуть не лише до Єлецького монастиря, Валу, а й до міст – Любеча та Києва.

Болдині гори – своєрідна пам'ятка садово-паркового мистецтва, тут міститься некрополь. Курганний комплекс – один з найбільших некрополів IX-XI століть. Свого часу тут ховали відомих діячів нашого краю – хоробрих воїнів, багатих людей, дипломатів, письменників. А чого вартий Троїцько-Іллінський монастир! З пагорба Болдиних гір відкривається мальовнича панорама на придеснянські луки, які щовесни заливають талі води, що доходять до нас з самої Росії.

І, звичайно, побувати в Чернігові і не завітати на Вал, це все одно, що в місті не бувати. Він закладений на місці Дитинця і фортеці-замку. Ця оборонна споруда слугувала надійним форпостом при захисті міста від монголо-татарських та інших завойовників. А скільки з глибини віків до наших днів дійшло історичних споруд – Спаський собор, Борисоглібський, Колегіум, будинок губернатора, будинок Якова Лизогуба, жіноча міністерська гімназія. В гімназії навчалося багато учнів, які згодом стали відомими в Росії людьми. Серед вихованців гімназії і Марійка Ветрова, в майбутньому професійна революціонерка, член «групи народовольців». Царські власті ув'язнили Марійку в Петропавловській фортеці. Наша землячка не скорилася – на знак протесту облила себе бензином і підпалила.

Сашо, навіщо я тобі оце все пишу? Аби в тебе склалося чітке уявлення про нас, українців, особливо про представниць слабкої статі. Це тільки в літературі кажуть, що ми слабкі. Насправді ж українки – сильні особистості. Вони були в усі часи. Не перевелися і зараз!

Ось коротенько про наше місто, в якому мешкаю. Можливо,

трішки стомився, читаючи ці рядки. Про те, де я працюю, що виготовляю – в наступному листі.

Тепер про Алтай, куди ти так настійливо запрошуєш. Що ж можна й на Алтай. Але спочатку потрібно відвідати Ленінград. Тамара.
20 квітня 1973 року.»

«Тома, здравствуй!

В п'ятницю вечером, возвратившись с работы, получил твое письмо. Перечитал несколько раз. Ты так красиво написала о своем городе, что с каждым разом я все больше убеждался: как-будто когда-то, в прадавние времена, я был в нем, бродил тихими улочками, любовался очаровательной украинской природой.

Тома, на твои милые, дорогие мне письма очень хочется ответить стихами, но, извини, сейчас нет времени (как обычно). Высказав желание съездить со мной на Алтай, ты почти окончательно обезоружила меня перед аналогичным моим страстным желанием поехать с тобой. Почему обезоружила? Потому, что я все время с ним боролся, считая его односторонним (безответным с твоей стороны), а во-вторых – все остальное. В общем я очень хочу поехать вместе, хотя и знаю, что это может стать весьма сложным мероприятием.

Дорогая девочка, я понимаю тебя, твоих родителей и знакомых, и уверен, что ты тоже понимаешь меня и во многом совсем не так, как все остальные, кто знает меня значительно хуже, чем ты. Чтобы разрешить тягостную для нас обоих неопределенность, надо быть решительным до безумия (но не включительно). Твое доверие ко мне дает право и обязывает меня действовать решительно, т.к. твоя девичья эмоциональная душа может не вынести нагрузки. Я должен не только бороться за наше счастье, но и помочь тебе сделать то же. Люди, в том числе и наши родные, порой и не догадываются, насколько они могут быть жестоки в своих заблуждениях.

Пока жизнь не заставляет человека подумать, он ищет счастье в обычном, а ведь, прежде всего, его надо искать в хорошем. Я вижу в тебе много хорошего и тороплюсь, чтобы его не увели, хотя это и огорчило бы меня меньше, нежели то, что ты зачеркнешь часть этого хорошего сама.

Писал на работе, теперь пишу в поезде. Хочу приехать к тебе и если не сыграем свадьбу, то давай подадим заявление в ЗАГС.

Мне кажется, это ничему не помешает. Тем более, если ехать на Алтай, то я возьму расчет. Идеальному совершению моих планов могут препятствовать твои возражения, при наличии которых попадаем под влияние случайности, которой я никогда не доверялся и тебе не советую – доверься лучше мне. Я сделаю все, чтобы оправдать твое доверие и не испортить тебе жизнь.

Пересел на другой поезд, чтобы подъехать ближе к метро, – вагоны старые, трясло и писать не мог. Сейчас я на вокзале, отправлю письмо, а допишу дома. С вокзала ты получишь быстрее. Саша.

3 мая 1973 года».

«Тома, отправил тебе письмо, полное эмоций, а сегодня у меня что-то прозаичное настроение. Да так и у каждого – эмоции сменяются прозой. И от того, и от другого в жизни не уйти. Ты – счастливая. Ты – не любишь. У тебя нет таких резких раздвоений, объединяемых одной натурой. Хотя нет, конечно, это же есть и у тебя. Знаешь, даже как-то грустно становится от сознания того, что все так просто, однотипно и думаешь, что сложности, которые мы себе придумываем, не столько трудны, сколько разнообразят нашу жизнь.

Нет, Томка, для меня они трудны. Сложность ожидания чего-то хорошего, ожидания тебя, заставляет много думать и от этого просто устаешь.

Конечно, ты скажешь с милой усмешкой: а ты не думай; хотя прекрасно понимаешь, что просто не думать нельзя, не получается. Эти ожидания и мысли надо переболеть долгими, пустыми, вычеркнутыми из жизни вечерами, часами, минутами и обстоятельствами, дающими хоть какую-то возможность отвлечься. Одно из таких обстоятельств – это просто лечь спать, что сейчас и сделаю.

Спокойной ночи, Тома!»

«С добрым утром, моя дорогая, моя любимая, моя далекая.

Выспался. Настроение бодрое, идем... на работу. Снова поезд, знакомые и незнакомые лица, потом – управляющая машиной конструкция, обсуждение доклада на конференцию специалистов, составление аннотации, составление журнала по ТБ, набор на дежурство в ДНД в четверг, а главное – спереть трехгранный напильник – поточить дома пилу, а то притупилась о гвоздь.

Впрочем, хватит о себе. Все о работе да работе. Тома, ты обещала написать о своем предприятии, о продукции, которую изготавливаешь. С большим интересом жду твоего письма.

Побежал. Счастливо. Целую. Саша.

5 июня 1973 года.»

«Саша, доброго дня!

У попередньому листі я тобі розповіла про місто, в якому живу, а сьогодні напишу про свою роботу. Я працюю на одному з найбільших у Європі текстильних підприємств – камвольно-суконному комбінаті. Це велич, краса і гордість нашого міста. Виробничі потужності першої черги комбінату були здані в експлуатацію на початку грудня 1963 року. Наступного року здали нові потужності з виробництва корду та шовку, що складало собою другу чергу камвольно-суконного. Було приведено в дію усі дев'ять тисяч веретен суконного прядіння. Ми забезпечили текстильні підприємства країни відповідною продукцією. Уявляєш, скільки на нашому підприємстві працює дівчат! Тисячі... І одна іншої красивіша. Справжнє царство наречених.

Перш, ніж стати текстильницею, аби ткати поліську веселку, закінчила школу фабрично-заводського навчання. За характером я дуже допитлива людина. Мені все цікаво. Я хочу якомога більше про все знати. Мою допитливість, жадібність до знань, до роботи помітили одразу. Коли прийшла до ткацького цеху на практику, вже в перший день заявила:

– Не дивіться, що я така тоненька і худенька. Я жилава. Навчій мене самостійно працювати.

Досвідчені ткачі лише розсміялися і почали мені передавати свої «секрети». Одразу зрозуміла: у цій роботі на першому плані повинні бути чіткість, пунктуальність і зібраність. Весь день працюєш на одному подиху. Єдине, що під кінець робочого дня відчуваєш у ногах легеньку втому.

Згодом мене обрали комсомольським ватажком зміни. Скажу по правді, стояти за машиною, виконувати виробничу норму і керувати комсомольською організацією – справа не з легких. До того ж, Саша, я мушу працювати краще за інших, бути прикладом для своїх подруг. Інакше й бути не може – засміють. На моїй совісті – відповідальність за всю зміну.

До кожної знаменної у житті нашої країни дати ми беремо підви-

щені соціалістичні зобов'язання, які з честю виконуємо. Даємо не одну тонну надпланової продукції. І вся вона – найвищого ґатунку.

Нашу працю можна побачити в чернігівських магазинах. Уявляєш, коли приїжджають москвичі, неодмінно заходять до наших магазинів «Тканини». Беруть одразу по кілька відрізів на костюми. Не приховують свого задоволення: «Таких тканин навіть у самій Москві немає». А ще я таке чула: мало красивої тканини, потрібно вміти ще й красиво пошити. Буцім чернігівську тканину закупає Фінляндія. Та такі чоловічі костюми шиє, що замилуєшся. Так що знай наших! Приїжджай, Саша, то ми тобі таку тканину на весільний костюм підберемо, всі лєнінградці зойкнуть.

Можливо, це не зовсім і скромно, але скажу відверто: особисто я зобов'язання на ювілейний рік завершила достроково. Виробила майже вісім тисяч погонних метрів надпланових сирових тканин. Я краща за професією, ударник комуністичної праці, відмінник легкої промисловості України. Деякий час тому взяла один додатковий верстат, потім – два, а зараз обслуговую сім верстатів, що у два рази перевищує норму.

Та що це все я та я. Таких, як я, на нашому підприємстві тисячі. І всі працюють на совість. Саме завдяки їм ми, чернігівські текстильниці, у змаганні споріднених підприємств за останній квартал минулого року вибороли перше місце та перехідний Червоний прапор Міністерства легкої промисловості Української РСР.

Збиралася закінчувати писати листа, та пригадала: днями у нашому цеху відбувся диспут на тему: «Чи є на нашому підприємстві місце подвигу?» Уже з перших хвилин зав'язалася цікава розмова. Одні дівчата твердили, що подвиг можна здійснити будь-де і в будь-який час. Мовляв, шлях до нього відкритий усім бажаючим, хто прагне чесно і добросовісно трудитися, а не ганятися за довгим карбованцем.

Інші доводили, що для подвигу повинен бути екстремальний випадок, під час якого людина не розгубиться, потрапивши у надзвичайні умови.

Я заперечувала. Назвала ім'я російської ткалі Валентини Плетньової з Костромського льонокомбінату. Звання Героя Соціалістичної Праці вона отримала не за випадок при надзвичайних умовах, а завдяки щоденній, наполегливій і кропіткій праці. Мене підтримав начальник ткацького цеху Олексій Васильович Колоша. Він заявив, що люди одержимі, націлені на звитяжну працю, чітко і впевнено

Йдуть до своєї мети. Вони можуть вершити подвиг, якому завжди є місце у нашому повсякденному житті.

Гаразд, розписалася на цілий трактат. На цій оптимістичній ноті і буду закінчувати свого листа. Тамара.

15 червня 1973 року.»

«Тома, где ты?!

Только что возвратился с работы. Ехал поездом. Рядом сидели молоденькие девушки и пели песни. Пели разные. О любви – жаркой и томной – об алых губках, девичьей прелести. А мне показалось, что поют они о нас. И я заслушался. Настолько это было глубоко и проникновенно.

Сейчас вечер. Пишу эти строки и мне кажется, что никакая сила не сможет удержать меня во время очередного отпуска. Да, я забыл тебе написать – мой отпуск перенесли. И в то же время гложет меня злость, что не смогу приехать прямо сейчас. Как я понимаю сейчас декабристов, знавших, чего они лишаются и не отступавших. За ними шли в Сибирь их подруги. Нет, меня в Сибирь не пошлют, и расстреливать не будут и даже, наверное, выговора не влепят за тот общественный эксперимент, который я сейчас веду со ста сорока сотрудниками отдела. У него очень мало сторонников – почти нет, и стоит мне отвлечься – все вновь затихает, и я не успею получить хоть какой-то результат до того, как уволиться.

После моего ухода все заглохнет на девяносто процентов. Это точно. Но для успокоения моей партийной совести я должен получить результат от этого крупного общественного дела. Суть его в том, чтобы научить людей – «общественность» – самим, с минимальным участием администрации, определять меру своего труда и соответственно распределение премии, зарплаты, должностей (в соответствии с ленинскими принципами). Сейчас я председатель комиссии по труду и заработной плате и должен это сделать прежде, чем положить свой партбилет в архивную папку своих документов.

Милая, нежная, горячая, дорогая Томка. На этом заканчиваю свое письмо. Будь счастлива и весела. Не могу сдержатъ бесполезный, надоевший тебе вопрос: может, приедешь сама? Напиши. Впрочем, и так догадываюсь: конечно нет, не приедешь.

Ложусь в пустоту постели с досадой. Ни двуспальный матрас, ни подушки, ни одеяло не ласкают, как их не обнимай.

Спокойной ночи, Тома. Саша.

25 июня 1973 года.»

IX

«Саша, доброго дня!

На минулі вихідні їздила у своє рідне село Погорільці. Їхати дуже зручно.

Маршрут чернігівського автобуса пролягає через село. Зайшла до салону, зручно вместилася. Коли бачу, вузьким проходом, з валізами, пробирається молода пара – чоловік і жінка. У молодому чоловікові я впізнала, кого б ти думав, свого першого коханого. Дружила з ним ще в школі. Я у восьмому класі була, він – в одинадцятому. Спочатку наше подальше життя ми не уявляли одне без одного. Вдень бачилися в школі, а увечері – знову разом. Все довкруг здавалося таким чарівним і прекрасним. Ми насолоджувалися життям. Звали його Михайло. Він настільки був до мене добрим, уважним і ніжним, що я слухала його з розкритим ротом і не могла заперечити жодному слову. Мені здавалося, я для нього буцім царівна. Він попервах боявся навіть на мене дихнути, уже не кажучи, щоб доторкнутися до руки чи поцілувати. Одного разу, коли ми розходилися, Михайло таки набрався хоробрості, пригорнув мене до себе і збирався поцілувати. Та я зі сміхом випручалася і побігла геть.

Минув рік. Ми продовжували зустрічатися. Незабаром про нашу дружбу дізналася вся школа – і вчителі, і учні. Одні схвалювали наші зустрічі, інші скептично всміхалися. Ще деякі навіть заздрили, а мої подруги відверто заявляли: «Та як ти смієш з ним зустрічатися? Невже ти не бачиш, як він грубить не лише вчителям, а й своїм батькам? На перерві ображає дівчат, насміхається над меншими». Звісно, я все це бачила і боляче сприймала, але так кохала, що ніколи не наважувалася йому про це сказати.

Та одного разу все ж таки зважилася. Була твердо переконана: якщо в коханні утворюються вузлики – воно не надійне. Один з них може раптово розв'язатися. Адже трапляється – міцна нитка і та не витримує напруги – несподівано рветься. Після того, як я розповіла Михайлові все, що про нього думають, спалахнув, немов сірник. Все це було так раптово і неждано, він просто не чекав на це і розгубився. Замість того, щоб все логічно осмислити і промовчати, пішов на мене в шалену атаку. Правильно кажуть: найкращий захист – це атака. Почав щось вигукувати, кричати, розмахувати руками. Я зрозуміла одне: все, коханню нашому прийшов кінець. Адже в такому віці судять про нього категорично: якщо кохати – то навіки,

а коли розлучатися – назавжди. Так трапилося і в нас. А ще я зрозуміла: у нас не було ніякого кохання – просто дитяче захоплення, яке тріснуло на вістрі суперечок, мов мильна бульбашка.

Отже, з протилежного боку поряд сів мій колишній хлопець, а біля вікна примостилася його дружина – молода чорнява жінка з рожевощоким обличчям. Спочатку вона на нього невдоволено зиркала, щось там про себе бурчала, певно, помітила увагу з мого боку. Та ось я, розсміявшись, коротенько пояснила їй ситуацію, мовляв, ми – земляки, майже однокласники. У школі кохали одне одного, але не зійшлися характерами. Вона, а також пасажери, які слухали нашу розмову, дружно розсміялися і небавом між нами встановився контакт довіри. Всю дорогу розмовляли – я розповідала про себе, про своє листування з ленінградським незнайомцем. Вони, на правах досвідчених, щось там мені радили, але я не дуже прислухалася.

Десь годині о п'ятій вечора прибула до села. Вдома хазяйнувала одна бабуся. Готувала корм худобі. Вона одразу помила руки і запросила за стіл. Бабуся в мене мила і розумна співбесідниця. Народилася в сусідньому селі у багатодітній родині – четверо хлопців і п'ятеро дівчат. Разом з батьками з дитячих літ ходила біля землі. Любила розповідати, як в молодості познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком, себто моїм дідусем. Той був з сусіднього села. Тракторист. Орав землю в нашому колгоспі. Увечері прийшов до сільбуду. А там у залі саме хлопці і дівчата затіяли гру у фантики. Коли хтось витягнув бабусин фант, наказав поцілувати незнайомого парубка, який саме зайшов до залу. Бабуся каже, спочатку була зняковіла, та, зрештою, осмілилася, підійшла і поцілувала незнайомця прямо в губи. А коли розпочалися танці, цей незнайомец, який представився Григорієм, підійшов до неї і запросив на вальс. Бабуся уже краще роздивилася: не хлопець, а справжній козак – таких ніби в їхньому селі й не було. Високий, стрункий, темно-русявий, очі сірі. Усміхнувся так, буцім вони все життя були знайомі. Бабуся охоче простягнула руки. Згодом вони побралися. Народилося троє дітей. Найстаршою була моя мама.

Поки розмовляла з бабусею, прибув батько. Він працює на Рибінському деревообробному заводі. Згодом з поля прийшла мама. Наварили риб'ячої юшки, сіли за столом, випили по чарці домашньої. І я перехилила чарочку. Багато не п'ю, а так заради компанії сто грамів вип'ю. Тобі, Саша, може така дружина й не підходить,

що чарочку любить. Та голови своєї я ніколи не втрачала. Потім набралася хоробрості і розповіла про наше з тобою листування. Вони ніби й не проти нашої дружби, але насторожує і вік твій, і те, що розлучений. Цікавилися, чи є в нього діти? Я й кажу – не знаю. І справді не знаю – про своїх діток у жодному листі ти так і не написав. Ось такі, Сашуню, справи. У наших стосунках дуже багато запитань, відповіді на які я повинна отримати найближчим часом. Тамара.

7 липня 1973 року.»

Х

Субота. Вихідний день. Дівчата Аня й Валя перебували вдома. Спали допізна. Зрештою, підвелися, почергово помилися у ванні. Поснідали, помили посуд. Збиралися піти у кіно – в місті крутили мексиканський двосерійний фільм. Уже з перших днів він зажив неабиякої популярності серед чернігівців і гостей міста. Господарів також вдома не було – поїхали в село до батьків.

Раптом у двері подзвонили. Аня шмигнула до передпокою, зиркнула у вічко і, забачивши силует чоловіка, не спитавши «хто?», відчинила двері. Відчинила і остовпіла. Перед нею з рюкзаком за плечима стояв незнайомий чоловік у зеленій сорочці, цивільних чорних штанах. Був він середнього зросту, худорлявий, коротко стрижений з блискучою лисиною спереду. Ця лисина і розсмішила Аню. Усміхнувся й незнайомець. Лише тепер Аня звернула увагу: правою рукою притискував до себе гітару.

– Скажите, пожалуйста, это Попудренко, 91, квартира 77? – на чистій російській мові запитав незнайомець.

– Так, – Аня від несподіванки нервово переминалася на ногах.

– Тамара Мельниченко здесь проживает?

– Так. Здесь. Але її зараз немає вдома.

У цей час Тамара перебувала на аеродромі. Містився він неподалік Чернігова, в селі Количівка. Цього дня дівчина мала здійснити перший у своєму житті стрибок з парашутом. День видався світлим і сонячним. Немов на замовлення. У прозорому небі не було жодної хмаринки. Невелика десантна група за годину до польоту прибула на аеродром. Серед хлопців були і дві дівчини – Тамара і Вероніка.

Напередодні курсанти здійснили обліт на літаку, з якого мали стрибати. Це був заключний етап підготовки до стрибків з парашутом. Обліт ставив за мету ознайомити парашутистів з польотом,

перевірити їх самопочуття у повітрі. Парашутист мав зарані адаптуватися до обстановки, настроїти себе психологічно на завтрашній стрибок. Пальоти здійснювалися над аеродромом за подвійним колом з набором висоти до чотирьохсот-п'ятсот метрів. Тамара заворожено дивилася в ілюмінатор. Під ними стелилися поля. Зеленіли плантації картоплі, жовтизною віддавали пшеничні лани. Ось змигнула блакитна стрічка Десни, забілили дачні будиночки. Літала вона вперше у своєму житті і тому так все було цікаво і незвично. Над посадковим знаком «Т» інструктор пояснив: у такому положенні літака парашутист має стартувати. Літак, здійснивши політ, стиха помахавши на прощання крилами, плавно пішов на посадку.

І ось цей день настав. Спортсмени пройшли невеликі формальності – планову таблицю виконання стрибків підписав інструктор-парашутист, командир парашутної ланки. Перед вильотом лікар оглянув кожного з учасників. Все це своїм розмашистим підписом затвердив начальник аероклубу Артамон Криніцин. Напередодні укладник, у присутності спортсменів, уклав парашути. Один за одним всі попрямували до літака, зайняли місця обіч на лавках. Інструктор зачинив дверцята, перевірів їх надійність, літак вийшов на старт, здійснив пробіжку і, відірвавшись від землі, впевнено набрав висоту. Відстань від землі сягала вісімсот метрів. Дівчата немов прикипіли поглядами до ілюмінаторів.

– Страшно? – поцікавився інструктор-парашутист. – Може, передумали стрибати?

– Та що ви! – в один голос вигукнули Вероніка з Тамарою. – Жартуєте? Про цей день ми давно мріяли.

Літак перейшов у режим планерування, інструктор помахом руки подав команду:

– Приготуватися!

Парашутист, який мав іти першим, голосно і виразно повторив команду інструктора.

Відчинилися двері і світле небо обдало усіх свіжим подихом. Один за одним в його синю безодню стрибали парашутисти. Настала черга й Тамари. Отримавши наказ, вона спокійно, без метушні, виконала всі дії.

– Пішла! – спокійно, але владно мовив інструктор.

Тамара ліву ногу поставила на поріг дверей і енергійно відштовхнулася. Нараз немов перехопило подих, зблиснули очі, злегка засльозилися, певно, від вітру. Ще нічого не встигла усвідомити, як від-

чула: падіння різко загальмувалося. Підвела очі – над нею тріпотів шовковий купол парашута. Все це відбувалося, немов у казці. Тамара дзвінко розсміялася, виникло дивне бажання стрибнути ще раз.

З кожною секундою відстань до землі скорочувалася. Ось-ось мала здійснитися посадка. Звела ноги, трохи зігнула їх. Відчувши під собою твердь, впала на бік. Ніби й діяла так, як її навчали, але на вітрі розгубила кілька секунд – не так швидко підвелася і хутко не побігла уперед у напрямку купола. Він раптово почав наповнюватися і потягнув за собою Тамару. Дівчина не розгубилася. Швидкими порухами схопила три нижні стропи і одразу вибрала на себе – купол хилитнувся і переможено впав на землю. Тамара спокійно підвелася, почала звільнятися від парашута. Відстебнула обхват для ніг, грудну перемичку, послабила карабіни запасного парашута і, перекинувши його через голову, зняла підвісну систему.

Неподалік приземлилася Вероніка. Уклавши парашут в чохол, підійшла до Тамари. Дівчата привітали одна одну з першим стрибком, обнялися і розцілувалися. Їх по черзі повиншував інструктор.

– Дівчата, по совісті, скажіть: яке перше враження?

– Враження таке, – за обох відповіла Тамара, – хочеться повторити стрибок.

– О-о-о, це буде. Але не сьогодні. Тепер ви справжні королеви неба. У вас попереду ще буде багато стрибків.

Згодом всі спортсмени-парашутисти зайшли до автобуса і поїхали до міста. По дорозі дівчата ще раз подивилися одна на одну і, не змовляючись, розсміялися. Схоже, нічого подібного у їхньому житті ще не було. У місті усім подякували, тепло розпрощалися і зайшли до кав'ярні – випили по сто грамів коньяку, закусили пельменями та біфштексом. Потім ще трохи побродили Черніговом, обмінюючись враженнями, збиралися піти до кінотеатру, але черга зміїлася аж на вулицю. Розпрощалися і пішли по своїх домівках. Біля дверей квартири Тамара натиснула на гудзик-кнопку. Досить часто з дівчатами любила пожартувати – вічко в дверях затулила пальцем. Аня знала примітивні жарти своєї подруги і мовчки відчинила двері. Коли Тамара зайшла до передпокою, усі пожвавішали. Першою не стрималася Валя:

– Тамаро, ти знаєш цього молодого чоловіка?

– Ні, – байдуже стонула плечима. – Вперше бачу.

– Тоді знайомся.

Молодий чоловік першим підійшов до Тамари, усміхнувся, зблиснувши золотою коронкою, подав руку:

– Саша.

Усі вибухнули гомеричним сміхом. Він настільки був гучний, що його, певно, чули на першому поверсі. Саша трішки розгубився – однак особливого занепокоєння не виявляв.

– Проходь, Саша, раз приїхав, – розважливо мовила Тамара. – Будь як вдома.

Дівчата хутенько накрили стіл – насмажили картоплі, накришили салат з молоденьких огірочків, приготували бутерброди – хліб з маслом, ковбасою, голландським сиром.

– Ось тільки випивки немає, – виправдовувалася Валя.

– Немає й господарів. Люди вони хлібосольні. З села привозять міцну самогонку.

– Спиртного нет и лучше, – резюмував Саша. Вообще-то я противник спиртного. Иногда и употребляю, но под нажимом компании.

– Добре, – розпорядилася Тамара. – Ми не будемо ні на кого тиснути. У нас тут справжня демократія.

Повечерявши, Тамара запропонувала Саші ознайомитися з містом.

– Я у листах тобі обіцяла. Свого слова завжди дотримую. Повинна ж показати наш красень Чернігів.

Аня й Валя залишилися вдома. Чекали-чекали, але ті не заявлялись.

Певно, Тамара знайомила Сашу з тепер уже нічним містом. Порадилися і вирішили спати у вітальні. Кімнату, в якій мешкали утрьох, віддали Тамарі й Саші. Тільки-но вквалися, почали дрімати, як раптом наслухали: у замку зашкрябав ключ, так немов кіт дряпав у двері. Тамара через темну вітальню провела Сашу до опочивальні.

– Ти каву питимеш?

– Благодарю. На ночь воды стараюсь пить меньше.

Розіслала ліжко, вимкнула світло. Однак удвох продовжували стиха гомоніти. Як дівчата не прислухалися до їхньої розмови, розібрати нічого не могли. Заплющили очі, вирішили ні про що не думати, тільки спати. Раптом з кімнати долинув різкий болісний крик. Це був голос Тамари.

Саша був перший у її інтимному житті. Щоправда, залицьальників траплялося чималенько і не один її домагався. Та вона всім давала одкоша. А то якось затрималася на роботі і через усе місто прошкувала пішки. З парку вискочив сексуальний маніяк, схопив за

полу куртки і почав тягти у кущі. Пригадала: у кишені лежав флакон духів з пульверизатором – їй щойно дівчата подарували на день народження. Недовго думаючи, хутко вийняла з кишені, натиснула згори. Духмяно-щемний потік бризнув у вічі. А наостанок ще легенько вдарила ногою у пах. Сексуальний маніяк нараз забувся про свої наміри. Спочатку закричав не своїм голосом, потім, схопившись руками за пах, присів. Кричав, сипав прокльони, погрожував, мовляв, впіймаю, задушу. Але Тамара – одна з найкращих легкоатлеток школи, була вже далеко від нападника.

... Аня сполохано підхопилася, спиною притулилася до м'якого килима, що висів на стіні. У кімнаті Тамара увімкнула світло. Удвох щось почали трусити, певно, простирадло.

– Чого ти підскочила? – Валя на правах досвідченішої гримнула на Аню. – Лягай і спи.

– Тут заснеш! – збентежено мовила дівчина. – Я так перелякалася. Думала, він її душить.

– Не переймайся, – тепер уже сміялася Валя. – Не задушить. Лягай і спи спокійно.

XI

Наступного ранку майже усі прокинулися водночас. Тамара була зняковіла, уникала погляду дівчат. Достеменно знала: вони мимоволі стали свідками її першої шлюбної ночі. Саша ж почувався впевнено – сміявся, жартував. Вони хутенько зодяглися, кинули дівчатам «до побачення» і пішли на вулицю. Тут же осідлали перший транспорт, який ішов за місто у бік Десни. Небавом були на березі блакитної ріки, яка тихо несла свої шовкові води до Дніпра. Зупинилися на пагорбі. Звідси відкривалася мальовнича картина на протилежний берег. Це були зелені та м'які луки, по яких розбрелася і мирно паслася домашня худоба. Саша завороженим поглядом окинув простір і якусь мить стояв мовчки захоплений чарівною красою.

– Так вот это Десна? – зрештою добувся на слово.

– Десна... – замріяно мовила у відповідь Тамара. – Наш земляк Олександр Довженко назвав її зачарованою. Ось, лишень, послухай, як він гарно і переконливо написав: «Благословенна будь, моя незаймана дівице Десно... Далеко красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав

рибальські розмови на твоїх човнах і сказання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних каляжах на життєвих шляхах».

Саша, схоже, забувши про все на світі, заворожено слухав.

– Действительно, написано великолепно. А мастерски написано, потому что украинская природа она какая-то особенная. Она вся дышет, вся пахнет удивительным ароматом. Я впервые на Украине. И чувствую, как она буквально по минутах все активнее входит в мою душу и сердце.

На пагорбі розбили намет. Все виконував Саша, Тамара лише йому допомагала. Потім він взяв вудочку й пішов ловити рибу. Неподалік шумів на вітрі молодий лісок. Тамара пішла до нього, набираючи сухих гілок, наламала галузок. Спустилася до Десни. Сашко з вудочкою стояв по коліна у воді.

– Ти тут щось впіймав?

– Впіймав, – радо відповів, – на уху хватит.

Тамара зайшла в глибину ріки, набрала казанок чистої деснянської води, помила бульбу. Згодом почистила картоплю і рибу, вкинула до казанка.

– Саша, а ми тобою сірники взяли?

– «Сирники?» А что это такое?

– «Сірнікі», – усміхнулася, – це те саме, що по-вашому спички.

– Взяли, – дістав з кишені коробку, – но они по-моему отсырели.

Неподалік підлітки ловили рибу.

– Хлопці, у вас випадково не знайдеться сірників? – поцікавилася Тамара.

– А чому ж, – обізвався найменший, – ми вже цілком дорослі.

Сухі галузки одразу спалахнули і затріщали. Небавом риб'яча юшка уже кипіла. Повернувся і Сашко:

– Тамара, представляешь, что-то не ловится больше.

– Та нічого. Упіймав на юшку і досить.

За годину риб'яча юшка вже була готова. Тамара розлила по мисках. Трохи зачекали, доки охолоне і почали смачно влітати.

– Вкусно! – радо усміхнувся Сашко. – Ты у меня настоящая повариха.

На десерт були яблука і груші.

– Пригощайся, – мовила Тамара. – Це з нашого домашнього саду. Ранні сорти.

Після смачного обіду деякий час відпочивали. Першим мовчан- ку порушив Сашко:

– Слушай, Тамара, а село твоє далеко отсюда?

– Та не дуже. Кілометрів за сто п'ятдесят.

– По Десне?

– Та ні. По автомобільній трасі.

– У вас там тоже река течет?

– Протікає. Тільки вузьенька така. Ревною називається. Я там і плавати навчилася. Слухай, Саша, а ти вмієш плавати?

– Ну еще бы не умел! У нас Нева ведь.

– Десну переплиवेश?

– Конечно. Что за вопрос?

– Гаразд. Тоді давай влаштуємо змагання – хто з нас швидше допливе до протилежного берега.

Не змовляючись, обоє підвелися, спустилися з пагорба і попливли. Урізнобіч летіли бризки, іскрилися на сонці. Тамара, вправно орудуючи руками, розсипала за собою дзвінкий сміх. Обіч сплескувала риба. Саша, як затятий рибалка, заздрісно спостерігав за цими сплесками. Діставшись берега, змокрилі, збуджені, але радісні й безмежно щасливі вийшли на берег. Неподалік виднілися кущі, полум'яніла малина. Зірвали кілька ягід.

– Вкусно, – стверджувально хитнув головою Саша. – Это как-будто на десерт.

– Так, – охоче погодилася Тамара. – Лісові ягоди справді дуже смачні й цілющі. Мені про це бабуся говорила.

Підійшов пастух – у капелюсі, картатій сорочці, закачаних до коліна штанях, але босий. Саша з розумінням подивився на старого. Той, ніби прочитав його думки і сказав:

– Я ще змалечку, як тільки сніг із землі, так і скидаю свої шкарбани – ходжу босий.

– А что такое «шкарбаны»? – уточнив Саша.

– Простіше сказати, вузавчуку – валянки там чи чоботи. Все літо ходжу босий. І вдома. І як до лавки по хліб іду. Селяни інколи глузують з мене, молоді люди кидають іронічні позирки. Та мені байдужечки. Зате почуваю себе добре. Повірте, жодного разу серйозно не хворів. Війну переніс. В окопах, було, і замітало, але болячки не чіплялися. Та й зуби в мене цілі – розтулив вуста. – Ото тільки молочні й повипадали.

Тамара й Саша люб'язно розсталися з дідом Іваном – так було

звати старого. Змахнули йому на прощання білими руками, немов лебеді крилами, і попливли до свого берега.

Саша дістав з рюкзака шоколадку, розламав навпіл.

– Пригощайся.

– Смачні ленінградські шоколадки, – схвально відгукнулася Тамара. – Але й наші, чернігівські, не гірші.

Ситро за півдня степлілося, та все ж на смак було приємним. Раптом вони наслухали джмелине гудіння мотора і в цю мить з-за повороту, розрізаючи світле дзеркальне плесо, немов на крилах, вилетів красень пароплав.

– «Казбек», – прочитав Саша. – Это куда он пошел? На Киев что ли?

– Та ні. Це він здійснює прогулянку.

І справді, на горішній палубі перебувало чимало молодих людей. З рупора лилася задушевна пісня і розливалася довкруг. Тамара прислухалася. Пісня була незнайома, але співали про кохання.

– Надо будет и нам совершить такую поїздку, – Сашко завороженим поглядом проводжав «Казбек», який невзабарі заховався за поворотом, і про себе додав, – но это уже будет в следующий раз, когда приеду.

Тамара на те нічого не сказала, лише усміхнулася.

Багрянний диск розпеченого сонця немов застиг на світлій хустині неба. Знову засмагали. Лежали тихо і незворушно.

– Да, слушай, Тамара, – зрештою озвався Сашко, – расскажи о своем селе. Может быть, когда-то и мне придется в нем побывать.

– Якщо приїдеш до мого села, я тобі влаштую пішохідну екскурсію.

– Вообще-то я люблю природу, дачу, одно время мне даже хотелось жить в селе. Люблю все свеженькое, без химии, особенно парное молоко.

– Гаразд, – охоче погодилася Тамара. – Возможно, і справді колись у ньому побуваєш... Село у нас панське. Погорільцями називається. Володів ним поміщик Перовський. Один час село навіть носило статус містечка – була земська школа, церква, бібліотека. Чотири ярмарки на рік збиралися. Між іншим, пан Перовський був відомим російським письменником. Свої твори друкував під псевдонімом Антоній Погорільський.

– Ты знаешь, читать, конечно, не читал, но что-то слышал.

– У його маєтку, – продовжувала Тамара, – минуло дитинство

Олексія Толстого, також російського письменника. Пам'ятаєш, повість «Князь Серебряный», трагедію «Цар Федір Іоаннович»? Це Олексій Толстой написав.

– Ще бы. Не только помню, но и читал с большим интересом.

– До Олексія Толстого приїздили двоюрідні брати – Жемчужникови. Олексій і Володимир виступали під колективним псевдонімом Козьми Пруткова. Та хто ж у наші Погорільці не приїздив – художник Жемчужников, брати Маковські, також художники!

– Видимо, красивая там природа?

– Красива – не те слово. Я коли приїжджаю додому, відпочиваю серцем і душею. Набираюся сил на цілий місяць.

– Хорошо, – погодився Сашко. – Но откуда ты все это знаешь?

– Та звідки? У школі, звісно вивчала. Відвідувала заняття літературно-краєзнавчого гуртка. У нас, у школі, був один дуже сильний учитель-краєзнавець. Уродженець іншої області, але він так зріднився з нашим селом, так полюбив його, так вивчив історію, буцім у ньому й народився.

– А ще в нашому селі, – продовжувала Тамара, – у роки війни діяла підпільна комсомольська організація. Підпільники допомагали партизанському загоні, який базувався у лісах неподалік села. Під час бойової операції у Погорільцях знищили гітлерівський гарнізон. Проте вона даром не минулася – карателі виявили і арештували багатьох патріотів. Загинув і мій дідусь, – сумно зітхнула Тамара. – Тоді йому виповнилося всього-навсього тридцять років...

На деякий час запала мовчанка. Стало тихо-тихо. Та ось знову над Десною залунала музика, зазвучала пісня – «Казбек», здійснивши розворот, повертався назад.

– Саша, ти там, була, не заснув?

– Нет, конечно. Я блаженствую. Даже не верится: пройдет день-два и снова окунусь в работу. План, вечные проблемы, какие-то неурядицы.

Згодом, після вечері, тиха літня ніч опустилася на землю. У високості переморгувалися яскраві зорі. Сашко з Тамарою перебралися до намету.

Наступного дня рано-вранці розібрали намет, склали в рюкзак. Діставшись першої зупинки, доїхали до міста. Попрощалися.

– Саша, ми ще зустрінемося. Відроблю зміну і приїду. Чекай мене на вокзалі. Твій поїзд йде лише опівночі. А можливо, ти б до мене приїхав?

– Неудобно как-то. Представляєш, заходять хазяева – здрасьте! В квартире – совершенно незнакомый человек. Мало еще, что они могут подумать.

– Та воно й правда.

На залізничному вокзалі Сашко здав речі до камери схову, у касі придбав квиток. Поцщатило – випало нижнє місце. Часу до відправлення поїзда було більше, ніж досить. Вийшов на привокзальну площу. Тут була кінцева зупинка. Ліворуч, до бордюру, тупилися тролейбуси та автобуси. Ось з-за рогу вигулькнув тролейбус, тримаючись двома рогами за електричні дроти. Діставшись кінцевої, зупинився, з його черева на тротуар почали вистрибувати люди. Здебільшого були нав'ючені авоськами, з валізами, чемоданами, рюкзаками за плечима. Певне, їхали далі, до приміських сіл і містечок. Звична картина. Достоту, як у них, в Ленінграді. Та ось водій кинув до урни недопалок, зайшов до першого тролейбуса, обіруч взявся за кермо і спрямував свою «рогату» машину на зупинку. Спершу зайшли люди похилого віку, вже згодом до салону застрибнув і Сашко. Пасажирів було небагато і він примостився біля віконця, аби краще було роздивлятися місто. Зачинилися дверцята і тролейбус вирушив у свій звичний рейс.

Назустріч побігли багатоповерхівки, згодом виїхали на площу з танком посередині. Вражала зелень. Обіч тротуарів, піднявши пелехаті голови, задивлялися в небо каштани. Діставшись центру, Сашко вийшов. Перед ним простилалася брукована площа. Звичайно, не така, як у них, але нічого, симпатична. Ліворуч виділялася монументальна споруда театру. Обіч площі будинки були вибудувані на західно-німецький манер. Сашко просто не знав – центральну частину Чернігова забудовували полонені німці, які тут перебували до 1952 року. Бродив вулицями, читав написи на фронтонах. Дорога його вивела до Валу. Зазначив про себе: тут уже він був з Тамарою. Але цього разу відкривав для себе щось нове, що тоді помітити не вдалося. З пагорба Валу милувався мальовничою природою. На золотистому пляжі засмагали сотні відпочиваючих. Потім знову зайшов до салону тролейбуса, який щойно підїхав. І знову кружляв містом без усякої на те мети. У такий спосіб побував біля заводу автозапчастин, виробничого об'єднання «Хімволокно», камвольно-суконного комбінату. Завесніло на серці. Десь тут, за кам'яними стінами, працювала кохана дівчина, яка й покликала його сюди.

Знову зійшов на зупинці у центрі. Подолавши якийсь десяток

метрів, його погляд вихопив на фронтоні напис: «Ідальня». Крізь розчинені двері долинав запах чогось смаженого – чи то м'яса, чи пригорілих млинців. За цим запахом і зорієнтувався: тут можна пообідати. Коли зайшов до зали, люду набилосся чималенько, проте були і вільні місця. Зі страв обрав пів-борщу, шніцель, вареники і компот. Примостився у куточку, під фікусом. Окинув поглядом хол і усміхнувся про себе – люди апетитно їли. У нього також розігрався апетит, хоч вдома з ним були проблеми – міг не їсти цілісінький день. У вихідні мама просто заганяла на кухню. Спробував борщ – смачно, шніцель – також. А після вареників навіть вуста облизав. Смакота! Все це запив духмяним компотом з сухофруктів. З'їв і їх – перерізане яблучко і дві маленькі грушки-дички.

Після такого смачного і багатого обіду їздити і блукати містом не праглося і він знову поїхав на залізничний вокзал. Неподалік виднівся затишний зелений скверик. Тут стояли розлогі дерев'яні лави. Приліг на одну з них. Вступив погляд у безхмарне небо. Деякий час лежав незворушно. Поглядом ні за що не міг зачепитися, заплющив очі. Не зчувся, коли й заснув. Скільки спав – не знає. Раптом відчув легенький доторк у плече. Зі сну подумав: Тамара! Розплющив очі. Перед ним стояв міліціонер.

– Громадянине, у сквері не прийнято спати.

– Я очікую ленинградский поезд, – Саша почав виправдовуватися перед стражем порядку, – он сюда поздно приходит. Походил по городу, немного устал, присел и не почувствовал, когда уснул.

– Ви з Ленінграда? – міліціонер змінив гнів на милість.

– Да. И в вашем городе, кстати, впервые.

– Гаразд. В такому випадкові чекайте свого поїзда. Я спочатку подумав, що ви п'яний.

– Да ну что вы?! – вигукнув Саша. – Я-то вообще не пью. Да еще в чужом незнакомом городе.

Сашко підвівся і пішов у напрямку приміщення вокзалу. Обходив усі його кутки і закутки, ознайомився з розкладом відправлення і прибуття дальніх і приміських поїздів, згодом пішов до зали чекання. Тут було прохолодніше і світліше. Сів на лаву, заплющив очі. В уяві постав учорашній день. Так ніби його хтось зафіксував на плівку і тепер Сашко гортав сторінки фотоальбому. Тамара, юна, напівоголена, з бронзовілим тілом, стоїть на вигорілому пагорбі і читає уривок з твору Олександра Довженка. Ось Десна, ось він ловить рибу, а он там, на протилежному березі, пасуться білі в чер-

воних яблуках, круторогі корови. Тріщить хмиз під казанком, червоними язиками хилитається спражкий вогник, сріблясті бульбашки витанцювують на поверхні юшки. Тамара пробує на смак. Потім смакують риб'ячу юшку. Він цілує її уста, пропахлі ягодами малини. Блаженствують... Схоже, світ зупинився та існує лише для них двох. І знову не зчувся, коли й задрімав. Видиво щезло, так буцім провалився у м'яку, темну безодню.

Раптом на своїх повіках відчув чийсь теплі, ніжні руки. Певне, Тамара. Інакше б хто? Розплющив очі. Так і є!

– Ти мене, певно, заждався. Я поки зміну відробила.

Сашко коротенько переповів, як провів день. Зрештою мовив:

– Слушай, Тамара, здесь, оказывается, есть ресторан. Пойдем поужинаем. Я угощаю.

– А тобі на дорогу вистачить? Будемо по ресторанах ходити...

– Хватит. Билет я уже купил.

У ресторані Сашка приємно вразили смачні страви і порівняно низькі ціни.

– Да-а-а, это не то, что у нас, в Ленинграде.

Після вечері забралися в тінистий куточок скверу, сиділи, обнімалися і цілувалися. Потім підвелися. У камері схову Сашко забрав свої речі. Вийшли на перон. Тут уже купками гуртувалися пасажирки. Тамара з Сашком стали обіч.

– М-да, красивое здание вокзала, – Сашко окинув поглядом приміщення. – Небольшой, но компактный и симпатичный.

– Я чула таку легенду, – мовила Тамара, – мали будувати в Чернівцях. Зверни увагу: Чернігів і Чернівці мають один корінь – черн. Так ось ці документи і кошторис було помилково надіслано до Чернігова. Розпочалося будівництво. А потім, у Києві, ніби схаменулися. Але все уже було закручено. У столиці махнули рукою, мовляв, гаразд, будуйте вже. Так і виріс цей вокзал у нашому місті.

– Да, вероятнее всего, это легенда, – погодився Сашко, – но, тем не менее, забавная.

Вдалині з'явилися вогні, ось з-за повороту, розрізаючи темряву потужним ліхтарем, з'явився потяг. Летів, немов навіжений, та, порівнявшись з вокзалом, стихив хід і зупинився. У всіх вагонах відчинилися двері. У проїмі з'явилися молоденькі провідниці. Тільки у вагоні, до якого прямував Сашко, провідником був чоловік похилого віку.

– Це ж треба! – усміхнулася Тамара.

До вагону один за одним заходили пасажери.

– Тамара, отныне и навсегда свою дальнейшую жизнь без тебя я не представляю.

– Я також. Знаю тебе всього кілька днів, а так ніби все життя прожила. Ти мені напишеш?

– Безумовно. И напишу, и позвоню. А потом приеду к тебе и заберу навсегда.

XII

«Томочка, здравствуй!

Вот я уже и в Ленинграде. Доехал очень хорошо. Соседи по купе оказались милыми и добрыми людьми. Всю дорогу говорили, отдыхали. На следующий день рано утром уже был дома. Первый вопрос мамы: «Ну, как?» «Замечательно!» – ответил я. Город очаровательный. Природа вообще изумительная. Принимали хорошо. А девчонка вообще прелесть!»

Да, Тамара, я очень рад, что на своем пути, пусть даже в таком возрасте, но встретил тебя. Никогда не забуду те два дня, которые провел с тобой. На своих губах еще ощущаю вкус рыбацкой ухи и твоих алых губ. Всю дорогу, когда ехал, разговаривал со случайными попутчиками, а перед глазами стоял твой светлый образ. Словом, дальнейшей жизни я без тебя не представляю. Пишу в поезде. Очень лаконично и кратко. Письмо отправлю прямо с железнодорожного вокзала. Извини. Вот немножко с дороги приду в себя и напишу более подробно и обстоятельно. Саша.

20 июля 1973 года.»

«Саша, доброго дня!

Мені здається, що до зустрічі з тобою перебувала у летаргічному сні. А розбудив мене якраз твій приїзд. Я ніби вихлюпнула свою кров у твоє тіло. Відтак, коли ти поїхав, життя стало сірим, буденним і прозаїчним. На роботі намагаюся робити вигляд, буцім нічого особливого не трапилось. Все та ж – весела, пустотлива, трішки задерикувата. Та інакшою я й бути не можу. Але на душі... Тут коїться щось інше. Невже я закохалася?

Власне, що таке кохання? Над цим таким непростим запитанням ламали голови, певне, ще мудреці часів Гомера та Лукіана. На жаль, однозначної відповіді до цього часу так і не знайшли. На Сході, наприклад, вважають, що кохання – це мова, якою з нами

розмовляє Всесвіт. І зрозуміти її – головне завдання людини. Інші вважають, що кохання це – коли одна людина протягом тривалого часу шукає свою половинку, а, відшукавши її, зливається з нею в єдину назавжди. Ще треті вважають, що коли шляхи двох людей перетинаються, коли очі їхні зустрічаються, – минуле і майбутнє втрачають всяку значимість. Мовляв, існує лише одна ця хвилинка і неймовірна впевненість у тому, що все на цьому світі написано однією й тією ж рукою. Рука ця і пробуджує в душі кохання, і відшукує душу-близнючку для кожного, хто працює, відпочиває чи шукає скарби. Гаразд, не будемо залазити у непрохідні філософські нетрі. Поговоримо про речі більш прозаїчні і буденні.

На минулі вихідні їздила додому, в село, і батькам розповіла про все: і про наше випадкове листування, і про твій приїзд, і про твою пропозицію вийти за тебе заміж. Батько промовчав, закурив цигарку і вийшов з хати. Мати змахнула сльозу і мовила: «Мабуть, я тебе нещасливою народила». Мені, Саша, дуже шкода батьків. Саша, я тобі скажу відверто: коли ми з тобою поберемось, я назавжди втрачу тих, які мене породили. Єдине, що мене підтримує у ці дні – це мої улюблені заняття з парашутного спорту. Я вже навчилася приземлятися, коли дме сильний вітер. Таке приземлення ускладнюється, оскільки швидкість вітру збільшує удар об землю. Та найскладнішим видом парашутного спорту виявилися стрибки із затримкою розкриття парашута. Оволодіти мистецтвом управління своїм тілом при вільному падінні у повітряному просторі – справа не з легких. Повір, Саша, я оволоділа цим з першого стрибка. Та попереду у нас ще багато чого – стрибки вночі, у воду, з великої висоти, на підвищених швидкостях польоту. Словом, цим і живу! Тамара.

10 серпня 1973 року.».

«Томочка, здравствуй!

Все-таки ти у мене молодець. Это же надо на такую высоту подняться и прыгнуть. И не раз, и не два... А много-много раз. Овладеет искусством истинного парашутиста. Да тут не то, что девчонка, не каждый парень может прыгнуть.

Да, Томочка, надо уметь побороть себя. Не надо искать какой-то рубеж, с которого жизнь должна пойти по-другому. Надо жить настоящим и иметь надежды на будущее, но не тешиться попусту радужными надеждами. За надежды надо бороться, бороться

не только с собой, но даже и с родителями. Тома, не пугай и не расстраивай себя мыслью о том, что, связывая часть своей жизни со мной, ты лишаешься родителей (ты оставила мать несколько раньше знакомства со мной), а тем более, что родители, и особенно мать, отрекутся от тебя, – не верь им, верь мне. Я тебе гарантирую, что смогу понравиться им или по крайней мере, жить с ними в дружбе.

Все это будет зависеть только от твоего желания и честного выполнения тобой моего условия – не портить мне нервы, если вдруг встретишь другого. Стоп! Опять мысли о твоей судьбе. Ты с ней справишься и сама, а я просто люблю тебя и ради нашего счастья готов на все. Впрочем, Томка, чем скорее мы начнем нашу жизнь, тем скорее все станет определеннее. Сейчас я делаю все, чтобы приехать к тебе в начале сентября. Если не удастся, приеду в октябре. Но что приеду за тобой – это факт. Пожалуйста, будь к этому психологически готова и все подготовь на работе, чтоб там тебя сразу рассчитали. Я отложу дошивание палатки, заготовку досок на дачу, наладку техники, реконструкцию комнат и кухни и попытаюсь еще раз убедить тебя в силе и надежности любви мужчины. Мне, Томка, все время хочется сказать тебе как-то по-особому, что я жду тебя, верю и надеюсь, что пройдет немного времени и ты пойдешь со мною рядом рука об руку.

Томочка, извини, но я больше не могу. Прошу тебя: срочно напиши, когда ты рассчитаешься на своей работе и какого числа мне приехать. Я обязательно приеду. Приеду, чтобы растерзать, раздавить, задушить поцелуями. Не знаю, дождусь ли ответа, наверное, не выдержу и приеду без разрешения.

Умиращий от тоски по тебе Сашка.

24 августа 1973 года.»

ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ

Перед від'їздом Тамари до Ленінграда я попрохав:

– Залиш мені Сашкові листи. Про ваше знайомство з часом напишу книгу.

Вона взяла до рук стосик листів, перев'язаних червоною вузенькою тасьмою, ще раз уважно переглянула і мовила:

– Оці візьміть, а ці заберу з собою.

Ті, котрі вона збиралася забрати з собою, мені все ж таки вда-

лося переписати, а залишені нею листи поклав до шухляди. Через деякий час нові турботи заповнили мене, а небавом про ці листи я й зовсім забувся. Звідтоді минуло тридцять п'ять років. І ось, перебираючи домашній архів, я знову на них натрапив. У пам'яті постали дні моєї молодості, Саша й Тамара, ще молоді й такі красиві. За цей час я вже став професійним письменником, автором сорока книжок художньої прози і публіцистики. Рука мимохіть потяглася до ручки, я ближче підсунув до себе стосик паперу і буквально в лічені дні народилася ця маленька епістолярна повість. Але мене весь час непокоїла думка: книга буцім незакінчена. Як же склалася подальша доля її героїв? Розпочав пошуки. Першу ниточку у великому життєвому клубку було знайдено – Тамара розлучилася з Сашею, вдруге вийшла заміж і нині мешкає в Петропавловську-Камчатському. Збереглася ленінградська адреса Саші Таранова. Двічі перебуваючи у місті на Неві, мені довелося побувати у цій затишній чотирикімнатній квартирі, що у кількох хвилинах ходьби від Невського проспекта. Приймали добре. Чомусь запам'яталася смачна вода з водопровідного крана. Була вона холодна-холодна, аж зуби зводило. Саша жартував:

– Пийте на здоров'я. Води в Неві вистачить.

Та після того як я поїхав, наші зв'язки перервались. Правда, один раз надійшов лист з Криму, запрошували мене в гостину у Судак, але заважали якісь клопоти, так і не поїхав. І ось вирішив знову нагадати про себе. Так і так, мовляв, Саша, препрошую за турботи. Чи не зміг би ти написати, як склалося твоє життя після нашої останньої зустрічі.

Після того, як опустив листа до поштової скриньки, минуло три місяці. Відповіді – ніякої. «Може, переїхав на нову квартиру, – заспокоював себе, – можливо, якісь інші обставини заважають». Та ось раптово дізнався: Тамара періодично мешкає у своєму рідному селі на Чернігівщині, доглядає свою хвору маму. Написав і їй аналогічного листа. Деякий час також відповіді не було. Та ось у моїй чернігівській квартирі озвався мобільний телефон. На екрані висвітився незнайомий номер. Натискую кнопку відповіді і наслухаю радісний, піднесений голос Тамари, який зрідка перериває її дзвінкий розкотистий сміх. Схоже, вона більше сміялася, ніж говорила. Та навіть з тих слів зрозумів: нас не забула, пам'ятає і найближчим часом збирається заїхати. Мовляв, якщо точніше, заїду наприкінці липня, через Чернігів їхатиму на Петербург.

І ось цей день настав. Пізно увечері у передпокої пролунав дзвінок. Біжу, відчиняю двері. Перед порогом – Тамара. Зустрів би на вулиці – ніколи б не впізнав. Тонка, худа, ніби аж понижчала. На схудлому обличчі чітко окреслюються тільки ніс та щілинка-вуста, з яких сотається сміх.

– Заходь! – запрошую.

Як тільки переступила поріг, вона знову почала багато і смачно стрекотіти. Певне, було що розповісти, а часу – обмаль. Сіли до столу, випили шампанського, повечеряли.

– Ось тепер можна і розповідати, – мовила Тамара і почала свою нелегку сповідь:

– Коли я вийшла заміж за Сашу, лише тоді зрозуміла: потрапила до колишньої аристократичної родини. Батько, Петро Олексійович, правда, був з робітничої сім'ї. У їхній багатодітній родині було чи одинадцяттеро, чи тринадцяттеро дітей – троє з них померло. Мати Саші, Єлизавета Дмитрівна, з багатих. Батько був священником, мати – попададя, звісна річ, не працювала. Рідні брати свекрухи одразу після революції емігрували до Франції. Прізвище у Саші Таранов. Та він його змінив. Справжнє – Тараканов. Але дуже воно йому не подобалося. Моя свекруха, скільки й жила, стільки й розшукувала свій родовід, прагнучи довести причетність до великого князівського роду Тараканових. Листуватися з рідними за часів Радянської влади було категорично заборонено. Листи своїм братам вона передавала туристами, що їхали з Ленінграда до Парижа. Невеличкі, дрібно списані аркушики, згорталися в тугу трубочку. Свекруха пишалася тим, що братів син Сергій, а вже її племінник, був одружений на дочці колишнього президента Франції Валері Жіскар д'Естена.

З початком війни Петро Олексійович воював на передовій, один час навіть був ад'ютантом у першого заступника наркома оборони СРСР і заступника Верховного Головнокомандуючого Георгія Костянтиновича Жукова. Уже після війни з ним трапилася маленька детективна історія. Одного разу він їхав у пасажирському поїзді через Дніпропетровську область. З попутчиками в купе зав'язалася нехитра дорожня розмова. Петро Олексійович пригадував, як тут з боями проходив у 1943 році. Випадковий пасажир чисто з допитливості попросив назвати своє прізвище. Він представився: Тараканов. Незнайомець аж підстрибнув на місці. «Чекайте-чекайте, так у нас же навіть могила є, на якій значиться: Тараканов Петро Олек-

сійович. Я це прізвище чомусь добре запам'ятав». Петро Олексійович записав адресу, а невдовзі поїхав на свою... могилу. Місцевим властям довелося плиту з написом прибрати.

Це про батьків. А тепер про їхніх дітей. У родині Петра Олексійовича і Єлизавети Дмитрівни було троє дітей: Саша, Діма і сестра Таня. Саша після навчання в школі успішно закінчив інститут, працював на заводі інженером-конструктором. Від природи мав неабиякий талант до конструювання. Як ми з ним ще тільки починали жити, сконструював мокік – це щось на зразок теперішнього скутера, який працював на бензині. Однак, незважаючи на старання Саші, запровадити винахід у виробництво на жодному з підприємств Союзу не вдалося. Саша боляче переживав. Затаївся у собі, схоже, образився на весь світ.

Тут я мушу вам сказати: батько Саші на схилі літ у керівній і спрямовуючій силі Радянського Союзу – Комуністичній партії вбачав лише те зло, завдяки якому колись така велика і могутня країна, що зламала хребет самому фашизму, тепер припливла в нікуди. До керівництва, мовляв, прийшли одні старці, маразматика, які здатні лише чіпляти на груди одне одному ордени та медалі. Висхлі мізки без папірця не спроможні сказати жодного живого слова. Це ж бо сором який! Генеральний секретар читає з папірця: «Разрешите вас поцеловать».

Свекра непокоїло те, що переможена країна – Німеччина – живе значно краще, має сильніший економічний потенціал, ніж переможці. Процвітало кумівство, панібратство, Підлабузництво, набирала сили мафія і корупція. Трудящі люди з кожним роком відчували все більші труднощі: порожні полиці в продовольчих магазинах, особливо у великих містах, відсутність одягу, взуття. Зате процвітали барахолки, де в спекулянтів усе можна було купити, але втридорога. Для нього залишалось загадкою: у магазинах перебої з продовольчими товарами, а в домашніх холодильниках правителів все є – від коньяку до ікри. Свекор, якщо й читав газети, то лише критичні матеріали і судові нариси. Все прочитане осмислював по-своєму і трактував також на свій лад.

Своє негативне ставлення до Комуністичної партії, до Генсека і його оточення висловлював відкрито, особливо вдома за чаюванням. Своє бачення, як навести порядок у країні він викладав у листах, які особисто надсилав на адресу Генерального секретаря. Писав і Леоніду Брежнєву, коли той ще живий був, і Юрію Андропову

встиг написати. Саша уважно прислухався до кожного батькового слова, перемелював у своїх мізках. Коли його винахід не підтримали – поклав на стіл партійний квиток. Його тут одразу ж звільнили з роботи. Мало того, з діагнозом шизофренія помістили до клініки Військово-медичної академії. Там курс лікування – два тижні. Перший тиждень – медичне обстеження, другий – лікування. Палата – загратована. Біля столика сидить черговий і пильно спостерігає за хворими. Жодної пігулки не викинути, вживати доводиться всі. Звести рахунки з життям – практично неможливо. Одразу помітять. Після такого курсу лікування нормальна здоровися людина стає круглим ідіотом. Що робити? Я звернулася до свекра: «Тату, потрібно рятувати Сашу». Він таки мене послухав і за допомогою звернувся до своїх приятелів – працювали в КДБ. Допомогли вчасно. Сашу тільки-но починали обстежувати.

І ось він на волі. Проте на роботу влаштуватися не вдалося – ні через тиждень, ні через два. Так минув місяць. На сімейній раді вирішили: поїдемо в Крим, можливо, там десь пощастить. Саша в Ленінграді виписався, аби на новому місці з працевлаштуванням не виникало проблем. Я залишалася прописаною. На руках – тримісячний син Ігор. І ми поїхали. Хтозна куди і хтозна до кого. По дорозі вирішили: їдемо в Судак. Чого саме в Судак і самі не знали. Можливо тому, що Ігор від народження був дуже хворобливий. То раптово ні з сього, ні з того температура піднімалася, то починав кашляти. Лікарі настійливо радили змінити дощовий туманний ленінградський клімат на більш помірний.

Коли прибули до міста, виявилось: тут закрита зона. Роботи – ніякої. Проте Саші небавом пощастило – він влаштувався доглядачем міського кладовища. Містилося воно на околиці міста. Поряд з ним – двоповерхове приміщення гуртожитку. У ньому нам і виділили кімнату. Зручностей – ніяких. Вбиральня – надворі. Проте сам Судак – це місто-казка. Особливо красиве влітку. Теплий клімат, чудове море. Біля гуртожитку мали сотку землі. Родило все, без особливих на те потуг. Скажімо, їмо помідори, кинемо насіння в землю, а наступної весни вже куцяться розсада.

З часом я закінчила курси і влаштувалася оператором в котельні. Жити стало трохи легше. Та кожного літа до нас почали наїжджати родичі по Сашиній лінії – сини од першого шлюбу, племінники, дяді і тьоті та якісь інші родичі, про яких не те, що не чула, а навіть не підозрювала про їх існування. Зрештою, це мені так набридло,

що одного разу не стерпіла: приїжджайте, кажу, але не всі одразу. Робота в котельні особливих знань і зусиль не вимагала. Головне, щоб ти не заснув, уважно стежив за приладами. На перших порах допомагав оператор Юра Хижняк. Він тривалий час жив у Петропавлівську-Камчатському, потім з дружиною переїхав у Судак, придбав триповерховий будинок. Весь час скаржився на дружину, та яке мені було до неї діло.

Що значить працювати доглядачем на міському кладовищі? Похорони – кожного дня. На той світ відправляються не лише прості люди, бідняки, безхатченки, а й багаті, з достатком. Про це яскраво свідчать пам'ятники на багатьох могилах. Вихідні дані – прізвища, день народження, день смерті вибиті золотом. Та тут розумному чоловікові озолотитися можна, тільки не моєму Саші. У його характері підприємливість на нульовій точці. У Судаку прожили з ним п'ять років. Народила я ще одного сина – Серьожу. З кожним днем жити ставало все важче. Інколи така була скрута, хоч вірте, хоч ні. Навіть ні за що було придбати дітям одяг. Я ходила по смітниках, шукала якісь ганчірки, приносила додому, прала у порошку, а потім з них шила дітям одягину. Я тоді багато чого передумала. Дійшла думки: від Саші допомоги, як з гуся води. У листах з Ленінграда він не раз писав: «Я сделаю все, чтоб не испортить тебе жизнь». Думав одне, а на повірці вийшло зовсім інше. Відчувала: двох синів мені на ноги не поставити. Я все частіше почала задумуватися, як би мені знову вийти заміж, але цього разу вже за порядного і багатого чоловіка. Одного разу осінила думка: та він же поряд. Це – Юра Хижняк, з яким я працювала в котельні. Інколи з ним легковажила, помітила, що і він до мене не байдужий. Яюсь непомітно почав зав'язуватися вузлик. Згодом, так би мовити, я виклала йому свою платформу. Він одразу підтримав. Так ми зійшлися, я забрала своїх синів і почали жити в його триповерховій оселі. Саша залишився сам в гуртожитку на цвинтарі.

Дім був просторий. В одній половині мешкала дружина Юри, в іншій – ми вчотирьох. Згодом зібралися і поїхали на Камчатку, де й прожили тривалий час. Це цікавий і дивний край. Клімат дуже суворий – дев'ять місяців зима, три – весна, літо й осінь. Об прибережну морську гладінь плещуться срібні хвилі Тихого океану. Вода – холодна, можна тільки пальчики на ногах помочити. Камчатка – край вулканів і землетрусів. Якщо протягом доби відбувається двадцять землетрусів, це – нормально. Значить, за своїм характером вони

слабкі й особливої загрози для населення не представляють. Грше, коли протягом доби, скажімо, три або чотири – тоді землетруси несуть руйнівну силу.

Юра до моїх дітей ставився, ніби до своїх. Вони одразу його сприйняли і полюбили, як рідного батька. А про свого, як тепер кажуть, біологічного батька і слухати не хотіли. Коли ненароком я заводила про нього мову, діти одразу вигукували: «Ой, мамо, не говори нам про нього». На Камчатці з Серьожею трапилось нещастя – потрапив у автомобільну катастрофу. Кілька місяців лікувався в травматологічному відділенні. Одного разу, було це під час землетрусу, приходжу в палату, а він лежить на витяжці – до ноги прив'язана гиря. Угорі над ним, у стелі, тріщина з кулак. І в палаті, крім хворих, з медичного персоналу – нікого. Всі злякалися землетрусу і порозбігалися, мов руді миші. Це, може, одиничний випадок, а взагалі люди на Камчатці дуже хороші – дружні, будь-коли прийдуть на допомогу. Якимось збиралася летіти з Петербурга до Петропавлівська-Камчатського. Стою в черзі, підраховую кошти. І тут ловлю себе на думці, у мене не вистачає грошей на квиток для багажа. Я вийшла з черги: «Товариші, у мене на багаж не стачає коштів. Займіть». Зовсім незнайомий чоловік, який стояв поряд, дістав портмоне і подав кілька купюр. Я його наглядно знала, проте, аби віддати борг, шукала півроку. І таки знайшла. Повернула, подякувала і вибачилася.

Їжа на Камчатці вся привозна, окрім ікри. Її ми також їли ложками. Кожного дня жили, мов на пороховій бочці. День прожили і дякувати Богові. Що чекає нас завтра, ніколи над цим не задумувалися. Кожна родина про всяк випадок – землетрус міг і привалити – у підвалі мала тримісячний запас харчів – огірки та помідори в банках, тушонка, консерви, сухарі, печиво. Біля вхідних дверей також стояв чемодан з найнеобхіднішими речами – одягом і документами. Схопив і побіг.

На Камчатці з Юрою планували пробути п'ять років, а прожили всі десять. Серьожка після лікування ще був нетранспортабельний. Згодом-таки ми розпрощалися з цим дивним краєм і переїхали до Петербурга. Весь цей час, доки я тут не жила, бронювала квартиру. Коли повернулася, в кімнатах було порожньо – стояли одні голі стіни. Рідного брата Саші – Діми в живих не було – згорів на дачі. Ніби на його очах трапилось вбивство і його прибрали, як небажаного свідка. Люди казали: тут без Пестимії, дружини Діми, не обійшлося.

Свекруха з розумінням поставилася до мого розлучення з Сашею і до заміжжя з Юрою. Я її завжди згадую добрим словом. У квартирі хазяйнувала Пестимія. Довелося розпочинати з нуля. І хто мені на перших порах допоміг матеріально, так це Сашина сестра – Таня. А взагалі за своє життя я чотири рази розпочинала з нуля.

Згодом померли свекор зі свекрухою. У квартирі були постійні сварки. Ініціатором їх, як завжди, виступала Пестимія. Колись мені спало на думку: на її совісті смерть чотирьох людей – свекра і свекрухи, її чоловіка Діми і Таниного чоловіка – той повісився.

Невдовзі помер і мій чоловік Юра. Він багато курих, страждав на виразку шлунка. У Петербурзі зробили кремацію, а урну з прахом я відвезла у своє село і на цвинтарі поховала поряд з могилою батька. Поставила пам'ятник, кожного року біля його підніжжя саджаю квіти. Він любив Погорільці, досить часто приїздив у село, деякий час навіть і жив у ньому. Все казав: як помру, аби ти мене тут поховала. Я виконала його заповіт.

Мій колишній чоловік Саша продовжує мешкати в Судак. Якби ви тільки побачили, яким він став. Ніколи б не впізнали. Не миється, не завжди голиться, харчується тим, що після поминок люди залишають на могилках. Ніби зійшовся з такою, як і сам, самотньою жінкою-бомжем. Правда, запізнався з місцевими козаками, його запросили до козацького війська, видали форму.

Під Петербургом залишилася дача – красивий, двоповерховий, дерев'яний будинок. І ось одного разу, коли я перебувала в Петербурзі, Саша також туди нагрянув. Потрібно було на когось оформити дачу. Кожен з членів родини намагався її прибрати до своїх рук. Однак дачу Саша все-таки залишив собі. При цьому мені заявив таке: «У тебе чоловік помер, в сестри повісився, невістка також без чоловіка. Давайте в цій квартирі житимемо всі разом, ще запросимо мою першу дружину (нині вона покійна). А я у вас буду за короля!

«Слухай, Саша, – кажу я йому, – у тебе й справді голова болить, чи ти тільки придурюєшся». До нього, певно, таки дійшло. Зібрав свої нехитрі пожитки і поїхав у Судак.

На дачі разом з чоловіком почала жити його племінниця. І ось одного пізнього вечора, було вже близько одинадцятої, по мобільному телефону: «Тьотя Тамара, ви не уявляєте, де я в ці хвилини перебуваю». «Певно, на дачі?» – запитую. «Так, ви здогадалися, але наша дача зараз вся палає у вогні». Отак вона й згоріла, залишився лише цоколь. Я думаю, тут без Пестимії також не обійшлося. Це справа її рук. І тільки.

Залишалася чотирикімнатна квартира. Боротьба за неї загострювалася з кожним днем. Я свою думку винесла на родинну раду: квартиру потрібно негайно розмінювати. Якщо я у ній залишусь, Пестимія мене зі світу зживе. Перед цим Таня отримала одну кімнату і від розподілу категорично відмовилася. Мені з чотирьох кімнат дісталось дві. Я їх продала і у новозбудованому мікрорайоні по вулиці Дибенка меншому сину Серьожі купила двокімнатну. Що цікаво, тут всі вулиці носять імена українських революціонерів.

Добре, що мала свої гроші, заробила, коли працювала контролером-ревізором на залізничній дорозі, то й собі купила однокімнатну. А ту, чотирикімнатну, що неподалік Невського проспекту, викупив один бізнесмен.

Серьожа свого часу закінчив аерокосмічний приладобудівний інститут. Працює в Петербурзі у всесвітньовідомій фірмі «Юмекс». Болить у мене душа за нього – неодружений. Старший Ігор, також має вищу освіту, все життя пропрацював у Хабаровську оперуповноваженим. Нині перебуває на пенсії. Одружений, має діток. Живе у трикімнатній квартирі в Белгороді. Споруджує будинок. Але жити дуже важко. Лець зводять кінці з кінцями, багато в чому допомагаю.

Я частково мешкаю то в Петербурзі, то в селі – доглядаю хвору маму. Приховувати не буду – важко. Але хоч на старість поживу в своє задоволення. Останніми роками захопилася туризмом. Завжди з собою вожу фотоапарат, відеокамеру. Двічі об'їздила Європу. Побувала в Палестині, Ізраїлі, Єгипті. Головне – квиток на туристичну поїздку потрібно купувати не на пляжі, а в туристичному бюро. Тоді – ніяких проблем. Єгипет – це взагалі казка – піраміди, верблюди... А головне – я кожного року тут поправляю своє здоров'я. У мене щось непереливки з руховим апаратом. Накупаюся в морі, пройду масажі, лікування – дивись, на рік і сил наберуся. Зараз у мене дві проблеми – неодружений син і хвора мама. Якби цього не було, я б, не задумуючись, вийшла заміж за араба. Я така винахідлива! Як отой павук – пролізу в кожну щілинку.

Чисто по-людськи мені шкода і Сашу. Це дуже несправедливо – мати все і на старість залишитися без нічого. Але людина – коваль свого щастя. Ніхто не винний у тому, що доля до нього виявилася такою жорстокою і немилосердною. Вона не раз навідліг вдаряла і мене по обличчю. Та я стерпіла і вистояла. Певне, така вже мені планида випала – все життя боротися і перемагати!

2010

ОПОВІДАННЯ,
ОПОВІДКИ

ВИМОЛИЛА МОЛИТВАМИ

I

З обох боків широкої автостради розляглося мальовниче село Роїще. З прадавніх часів наші пращури обрали цю місцевість для проживання. На околицях села та поблизу його виявлено ранньослов'янські поселення – три з них належать до перших століть від Різдва Христового та одне до восьмого-дев'ятого, а також поселення та курганний могильник часів Київської Русі.

... Минали роки. Накладалися нашарування тисячоліть, вкривалися сизою сивиною. Десь у середині XVII століття зародилося село Роїще – писемна згадка про нього датована 1660 роком.

Трохи більше, ніж через століття царський уряд зруйнував Запорізьку Січ. Його браві вояки кинулися хто куди. Одні подалися на Кубань, другі – на Дунай, де в гирлі рік заснували Задунайську Січ, а треті побрели на північ Малоросійської губернії. Частина з них осіла в селі Роїще.

Царською милістю отримав тут наділ і козак Олексій Давидовський. Земля була світло-сірого кольору, виснажена, родила мало. Та Олексій, узявши до рук чепіги плуга, ретельно обробляв ниву. Не шкодував ні сил, ні здоров'я, вкладав усе, що міг, аби родила щедрим зелом. І нива помітила старання господаря, з кожним роком ставала все родючішою. На початку тридцятих років господарював на землі Костянтин Олексійович Давидовський. Мав дружину Пелагею Захарівну, сина Дмитра, невістку Уляну та двох онуків – Якова та Неонілу. З ним ще жив син-удівець Геннадій. Мешкали в теплій дерев'яній оселі. Була вона хоч і невелика, проте у ній всі поміщалися. У світлиці стояла велика селянська піч. На ній водночас могли розміститися четверо, а то й більше чоловік. Внизу стояло широке дерев'яне ліжко – спали на ньому син з невісткою.

На подвір'ї обіч будинку виднілись господарські приміщення. Викремлювалися чотири, зрублені з дерева, комори. В них утримувалося збіжжя: жито, пшениця, просо, кукурудза і всяке інше добро, що могло зіпсуватися в теплій хаті. Неподалік у двох велетенських клунях – зберігалось сіно, солома, а також снопи – збіжжя молотили ціпами мало не до нового року. У трьох хлівах стояли чотири корови. Були вони породисті і кожного дня давали по пуду молока. У стайні кресали копитами восьмеро коней – буйногриві орловські рисаки. Це вони щороку обробляли десять десятин землі. У хлівах

рохкало п'ятнадцять свиней і бекало шістдесят овець. Усе це господарство охороняв кудлатий пес Дружок. У нього був гострий зір і слух, тонкий нюх. Від природи мав дуже розвинений мозок – своїх домочадців розумів з півслова. Дід Олексій дресирував – кожного ранку вітався з ним, на що пес крутив хвостом, усміхався і подавав широку волохату лапу. Проте був дуже злючий, здавалося, спусти з металевого ланцюга і недруга розірве на шматочки.

Поряд з обійстям вишумовував зелен-сад. Яких тільки плодівих дерев у ньому не було – яблуні, груші, сливи, абрикоси. А ще – калина, смородина, малина, аґрус, виноград десяти сортів. Вирощувалися суниці та порічки. Плоди споживали протягом цілого літа у свіжому вигляді. Окремі сорти яблук у підвалі утримувалися до початку квітня. Багато плодів сушили – спочатку у жаровнях на погребнику під щедрим літнім сонцем, а потім у печі. Взимку варили кисіль, узвар. Окремі яблука квасили у діжці з капустою.

У саду за будь-якої пори виспівувало гомінливе птаство. Взимку з гілки на гілку пурхали снігурі, чечітки, ворони, горобці, на весну зліталися граки, дятли, шпаки, зозулі, ластівки і стрижі, влітку господарювали сірі мухоловки, горихвістки, зимородки, сови. На вершині розлогого дуба дід Олексій ще в молоді літа закинув дерев'яне колесо з воза – лелеки змостили в ньому гніздо. Впродовж цілого літа над обійстям лунав їхній клекіт. Все господарство було обсажене дубами та липами. У червні, коли липи зацвітали, їх рясно обліплювали бджоли. Господарі – люди були набожні, вірили у цілющу живильну силу дуба-велета, притулившись до якого можна було отримати позитивну енергію. Яворів росло трохи менше – їх садили тільки тоді, коли народжувалися сини.

Дід Олексій був середнього зросту, кремезний, сам сивий і мав сиву розкішну бороду. У молоді літа служив у царській армії, ходив у далекі походи. Можливо, там освоїв премудрості козацької медицини. Міг миттєво зупинити кровотечу – загортав у павутину грудку землі і прикладав до рани, курич люльку тільки з лікарськими травами. За допомогою полину заспокоював нерви і поліпшував гостроту зору. Лікувався камінням та рососою, «водою-залізницею». Іржаве залізо розжарював на багатті й опускав у воду, яку згодом споживав. Допомогала від анемії. У Роїщі селяни називали діда характерником. По неділях та релігійних святах разом зі своїми домочадцями дід Олексій ходив до церкви, дотримувався усіх постів. Сто років топтав ряст на землі. За цей час з рота не випав жоден

зуб. Його земна дорога обірвалася холодного січневого дня 1930 року. Коли виносили з натопленої хати, крізь прочинені двері до оселі увірвалися великі клубки сивої пари.

Господарство одній родині обійти було не під силу. У Давидовських працював один робітник, а на час сезонних робіт винаймали ще дев'ятьох. Жили з людей ніхто не витягував, ніхто не пив ні кров, ні соки. Всі працювали дбайливо і старанно, регулярно отримували свої заробітки: чи то коштом, а здебільшого платили продуктами.

Вели натуральне господарство. Все, що мали носити на собі, виробляли з того, що придбавалося власною працею. Чинили шкури з тварин, а потім виготовляли чоботи та кожухи. Скубли курей, пір'ям набивали перини. З овечої вовни валяли валянки, в яких ходили в найлютіший мороз – ноги не мерзли. Вирощували льон, замочували, переробляли на волокна, ткали полотно, відбілювали у прозорих водах Стрижня. Відбілене полотно фарбували в чорний, сірий та коричневий кольори. Потім з нього шили сорочки, штани, спідниці.

У діда Олексія та його дружини було троє дітей – сини Костянтин, Юхим та дочка Мокрина. Дочка вийшла заміж у сусіднє село і мешкала в ньому до того часу, заки родина не перебралася до Чернігова. Тут вона й померла, залишивши жонатого сина і двох незаміжніх дочок.

Син Костянтин з дружиною Пелагеєю народили чотирьох синів – Івана, Якова, Дмитра і Геннадія.

Коли син Костянтина Олексійовича – Дмитро одружувався на Уляні, в родині мешкало тринадцять чоловік. Невістка прийшла чотирнадцятою. Жили хоч і в достатку, проте скромно. Сало утримувалося в коморі на замку і було воно не першої свіжості. Як тільки кололи кабана, меншу частину залишали собі, а більшу – пускали на продаж. За виручені кошти купували землю. Суворо стежили за постами – середа, п'ятниця – скоромного не вживали. Дотримувалися Пилипівського посту, який тривав до Різдва Христового, а також Великого посту перед Пасхою. У піст не їли ні сала, ні м'яса, не пили молока. Харчувалися здебільшого картоплею, капустою, грибами, рибою, медом, олією. Купували її бочками. Лише на свята дозволяли накрити багатий стіл – кров'янка, домашня ковбаска, куряча печеня, свіже сало з прорістю, вареники в сметані, пиріжки з маком. Та мало чого могла приготувати дбайлива господиня!

Старший син Костянтина Олексійовича – Іван у громадянську

служив у Червоній Армії. Демобілізувавшись, повернувся додому з дружиною – росіянкою Катєю. Спершу деякий час жили в селі, та згодом перебралися до Чернігова. Іван влаштувався на роботу у військкомат – був освічений, мав гарний почерк.

Яків пішов у прийми до заможного господаря – одружився на його доньці Дуні.

Геннадій також пішов у прийми, але небагом дружина померла, і він повернувся додому.

II

Йшов 1931-й. Одного разу батько пішов до магазину по гас. Довго не повертався. Та ось рипнули сінешні двері.

– Де це ти, Дмитре, так довго ходив? – забідкалася мати.

– Ой, не питай, – сумно мовив, сідаючи на лаву. – Знаєш, Уляно, хто ми тепер з тобою? – підвів очі.

І дружина помітила, як з обох сірих очей сотається тягуча печаль.

– Та хто ж, селяни.

– Сільська буржуазія. Ось тепер хто ми.

– Та яка ж ми буржуазія? Ходимо в полотняному домотканому одязі. Їмо те, що самі виростимо.

– Або ще капіталістичні підприємці, – перебив її Дмитро, – ми одержуємо прибуток, експлуатуючи найману працю – робочу силу. Ще маємо землю, знаряддя виробництва.

– Та як же без коня чи плуга обробити землю?

– Ось як прийдуть комсомольці нас розкуркулювати, отоді їм і розкажеш.

– Розкуркулювати? – вдарила в поли Уляна. – Та наші батьки за-йвого не з'їли, вік горбатилися на землі, аби нам передати. А тепер відбирати. Що ми – злодії які чи що?

Дмитро Давидовський мов у воду дивився. Наступного дня на обійстя зайшли голова сільради, секретар комсомольської організації і ще якісь два незнайомі чоловіки.

– В умовах суцільної колективізації сільського господарства, – мовив голова, – ви підлягаєте розкуркуленню. Зараз ми опишемо ваше майно і заберемо до колективного господарства. Протягом двадцяти чотирьох годин ви мусите залишити оселю. З собою можна взяти тільки необхідні вам речі.

– Ой, ма! – вигукнула Уляна і заголосила. – Та в нас же маленькі діти. Хто ж нас прийме?

– Поки ми вас не спровадили на Соловки, їдьте куди завгодно.

– Ти, мати, з владою не сперечайся, – Дмитро гримнув на дружину. – Виїдемо негайно. Тільки ж які його речі взяти? – сам себе запитав й іронічно додав: ткацький верстат не візьмеш, терницю льон тіпати – також, хліви, клуні, комори і поготів.

Вирішили взяти скриню, куди склали одяг найнеобхідніший. Найняли підводу, поставили скриню, на вільне місце посадили дітей, діда Костянтина, бабу Пелагею, Дмитро з Уляною та Геннадієм йшли поряд з возом. Дорога до міста простягнулася довжиною у двадцять п'ять кілометрів. Під вечір дісталися Чернігова. Перший притулок надала їм єврейська родина, яка мешкала на П'яти Кутах.

Аби якось прогнотувати родину, яка складалася з семи чоловік, Дмитро Костянтинович влаштувався на роботу в асенізаційний обоз асенізатором.

Працювати доводилось ночами, коли все місто спало. Що являв собою асенізаційний обоз? Пара гнідих, запряжених в спеціальний віз, на якому утримувалися дерев'яні бочки. Біля них стояли металеві відра, які на виїмках підскакували і торохтіли на всю вулицю. З вигрібних ям з допомогою шланга викачували всі нечистоти і вивозили за місто в спеціальні ями. З часом від батька почало віддавати смердючим запахом. Господарі спочатку мовчали, робили вигляд, буцім нічого не помічають, зрештою, почали крутити носами:

– Тьху! Як тут у вас смердить!

Небавом і взагалі попросили звільнити квартиру. На зиму ледь впросилися до одного господаря.

Діти – Яків і Ніла ходили до школи. В одному класі разом з Неонілою навчався син директора міськкомунгоспу Грицько Кишта. Сам навчався погано, проте був гоноровий і насмішкуватий. Якось на перерві усім об'явив, що Ніла – дочка гімновоза. Весь клас вибухнув гомеричним сміхом. Дівчина одразу кинулась у плач, схопила ранець і, розмазуючи по личку сльози, побігла додому.

– Мамо, – уже з порога заявила, – завтра у тій школі моєї й ноги не буде.

Наступного ранку мама ледь вблагала доньку, аби вона пішла на навчання.

Та ось містом прокотилася хвиля арештів. Арештовували здебільшого вночі. До подвір'я підкочував «чорний ворон», виходили з нього люди у військовій формі, стукали у двері, проникали до квартири і, пред'явивши ордер прокурора на арешт, забирали з собою.

Звинувачення були різні, та серед найголовніших звинувачували у троцькізмі, очорненні Радянської влади, причетності до всіляких закордонних бандитських угруповань, про які здебільшого люди сном і духом не чули.

Однієї темної, розбавленої смолою ночі, заарештували Дмитра та Геннадія Давидовських. Мама сумувала, плакала кожного дня: «Як нам, бідним, жити?». Проте зарадити горю не міг ніхто. Наступного ранку Уляна збрала передачу – до кошика поклала хліб, сало, придбала на базарі курку, приготувала з неї печеню і пішла до в'язниці. Йти доводилося нелегко, жінка була вагітна на дев'ятому місяці. По вулиці Фрунзе їй зробилося зле. Опустилася на тротуар, небавом прилягла. Поряд прошкувала старша за віком жінка.

– Ой, мені так погано, – схлипнула Уляна, – певне, народжувати буду.

– Не народжувати ж вам на вулиці. Давайте хоч до під'їзду заїдемо, – подала руку, допомогла підвестися.

Випадкова жінка, на щастя Уляни, була акушеркою пологового відділення міської лікарні. Небавом вона приймала пологи прямо на подвір'ї. Ось дзвінкий крик немовляти порушив ранкову тишу. Вулицею, скриплячи немащеними колесами, проїжджала підвода. Віжками правив якийсь чубатий дядько і курив цигарку.

– Чоловіче добрий, – звернулася до нього акушерка, – тут прямо на подвір'ї одна жіночка народила. Допоможіть її доправити до лікарні.

Дядько пожбуривав цигарку, зістрибнув з воза і кинувся на допомогу.

Минали дні. Уляну виписали з лікарні і вона з донькою повернулася на квартиру. Не могла налюбуватися маленькою. «Таке ж дрібненьке. І коли воно виросте?» – думала.

Та ось дитина запхнула, Уляна прибігла, погодувала, трохи поносила по кімнаті, а небавом поклала до колиски. Раптом прочинилися двері. На порозі постали Дмитро з Геннадієм.

– Відпустили-таки? – ополоник, котрим Уляна помішувала борщ на плиті, випав з рук.

– Відпустили... – зітхнув Дмитро.

– Допитували, допитували, а таки відпустили, – додав Геннадій.

– Все вибивали з нас, мовляв, на яку розвідку працюєте?

– Гаразд, – усміхнувся Дмитро. – Ану, покажи яка в нас маленька.

– Саме спить, – мовила Уляна. – Я тільки-но погодувала.

У кімнаті до сволюка була причіплена колиска, згори накрита мережаною наміткою. Дмитро підійшов навшпиньки, аби не розбудити доньку, обережно підняв кутик. Перед ним лежала його кровинка з круглим рожевим личком.

– Як ти її назвала?

– Олею.

– Гарне ім'я. Мені також подобається. Виросте, – усміхнувся батько, – буде Ольга Дмитрівна. Нехай росте здоровою і щасливою.

Після звільнення він не пішов працювати в асенізаційний обоз. На околиці Чернігова саме розпочалося будівництво музичної фабрики. Дмитро з Геннадієм спочатку влаштувалися теслярами, а згодом і столярами.

Проте з квартирою були непереливки. Протягом невеликого періоду довелося п'ять разів міняти місце проживання. Одних не влаштувала велика родина, інших – малі статки, третіх – невміння жити у міських умовах. Інколи доводилося тулитися в таких хатинах, що саме помешкання квартирою назвати і язик не повертався. Вікна були на вершок від підлоги, стеля така низенька, що рославому чоловікові можна головою зачепитися. У кімнаті ні стільця, ні ліжка. Готували уроки на похилій скрині, що стояла в кутку кімнати. Спали покотом на підлозі, вкривалися блаженною рядниною. Одне одного зігрівали тілами.

А тут ще й голод почав докучати. Ледь-ледь живі залишилися. З настанням весни трохи полегшало. З'явилася зелень: кропива, лобода і конюшина. З музичної фабрики батько у горщику приносив юшку з чечевиці. Юшка була чорна, немов земля. Та вона тоді здавалася найсмачнішою у світі.

За цей час родина понесла втрати. Коли мешкали на вулиці Таращанській, померла бабуся Пелагея, а коли перебралися на вулицю Соснову, не стало дідуся Костянтина.

Тут же, на Сосновій, Дмитро з Геннадієм вирішили будувати будинок на два ходи. Подумали і вирішили: поки молоді, є сила і здоров'я, а головне – у своїх руках були теслярські і столярні роботи. Робота закипіла. Щоправда, суцужно було з коштами. Але економили на харчах, на одягові. Знадобилося полотно, яке вони забрали з села. Уляна понашивала штанів та сорочок.

Залили фундамент, звели цоколь, виклали стіни, поставили крокви, на осінь дах вкрили шифером. Вікна і двері були заготовлені зарані, одразу поставили. Ще трохи зусиль і – збиралися справляти новосілля.

Аж тут країною прокотилася нова хвиля сталінських арештів. Великий вождь продовжив боротьбу проти розгрому троцькізму та правого ухилу у ВКП(б), втілював у життя свої маячні думки, викладені у праці «Троцькізм чи ленінізм?» Увечері до оселі зайшов один знайомий.

– Хлопці, – звернувся до Дмитра та Геннадія, – у місті знову почалися облави. – Я чув, ніби вас цієї ночі заарештують. Втікайте радше.

– Та ми що, контра яка? Втікати будемо, – обличчя Дмитра зашмарилось. – Ми вже втікали раз з Роїща.

– Як заарештують, так і випустять, – з легкою іронією в голосі додав Геннадій.

– Дивіться. Моє діло вас попередити, – приятель безпорадно розвів довгими руками. – Щоб тоді пізно не було.

III

Уночі до оселі, де мешкали Давидовські, підїхав «чорний ворон». Прямо з ліжка підняли Дмитра та Геннадія. Струшуючи з повік перший сон, вони неохоче підвелися, накvapом почали зодягатися. Оперуповноважений підганяв. Швидше, мовляв, у нас ще дуже багато роботи. Зрештою, зодяглися, попрощалися з рідними і попрямували до автівки. За годину Дмитра Давидовського викликали на допит.

– Сідайте, – офіцер Філімонов колючим поглядом показав на стілець, що стояв перед ним. Його фігуру обтягувала новенька форма. – Ваше прізвище, ім'я та по батькові?

– Давидовський, – Дмитро плямкнув спражкими вустами, – Дмитро Костянтинович.

– Де ви народилися і мешкали до Чернігова?

– Народився 1897 року в селі Роїще Чернігівського повіту. Там і мешкав.

– Так ось, товаришу Давидовський, – офіцер дістав цигарку, постукав об коробку, черкнув сірником, затагнувся. – Так ось, – повторився знову, – ви – син багатого землевласника. У вашого батька було велике господарство – земля, худоба, працювали наймити. Ви знаєте, куркульство – складова частина загальноросійської контрреволюції. Свого часу ми його ліквідували як клас.

– Товаришу начальник, – Дмитро Давидовський не стримався. – Та який ми клас? Дійсно, була у нас земля, і худоба була, і ре-

манент. Але як же ми гарували! Світу білого не бачили. Я закінчив усього три класи. Батько й каже: «Досить тобі вчитися. Ходімо на поле коней поганятимеш».

– Не перебивайте! – Філімонов знову затягнувся цигаркою й іронічно додав: – Вам буде надано слово. На суді. У 1918 році ви були членом Спілки хліборобів власників. Ви – учасник карального заго-ну. За це вас позбавили права виборчого голосу. Ви підтримували зв'язки з куркулями Семеном Шереметом, Миколою Грищенком, виступали проти проведення колективізації, вночі підпалили клуню члена сільської ради Панаса Зінченка.

– Товаришу начальник, – Давидовський бив себе у груди, – та не палив я ніякої клуні. То справа рук Макара Довганя. Вони пона-пивалися і побилися між собою. Ось Макар і відплатив йому.

– А ще раніше, у 1918 році, – продовжував Філімонов, – ви були агентом гетьмана, збирали пожертвування з селян на його користь. З батьком злісно не виконували план хлібоздачі. У тридцять дру-гому ми вас арештовували за контрреволюцію і за антирадянську агітацію. Ви сиділи під вартою п'ять місяців. Пам'ятаєте?

– Ще б не пам'ятати! – з сумом зітхнув Давидовський.

– Вам було пред'явлено звинувачення за статтю 50-10 Карного Кодексу СРСР. 25 вересня справу було призупинено. і вас випу-стили з-під варті. Здавалося, повинні були зробити певні висновки. Але повернувшись додому, знову взялися за старе. Ви підтримуєте зв'язки з колишнім бандитом Лаврушенком, висловлюєте співчуття родинам розстріляних троцькістів.

– Товаришу начальник, ні з якими бандитами ніяких зв'язків не підтримую, я не знаю ніяких родин троцькістів. Я – малописьмен-ний чоловік, вмію столярувати. Роблю вікна, двері, зараз будую собі оселю. Я в політику ніколи не втручався і не втручаюся. Повірте моєму слову, – Давидовський знову бив себе в груди, – я ні в чому не винен!

– Гаразд, ідіть собі і добре подумайте. Ви самі собі можете до-помогти тільки чесним зізнанням, – стукнув кулаком по столу.

Такі ж обвинувачення пред'являлися і Геннадію Давидовському. Він також все заперечував.

Під ранок Дмитра Костянтиновича знову викликали на допит. Цього разу його допитував заступник начальника секретно-полі-тичного відділу УДБ ЧОУ НКВС, старший лейтенант держбезпеки Радивон Тейтель. Він був у літах, дещо розповнілий, на великій із

залісинами голові стирчало світле коротке волосся, верхня губа була тонша нижньої. На лобі з лівого боку пролягав косий шрам сантиметрів на два. На грудях виднівся орден Червоного Прапора. «Певно, бував у бувальцях», – подумав про себе Дмитро.

– Давидовський, – слідчий зміряв його коротким поглядом сірих очей, – ви підозрюєтеся у зв'язках з троцькістами. Як відомо, троцькістська контрреволюційна організація намагалася повалити Радянську владу і встановити в країні приватно-капіталістичні відносини. Засобами терору та підривної шкідницької роботи мали усунути сталінське керівництво партії та уряду. Признавайтесь, у вас була зброя і якщо так, то де ви її приховали? Хто у вас був керівником? Які завдання від нього отримували?

Дмитро аж відсахнувся:

– Товаришу начальник, та я про це взагалі вперше чую. Ні до якої організації я не належав, ніякої зброї в мене не було. На попередньому слідстві старшому лейтенанту міліції я пояснював: у мене був лише сільськогосподарський реманент – плуги, борони. А щоб зброя? Ну, хіба що ніж був – хліб різати чи дружина картоплю чистила.

Слідчий перегорнув кілька паперів, подав аркуш.

– Це ви писали?

Дмитро почав читати.

*Батько в Тсозі, мати в Тсозі,
Плачуть діти на морозі.
Нема хліба, нема сала,
Все Советська влада взяла.
Подивися Сталін сам,
Як танцює комнезам:
Ноги босі, штани в клітку,
Виконує п'ятилітку.*

– Ні, я такого не писав, – обурився Дмитро.

– Гарзд, можна погодитися, що не писали. Але співали частівки на гулянці. Випили чарку і понесло.

– Товаришу начальник, та я й пити особливо не п'ю, а якщо і вип'ю для виду якусь чарчину, себе контролюю.

– Шкода, що не каєтесь. Це б полегшило вашу участь. На цій ноті розмову закінчуємо. Справу направляємо на розгляд Трійки УНКВС. Саме вона і вирішить вашу подальшу долю.

Небавом відбулося судове засідання. На нього прибули і свідки.

Односельчанин Іван Крига свідчив: Дмитро Давидовський був налаштований антирадянськи. Вирощений урожай закопував у землю, чим зривав план хлібоздачі, агітував проти створення колгоспного ладу. Інший свідок Михайло Терпуг твердив: буцім не раз чув, як підсудний вихваляв троцькістів.

Дмитро Давидовський сидів на суді мовчки, схиливши голову і думав: «Та де та правда в світі? Знайшли свідків – Іван – п'яниця, а Михайло – ледар. Тепер бач, при новій владі присмокталися. До комсомолу вступили. А ким ви були раніше? Голодранцями!» Все йому було байдуже і все відбувалося, немов у тумані.

Трійка від 17 вересня 1937 року прийняла резолюцію направити Давидовського Дмитра Костянтиновича у Північно-Східні виправно-трудова табори строком на десять років.

Через три місяці Давидовський звернувся до генерального прокурора СРСР з проханням переглянути справу, мовляв, він ні в чому не винний. Три роки служив в Робітничо-Селянській Червоній Армії з першого року її створення. Коли в межі Радянської країни вдерлася армія кайзерівської Німеччини, з перших днів влився в ряди Червоної Армії. В тяжких боях боровся з силами імперіалізму, на полях битв здобув високе бойове гартування, мав численні подяки від командування. Контрреволюційною роботою ніколи не займався, з троцькістами зв'язаний не був і взагалі про них він абсолютно не має ніякого уявлення. Сам – робітник, ударник соціалістичного змагання, має позитивну характеристику з роботи, виробничі завдання виконує на сто сорок відсотків, багато разів преміювався, занесений на Дошку Пошани, був активний у громадському житті підприємств.

Вирок Трійки генеральний прокурор СРСР залишив без змін.

Геннадія Давидовського також судила Трійка. Його ув'язнили строком на десять років і також відправили у Північно-Східні виправно-трудова табори.

IV

Мама залишилася вдома з трьома дітьми. Неоніла вже навчалася у старших класах, Яків – у середніх, Оля ще тільки збиралася до першого класу. У голові мами була одна думка – як вижити, як прогудувати дітей? Ще місяць, поки були батькові гроші, жили безбідно. Та ось вони скінчилися. Маму, як дружину ворогу народу, з роботи звільнили. Коли прошкувала вулицею, всі у неї тицяли пальцями: «Он пішла дружина троцькіста».

На кухні мама почала перебирати мішечки, в яких колись утримувалися продукти. В одному трохи гречки залишилося, в іншому – макаронів, у третьому – рису. Принюхалася. Ні, нічого, цвіллю не пахнуть. Пішла до Стрижня, нарізала кропиви, вдома помила, нашаткувала. Зварила борщ. Ще якийсь час протрималася. Потім настав день, коли їсти взагалі було нічого. Діти благали:

– Мамо, дай хоч шматочок хліба.

Відводила погляд, солоні сльози текли по її змарнілих щоках й вогнем обпікали обличчя. Відчула, з нею щось відбувається непевне. Почала задумуватись, щось робить і не закінчить, як за інше береться. Сама себе злякалась: так можна і розуму позбутися. Цього дня мама прокинулася раніше, ніж зазвичай. Навела порядок у хаті, все перемила, поприбирала. Небавом підвелися й діти. Напередодні її пригостили. Окрайчик хліба перерізала на два шматочки. Один подала Якову, інший – Неонілі.

– А ми, Олю, з тобою підемо, – взяла меншеньку на руки і пішла.

Вийшли на подвір'я. В обличчя вдарив світлий пучок сонця, а перед її очима буцім щось мерехтіло. По дорозі зустрічалися знайомі люди. Всі до неї віталися, тільки Уляна міцніше стулювала уста, аби не розплакатися. Її серце буцім окам'яніло, вона не відала, що робить. Ішла неквапом вулицями і провулками. Небавом наблизилася до Стрижня. Блакитною стрічкою він протікає мимо її Роїща, а це і Чернігова дістався. На березі зупинилася, обдивилася довкруг, чи ніде нікого немає, звела до неба захмарене обличчя, тричі перехрестилася. Тримаючи доньку на руках, побрела поволеньки. Вода була холодна, немов гострим лезом черкнула по її босих ногах. Зціпивши зуби, Уляна продовжувала йти далі. Ось уже вода дісталася тугих колін. Міцно притиснула доньку до грудей. «Як уже помирати, то лише вдвох, – подумала і почала себе заспокоювати. – Ще мить – і нарешті закінчатся всі їхні страждання». Вона просила в Бога одного – аби старшеньких забрали до дитячого будинку. Чула, є такі будинки для дітей ворогів народу. Уляна вже збиралася кинути ся, та раптом її буцім хтось позаду притримав за кохтину. Обернулася – немає нікого. І раптом в мозок блискавично вдарила думка: «О, Боже, та що ж це я роблю? Смертельний гріх беру на душу. Та мені ж прощення не буде на тому світі. Я ж не тільки себе погублю, а ще й дитину». Поволеньки почала розвертатися, та холодний мул ніяк не хотів випускати з чіпких обіймів. Піднатужилася. Спочатку вивільнила одну ногу, потім другу. Побрела назад. Крок. Ще крок.

До життя. Небавом вибралася на земну твердь. І вже тут дала волю сльозам. Вони буцім змивали з очей сіру поволоку. Зобула капці, і, тримаючи доньку на руках, попрошувала додому.

Сусідка – тітка Марія, забачивши безпорадне становище Уляни і її дітей, нагодувала супом, напоїла чаєм з малиною. «Це ж сьогодні нагодувала, – розмірковувала Уляна, нехай ще завтра миску налле, а потім... Що їсти потім? Ні, все таки я віднесу меншеньку до дитячого будинку».

Наступного ранку Уляна так і зробила. Принесла Олю, посадила на ганку:

– Ось тут, доню, сиди і чекай. Відчиняться двері і тебе тьотя забере. Нагодує, спатки покладе. А мене, а мене, – облилася гіркими сльозами, – не згадуй лихим словом.

Зробила кілька кроків. Ноги, неначе обважніли. Вирішила повернутись, аби побачити: забрали доньку чи ні. Та пересилила себе. Якщо повернеться – не стримається, забере назад. «Ні! – твердо наказувала, – повертатися не буду!». Пішла вперед. Та ноги ніби свинцем наливалися, на серці гореніло, все тіло ставало, немов ватяне. Стала, прислухалась. Таки не стрималася. Повернулася. Донька тримала в руках якусь квіточку і уважно роздивлялася.

– Ой, матіночко моя! Та що ж це я роблю! – вигукнула Уляна і кинулася чимдуж назад. Благала Всевишнього, аби не відчинилися двері і ніхто не забрав її доньку.

Оля підвела подивовані очі:

– Мамо, ти казала, мене якась тьотя забере. Я сиджу-сиджу і ніхто не забирає.

Уляна підхопила на руки доньку, притиснула до грудей, прошептала:

– Нікому, чуєте, нікому я тепер її не віддам!

З часом Уляні вдалося влаштуватися прибиральницею в їдальню лікєро-горілчаного заводу, почала заробляти живі гроші. Коли ближче познайомилася із завідуючою, розповіла про свою скруту. Завідуюча уважно вислухала і поставилася з розумінням – сказала кухарю, коли увечері залишиться суп чи каша, віддавати нашій прибиральниці.

У мами були золоті руки. Вона змалечку вміла вишивати і гаптувати – вишивала золотими або срібними нитками. Поверх тканини накладала сухозлітку або канитель і пришивала її простою ниткою. Гаптуванням оздоблювала одяг, кінські сідла, побутові речі. Знайо-

мі порадили піти на фабрику художніх виробів і взяти додому замовлення. Уляна так і зробила. Коли діти вкладалися спати, брала до рук роботу і засиджувалася мало не до перших півнів. Трохи згодом влаштувався на роботу й син Яків. З'явилися хоч і невеличкі, та це були власні кошти. На них можна було на ринку придбати продукти, а чи одяг та взуття.

Настало літо. Оля закінчила перший клас. Її, як відмінницю навчання, запросили на свято до міського театру. Дорога далека – потрібно було подолати мало не півміста, мама не зважувалася саму відпускати.

– Сину, – звернулася до Якова, – сходи з Олею до театру.

– Таке ви, мамо, притіяли. Та я вже парубок. Мені з малечою по місту і ходити соромно.

Дівчинка почала рюмсати.

– Не плач, доню, – заспокоїла мама, – зараз я переодягнусь і сама тебе поведу.

Небавом мама звільнилася, взяла доньку за руку і вони пішли до театру. Коли прошкували містом, мама звернула увагу: десь на обрії гули літаки, щось там спалахувало і вибухало. Уляна не надала цьому особливого значення. «Мало чого, – думала, – може, десь навчання йдуть. Кажуть, ніби німці збираються напасти на нас, отож і готуються». Коли дісталася площі Куйбишева, зустріла свою знайому – працювала на лікоро-горілчаному.

– Уляно, а кудти ти йдеш, я б хотіла знати? Та ще й дитину ведеш.

Мама відповіла.

– Невже ти не чула, сьогодні війна розпочалася? Бачиш, скільки на площі люду. Зараз по радію виступатиме сам товариш Молотов.

А небавом на Чернігів налетіли німецькі бомбардувальники. То тут, то там лунали вибухи. У повітря злітала не лише земля, а й дерева, уламки будинків. Люди боялися не лише бомбувань, а й уникали небезпеки потрапити під осколки зенітних снарядів, які дощем сипалися з неба. Ці невеликі шматочки металу з порваними краями, коли падали з висоти, набирали такої сили, що могли не лише зрізати гілки з дерев, а й наскрізь пробити залізні дахи будинків. Про наближення німецьких літаків кожного разу оповіщала протиповітряна оборона міста. Зачувши виття сирени, гул літаків з чорним хрестами, свист «залізного дощу», люди все кидали і стрімголов бігли до окопів. У перші дні війни в садочку під вишнею Яків з Неонілою викопали окоп. Туди вони побігли й цього разу. Сиділи мовчки,

тільки дихали. Раптом обіч пролунав тупіт кованих чобіт. Не встигли й словом перемовитися, як у проїмі окопу з'явилося худорляве обличчя німецького автоматника. Всі немов заніміли. Автоматник подивився – діти з мамою, військових немає. Щось проджеркотів на своїй мові і побіг далі.

Наступного дня мама з Олею пішли у Ялівщину по хмиз. Наламавши повну попінку, мама закинула на плечі. Оля також взяла довгу лозину і тягла по дорозі. Раптом позаду показалися німці. Один з них наступив на галузку, яку тягла Оля, і усміхнувся. Дівчинка з переляку випустила її з рук.

– Не бійся, доню, – заспокоїла її мама. – То дядя жартує.

Сусіди розповідали: німці зупинилися в місті. Вулиці, площу, парки і сквери запрудили танки, гармати, великі автомашини, мотоцикли. Людей вражала безкультурність: солдати при дітях і дорослих прямо в сквері справляли потребу.

Через деякий час німецькі війська знялися і пішли далі, в Чернігові залишили тільки своїх намісників. Дехто з молодих людей пішов служити до поліції. Життя з кожним днем ставало все важчим. Місто було зруйноване і спалене – не було електрики, палива, не працював водогін, двері багатьох продовольчих магазинів були на замках, а окремі взагалі теліпалися на петлях. Торгувати продовольчими товарами на ринку фашисти заборонили. Та селян так обклали високими грошовими податками, що вони змушені були везти до міста на продаж свої продукти, інколи міняли їх на взуття, одяг, сірники, сіль, цукор, гас. На базарну торгівлю поліцаї і німці дивилися байдуже, хоч інколи і влаштовували облави по вилученню продуктів. Одного разу Уляна на базарі зустріла свою землячку – Оришку Македон з Роїща.

– Це ти, Уляно? – злякано спитала. – А я тебе ледь впізнала. Схудла, змарніла.

– Ще б не схудла, – промовила про себе. – Чоловіка мого й Геннадія в допер посадили. Я з трьома дітками залишилася. Ледь не померли з голоду.

– Воно й зараз, мабуть, не краще.

– Та так же. Тут у нас арешти мало не кожного дня, – продовжувала Уляна, – то комуністів арештовують, то євреїв. Вивозять за місто у яри і розстрілюють. Не так за себе, як за дітей боюся. Сина Якова й доньку Неонілу можуть до Німеччини забрати.

– Ой, Боже, – вихопилося в Оришки. – І справді як тут жити! А

знаєш, що я тобі скажу: повертайся назад, у Роїще. Ваша хата порожня. Там і земелька нівроку. Щось посадиш, виростиш, та й не будеш бідувати.

– Правду ти кажеш. Спасибі на доброму слові. А я про це й не подумала.

Вдома Уляна розповіла дітям про зустріч з тіткою Оришкою, про її запрошення їхати в село. На той час Неоніла вже була доросла. Вона перед війною закінчила школу і перший курс педагогічного інституту.

– Я, мамо, мабуть, не поїду, – мовила, – житиму в цій оселі, на роботу влаштувалася.

Уляна Іванівна, забравши Олю і Якова, виїхала до Роїща. З хвилюванням і трепетом у серці підходила до свого обійстя. Так ніби аж душно зробилося. Ноги зрадливо тремтіли. Стала перед хвірткою, перехрестилася:

– Слава, Богу. Нарешті ми вдома!

Після багатьох років поневірянь Уляна повернулася до рідного гнізда. Та коли ближче роздивилася, серце защеміло. Стовпці попідгнивали, соснові дошки струпішали – паркан похилився. Хата стояла на місці – тільки ніби понижчала, зчорніла, певно, засумувала за своїми господарями. Комір не було, один хлів також розібрали. Сад наполовину вирубали, окремі дерева посохли, сумовито хитали на вітрі зчорнілими галузками. Біля порожньої собачої будки валялася побита алюмінієва миска.

– Оце погосподарювали, – мовила про себе.

– Це ти, Уляно, повернулася? – через тин обізвалася сусідка.

– Та я, Мокрино. Й не сама, а з дітками.

– А я дивлюся у вікно, бачу: хтось подвір'ям ходить. Синоку тебе підріс, парубок.

– Кажуть, хата вільна. Ми й повернулися. У місті німці хазяйнують. Жити просто неможливо. Облави кожного дня. Та ще й розстрілюють.

– Та я не проти. Живіть собі.

– Після того, як нас виселили, хтось мешкав у хаті?

– Одразу поселили багатодітну родину. Та коли почався голод, багато перемерло. Особливо мерли маленькі діти. А тоді, хто лишився в живих, знялися і поїхали. Куди поділися – хто зна. Потім рік-два хата стояла порожня, а тоді курчат у ній поселили.

З перших днів Уляна взялася за роботу. З сином лопатами пе-

рекопали частину городу, граблями заволочили. Посадили картоплю, квасолю, буряки, згодом висіяли огірки, посадили помідори. Оля пішла до другого класу – в селі діяла німецька школа. У ній вона закінчила три класи. Далі навчань не було. Німці цинічно заявили: «Вмієш читати, писати, і досить».

У 1943 році село визволили радянські війська. Якова мобілізували на фронт. Додому надіслав два листи: один з навчального пункту, інший з фронту. Потім – жодної звістки. Та ось листоноша принесла конверт. Повідомлення було коротким і лаконічним, але воно стрясло оселю, немов вибух бомби: «Давидовський Яків Дмитрович пропав без вісті!». Затьмарився світ, Уляна, аби не впасти, в останній мент обома руками схопилася за кінці скатертини.

Коли вночі прокинулася і не спалося, надумала: піде до райвійськкомату. Вони його брали, нехай тепер скажуть хоч де могилка. Поїде, вклониться праху, пом'яне. З цим і заснула.

Прокинулася раненько. Наготувала сніданок, випроводила Олю до школи, а сама – ноги на плечі та й подибала до Чернігова. Райвійськкомат знайшла одразу. Сиділи там люди військові, самі пекло пройшли. Запросили сідати, вислухали уважно, поспівчували, але зарадити нічим не могли. Мовляв, відомостей – ніяких. По дорозі додому пригадала: в одному з листів Яків писав, що зустрів земляка Івана Федоренка з Осьмаків Менського району. Як же це вона раніше не подумалася! Відтак вирішила, що б там не було, а вона піде в ті Осьмаки. Можливо, і зустрінеться з Іваном Федоренком, який воював з її сином.

Через тиждень зібралася з силами і знову рушила в дорогу. Світ неблизький. Ішла, йшла та й стомилася. Притулилася спиною до придорожньої тополі, видихала втому і знову – в путь. Оселя Федоренків стояла на царині села неподалік ставу, обрамленого вербами. Іван повернувся додому, але інвалідом. Весь зраниений, посічений кулями і без обох ніг. Як глянула Уляна, так серце й облилося кров'ю. Вислухав її уважно, похитав головою:

– Справді, на навчальному пункті я познайомився з Яшею. Пам'ятаю: трохи вище середнього зросту, чорнявий, з карими очима, не зніжений. Разом з ним на фронт пішли, разом в бою були. Бачите, яким я повернувся? Калікою. Він, певне, загинув. Після з ним не зустрічався жодного разу. Бої проходили в білоруських болотах неподалік Пінська. Що там творилося, важко передати. Угору летіла земля, техніка, летіли й люди. Там тисячі наших полягло.

Таке творилося, що не доведи Господи. Раз ви, мамо, отримали повідомлення, що немає Яші в живих, то не картайте себе, не ходіть і не шукайте. Ніде більше ви його не знайдете. У живих вже немає.

Потім мати Івана відтулила заслінку, дістала з печі борщ. Пообідали, пригостили й Уляну. Запрошували залишатися переночувати, та Уляна Іванівна не послухала. Вдома, мовляв, донька чекає, не повернуся – переживатиме. Вирушила ще завидно, та небавом почало смеркати. Йшла ніби тією дорогою, що й сюди. Та серед поля заблукала, попоходила, поки знову вийшла на шлях...

... Минуло кілька років. Нарешті настав довгожданий День Перемоги. Скільки вона не чекала повернення сина, а його все не було. Оля вже закінчувала сьомий клас. Ось одного разу приходять на обійстя бригадир та й каже:

– Оце, Іванівно, не ображайся. На правлінні колгоспу ми довго думали-гадали, що його робити, але нічого кращого й не придумали. Вирішили повернутися до твоєї хати. На птахофермі курчата почати лупитися. Там холодно, подіти нікуди. Збираємося перевозити до твоєї оселі. Ми не проти – живи, але вкупі з курчатами.

Наступного дня справді в коробках привезли курчат. Занесли до хати, випустили. Вони як гайнули по світлиці – по долівці бігають, на ліжко стрибають, навіть на стіл забралися. Кілька днів прожили разом з тими курчатами. Роздивилася Уляна – це не життя. Зібрали свої пожитки і пішли до міста. Так вдруге їх вигнали з рідної хати. Коли повернулися в Чернігів на Соснову, 45 до недобудованої оселі, з'ясувалося, Неоніла вже вийшла заміж. На життєвій стежині знайшла собі хлопця Михайла.

Уляна Іванівна влаштувалася на роботу. Оля пішла до школи. Одного разу повечеряли, погасили світло і полягали спати. Уляна вже, було, задрімала, як крізь сон наслухала стукіт у шибку. Кинулась.

– Чи справді хтось стукає, чи мені здалося? – мовила занепокоєно.

– Стукає, мамо, – відповіла Неоніла.

– Ой, мамо! Я так боюся! – додала Оля.

Уляна підвелася з ліжка. Взула капці і пішла відчиняти двері.

– Хто там? – збентежено запитала. – Це ти, сину?

– Ні, Уляно, я батько ваш, Дмитро.

Впала на груди, облилась слізьми. Відплакала за всі роки. І за чоловіка, і за сина.

– А що, Якова немає? – прошепотів блідими вустами Дмитро.

– Немає нашого синочка. Я скільки його шукала, та все марно. Мені кажуть: і не ходи, і не шукай, з того світу не вернеш. М-да, Дмитре, а Геннадій повернувся минулого року.

– Повернувся-таки! – Дмитро ніби аж прояснів. – Ну, слава Богу. Ми з ним потрапили на Далекий Схід. У тайзі ліс пиляли, возили на будівництво міста Комсомольськ-на Амурі. Років зо два були разом. Потім наші шляхи розійшлися. Він так і залишився там, а мене переправили на Магадан. Там добував золото, будував бараки для таких, як і сам. Звільнили мене день у день – рівно через десять років. Але навігація через море уже закінчилася, довелося перебиватися тимчасовою роботою, аби хоч як-небудь прохарчуватися. Ночувати доводилося де прийдеться, загалом по бараках. З голоду від голови й до ніг опух, ледь не помер. З Геннадієм більше не зустрічався.

Уляна зі скрині дістала «Господа нашего Иисуса Христа святое Евангелие». Палітурки повідривалися, кутики на перших сторінках зібгалися. Книга була ще дореволюційна, видана в Москві двома мовами – старослов'янською і російською.

– Цю книгу наш покійний прадід Олексій у Лаврі купив, – усміхнувся Дмитро.

– Я, Дмитре, читала її всі десять років. Своїми молитвами вимолила тебе у Бога. Ти, дякувати Господу, повернувся, а синок наш не повернеться ніколи. Мої молитви йому не допомогли.

І тут Уляна розповіла чоловікові, як колись гадала їй циганка. Нагадала: син повернеться, а чоловік – ніколи. Трапилось ж все навпаки.

Батько сидів, мовчки слухав, стиха плакав і ковтав давкі сльози.

V

24 грудня 1957 року прокурор Чернігівської області Володимир Москаленко направив справу разом з протоколом в порядку нагляду на постанову Трійки голові обласного суду Леоніду Алчину і начальнику УКДБ по Чернігівській області майору Горбачову.

Президія обласного суду, керуючись Указом Президії Верховної Ради Союзу РСР від 19 грудня 1955 року, постановила протест прокурора задовольнити, постанову Трійки відмінити, справу за недовказовістю пред'явлених звинувачень припинити.

У такий спосіб було реабілітовано і Давидовського Геннадія

Костянтиновича. Дмитро Костянтинович після повернення додому, тривалий час працював у міській ремонтно-будівельній дільниці. У віці шістдесят років вийшов на пенсію і невзабарі помер. Немає в живих і дружини – Уляни Іванівни. Померла 1979 року на вісімдесят першому році життя. Перед смертю вона й розповіла доньці Ользі про те, як ходила з нею топитися на Стрижень, як намагалася здати до дитячого притулку. «А мені ще довелося з тобою й вік доживати», – стиха плакала і на зморшкуватому обличчі витирала сльози.

Геннадій Костянтинович Давидовський після повернення також тривалий час працював, одружився, мав сина Віктора. Помер своєю смертю і похований у Чернігові.

Яків Костянтинович Давидовський, якого в тридцятих заслали в Копейськ Челябінської області, кілька разів втівав, але кожного разу його ловили і повертали назад. З часом змірився зі своєю долею. На той час був він високоосвіченою людиною. Тут треба віддати належне: Радянська влада це помітила. Якова Давидовського призначили начальником фінансового відділу шахтоуправління. У тридцятих до нього перебралася дружина Євдокія з сином Федором. Син одружився на тамтешній розлученій жінці. Її батьки були проти шлюбу з спецпереселенцем. На той час Федір через батька мав тавро заплямованого. Та все ж таки кохання перемогло. У них народилася донька Ніна. Вже немає на світі і Федора. Доля його дружини і доньки – невідома. Зі смертю Федора всі зв'язки призупинилися. Залишилися тільки дві фотокартки, виконані в той час, коли вони приїздили до Чернігова.

Разом зі своїм чоловіком Михайлом пішла за вічний обрій і Неоніла Дмитрівна. Залишилися донька і онуки. Серед живих – Ольга Дмитрівна. Свого часу вона закінчила факультет «Фінанси та кредит» Київського інституту народного господарства, тривалий час працювала в банківській системі. Нині перебуває на пенсії і разом з чоловіком Василем Івановичем та донькою Наталкою мешкають у Чернігові.

2010

З БОЙОВОГО ЗАВДАННЯ НЕ ПОВЕРНУВСЯ

I

Омите сонячним сяйвом, прополісане травневими дощами бездонне небо нагадувало велетенський океан. Жодної тобі хмаринки, тільки джмелиним гулом озивається літак, котрий плавно, немов човен, пливе у високості. Довкруз – незмірна безмовність, сповнена таємничості й загадковості. Мине секунда, дві – і Федір Буленок здійснить перший у своєму житті стрибок, віч-на-віч опиниться з цим хвилююче-бентежним безгомінням.

Надійшла команда приготуватися. І ось – старт! Пурхнув, мов птах, незчувся й коли. Велетенський простір, світла безодня, і він, немов билинка, веретентиться в ньому. Та ось у верхів'ї стрепенувся шовковий купол парашута. Федір буцім завис, політ дещо пригальмувався. Але швидкість шалена – чотири – п'ять метрів за секунду. Пильний погляд спрямував донизу – автомобільна траса, автівки, що мчали по ній, аеродром, густий дрімучий ліс здалися просто іграшковими. Та з кожною секундою їхні контури набирали все чіткіших обрисів. Перед ним вималювалася місцевість, на яку мав приземлитися. Тільки що це? З одного боку – літаки, з іншого виднілася чорна паша котловану. В останні секунди намагався розвернутися, але зрозумів: час згаяно. Ще секунда, ще... Та ось відчув під ногами твердь, не втримався і впав на бік. Його одразу кудись потягнув пружкий вітер, проте Федору, лежачи, вдалося приборкати стропи парашута. До нього вже біг інструктор, парашутисти, які приземлилися. Перемагаючи біль, Федір намагався зіп'ястися на праву руку, аби підвестися, та ліва нога ніяк не слухалася. Одразу прибула карета швидкої медичної допомоги, його обережно поклали на носі, занесли до салону й доставили до військового шпиталю. Тут зробили рентген лівої ноги.

– Що ж, парашутисте, перший млинець у тебе – глевкий, – старший лейтенант медичної служби Прохоров уважно роздивлявся рентгенівський знімок. – Є тріщина, проте нічого страшного. Місяць проваляєшся в нас, опануєш милиці, навчишся заново ходити.

Федір Буленок був засмучений. Це ж треба отакому! Перший стрибок і такий невдалий. Проте діватися нікуди – потрібно лікуватися. День минув непомітно. Надалі в палаті лежати було нудно. Виписалися два солдати і в чотирьох стінах він залишився один,

мов тополінка край дороги. Час скапував сірою тягучою масою. Від безділля перечитав усі газети, що лежали в тумбочці. Одні були свіжі, інші вкриті курявою часу, буцім аж пожовтіли. Дивився у великий прямокутник вікна – за ним кипіло життя. Праглося і самому підвестися й одразу влитися в нього, та куди підводиться, якщо ногою й поворухнути не можна. Подумки линув до рідного села, згадував маму й тата, сестричку і старших братів. Цікаво, що вони роблять сьогодні? Город уже давно посадили, де-не-де прокльовується картопля, одцвіли яблуні й вишні в саду. В колгоспі обробляють посіви. Колись і він у ньому працював – орав землю, волочив, сів жито. Село їхнє Углова Рудня на кілька дерев'яних хат, критих соломною, яка де-не-де аж зчорніла, встигла вкритися зеленим мохом, розкинулося неподалік соснового лісу. Для Федора він завше таїв у собі загадковість і таємничість – розмаїте пташине царство, яке, схоже, не стихало ні вдень, ні вночі, ліс – щедрий на природні дари – ягоди, гриби, сільські мисливці могли вполювати в ньому дичину. Родина, в якій народився Федір, багатодітна – крім нього, ще було шість братиків і сестричок. Скільки й пам'ятає, їх обсадили злидні, на скупих піщаних землях врожаї ростили мізерні. Проте батьки гарували з усіх сил, намагалися дітей поставити на ноги, дати освіту. Дитячий розум Федора був жадібним до знань – з відзнакою закінчив Семаківську семирічку, згодом пішов навчатися до середньої школи, що містилася в містечку Любеч. Там хлопчина вступив до каесемівських лав. Старші брати, а Федір був серед них наймолодший, допомогли йому вступити до військово-морського училища в Миколаєві. Тут він і опанував професію льотчика морської авіації.

Лікування у шпиталі проходило успішно. Минув певний час, тріщина почала заживати. Ось йому дозволили стати на милиці. Подолав кілька метрів – аж спітнів. Трохи згодом милиці довелося відкласти, натомість почав ходити з допомогою палички. Зробили контрольний знімок – тріщини як не було.

– Завтра я тебе випишую, – мовив лікар, – ще сьогодні переночуєш.

– Товаришу старший лейтенант медичної служби, – благав Федір, – повірте: далі тут перебувати у мене немає ні сил, ні терпіння.

– Терпіли більше, товаришу молодший лейтенант. Залишилося вже небагато.

– Ех, товаришу старший лейтенант! – зі світлих із прозеленню очей Буленка бризнули сльози.

Минула година. Федір завважив про себе: щось трапилось. Увесь медичний персонал був явно занепокоєний. Навіть медсестра Зіна з чорними, мов ягідки чорниці, очима, котра Федору нагадувала сестричку і, як здалося, була до нього не байдужа – й та пробігла повз нього мимо з низько опущеною головою, буцім не помічала. Тільки-но збирався з'ясувати причину, як до палати сягнестим кроком зайшов знервований лікар Прохоров.

– Щось трапилось, товаришу старший лейтенант?

– Трапилось... – сумно зітхнув лікар. – сьогодні вранці фашистська Німеччина напала на нашу країну. За годину по радіо виступатиме нарком закордонних справ товариш Молотов.

II

Федора Буленка того ж дня виписали з шпиталю. Він щиро подякував усім медпрацівникам, які поставили його на ноги, тепло попрощався й, накульгуючи на ліву ногу, попрощувався до виходу. З паличкою й поїхав до Севастополя, де містився штаб військово-повітряних сил Чорноморського Флоту. Тут його зарахували в 40-й авіаційний полк – на той час він дислокувався у Криму неподалік містечка Октябрське. Коли Федір прибув на місце, стало відомо: служитиме в третій авіаескадрильї. Молодому льотчикові довелося практикуватися на штурмана, освоювати швидкісні бомбардувальники. За годину вони розвивали швидкість до 750 кілометрів – на той час це була досить велика швидкість.

З кожним днем фашисти все ближче підступали до сонячного півострова, намагаючись взяти його в кільце. У спішному порядку авіаційному полку довелося евакуюватися. Літаки один за одним виходили на старт і, здійнявшись у блакитне небо, брали курс на Грузію. Всі інші – штурмани, стрільці, радисти – мали добиратися морським лайнером.

Стояла чудова літня погода. Нестерпно пекло сонце. Просто не вірилося, що десь неподалік вирує полум'я війни, на бруствер окопів падають скошені свинцевими кулями молоді солдати. Та як тільки лайнер відійшов кілометрів за п'ятнадцять від берега, пролунав гучний вибух – лайнер потрапив на морську міну, прилаштовану фашистами. Судно одразу дало крен. На палубі здійнялася паніка – люди забігали з боку на бік, деякі стрибали у воду.

– Спокійно! – владно пролунав суворий голос полковника, а за ним прозвучав постріл. – Не панікувати! Інакше всі панікери будуть розстріляні.

За хвилину ситуація на палубі нормалізувалася – вже ніхто нікуди не бігав і у воду не стрибав. Проте веселі обличчя враз укрила пелена смутку й невизначеності. Та ось на обрії з'явився буксир і всі полегшено зітхнули – врятовані. За деякий час він наблизився до лайнера, всі пасажери зійшли на борт. Через два дні військовикам було подано новий пароплав, котрий цього разу благополучно дістався Сочі.

Тут пілоти одразу приступили до тренувальних польотів. Бойові вильоти на ворожі позиції, як правило, відбувалися вночі. Аби наблизитися до цієї обстановки, тренувалися в закритій кабіні. У ній панувала суцільна темрява, кабіну освічували лише зелені вогники приладів. З часом Федір Буленок опанував ази водіння літака в нічний час. Невзабарі екіпаж викликали до начальника авіаескадрильї, майора Савельєва. Пілоти нараз пожвавилися – вирушаємо в бойовий виліт. Про нього вони марили днями й ночами.

У командирській землянці було накурено. На продовгастому дощаному столі стояла снарядна гільза – вона й правила за світильник. Командир авіаескадрильї Савельєв чинно сидів за столом і немигно вдивлявся в авіаційну карту, помережану червоними лініями. Як тільки пілоти зайшли до тьмяно освітленої землянки, командир підвів голову, у правій руці тримав червоного олівця.

– Товаришу майор! Старший лейтенант Карпачов зі своїм екіпажем прибув. Ми готові до виконання бойового завдання.

– Молодці! – майор усміхнувся, загасив цигарку в попільничці. – Завтра вирушаєте на завдання – бомбитимете фашистські комунікації та бази в Румунії. Наша розвідка доповіла: тут зосереджено значну кількість не лише зброї, а й паливно-мастильних матеріалів. Дорога – далека й небезпечна. Будьте уважні та обережні. Будь-якої миті вас можуть обстріляти німецькі стерв'ятники. Ви не маєте права на помилку. Бажаю успіху, товариші! – майор підвівся й по черзі потиснув руки всім членам екіпажу.

Пілоти залишали землянку окриленими. Усвідомлювали: війна є війна. Є вбиті й поранені. Все може бути. Можливо, так трапляється, що вже у першому бою їх зіб'ють, проте боязні не було. Навпаки – в серці кожного з них горіло бажання до боротьби. Радість переповнювала серце й від того, що їм Батьківщина довірила швидкісні бомбардувальники, а не якісь там У-2 чи По-2, котрі німці презирливо охрестили «швейними машинками» чи «кавомолками». Щоправда, з часом і ці машини завдавали ворогам багатьох неприємностей.

До вильоту залишалися лічені хвилини. Зоряна ніч опустилася над аеродромом. Коли члени екіпажу наблизилися до машин, техніки й механіки вже підвісили авіабомби, кожна з них по півцентнера. Тепер вони прогрівали мотори. Льотчик Карпачов за традицією обійшов машину, прискіпливим поглядом обдивився все довкруг. Штурман Буленок звірів показники приладного обладнання, ще раз уточнив маршрут. Усі зайняли місця в кабіні, пілот доторкнувся до приладів, і бомбардувальник пішов на злітну смугу. Натужно озвалися мотори, літак узяв розгін, на прощання злегенька змахнувши крилами, здійнявся в зоряне небо. Деякий час бомбардувальник ішов на бриючому польоті, та з наближенням до лінії фронту почав набирати висоту. Низько летіти було небезпечно – можна було наразитися на ворожі позиції. Згодом так і трапилося. Ось у бік літака здійнявся вогненний струмінь трасуючих куль. На щастя, вони пройшли мимо.

З часом пілоти вже летіли над територією Румунії. Під крилом літака зринули об'єкти, про які говорив майор Савельєв. Аби вдарити прицільніше й не наробити зайвого галасу, пілот знизив машину, вимкнув мотори. І тут настав час штурмана. Федір Буленок одну за одною почав скидати фугасні бомби. Командир екіпажу не приховував свого задоволення – вони падали точно в ціль. Ось пролунав неймовірної сили вибух, спалахнуло гігантське полум'я, стало видно мов удень – певне, бомба влучила в цистерну з паливом. Угору летіли й усілякі комунікації. Відбомбувавшись, пілот розвернув машину – час було повертатися додому. Все було добре. Ритмічно працювали мотори, літак набирав висоту. Та ось нічну темряву пробили перехресні яскраво-сліпучі ліхтарі. Схоже, вони впіймають машину, та раптом один із променів зупинився й гайнув у протилежний бік. У Карпачова відлягло на серці – не помітили. Літак, розрізаючи пелехаті хмари, наближався до лінії фронту. А навздогін йому летіли зенітні снаряди, тріщали кулеметні черги і знову знервовано-метушливо гасали перехресні вогні. Бомбардувальник, здійснивши коло, пішов на посадку, та ось його пружні колеса побігли по утрамбованій смугі. Мотори зупинилися, члени екіпажу зістрибнули на землю.

– Поздоровляю! Перший політ пройшов успішно! – майор Савельєв кожному з них міцно потиснув руку.

III

За першим бойовим завданням пішло друге, третє... Бомбардували не лише передові позиції, а й проникали в тил ворога. Не всі польоти проходили успішно – то в грозу потрапляли, то під перехресний вогонь зеніток. Траплялося, машину так зрешетять, ледь до аеродрому дотягнуть. Діставалося і фюзеляжу, й кабіні, й навіть моторам. Проте добряче перепадало й фашистам – летіли в повітря й палали у жаркому полум'ї батареї зенітної артилерії, склади з боєприпасами та пальним, будівлі опорних пунктів, залізничні вагони з живою силою і військовою технікою, самохідні баржі, пакгаузи, мости й доти.

Цей бойовий виліт також особливо нічим не відрізнявся – був як і всі попередні. Скинувши бомби на ворожі бази, екіпаж повертався на аеродром. Та ось за ним ув'язався ворожий літак. У світлі ліхтарів зловісно зблискували чорні хрести на крилах.

– Хлопці, праворуч винищу..., – радист не встиг договорити, як замертво тицьнувся головою у прилади. Майже водночас замовк і кулемет стрільця. Літак спалахнув, мов свічка, і швидко втрачав висоту. З чотирьох членів екіпажу залишилося двоє – пілот Карпачов і штурман Буленок. Федір відчув, як щось гостре, буцім кинджал, уп'ялось у спину. Перемагаючи біль, штурману вдалося вистрибнути з літака. Неподалік на парашуті спускався пілот Карпачов. Під ними клекотало, билось гострими хвилями розгніване Чорне море. Як тільки пілоти торкнулися води, спрацювали рятувальні пояси – утримували потерпілих на плаву. Неподалік впав у море й вибухнув охоплений полум'ям літак. У зіницях очей Карпачова й Буленка зблиснули сльози – море стало останнім пристанищем їхніх бойових побратимів. А шторм нависів із кожною хвилиною: їх гойдало з боку на бік, солоними бризками забивало подих. Із часом так замерзли, що й слова не могли мовити.

Коли екіпаж не повернувся з бойового завдання, з аеродрому на пошуки піднявся літак, однак на морі так високо здіймалися хвилі, що пілоти їх просто не помітили. Карпачов із Буленком трималися до ранку. Коли розвиднілося й море вщухло, на пошуки потерпілих вийшов рятувальний катер Чорноморського Флоту. Йому і вдалося підібрати на борт двох ледь живих, знесилених пілотів. Штурман Федір Буленок, до того ж, отримав поранення – два місяці лікувався у військовому шпиталі.

IV

Ішов 1943-й рік. Федір Буленок ніс службу в третій авіаескадрильї 36-го авіаційного полку військово-повітряних сил Чорноморського Флоту. Саме в цей час з Америки надійшли швидкісні бомбардувальники «Бостон». Їх виготовляли на авіаційному заводі міста Бостона – адміністративного центру штату Массачусетс. Оглянувши машини, льотчики про себе завважили: техніка хороша, проте від наших далеко вперед не пішла. Єдине, в чому переважали «Бостони» – у швидкості. За годину вони долали шлях у 850 кілометрів, що на сто кілометрів швидше за наших. Федору Буленку довелося освоювати американську техніку – готуватися до нічних бомбардувань. Визначився й екіпаж.

Командиром було призначено Федора Прудкова, росіянина за національністю. Уже з перших хвилин знайомства старший лейтенант справив досить приємне враження: середнього зросту, кремезний з миловидним обличчям, спокійний, виважений. На чотири роки старший від Буленка. Для Федора він був немов старший брат. Перед війною Прудков закінчив військово-морське авіаційне училище в місті Єйську, служив у морській розвідувальній авіації військово-повітряних сил Тихоокеанського Флоту.

Старшина-стрілець Геннадій Ячменьов був також уродженець Росії. Порівняно молодий, але вже встиг понюхати пороху. 25 жовтня 1942 року його нагороджено орденом Червоної Зірки. До Ячменьова Федір ставився з особливою повагою.

Радист, сержант Олексій Гречин – невисокого зросту, добродушний, із тонким гумором чоловік, також справив на Буленка приємне враження. А коли в лексиконі Олексія Федір уловив українські слова, зрадів невимовно:

- Ти що, друже з України?
- Так, земляче, з Полтавщини я.
- Ну, а я з Чернігівщини, – усміхнувся Буленок.
- То ми, виходить, сусіди. І справді, світ затісний. Де б оце й зустрілися, як не на Кавказі.

V

Фронт наближався до станцій Мефодіївка та Небержаївка, що неподалік Новоросійська. Тут фашисти зосередили значну кількість техніки та артилерії. Кожного разу в повітряних боях з обох боків брали участь близько шестисот літаків. Дев'ятого травня 1943 року

видалась неділя. Проте на війні вихідних не було. Екіпаж Федора Прудкова цього дня отримав наказ – завдати бомбових ударів по скупченню ворожих військ. І ось хвилина вильоту настала. Члени екіпажу зайняли свої місця. Озвався мотор, літак «Бостон» вийшов на старт, розбігся, немов легкоатлет перед стрибком, і здійнявся у грозове небо. Тут усе аж готіло – вибухали зенітні снаряди, зусібіч лунали кулеметні черги, яскраве світло ліхтарів, пронизуючи темну гущавість неба, нервово шугало з боку на бік. У спалахах вогню чітко окреслювалися ворожі об'єкти – танки, артилерія, а он, неподалік лісу, видніється військовий аеродром. Командир Федір Прудков упевнено вів бомбардувальник. Небавом під крилом літака постало те саме зосередження військ і техніки, яке їм було наказано ліквідувати. Штурман Буленок доторкнувся до приладів, і фугасні бомби зі смертельним завиванням полетіли донизу. Один за одним пролунали вибухи. У повітря злітала ворожа техніка. «Молодчина», – командир схвально відгукнувся про чіткі дії штурмана.

«Отримуйте, гади!» – подумки вигукнув Федір і скинув на голови фашистів останню авіабомбу.

Операцію було завершено. Федір Прудков збирався повертатися на аеродром. Та в цю мить потрапили під удар зенітної артилерії противника – правий мотор задимів, у кабіні запахло гаривом. Пілот повів літак на розворот у надії дотягти до своїх. «Бостон» прикривали наші винищувачі ЯК – ІБ. Та під час розвороту вони відстали на півтора-два кілометри і бомбардувальник знову атакували німецькі стерв'ятники. Цього разу їм вдалося завдати ще одного удару. І тут трапилося найжахливіше – охоплений полум'ям літак пішов у штопор. Це був критичний режим на льоту – машина знижувалася по крутій спіралі малого радіусу. Вона була некерована й оберталася навколо своєї вертикальної осі. Федір Буленок зрозумів: екіпажу більше немає. У живих залишився тільки він. Бойову машину не врятувати, про посадку й мови не повинно бути. Вихід залишався один – стрибати з парашутом. Але як тільки штурман спробував залишити кабіну, повітряна хвиля міцно притиснула його до сидіння. Рахунок між життям і смертю пішов на секунди. Федір вирвав чеку, й тут якась невидима сила виштовхнула його з кабіни – кулею пішов донизу. Ще мить – і над штурманом затріпотів купол парашута. Неподалік вибухнув охоплений полум'ям літак.

VI

Він падав на верхів'я ялин. Аби гілки не видряпали очі, інстинктивно обома долонями затулив обличчя. Стропа парашута зачепилася за дебелу гілляку, і Федір відчув: завис. Почав вовтузитися – вправо, вліво. Зрештою стропа сповзла з гілки й він опустився на землю. Діставшись тверді, не втримався – впав. Ноги так боліли, немов хто пугою підсік. Болісним щемом віддавали обідрані закриті руки. У перші хвилини штурман був розгублений і приголомшений – приземлився на окупованій території. Швидше за все, це була Кубань. Проте швидко зібрав себе в кулак – часу даремно гаяти не можна. Будь-якої миті німці можуть розпочати пошуки. Темна ніч неохоче поступалася сірому світанкові. Викопав невеличку яму й поклав до неї парашут, військовий та комсомольський квитки, згорі засипав землею та приклав галузками, аби було не так помітно. За його підрахунками до лінії фронту не менше, як триста кілометрів. Відстань не маленька. Без жодного шматочка хліба знесиленій людині важко подолати. І все ж, як би не було, а Федір Буленок вирішив пробиратися до своїх. Ішов звільна, ступаючи обережними кроками. Під ноги раз-по-раз потрапляли то гілки, то якісь камінчики, уламки цегли та металу, певне, й тут неподалік проходили бої. Зусібч його обступали гори, знизу порослі пралісом. Подолавши не одну сотню метрів, штурман не зустрів жодної живої душі. Угорі над ним тремтів шматочок темно-синього неба, розцяткований острівцями срібних хмар. Світало. У думці було лише одне – як вибратися з цієї западні. Скоро оглушливу тишу розпанахали постріли зеніток, сухий кулеметний тріск, вибухи снарядів. Зупинився, перевів подих і знову в тому напрямкові, з якого долинали вибухи, продовжив торувати шлях.

Під вечір відчув слабкість у ногах, він уже не йшов, а ніби чалапкав. Докучала спрага, праглося їсти. Хоч би крайчик хліба. Пригадалися голодні тридцяті... Було йому тоді п'ятнадцять років. В оселі ні на сніданок, ні на обід не було нічого – від голоду почали пухнути. Та нікому з рідних умерти не судилося. Врятувала весна. На лузі, як ніколи раніше, гніздилося багато птахів. Із часом вони почали нестися. Федір разом із сільськими хлопцями кожного ранку брів на луг, драв яйця. Мама кидала їх до борщу, якого варила зі свіжого щавлю та кропиви. Отак, дякуючи диким пернатим, вони й вижили. А потім руку допомоги простягнув ліс – рвали молоде листя, цвіт акації, ягоди чорнухи, зрештою вродило чимало грибів. І

ось через багато років зловісний голод немов знову його наздогнав. Тоді пощастило вжити, а зараз?

Федір, подолавши кілька метрів, здибав окоп. Опустився. Пахло вільгістю. Як не обдивлявся, їстівного не було нічого. На дні окопу валялися гільзи, порожня фляга. Далі йти сил не стачило – вирішив у ньому й заночувати. Сів навколішки, притулився до холодної стіни й тут же одразу, немов у яму, провалився у глибокий сон. І наснилася йому мама – висока, немов яворинка, худа, як трісочка, з вузькими плечима й золотистою косою, заплетеною у віночок. Її тонкі уста розтулилися щілинкою, з неї вирвалося болісне:

– Сину, вставай!

Федір ніяк не міг вирватися з холодно-чіпких обіймів сну. Мама, схрестивши на запалих грудях худі з набухлими жилками руки, просто благала:

– Та просинайся хутчіше!

Федір зрештою розплющив очі. Видиво зникло. Мама поряд також не було. Серце калатало невимовно. Десь неподалік лунали вибухи – йшов бій. Він вибрався зі свого присховку й попрошкував далі. За хвилину над ним хижо просвистіла міна і влучила в окоп, саме в те місце, яке він щойно полишив. Серце пройнялося жахом – якби не розбудила мама, його б уже не було в живих. Пришвидшив крок. Спотикався, падав, підводився і знову прошкував далі. Скільки часу йому отак доведеться йти – не знав. Вийшов на невеличку галявину, на ній рясно зеленів щавель. Вирвав кілька жмутів, присів на узгірку, почав жувати. В очах ніби розвиднілося. Відпочивши, кинувся знову рвати, напхав повні кишені – стачить йому й на обід, і на вечерю. Невзабарі перед ним пролягла долина, на денці якої зблиснула вода. Неподалік лежали двоє вбитих коней. Тварини почали розкладатися, й від них тхнуло смородом. Проте Федір був не з гидливих – опустився на коліна, напився води, та ще й у флягу набрав.

Так минуло чотири дні безуспішних блукань. Далі йти сил не стачило – стомився за день. Знову пожував щавлю, сьорбнув із фляги води й поринув у глибокий сон. Цього разу йому наснилася якась чужа й далека країна. Майданчик, огорожений колючим дротом. А на ньому люди – змарнілі, обідрані, зарослі щетиною. Буцім хтось до нього промовляє, та Федір ніяк не може зрозуміти. Та ось слова чітко окреслились:

– Рус партизан, рус партизан!

Коли розплющив важкі, немов чавунні повіки, перед ним стояли два німецькі автоматники.

– Ауфште-е-н! – гортанно вигукнув один із них, інший прикладом туснув у плече. Федір, пересилиючи біль і втому, поволеньки підвівся.

VII

Низько опустивши скуйовджену голову, тримаючи руки за спиною, полонений ледь переставляв ноги. Увійшли до невеличкого містечка, певне, колишнього районного центру. На його околиці в яблуневих садах гніздилися одноповерхові будинки, а чим ближче до центру, виднілися двоповерхові муровані споруди. На кожній із будівель на вітрі майоріли німецькі прапори. Написи на фронтонах фашисти розбили прикладами гвинтівок, тепер залишалось тільки здогадуватися, що в них було до війни. «Он у тому невеличкому акуратному двоповерховому приміщенні, певне, містилася міська рада», – гадкував Федір. Тепер на її фронтоні виднівся напис готичним шрифтом: «Комендатура». Неподалік стояла світла триповерхова споруда з великими вікнами – сумніву не було: до війни тут навчалися діти. На розі двох вулиць полонений забачив красивий напівовальний двоповерховий будинок – універмаг. Трохи далі виднілася цегляна двоповерхова будівля з написом «Гестапо». Біля неї з гвинтівкою за спиною походжав довгов'язий парубійко з нацистською свастикою на рукаві великого, певне, з чужого плеча, піджака.

– Що, партизан? – з огудою у голосі перепитав.

– Та ні, льотчик, – відповів один із німців.

– Чого ви з ним водитеся? Розстріляли б на місці.

«Ох, ти, гнида продажна, – подумки мовив Федір, – попався б ти мені в руки».

У гестапо його завели до напівпідвального приміщення, наказали сісти й чекати. Буленок опустився на тверду лаву, спітнілою спиною притулився до холодної стіни. У животі забурчало – голодний шлунок прохав страви. Чотири доби нічого в роті не було. Обдивився кругом. Невелика кімната з єдиним загратованим вікном. Крізь нього до підвалу пробивався пучок сонячного світла. У його промінні мерехтіли дрібні крупинки. Повністю освітити не міг – по кутках, немов діди, сиділи чорні насурманені тіні. Від цементованої підлоги віддавало прохолодою. «Цікаво, що тут було до війни?» –

сам себе запитав Федір і тут же відповів: «Певне, райвідділ міліції». Цієї миті з протилежного боку дзвякнув замок, і двері відчинилися. На порозі стояв усе той же поліцай. Тепер Федір краще його роздивився: перебитий ніс, горішня губа виходила вперед і буцім накривала нижню, обличчя злегка подзьобане віспою.

– На допит! Руки за спину.

Коли Буленок вийшов до напівосвітленого коридору, в його кінці забачив єдине загразоване вікно. Поліцай зову гаркнув:

– Обличчям – до стіни! Голову вниз. Не розмовляти.

«З ким мені тут розмовляти? – подумав Буленок. – Із тобою, гнидо, я й словом не обмовлюся».

Сходами піднялися на перший поверх. З правого боку двері були прочинені.

– Заходь! – гаркнув поліцай.

Буленок зайшов до невеликої світлої кімнати. Тут, на віконці, не було ґрат. «Певне, не встигли навісити», – подумав. За столом із протилежного від дверей боку висів портрет Адольфа Гітлера. В кутку стояв німецький прапор.

– Наме? – полковник – тонкий, худорлявий із сивиною на скронях, чоловік, який перед цим щось ретельно й зосереджено писав, підвів плескату голову.

– Буленок, – мовив і замовк на якусь долю секунди, потім підвів важку голову, – Федір Іванович.

– Де й коли народився?

– Рік 1917. Село Углова Рудня Чернігівської губернії.

– Освіта?

Полонений відповів.

– Де проходив службу?

Також відповів.

Полковник зняв окуляри в позолоченій оправі, кінчиком носової хустинки протер скельця, швидко почав гортати якісь папери. На одному з аркушів зупинив гострий погляд. Відтоді німець ставив перед Буленком запитання і, що найбільше вразило Федора, сам же на них і відповідав. Полонений був просто ошелешений: звідки у них така інформація? Навіть, коли мова зайшла про американський літак «Бостон», полковник безпомилково назвав імена командира, стрільця й радиста.

«М-да, – гадкував про себе Буленок, – спробуй тут сказати неправду – одразу кулю в лоб». Єдине, чого ще не було в досьє полковника, – це даних про екіпаж.

– Де він? – тільки й запитав.

– Усі втрьох вони загинули, – осмучено мовив полонений, – з екіпажу врятуватися пощастило лише мені.

– Значить, у сорочці народився, – поблажливо мовив німець.

– Виходить, що так, – стенив плечима.

Після допиту Федора знову відвели до підвалу. Небавом його погодували – принесли миску якоїсь каламутної баланди. У ній полонений щербатою ложкою відшукав шматочки червоного буряка й капусти. Все ж після чотириденного голодування харч здався, якщо не смачним, то цілком пристойним.

Наступного дня Федора Буленка привезли до Сімферопольської в'язниці. У ній також довго не тримали. Через кілька днів бранців, немов худобу, завантажили в товарні вагони й повезли на північ. Полонені спочатку думали, що везуть на розстріл. Та минув день, другий, а їх не чіпали. Лише на зупинках відчиняли двері й кидали по кілька хлібин.

VIII

Концентраційний табір із чотирьох боків був обнесений колючим дротом. По кутках, немов гуси з довгими шиями, стояли сторожові вежі. Німці-автоматники пильно охороняли полонених. Навіть при спробі наблизитися до дроту розстрілювали. Спочатку їх поставили на плацу, зробили перекличку. Надалі ці переклички провадилися двічі на день – рано-вранці й пізно ввечері. Вдень бранці розвантажували баржі. По дорозі, аби полонені не зорієнтувалися у місцевості, наказували бігти бігом. Так тривало з місяць. Проте пильне око Федора добре вивчило дорогу. Твердо вирішив: при найсприятливішій можливості – втікати! З часом йому вдалося непомітно вислизнути. Декілька днів блукав лісами та полями, харчувався, чим тільки міг, пив воду з джерельця. Одного разу в полі йому здивався чоловік. Ввічливий такий, ласкавий. Федір на той час встиг запам'ятати кілька німецьких фраз. Буленок поцікавився: чи далеко до Польщі і як туди йти. Чоловік охоче розповів, як прямувати на схід, а сам немигтю вдивлявся в чорну робу, з грудей якої Федір годину тому зірвав нашивку з чорним тавром «OST» – залишилася темна невиворіта пляма. Повернувшись додому, німець не забарився повідомити своїх. Коли втікач, не підозрюючи про лихе, брів полями й дібровами, його наздогнали охоронники з видресированими собаками-вовкодавами. Забачивши людину, ті спочатку захо-

дилися гавкати, а потім ошаліло накинулися на бідолоху і ледь не загризли.

Після цього Федора Буленка відправили до штрафного табору, зодягли у смугасту табірну форму, на ноги видали дерев'яні черевики – один ще нічого, інший же був тіснуватий. На руці випекли тавро – п'ятизначний номер із червоним трикутником. Поселили до задушливого, переповненого бранцями бараку, де кишіли воші. Працювати наказали по чотирнадцять годин на добу. Їжа була чисто умовна: на сніданок наливали в кухоль ерзац-каву, в обід – літр брукви, на вечерю – двісті п'ятдесят грамів ерзац-хліба.

За найменшу провину суворо карали. На плацу прив'язували до стовпа й на очах тисяч полонених били прикладами, кованими чобітьми по животу й ребрах. Федору Буленку випало інше покарання. У складі команди цілий день марширував на плацу.

У в'язниці особливого призначення, що містилася на території табору, за ґратами тримали офіцерів Червоної Армії.

Куди тільки не кидала доля Федора Буленка. З німецького міста Регенбург його перевели до німецького концтабору польського міста Лодзь. Через деякий час знову опинився в одному з таборів Німеччини. У ньому діяла бригада, яка споруджувала цех, де мали складати німецькі літаки. Федір познайомився і заприятелював із Героєм Радянського Союзу, підполковником Олександром Лебедевим. Доля звела Буленка із льотчиком-винищувачем Миколою Зверевим, сином міністра. Це були люди твердого характеру й сильні духом. У найтяжчу хвилину вони не раз приходили на допомогу Федору, ділилися останнім шматком хліба.

Ішов 1945 рік. В'язні відчували деяке послаблення з боку охорони. До колючого дроту все частіше підходили люди, насильно вивезені до фашистської Німеччини. Вони й повідали ув'язненим: аби приховати свої сліди, німці найближчим часом мають із ними розправитися. Полонених або евакуюють на північ, там завантажуть на баржі, й потоплять у Балтійському морі, або просто розстріляють на місці. Вихід залишається один – утікати. На території концтабору є каналізаційна труба, що веде до глибокого яру. По ній спускають брудну воду, після того як помиють картоплю та буряки. Труба вузька, проте людина може пролізти. Групу добирав Олександр Лебедев. Утікати зголосилися тринадцять осіб. Втечу призначили на дванадцятую ніч.

ІХ

Неначе на замовлення ніч видалася густою й непроглядною. До умовленого місця один за одним підходили в'язні.

– Всі зібралися? – пошепки уточнив Олександр Лебедев.

– Ні, товаришу підполковник, – мовив Микола Зверев, – двоє злякалися й не прийшли.

– Товариші! – мовив Олександр Лебедев суворим голосом. – Перед нами стоїть і справді серйозне завдання. Ще раз звертаю вашу увагу: хто не здатний його витримати, відмовтесь одразу.

У відповідь стояла тиша. Ніхто з утікачів не проронив жодного слова. Усі горіли єдиним бажанням – якомога швидше вибратися з цього пекла.

– Більше бажуючих немає, – мовив Микола Зверев. – Ось і добре. Отже, в дорогу, товариші! Нехай нас оберігає Господь.

Олександр Лебедев першим опустився на коліна і, пригнувши голову, проник до труби. За ним по-пластунськи поповз Микола Зверев. Третім пішов Федір Буленок. За ним попрямували всі інші.

Довкруг була суцільна темрява, складалося враження, що вони потрапили до домовини. Спочатку зробилося боязко: а що, як німці помітять і спустять воду, а що, як не стачить повітря й вони тут просто задихнуться? А що, коли комусь не поздоровиться й він помре у трубі? Як бути іншим? Вертати назад? Запитань було безліч, відповіді – жодної. Федір Буленок роздумував про миттєвість людського буття. Так уже влаштовано у природі: все, що прийшло в цей світ – люди, тварини, навіть рослини, народившись, мають померти. І більше ніколи не придуть на землю. В дитячі роки, зробивши для себе таке відкриття, Федя дуже засмутився, ледь не плакав. Мама втішала, мовляв, після смерті ми стаємо людьми-невидимками. Ми будемо не лише ходити по землі, а й літати в повітрі. Не сумуй: життя наше буде вічним. Хлопчина переставав шморгати носом, зодягав куфайку й біг на вулицю гуляти в гілки. І ось тепер він опинився віч-на-віч зі смертю. На деякий час змирився з нею. Чи не все одно, де помирати: у трубі чи на плацу від ворожої кулі? Звідки було знати Федору, що в рідному селі його вже всі поховали. З перших днів визволення рідного краю, коли пошта відновила роботу, сільський листоноша приніс родині Буленків сумну звістку – це був прямокутний сірий шматочок «похоронки». У ній значилося: «Ваш син Буленок Федір Іванович загинув смертю героя». В авіаескадрильї, де він служив, усі вважали: штурман Федір Буленок загинув у складі

екіпажу, що не повернувся з бойового завдання. Вони й відправили «похоронку» рідним. А він був живий – всім смертям на зло.

І ось зараз, орудуючи ліктями та колінами, які збив до крові, впевнено повз до своєї волі. «Вижити. Тільки вижити!» – пульсувала тверда, мов кремій, думка. На дні каналізаційної труби були залишки промоклої землі, руками й ногами втікачі місили цю багнюку. З часом їхній одяг геть чисто змокрів, відгонило кислотиною, з кожною хвилиною дихати ставало все важче, розтуляли рота, мов пташенята, в намаганні схопити ковток свіжого повітря, та марно. Все! На більше сил немає. Один чхав, інший кашляв, у третього дерло в горлі. Здається, ще якась мить і вони навично залишаться в цій домовині. Та ось Олександр Лебедев пальцями намацав люк, піднатужився й до труби гайнуло свіже повітря, настоянча на травневому вітрі та холодному дощику. Кожен з утікачів на повні груди спражмо вдихав живильну силу. Надихавшись, Лебедев зачиняв за собою люк, і вони повзли далі. Через певний час ситуація повторилася один до одного – знову дихати було нічим. Хтось бурчав, певне, кляв ту мить, коли зголосився на втечу. Та ось за кілька метрів по дорозі знову трапився люк. І знову свіже повітря запаморочливо б'є в ніс. І так крок за кроком, метр за метром. Скільки проповзли – вони не знали, скільки ще залишилося – також не підозрювали. Схоже, вони втратили орієнтацію в часі і просторі. Вся надія була на Олександра Лебедева – людину сильну духом і мужньою волі. Своїм невтомним прикладом він надихнув інших, вів за собою. Коли, здавалося, далі пересуватися стало просто неможливо, він, немов за помахом чарівної палички, відкривав чергового люка, й люди знову озброювалися надіями та сподіваннями. У ці хвилини ніхто з них не думав ні про що. Тільки б вижити, тільки б дістатися жаданої та омріяної волі. Та ось, схоже, повіяло прохолодою. Олександр Лебедев, мов той кріт, першим виповз із нори. За ним – Микола Зверев, потім Федір Буленок. Спочатку він не повірив власним очам. Якусь мить здавалося, що він уже мертвий. Аж ні. Випав із труби і злегенька покотився до яру. Невже врятовані? Так-так – вистукувало у скронях. Утікачі один за одним виповзали з металевієї пастки. Годинник показував четверту ранку. Почали втікати рівно о дванадцятій ночі. Отже, в дорозі перебували чотири години.

У яру на втікачів чекали наші люди. Вони принесли їжу і теплий одяг. Усі на радощах обнімалися. Після невеликого перепочинку втікачі лісами, балками й перелісками пішли в напрямку міста. Ось

з'явилися перші будинки. З відчинених вікон спускалися білі прапори.

– Бачите, вони здаються! – мовив Микола Зверев.

– Давно б пора! – додав Олександр Лебедев. – Настав час розплати.

На вулицях стояли танки, автомашини, поміж них ходили військові. Коли уважніше роздивилися, завважили про себе: це були й не наші, й не німці.

– Ми потрапили до американців, – мовив Олександр Лебедев і з усіма пішов назустріч.

Із комендатури вийшов офіцер у формі американської армії. З'ясувавши суть справи, їх знову полонили й доставили до концентраційного табору, з якого вони щойно втекли.

– Це ж треба було отак мучитися, аби знову потрапити сюди! – дехто висловлював невдоволення.

– Треба! – суворо мовив Лебедев. – Сьогодні на світанку німці розстріляли всіх наших полонених. Навіть трупи не встигли прибрати. Он сліди їхніх злодіянь, – кинув погляд на нещасних, які лежали, розкинувши руки, немов збиралися обійняти весь світ.

У концтаборі в'язнів спочатку нагодували, дали можливість трохи відпочити. Потім до них звернувся полковник американської армії:

– Панове! Ви всі – полонені. Проте ми ув'язнювати не збираємося. Ми вам даємо право на вибір – або ви залишаєтеся у нас, або вирушаєте додому. Там вас або розстріляють, або заарештують і відправлять до сибірських таборів. Відбуватимете покарання на лісоповалі. Панове! Не поспішайте! Перш ніж зробити вибір, добре подумайте. Ще раз підкреслюю: світ – великий. Залишайтеся в Німеччині, гадаю, тут уже вас ніхто й пальцем не займе, не бажаєте – їдьте до Англії, Франції, можна й до нашої Америки. А якщо хтось із вас дуже завинив, тікайте світ за очі – їдьте до Австралії. Там вас ніколи не знайдуть. Змініте прізвище, ім'я й житимете до самісінької смерті, як усі нормальні люди.

Федір Буленок немигно слухав американця. Та з його думками погодитися аж ніяк не міг. За собою вини ніякої не відчував. Він нікого не зрадив, за колючим дротом опинився волею випадкових обставин. А тому ховатися й втікати не буде – тільки додому. До рідного краю. До мами!

Х

Та як тільки Федір Буленок перетнув кордон Союзу РСР, одразу потрапив до рук кадебістів. Пригадав американського полковника – правду говорив старий. Десь з півроку вони його тримали, все допитували: як та чого? Мовляв, чому в полон здався, чому не застрелився? «Якби ти, наволоч, потрапив у таке пекло, певне, у штани наклав би», – розмірковував Федір. Усе таки й серед кадебістів були люди. Бачать, за ним вини немає. «Пиши, – кажуть, – батькам листа з трьох фраз. І не більше: «Я живий. Був у німецькому полоні. Незабаром повернуся додому».

Сьомого листопада 1945 року, якраз на Жовтнєве свято, Федір Буленок із торбинкою за спиною прошкував вулицями рідного села. Коли люди дізналися про його повернення, спочатку не повірили:

– Федю, це ти?

Аби пересвідчитися, йшли до нього додому.

– А мого синочка Сашка не бачив? Воював у танковій, – дядько Клим із надією дивився в обличчя Федора.

Матері й солдатські вдови з криком та голосінням падали односельцєві на груди і зрошували їх солоними слізьми.

До морської авіації колишній штурман не повернувся. Розпочав працювати на мирному фронті. Одружився. У старовинному містечку Любечі, що над Дніпром-Славутою, вибудував красень-будинок. Дружина Софія Яківна (нині вже покійна) народила йому двох синів. Діждався внуків і правнуків. Нехай буде в добру хвилину мовлено: у свої дев'яносто п'ять років Федір Іванович топче ряст на землі, зберіг світлий розум і хорошу пам'ять. Ніби у винагороду за всі страждання, які в молоді літа довелося спізнати в гітлерівських катівнях, доля, зрештою, змилостивилася до нього, відмірявши довгий життєвий шлях.

Через більш ніж шістдесят років після трагедії, що розгорілася вночі у спекотному кубанському небі, місцеві пошуковці віднайшли місце падіння літака «Бостон». Поряд із його уламками лежали останки трьох пілотів. Вдалося встановити прізвища членів екіпажу: пілот Прудков, штурман Буленок, стрілець Ячменьов, радист Гречин. Один із них залишився в живих. Місцеві пошуковці знайшли очевидців того безстрашного подвигу. Вони й потвердили – один із членів екіпажу вистрибнув на парашуті з палаючого літака. Тільки хто? І знову пошуки. Завдяки наполегливим старанням нарешті вдалося пролити світло на цю загадкову обставину. В німецьких

архівах вдалося відшукати прізвище військовополоненого Федора Буленка, який був штурманом на «Бостоні». Так через багато-багато років було встановлено істину. Кубанські пошуковці разом із кінодокументалістами Першого каналу Російського телебачення, дізнавшись чернігівську адресу штурмана, прибули до міста над Десною, де Федір Іванович нині мешкає у сина, і зняли невеличкий фільм.

У природі ніщо не зникає безслідно. Так і герої. Й живі, й мертві вони назавше залишаються в серцях вдячного народу.

2012

НА ЗУСТРІЧ З БАТЬКОМ

I

– Оце, сину, сьак-так протоплю, а завтра до печі нема й хворостинки кинути, – зажурено хитає головою мати. – Поснідаєш, потім зобуєш чоботи – уночі дощ пройшов, так росяно зробилося, накинеш на плечі кухвайку та підеш до лісу хмизу назбираєш. Казав Варсонофій, там, після буревію, гілок лежить, немов гною.

Мокрина Лемішко вдома залишилася з сином Степаном та донькою Килиною. Степанові на Воздвиження сімнадцять виповнилося, а доньці на Казанську – п'ять років. Як тільки розпочалася війна, батька, Микиту Титовича, мобілізували на фронт. І потрапив же недалечко. Писав: б'є німця у Білорусі. Спочатку листи-трикутнички йшли один за одним, а коли Яцево окупували німці, пошта перестала працювати. Поштарську сумку дід Варсонофій відніс до хліва, сухенької соломи намостив – тепер у ній кури несуться. Як батька забрали, мати спершу побивалася, та згодом сама переконалася – сльозами горю не зарадиш. Потрібно підводити дітей. А вони в неї вдалися славні.

Степанко, хоч і невисокий на зріст, худорлявий, проте жиливий, бідовенький. Очі світло-зелені, світло-русяве хвилясте волосся стрижене під польку. Одна біда, як роззується мити ноги у чавунчику, то на правій нозі рубчик простягся – після операції. Донька вертка. Проворна, не за роками розумна, все схоплює на льоту. І чимось схожа на Степана – така ж тоненька, світло-русява, тільки очі в неї батькові – чорні, мов дві вугляні цяточки. Батько Микита також сухорлявий, трохи сутулий. Проте мав красиву усмішку. Було, як засміється, то й самій посміхнутися хочеться. Та в той день, коли

йшов на фронт, лице було вкрите осмутою. Все заспокоював маму: «Не плач. Я повернуся!». Мама кожного дня думала про тата, її зболене серце зігрівала ця красива усмішка, за яку вона й покохала Микиту.

Мокрина, хоч і не вдалася зростом, проте до роботи дужа. Ото як скінчила чотири класи, так і почала гнути спину на колгоспному лані. Долоні зробилися шкарубкі, нігті аж поз'їдалися. Кожного дня б'ється, як риба об лід, хоче щось на зиму заготовити, аби потім з дітьми не голодувати. А воно ж ніяк не виходить. У хаті – як виметено – жодної тобі крихти хліба. Аби хоч якось вижити, з цукрового буряка жене самогон – на ринку вимінює на шматок сала чи буханець хліба. А коли всі буряки перепустила через тертушку, ходила на цукрозавод, за пляшку у сторожа клянчила кілька відер мелясу – з нього також міцний самогон вдавався. Якось про нього пронюхали два поліцаї – Спиридон Прачик і Митрофан Гнида. Хоч обидва й служили на німця, але які вони були різні за характером. Спиридон, було, візьме пляшку і марками розплатиться, а Митрофан – на дурничку. Інколи й залякувати почне. За характером – дріб'язковий, мстивий і зарозумілий.

– Піду я, мамо. – Степан відкладає ложку, починає зодягатися. Бере віжки і виходить з оселі.

Надворі з самого ранку – хмарно, проте на дощ не схоже. Вибравшись на узгір'я, одразу завертає у видолинок – аби німці не помітили. Тоді не одв'яжешся. Скажуть: до партизанів ходить. Трава довкруг пожухла, почорніла. То було на зяб орали, відтепер орати стало нікому – ратаї пішли на фронт.

Небавом Степан входить до лісу. Пахне вільгістю і гниллю. Гілки, скинувши багрянний наряд, оголили тьмаві галузки. Стиха хилитались під ледь помітними порухами вітру. Степан став, прислухався. Відзначив про себе: ліс не вмер, навпаки – живе своїм життям. На голівці колючобочого реп'яшка примостився в'юнкий щиглик, та так щось апетитно клює. Десь у верховітті, немов вправний телеграфіст, вистукує дятел. По гілочці видрібцем стрибляє горобчик. Між деревами з куща на кущик у пошуках поживи пурхають чижі й синички. Загадковою мелодією озиваються омелюхи. Кетяги червоних ягід, що звисають з горобини, обсіли тетереви і так дружно клюють, буцім змагаються між собою. На зиму їхні маленькі кігтики, аби не ковзали по обмерзлих гілках, вкриваються роговою бахромою, такими собі гребінчиками. Степан добре розумівся на птахих, вмів читати лісову книгу, гортаючи сторінку за сторінкою.

Та ось погляд перевів донизу. На оголених куцах, на прибитій памороззю траві помітив кимсь недбало розкидані папірці. Підняв, покрутив у руках. З обох боків помітив текст. Почав читати. Це були радянські листівки, скинуті з літака. Кидали, певне, над селом, а занесло аж до лісу. Ні про що погане не думаючи, Степан напхав листівками повнісінькі кишені. «Буде чим матері у печі розпалювати», – подумав. Коли повернувся додому, повідав неньці про знахідку. Листівки були мокрі, окремі навіть позлипалися. Аби хоч трохи підсохли, розклав на столі, на лаві, на полу і навіть на припічку. Під вечір вони й справді підсохли. Степан вже збирався скласти докупи, як раптом хатні двері відчинилися – до оселі зайшов поліцей Митрофан Гнида.

– А це що таке? – вилупив булькаті баньки під вигорілими бровами. – Листівки? Кажі, де взяв?

– У лісі, дядечку.

– Чого ходиш до лісу? Признавайся! Ти маєш зв'язки з партизанами?

– Та які зв'язки? З якими партизанами? – обурюється Степан. – Учора ходив до лісу по дрова. Надибав листівки, приніс мамі на розпал.

– Брешеш! Кажі правду! Інакше відведу до коменданта.

– Та він правду каже! – заступилася за сина мати. – Не чіпай його. Ось краще, бери пляшку самогону. Тільки не чіпай!

Митрофан Гнида оскалив зуби і заховав пляшку до кишені. Дістав з-за халяви нагайку: – На ось, одержуй!

Юнак присів від різкого болю.

– І все-таки ходімо до комендатури. Там розберемося.

– Пан, пан! – мама підняла до неба руки. Не чіпай сина!

Гнида відштовхнув жінку і, стьобаючи нагайкою по рипучих чоботях, повів до комендатури. Вона містилася у приміщенні колишньої школи. Там Степана зачинили на цілу ніч. Під ранок пощастило втекти. Але порадіти особливо не вдалося. Увечері до оселі Лемішків знову прийшов Митрофан. Матері вдома не було.

– Значить, так, – розпорядився, – пляшку самогону або знову відведу до комендатури.

– Знаю, який ви добродійник, – осмілився Степан. – Учора і пляшку видурив і до комендатури відвів. Мене вночі ледь пацюки не загризли.

– Аби не був такий розумний, збирайся! – Гнида поклав за пазуху тугу пачку листівок. – Цього разу не втечеш.

Коли прийшли до комендатури, саме нагодився німець. Почав читати листівки – вони були віддруковані двома мовами: російською і німецькою. І чим довше читав, тим хмурнішало його обличчя. Коли прочитав, лягнув кістлявою рукою по пацці:

– Якщо ти тримаєш у себе такі листівки, ти є партизан!

У цю мить до комендатури прибігла мама, хтось сказав: заарештували сина. І як почала кричати, як почала голосити, в поліцая аж мурашки по спині побігли. Він уже був і не радий, що заварив таку кашу, та вертати назад було пізно. Німецький офіцер посадив Степана до своєї автомашини і повіз до в'язниці.

У камері, до якої заштовхали юнака, в'язнів було як тюльки в бочці. Дихали одне одному в обличчя. Було нестерпно жарко, та ще довкруг витав сморід немитих тіл і непраного одягу.

– Ну що, синку, – мовив чоловік років тридцяти п'яти з пишними козацькими вусами, – до Німеччини поїдемо. Гітлеру гостинця повеземо.

– Як до Німеччини? – Степан увібрав голову в плечі.

– Усіх молодих, здорових, таких як ти, відбирають, вантажать у товарні вагони і везуть до Німеччини. Там чоловіки також воюють – потрібна дешева робоча сила.

Задумався Степанко. Ні, він краще вмере в оцій в'язниці, а до Німеччини не поїде. Коли увечері вивели на прогулянку, вдалося непомітно втекти. Опівночі дістався дому. Мама поклала його на печі, вкрила всяким лахміттям.

Наступного ранку до оселі зайшов похмелитися Митрофан Гнида. Обличчя перепите, аж синє, а від нього так тхне, що хоч носа затакай.

– Оце, хазяєчко, признаюсь: ми виконали план по відправленню молоді до Німеччини. Німці нас гарно преміювали. Пляшечку за дарма брати не буду, я за неї заплачу, – подлубавшись у кишени, подав кілька асигнацій.

У цей час Степанко, який спав на печі, прокинувся. Наслухавши чийсь голос, скинув з обличчя ковдру. Гнида, забачивши Степана, аж очі вирячив:

– Ти що, з в'язниці втік? Я ж тебе позавчора тільки одправив.

– Пан, пан, – мати смикала поліцая за рукав, – він не втік, його відпустили.

– Е ні, тут щось не те. За так не відпускають. Злазь, підемо до комендатури, там розберемося.

Проте у комендатурі розбиратися особливо не стали. Степана одразу доправили до в'язниці. «М-да, – розмірковував, – цього разу вже не втечу». Паркан обнесено колючим дротом. На чотирьох ку-тах сторожові вежі. І охоронники з автоматами. Все перемішалось: людські голоси, крики і несамовитий гавкіт собак.

II

... До кожного вагона німці заганяли по сорок чоловік. Ніхто не міг достеменно пояснити: чому це так, але цифри були одні. У кожний вагон – двадцять п'ять хлопців і п'ятнадцять дівчат. Довгі, пофарбовані у темно-червоний колір вагони. Колись у них возили худобу, а тепер – людей. На вищербленій підлозі лежала струхла солома, пропахла мишачим духом. По обох боках вагону стояли бочки. Одна вщерть була наповнена водою, інша слугувала за вбиральню. Степан ледь встиг оглянутися, як за стінкою вагону щось брязнуло, хилитнуло і ешелон плавно рушив. Невільники здебільшого мовчали, немов заціпеніли. Так тривало годину, дві. І ось уже почали оживати, стиха перемовлялися. Та раптом пролунав розпачливий жіночий голос:.

– Ой, мамо!

– Люди добрі, та вона ж до вбиральні хоче, проте соромиться, – поряд пролунав інший голос.

– Та що ми, не люди! Геть сором'язливість! Хочеться до вбиральні, значить іди! – розпорядився високий, зі шрамом на чолі чоловік. – А ми повернемося до неї спинами. Так і надалі будемо робити.

Дівчина знітилася, почервоніла, але витираючи зарошене слізьми лице, пішла до бочки.

Везли добу, дві, три. Зрідка ешелон зупинявся і двері відчинялись: крізь проїму кидали їжу – кілька чорних хлібін, гнилих буряків, пересохлої моркви, капусти. З часом у вагоні зробилося душно, людям, особливо хворим і виснаженим, стало важко дихати. Воду випили швидко – небавом бочка опустіла. Люди до крові кусали спражкі вуста, благали пити, хоч ковток води. Знесилені опускалися на підлогу, згодом почали мерти. Небіжчиків клали неподалік бочки-вбиральні.

Раптом над головами пронісся гул літаків. Люди занепокоїлись, деякі впали в паніку, жінки заголосили. Поряд з ешелоном почали вибухати авіабомби. Вагон почало розгойдувати. Від страху люди

тремтіли і хилиталися. Та ось ешелон уповільнив хід, сіпнувся і немов заляк на місці. Двері ледь трохи прочинилися, крізь щілинку забачили голову німецького солдата. На ньому була металева каска.

– Совети бомблять. Будемо чекати.

Той чоловік, який перед цим закликав: «Геть сором'язливість!», нараз зробився серйозно-зосередженим. Уже всі знали – звати його Іван Васильович Коломійченко. Був залишений для підпільної роботи – командиром партизанського загону. Та сусід-негідник, який одразу затесався в поліцаї, видав народного месника. Його схопили, довго катували, але він не видав жодного підпільника. Тепер везли до німецького концентраційного табору. Люди до нього за цей час прониклися довір'ям і повагою, його кожне виважене і вдумливе слово цінували. Ось і цього разу всі звернули погляди до Івана Васильовича і чекали, що він скаже.

– Товариші! – орлиним поглядом окинув невірників, – радянські штурмовики справді бомблять фашистські ешелони. Льотчику згори не видно, що в них утримується: військова техніка, солдати вермахту чи радянські люди, насильно вигнані до Німеччини. Шкода, звичайно, загинути від радянської зброї, проте я вас прошу: зберігайте спокій і витримку. Нам негоже впадати у паніку. Нас тішить одне: німці, бачите, як перелякалися. Вони навіть зупинили ешелон, самі побігли в окопи, а нас кинули напризволяще. Ви ще раз маєте нагоду пересвідчитися, що це за люди. У тяжку годину вони рятують лише власну шкуру.

Відстрілявшись, льотчики полетіли до свого аеродрому. Охоронники відчинили двері, до ям, які утворилися після бомбардування, повикидали трупи мерців. Потім щільно зачинили. Брязнув металевий засув, поїзд дав гудок і ешелон знову рушив у дорогу. Так минуло два дні і дві ночі.

Та ось на одній із залізничних станцій знову брязнули двері, відчинилися. У вагон пружно вдарив яскравий пучок світла. Люди, які кілька днів просидівши в темряві, відвикли від нього, заплющили очі. Проте трішки зраділи. Нарешті приїхали. Досить їм трястися в цих телятниках. Австрійське місто Ланц зустріло їх теплою погожою дниною. До вагонів підійшли криті автомашини, завантажили полонених і повезли у напрямку концентраційного табору. Яких тільки людей тут не побачив Степан: англійці, французи, поляки, болгары, чехи, греки! Та ось одного дня в концтаборі з'явився «оптовий покупець» – тонкий, мов кілочок, німець з нагайкою. Був він у ка-

пелюсі з зеленою китичкою, шкіряній куртці, модних черевиках. Невільників вишикували в шеренгу. «Оптовий покупець» підходив до кожного, пильно вдивлявся в обличчя, буцім намагався впізнати знайомого, наказував відкрити рот і показати зуби. Тому, хто справляв на нього приємне враження, наказував вийти з шеренги і стати обіч. Таких знайшлося півтора десятка – дев'ять чоловіків і шість жінок. Німець одразу розплатився – за кожного хлопця по одинадцять марок, за дівчину – по вісім. Серед «щасливчиків» був і Степан. Так він опинився в поміщика Йозефа Гюнтера. На бауера тут уже працювали два поляки.

– Вони дуже ледачі, робити не хочуть, – поміщик кинув на них презирливий погляд. – По їхніх спинах кожного дня нагайка ходить. Працюватимеш старанно, – Йозеф пильно подивився на Степана, – їстимеш досхочу, а бити не буду.

Степанові належало вичищати гній з-під корів, годувати худобу, птицю, пиляти і рубати дрова. Робочий день розпочинався о п'ятій ранку, а закінчувався о сьомій вечора. Далека дорога і важка праця, нервові та фізичні навантаження – все це в кінцевому результаті не пройшло безслідно. У Степана різко піднялася температура. Йозеф Гюнтер не став довго розбиратися. Викликав того самого «оптового покупця», мовляв, подивися, який ти мені «товар» підсунув. Той особливо в суть не вникав, вихопивши нагайку почав шмагати юнака. Спочатку по потилиці, потім по плечах, по спині. Степан затулявся руками, один час було бажання вихопити ту нагайку і самому відшмагати клятого німця. Але сил не стачало. Деякий час він ще якомось стояв на землі, шукаючи опертя, та згодом ноги зрадливо затремтіли і він упав. Більше нічого не пам'ятає. Розплющив очі, коли поряд стояв поляк Вацлав і щось йому говорив.

– Ти живий? – забачивши, як ворухнулися повіки, зраділо запитав Вацлав.

– Живий... – Степан ледь прошевелів вустами. – Я вже більше так не можу терпіти. Заки не добили, тікати буду.

– Та ти що? Серйозно?

– Уже серйозніше не буває.

– Гаразд. Втечеш, а потім куди? В який бік підеш?

– На схід. Туди, де сонце сходить.

– Та воно й правда, – погодився Вацлав і перейшов на шепіт: – На дорогу дам свої черевики. Бачиш, які вони гарні – нові й міцні. Свої давай мені.

Обмінявшись черевиками, обоє зобули і усміхнулися – ноги були одного розміру.

– Ще візьмеш вузлик з цукром і цигарки. Я все одно не курю.

Цього вечора, як спочіло, Степан залишив обійстя Йозефа Гюнтера. Вацлав на прощання міцно потиснув руку українського товариша і міцно обійняв. Прокинувшись посеред ночі, відчув як по даху лопотить дощ. «Де він оце ходить?» – подумав про себе, перевернувся на інший бік і знову задрімав. Прокинувся від якогось стуку у віконце. Так і кинувся до дверей:

– Це ти, Степане?

– Ні, це я. Хазяїн, – мовив у відповідь Йозеф Гюнтер і додав: – А що, хіба немає Степана?

– Немає, – Вацлав безпорадно розвів руками.

– Спати лягали разом?

– Разом... Я вранці прокинувся, я його поряд немає.

– Утік подлець, – Гюнтер ляпав нагайкою по блискучих хромових чоботях і, напівобернувшись до Вацлава, додав: – А він тебе не підбурював?

– Ні. Про втечу в нас і мови не було, – збрехав Вацлав.

III

Все ж таки Степану Лемішку далеко втекти не вдалося. Його ввіймали і доправили до землі Бад-Вюртемберг, що неподалік від Штутгарта. Так малолітній в'язень опинився в концентраційному таборі. Умови в ньому були ще жахливіші, ніж у бауера. Кожного ранку – нехай з неба, мов з відра, ллє злива чи в обличчя ліпить сніговиця, чи двадцятиградусний мороз пронизує до кісток, – усіх полонених для перевірки шикували в шеренгу на плацу. Потім під конвоєм вели на роботу. Одного разу дівчина задумалася і на крок вийшла з колони. Тут же наглядачка почала бити нещасну.

– За що? – Степан не стерпів і вигукнув обурено.

Тоді його вивели з колони і почали шмагати.

А то якось до концтабору привезли молодих жінок з України. – Допомогали партизанам. Майже в кожній з них на руках було немовля. Тут же наглядачі відняли дітей у матерів, кинули до ями, облили бензином і спалити. Крик стояв неймовірний. Плакали маленькі діти, ридма ридали матері. Степан збирався кинутися на наглядача, вчепитися в горло, та їм наказали бігти.

Розвантажували вагони з щербінкою. Була встановлена сувора

норма – один вагон за три години. І не більше, у противному разі вантажників могли забити до смерті, а там одна дорога – в крематорій. Попелом удобрювали довкружні поля. Юнак так заслаб, що нагайка кожного дня танцювала по спині. Витримав. Та згодом німці змилостивилися: побачили, робітник з нього нікудишній і перевели до вапняного кар'єру. Тут мав навантажувати вапно. У кар'єрі виявилось не згірш. Курява виїдала очі, проникла до ротової порожнини – дихати було нічим. Робочий день тривав по дванадцять годин. Так минув тиждень, другий... Степан відчув: у роботу втягнувся. Зробив для себе маленьке відкриття: виявляється, до всього можна звикнути, варто тільки проявити силу волі.

Через три місяці по концтабору пронеслися чутки: буцім приїжджають заможні селяни і для роботи у власних господарствах відбирають молодих, дужих хлопців. Степан з сумом зітхнув, мовляв, який з мене робітник. Худий, низенький на зріст – на мене ніхто й дивитися не стане. Думалося й інше: якщо жоден бауер його звідси не визволить, тут йому й жаба цицьки дасть. Проте юнакові пощастило. Одного разу приїхав бауер, а вибирати нікого. Усіх молодих уже розібрали. Залишилися тільки старшого віку. Подивився бауер на Степана, похитав головою і поглядом показав на бричку:

– Зетцен зі зіх!

Домашнє господарство в Ріхарда Мюллера, до якого потрапив юнак, було чималеньке – однієї землі двадцять десятин та стільки ж корів. Хоч господареві вже було за сорок, просто він ходив у холостяках. Мешкав з матір'ю, молодшим братом і сестрою. Степан швидко познайомився і зійшовся з двома робітниками – поляком Янеком і українцем Миколою з буковинського міста Чернівці. Найманці у вихідні ходили до містечка. У кафе зустрічалися зі своїми ровесниками, пили каву, танцювали. Юнакам і дівчатам з Радянського Союзу, на одязі яких значилося тавро «Ост», до міста ходити заборонялося. За цим пильно стежила польова жандармерія. Якщо інколи й виявляли такого порушника, суворо карали, могли знову повернути до концентраційного табору. Родина Ріхарда Мюллера ставилася до Степана по-людськи і він не збирався підводити господаря – вихідні проводив біля корів або на лану.

... Цього разу Степан повертався з поля з Янеком. Коні то бігли рясю, то, певне, стомилися і йшли неквапом. На протилежному боці гірської ріки чіпкий погляд Степана виокремив групу есесівців.

– Не інакше, як гармату маскують. Он які довгі жерла. А ті щось копають.

- Певне, міни закопують, – висловив здогад Янек.
- Може бути. Готуються до бою з американцями. Через день-два знаєш, що тут буде?
- Здогадуюся.
- Давай втікати, – наказав Степан. – Розпочнеться бійня – живими звідси не вибратися.

Ще коли Степан був вдома, на околиці рідного Яцева німці почали споруджувати концентраційний табір. Він являв собою прямокутник довжиною чотириста і шириною триста п'ятдесят метрів. Огороджений двома рядами колючого дроту, висотою понад два метри. По чотирьох кутах, мов жирафи, підняли голови сторожові вежі. На кожній з них стояли вартові з автоматами і пильно спостерігали за всім тим, що діялося на території табору. Він був розбитий на дві зони – одна для військовополонених, інша – для обслуги. Невільників пригнали сюди з в'язниці і табору міської лікарні. В'язнів утримували в бараках-землянках, споруджених з дощок-шалівок і під самий дах закопаних у землю. У крайньому бараці з пічним опаленням мешкала охорона табору. Окремо стояли кухня і вбиральня.

В'язні заходили до бараку через першу зону. На її території містився будинок комендатури, виробничі майстерні, кухня і конюшня. Під керівництвом п'яти німців табір охороняли близько п'ятдесяти солдатів поліцейського карального батальйону СД. Коменданти табору – німецькі офіцери СД довго на цій посаді не затримувались. Його спочатку очолював Замраут, потім на зміну прийшов Райхельт, згодом Шонветтер. Крім військовополонених, у таборі утримувалися місцеві жителі. Їх арештовували і доставляли за зберігання зброї, саботажа і за зв'язки з партизанами.

Годували один раз, у кращому випадкові двічі на день. Варили юшку з гнилих буряків, листків капусти або брукви без солі. Хліб пекли з проса і зернових відходів. Голод у таборі був такий, що інколи в'язні їли м'ясо з померлих. Люди хворіли на дизентерію і тиф. Тяжкохворих скидали на вози чи кузови автомашин і вивозили в яри діброви Криволівщина і там розстрілювали. Постріли в таборі також лунали кожного дня. Убивали за найменшу провину, а досить часто стріляли для забави.

Ув'язненим місцевим жителям рідні приносили передачі. Вони до них доходили у переполювиненому вигляді. Залишалися хіба що сухарі та картопля. Поліцаї не гребували нічим. Досить часто з

убитих стягували одяг та взуття, котре їхні дружини та матері продавали на ринку.

Ув'язнених змушували розвантажувати вагони на залізничній станції, працювати на сільгоспроботах допоміжного господарства СД в Бобровиці, на будівництві казарм для карального батальйону СД, працювали також в кузні, столярні, жерстяних і шкіряних майстернях. Кожен в'язень на рукаві носив пов'язку з номером. Пов'язки з червоного кольору носили ті, які були запідозрені у партизанській діяльності. Білі носили військовополонені, чорні – саботажники. Деякі ув'язнені не витримували знущань – вішалися. За кожного втікача фашисти розстрілювали десять в'язнів.

І все ж у таборі знайшлися мужні патріоти, які за жорстоких нелюдських умов організували підпільну організацію. Вона й розробила план збройного повстання. Організацію очолив майор Андрій Петрович Саморін – мав зв'язки з чернігівським підпіллям. З волі він отримав пістолети і кілька гранат. У кузні підпільники виготовляли металеві прутки, шила, ножі. У хід мав піти навіть виробничий інструмент – лопати, сокири.

Полонений лейтенант Іван Трохимович Романенко був денщиком у німців. Добре розумів їхню мову, свого часу викладав у школі. Кожного дня крутився біля німців і охоронників, стежив за їхніми діями, прислухався про що вони говорять, виявляв, хто з ув'язнених використовувався у ролі «підсадних качок». Саме від нього підпільники дізналися про розгром фашистів під Москвою. У лютому 1943 року підготовка до повстання наближалася до завершення. Ось ось чернігівські підпільники мали отримати вогнестрільну зброю – чекали весни, коли потепліє. У мороз і сніг виснажені в'язні далеко не втечуть.

Та ось Романенкові стало відомо: після поразки на Волзі начальник чернігівської поліції безпеки і СД Теодор Крістензен віддав наказ коменданту табору Шонветтеру приготуватися до знищення всіх в'язнів. Ув'язнених на території зони примусили копати велику яму довжиною двадцять метрів, шириною вісім і глибиною – чотири метри. Копачі занепокоїлися, та поліцаї-охоронники заспокоювали їх, мовляв, готується траншея під барак-землянку. Проте в'язні прекрасно усвідомлювали: копають не що інше, як братську могилу. Табором пронеслася хвиля гніву і незадоволення.

Коменданту табору доповіли відразу: винуватцем смуги є денщик Іван Романенко. Викликали до комендатури, почали допитува-

ти. Мужній патріот не зронив жодного слова. З допомогою нагайок німці та фашистські посіпаки виштовхали його на плац. Побитий, стікаючий кров'ю, Романенко не видав жодного прізвища підпільника. Тоді на плацу вишикували всіх в'язнів концтабору.

– Денщик Іван Романенко окальзсь двойним предатель, – комендант Шонветтер ходив по плацу, заклавши руки за спину. Не поспішаючи, плямкав, добираючи російські слова. – Спочатку він предал русских, заняв в нашем штабе место денщика. Потом предал и нас. Предупреждал, так будет с каждым, кто осмелится выступать против немецкая власть, – комендант махнув тонкою видовженою рукою.

Пролунало кілька пострілів з пістолета. Романенко впав обличчям вперед, аби на довжину свого зросту наблизити перемогу. Зі скроні та з обличчя струмувала кров. Небагом білий сніг, на якому лежала голова лейтенанта, набрав кров'янистого відтінку.

... Повстання в таборі розпочалося раніше запланованого. О четвертій годині дня 22 лютого 1943 року за сигналом удару в стелеву рейку в'язні, як і завжди, вискочили з бараків отримувати харчі. У цей час кілька десятків в'язнів, які знали про план нападу і чекали його початку, кинулися на охоронців. Одну групу очолив Андрій Молибога. Він викинув вперед десницю і вигукнув:

– Вперед за Батьківщину! Бий фашистів та їхніх поплічників!

Молибога швидко побіг у напрямку комендатури. На ганку стояв вартовий. Той, не чекаючи на такий перебіг подій, на якусь мить розгубився. Цим і скористався Андрій. Він оглушив вартового і відібрав гвинтівку. У комендатурі саме перебував один з найжорстокіших табірних карателів німець Бакірс. Повсталі відправили його на той світ, заволоділи пістолетом. Володимир Федорець сокирою перерубав телефонну лінію, яка йшла від будинку комендатури.

Командир взводу карального батальйону СД Анатолій Петров намагався викотити з приміщення станковий кулемет, але ударом молотка його оглушили по голові.

– Товариші! Пішли на штурм зрадницької сволоти! – вигукнув старший лейтенант Андрій Мурза і всі кинулися до барака, в якому містилася охорона.

Один холуй вискочив з гвинтівкою та майор Василь Степін влучним пострілом з пістолета намертво поклав його на дощану підлогу ганку. Інші, перелякавшись насмерть, замкнулися всередині комендатури. Територія табору нагадувала мурашник, який буцім хтось

ненароком розтривожив. Люди бігли в різні боки, довкруг лунали крики і стогони поранених. З сторожових веж, сиплячи смертельними кулями, люто гарчали кулемети. Та ось Антон Гурок, який підтримував зв'язки з підпільниками, і котрий перебував на сторожовій вежі, розвернув кулетет і вдарив по фашистах. Усі три сторожові вежі одразу замовкли.

В одному місці вдалося перерізати дротяну огорожу. Трохи згодом відчинили ворота обох зон. І ось вона – довгождана воля! Відчувши її радісно-щемний запах, сотні бранців вискочили за межі табору.

Мокрина Лемішко саме збиралася чистити картоплю, як до оселі забіг молоденький лейтенант. Жінка, як глянула на нього, ледь не зомліла, одяг порваний, одне лахміття на ньому теліпається. Обличчя нажахане і закривавлене. Її погляд чітко виокремив білу пов'язку, виписану чорною фарбою з номером «917».

– Мамо, я з Яцівського концтабору. Ми там здійснили повстання. Зараз всі втікаємо. Чи не знайдеться у вас якогось одягу?

– Та чому ж, – Мокрина зібралася з думками, – є одяг. Чоловіків. Десь воює на фронті.

Втікач швидко переодягнувся – натягнув на себе штани, піджак. Кухвайка була хоч і вистріпана, проте на нього підійшла.

– Бідненький, ти ж зовсім голодний, – головою захитала.

– Голодний, мамо, але розсідатися ніколи. Дорога кожна секунда.

– Візьми ж хоч хлібину на дорогу.

Солдат запхав паляницю за пазуху і додав:

– Мамо, я сам зі Львова. Якщо залишуся в живих, все життя молитимуся за ваше здоров'я.

– Щастя тобі, сину! – Мокрина тричі перехрестила.

Про повстання у концтаборі німці дізналися одразу. Не минуло й півгодини, як каральна бригада прибула у Яцево. Фашисти, озброєні до зубів, один за одним зістрибували на землю. У бараках на нарах лежали виснажені в'язні – вони не одважились втікати. Пострілами у рот фашисти спочатку їх розстріляли, а потім облили бараки бензином і підпалили. Частина ув'язнених розстріляти не встигли, вони залишилися лежати на нарах. Жаске полум'я одразу шугонуло увись. Спражки язика лизали зчорнілі від негоди дошки. Вогонь небавом дістався і людей. Барак озвався криком, нещасні благали допомоги і порятунку. Розправившись з беззахисними в'язнями, фашисти разом зі своїми посіпаками кинулися в погоню.

Кого наздоганяли, розстрілювали, поранимим розбивали черепа прикладами гвинтівок або кованими чобітьми. Білий сніг одразу зробився червоним. Лише вечірні сутінки, які все владніше опускалися на землю, дозволили небагатьом втікаючим відірватися від озвірилих переслідувачів.

Жителі Яцево і Бобровиці чим тільки могли, тим і допомагали – переодягали, давали на дорогу продукти. Тільки не знали і не підозрювали, у яке лихо виллється ця допомога. Наступного дня фашисти кинули своїх карателів на мирних жителів. Залунали постріли, запалали хати. У деяких люди горіли живцем. Тітка Лукія, немов птаха, влетіла до оселі Лемішків:

– Ой, Мокрино, знаєш, що діється в нашому селі?

Жінка, розставивши руки, із розгубленим виразом на обличчі застигла посеред хати.

– Німці хати палять і людей вбивають. Уже й твою двоюрідну сестричку Мотрю розстріляли.

– Так вона ж вагітна!

– І дитини не пожаліли, іроди трикляті!

Мати схопила за руку Килину:

– Та куди ж втікати?

– Ходімо до Івана Селівана. Там у нього погріб великий.

Погріб і справді був чималенький. Набилось тринадцять душ. Згори зачинили ляду. Небавом зробилося темно, дихати стало нічим. Докучала спрага. У погребі стояла діжка з розсолем. Дядько Іван, як знав, і чарочку прихопив. Добував розсіл, напоїв дітей, дорослі терпіли. Серед втікачів була й Меланя Федоренко з двомисячною Галею. Дівчинка спочатку спала, потім прокинулася, почала вередувати, зрештою, голосно заплакала. Як уже Меланя не втішала її, безуспішно. Та ось нагорі по ляді хтось пройшовся – долинув важкий гупіт. У цю мить Галя заплакала ще дужче. Усі нараз пришикли. Раптом хтось підняв ляду і до погребу проник промінчик світла. Усі підвели голови і в проїмі впізнали поліцая Митрофана Гниду.

– А-а-а, ось де ви, голубчики! Ану піднімайтеся по одному.

– Митрофано, пожалій, – зі сльозами на очах мовила Мокрина. – Коли ти повбиваєш нас, хто ж тебе самогоном пригощатиме?

– За самогонку не продаюсь, – ошкірив зуби. – Виходьте, кому сказав!

– Нас уже розстрілюй, але хоч дітей пожалій, – наполягала на своєму Мокрина.

– Там буде видно. А поки що сідайте в машину.

У цю хвилину дядько Іван забачив іншого поліція – Спиридона Прачика.

– Синку, та які ж ми партизани! Одні старі та діти. Скажи німцям, аби нас не чіпали. Ми – рядові колгоспники.

Спиридон таки послухав дядька Йвана. Підійшов до німця, щось сказав по-їхньому. Німець у кашкеті з кокардою уважно вислухав, махнув рукою.

– Він сказав, аби ви йшли додому, тільки швидше.

Люди одразу кинулися врозтіч. Коли Мокрина з Килиною забігли на подвір'я, ховатися було ніде – оселя догорала. Поселилися в хаті двоюрідної сестри. Вона була порожня – жінку вбили німці, а чоловік Панас воював на фронті.

V

Обстановка на східному фронті почала стабілізуватися і чернігівське керівництво СД отримало з Берліна наказ продовжити функціонування концтабору в Яцево. На відновлення частково зруйнованого табору вигнали сотні ув'язнених з міської буцегарні. Режим набрав ще жорсткішого характеру. Відтепер, коли полонені шикувались на плацу, на них дивилися чорні дула кулеметів. Ув'язнених позбавляли права носити головні убори, до вбиральні дозволялося лише бігати. Охоронців зодягли у нові німецькі мундири. На рукавах і головних уборах форменого одягу красувалася емблема черепа і перехрещених кісток. За найдрібнішу провину били нагайками, прикладами гвинтівок, а найзлісніших – вішали. Трупі по кілька днів хилитались на вітрі, як засторога для тих, хто не слухатиметься і не виконуватиме наказів командування.

Особливі звірства німці чинили у перший весняний місяць 1943-го. Зганяли до осель десятки людей, а потім підпалювали. Тих, яким дивом вдавалося вискочити з полум'я, розстрілювали в упор. Хапали всіх підряд, хто значився у списку за номером три. Це були комуністи, які не встигли евакуюватися і щоденно відмічалися в поліції, працівники радянських органів влади, депутати місцевих рад та члени їхніх родин, родини командирів Червоної Армії, передовики виробництва, активісти-господарники. Навіть колишні члени ВКП (б), яких потім з тих чи інших причин виключили з партії, все частіше залишали Чернігів і добровільно йшли в партизанські загони.

Мокрина Лемішко з донькою Килиною де тільки не поневірялися

– ходили по людях, жебракували. Просилися на ночівлю то до однієї оселі, то до іншої. А потім мама взялася ліпити таку-сяку хатину. Допомогали такі ж як і вона, погорільці.

У вересні 1943-го Чернігівщина була очищена від німецько-фашистських загарбників.

У травні сорок п'ятого з Німеччини повернувся Степан Лемішко.

VI

Тридцять разів приходили весни до придеснянського краю. Світлішало омите травневими грозами шатро неба, молочним цвітом обливалися яблуневі сади, зеленим килимом вкривалося домашнє повір'я. Та ось одного весняного вечора на адресу Мокрини Лемішко несподівано-негадано надійшов лист. Принесла його листоноша – онучка покійного діда-листоноші Варсонофія – Марина. Спершу подивувалася: хто б це міг написати? Крутила-крутила в руках – у Білорусії в неї ніколи рідних не було. З правого боку Степан ножицями акуратно надрізав конверт. Писали учні-слідопити з Гомельщини. Повідомляли: у братській могилі села Березівка Калининвицького району покоїться тіло Микити Титовича Лемішка. Слідопити запитували: чи є хто живий з його рідних?

– Є, є, – радо вигукнула Мокрина. – І донька Килина жива, і син Степан, і я – його дружина.

– Слухайте, мамо, – продовжив Степан, – читаю далі. Якщо у вас виникне бажання побувати на могилі Микити Лемішка, неодмінно напишіть. Зустрінемо вас, як дорогих гостей. Ми, слідопити, дізналися: Микита Титович разом з радянськими бійцями бився мужньо і хоробро, до останнього патрона. А коли закінчилися боєприпаси, вони всі підвелися і пішли на ворога врукопашну. Наш піонерський загін п'ятого класу носить ім'я Микити Лемішка.

Усім класом ми доглядаємо братську могилу, в якій мирним сном сплять двісті воїнів. Нещодавно прибрали поховання, посіяли квіти, поряд посадили ялину. Нехай оберігає їх вічний спокій.

Подвиг радянських воїнів зобов'язує нас вчитися лише успішно та відмінно, зростати справжніми патріотами своєї держави.

– Ой, діти-діти, – Мокрина витерла на очах сльози і захитала головою, – не доведи Господи, щоб війна повторилася. Скільки вона лиха людям принесла. Живіть мирно і радійте кожному сонячному дню. Своєю смертю і Микита, і такі як він, прихилили до вас мирне небо.

Думала-гадала Мокрина і вирішила: хоч і болячки довкруг обсідають, все-таки поїде вона на могилу чоловіка. Цього року здоров'я ще стачить, а на те літо бозна, що воно буде. Пішла до контори колгоспу – саме наряд давали, голова в кабінеті перебував. Прийняв Мокрину, вислухав, уточнив:

– Це ж вам тільки на один день?

– На один, на один, – скоромовкою мовила. – Ми тільки на могилку з'їздимо. Ніхто там ночувати не збирається.

– Гаразд, візьмете мою «Волгу».

– Ми й гроші заплатимо, – запевнила Мокрина.

– Тільки за бензин, – мовив голова. – Ви вже звиняйте. Зараз у нас з бензином скрутно. Все інше – безкоштовно.

– Ой, спасибі ж вам, Васильовичу, спасибі, – Мокрина не знала, як і дякувати.

Наступного дня напекла піріжків з капустою та калиною, зарізала дві курки, обсмалила надворі, стушила в чавунчику. Послала Степана до продмагу:

– Накупиш дітям цукерок і печива, хліба свіжого візьмеш. Та не карамельок бери, а шоколадних цукерок. Дітей пригостимо. Тепер Степане, – подала гроші, – візьми дві пляшки казьонки, батька пом'янемо. Там, може, голова сільради буде, колгоспу, директор школи.

Через два дні до обійстя Лемішків підкотила попеляста «Волга». Водій Гриша Мірошник відчинив дверцята:

– Сідайте, бабо Мокрино, на почесне місце.

Степан виніс кошик з провізією, поклав до багажника. На передньому сидінні сіла баба Мокрина, позаду прилаштувалися Степан і Килина. Що тут їхати від Чернігова до Гомельщини. Дві години і там. На обід були в Березівці. Село дуже схоже на їхнє. Поряд з дерев'яними хатами виструнчилися нові, білокам'яні будинки. У школі їх уже чекали. Спочатку діти привітали гостей на піонерській лінійці. Звучав горн, били в барабан. Потім всі гуртом: і директор школи, і голова сільради, і слідопити пішли на кладовище. Велику братську могилу, біля якої росла ялина, баба Мокрина забачила здалеку. Коли підійшли ближче, погляд виокремив гранітну плиту з вибитими прізвищами полеглих. Їх було стільки, що в очах баби аж рябіти почало. Очі спочатку защеміли, потім засльозилися. Почала шукати прізвище свого Микити. Вдивлялася довго. Та ось погляд вихопив: «Лемішко Микита Титович».

Зойкнула, мов підбита чайка, впала на землю, обхопила могилу натрудженими шкарубкими долонями і запричитала:

– Ох, хазяїне ти мій! Як я тебе довго шукала! На кого ж ти нас залишив?

Кричала і плакала, як правічна проста українська жінка. Плакала доти, заки не виплакала ті сльози, які ще залишилися, доки не скинула з себе огром, який тиснув десятки років, доки не заспокоїлося її згорьоване і виболене серце.

2010

СПОВІДЬ

I

Баба Віра дістає картонну коробку – у сільмазі подарували, якийсь крам утримувався – перебирає пігулки: од серця, од тиску, од ніг, од голови. Ага, здається те, що їй потрібно. Маленьку білу круглу пігулку кидає до вузької щілинки рота, запиває водою. Руки в неї тоненькі, висхлі, покраяні зморшками. Якби ж то тільки такі. А то ще й покручені, скалічені. Було впала, обидві руки поламала. Півтора місяця ходила в гіпсі. Старенькі кості не зрослися так, як треба. Сумно зітхає, на денці глибоких очей причаїлися сум і досада. Поволеньки підводиться і прощує до дверей. Дерев'яні розсохлі двері, немов кістки старої людини, скриплять на завісах. А можливо, їм туга господині передається. Немилий світ людині. Не зазнала вона щастя ні в особистому житті, ні в дітях. Чому – й сама не знає, але поряд із нею все життя крокували ниці душею люди і постійно знущалися. Та ще, мов зловісні тіні, хвороби всю дорогу супроводжували. Переступає старий, обшмуганий батьківський поріг. Через нього у тому далекому, сорок першому, виносили тіла тата і мами. Через нього баба Віра переступає і зараз зі своїми болячками і злигоднями.

Біля буди озивається собака – кинула шматок хліба. Неподалік хліва лежать дві сковорідки. В одну налила свіжої води курям, до іншої насипала пшеничних зерен. Зозулясті то бігали по подвір'ю, а це кинулися клювати. Золоте, налите силою зерно, зблискувало у щедрих проміннях літнього сонця. У хліві закудкудакала курка, певне, знеслася – стріпнула крилами і злетіла. На тонкій ворині сидів і співав красень-когут. Над селом пливло небо – чисте-чисте, немов дощами перемите. Повітря довкруг тепле і лагідне, як личко дівчини.

Прошкує городом. Обіч – латки картоплі, кормових буряків, он зеленіють два рядочки – тугі й щільні, немов щітка, моркви. Треба буде прорвати. Зеленим килимом прослалися огірочки, вкриті жовтим цвітом. А там, де раніше висівала, уже з'явилася зав'язь – скоро будуть свої огірки. Город принишк, замовк, опустив долу стебла. Дощу б. Якщо не буде днями, все погорить к лихій годині. Баба Віра злегенька нахилиється, перебирає руками стеблинки, розмовляє з ними і наслухає, як у відповідь вони також ведуть свою тиху, неквапливу мову. У душу так ніби теплий струмінь вливається, осяває її зболене серце. За городом зеленим островом видніється ліс. Звідтіль потягло свіжістю, запахло хвоєю і листом дуба. Серед цих пахошів і вловила терпкий запах полину, чебрецю і материнки. З глибини лісу долинали пташині голоси.

Ось тут, за городом, вистрілив у небо, викладений з цегли, оштукатурений розчином з цементу і піску, чотиригранний обеліск з п'ятикутною червоною зіркою. Під теплими і холодними вітрами, під спекотним літнім сонцем штукатурка деінде потріскалася, почала вивітрюватися, утворилися вузькі кривулясті щілинки. Баба Віра, як тільки вміє, так і лагодить. Червону зірочку, аби не іржавіла, фарбує мало не кожного року. На передній частині обеліску два портрети – мами Олександри Іванівни і тата – Василя Антоновича. Прості, відкриті обличчя, світлі погляди ясних очей. У мами на шиї чітко окреслюється білий комір блузки, батько – в чорному пальто і сивій каракулевій шапці. Обоє молоді, красиві, сильні і дужі. Невідомий фотограф, подорожуючи по селах району, увічнив їх назавше. Мамі тоді виповнилося всього двадцять шість років, а татові – тридцять. Разом були в житті, разом і на тому світі. Ось, під цим постаментом, покояться їхні тіла. Зрешечені, посічені кулями фашистських нелюдів. Сліз немає. Тільки тупий біль у грудях. І ніколи він не загоїться, не вивітриться, не відлетить за диким вітром. Біль щоденно її супроводжує. І супроводжуватиме доти, доки вона топтатиме ряст на цій священній землі. Землі, на якій народилася, на якій пустилася босоніж за два роки до війни.

Прихилиє щоку до обеліска, вкритого сивою вранішньою росю. Бабі Вірі здається, то мамині сльози. Сусідка бабуся Маруся розповідала, коли ще Віра була маленькою, мама кожного ранку приносила її до дитячого садочка. Ось раз прийшла вона обідньої пори, взяла на руки маленьку Віруню, почала годувати, а тоді як заплаче. Завідувачка дитсадка і питає: «Чого ти, серденько, плачеш? За ким

побиваєшся?» А мама знову так і облилася гарячими сльозами. Що думала в ту мить ненька, назавше залишиться таємницею за сімома печатами. Проте баба Віра думає так: мама плакала, відчуючи гірку долю своєї кровинки, яка у два роки залишиться круглою сиротинкою.

Дістає чисту хустину, протирає зарошені фотокартки, немигно вдивляється у них, стоїть незворушно хвилину-дві, збираючись з думками. Потім починає говорити.

II

Рік 1941-й. На фронт мобілізували майже всіх молодих чоловіків. Батька не брали – працював залізничником. Сімнадцяте вересня виявилось фатальним для родини. Після нічної зміни повернувся додому батько. Німці переможною ходою увійшли до сусідньої Августівки, а за годину вже вступили у їхні Сезьки. Палали оселі, зусібіч неслася стрілянина, кудкудакали кури, вищали поросята, мекали корови, валували собаки. Десь неподалік озвався пес, а вслід батогом ляснув постріл. Забігши на подвір'я, Василь Антонович помітив батька, який сновигав без діла. У хаті не було нікого – ні дружини, ні діток – Володі, Валі й Віри.

– Тату, а де ж Саша з дітьми?

– Побігли до окопу.

– А ви чому не ховаєтеся?

– Та яка різниця де померати: на подвір'ї чи в окопі.

Старий був явно спантелечений. Сам читав в обласній газеті – два роки тому міністр Німеччини Ріббентрон після бесіди з Молотовим і Сталіним підписали радянсько-німецький Договір про ненапад. І ось маєш.

Пригнувши голову, Василь Антонович побіг у кінець городу – кілька днів тому викопав окоп. Стрибнув, серце калатало шалено.

– Ви всі тут? – перепитав. – А то я уже почав хвилюватися. Батька запрошував. Не забажав. Каже, все одно де померати.

У цей час в проїмі з'явилося обличчя молодого солдата.

– Товариші, я поранений. Можна до вас?

– Давай хутчій! – наказав Василь Антонович.

Усі потіснилися, знайшлося і йому місце.

Радянські війська щойно відступили з села, пішли у напрямку лісу. Солдата поранило в ногу. Відчув – не дійде. Звали його Світозар Коваль. Уродженець Дніпропетровська. Світозар навчався на

історичному факультеті університету. Був дуже залюблений у своє місто. Після навчання мав вчителювати у міській школі, знайомити учнів зі славною історією України. Розповідати було про що. Адже колись на місці Дніпропетровська були козачі фортеця Козак і поселення Січеслав. Місто з'явилося уже за часів цариці Катерини, а вибрав його за дорученням імператриці Григорій Потьомкін. З його легкої руки назвали Катеринославом. Місто забудовувалося з особливим розмахом і росло, немов на дріжджах. Катерина мріяла з далекого Петербурга перенести сюди російську столицю. Тисячі солдатів і селян, зігнаних з різних губерній Росії, активно трудилися на будівництві. На жаль, столицею Катеринославу так і не судилося стати. Катерина друга раптово померла, а її син Павло Перший призупинив будівництво.

З перших днів війни Світозара Ковалю призначили до армії. Як і всіх новобранців, зібраних наспіх, навчили копати окопи, повзти по-пластунськи, збирати і розбирати гвинтівку та ручний кулемет, стріляти по мішенях, ходити в атаку і колоти штиком. Коли Світозар опускався до окопу, його запримітили фашисти. За хвилину неподалік пролунало важке чавунне гупання, пронеслася чужинська мова. Ще мить і у проїмі з'явилося худе, кістляве обличчя.

– Рус, здавайся! – забачивши солдата, вигукнув німець.

Слідом вдарила автоматна черга. Потім фашист дістав гранату, зняв кільце і пожбури в окоп. Пролунав жаский вибух. Здригнулась земля, полетіла зусібіч. З окопу долинув нелюдський крик і дитячий плач.

Дід Антон, зачувши лихе, покликав на поміч сусідів.

– Ой, горе-горе, – хитала головою сусідка тітка Маруся.

Спочатку витягли дітей. Володю поранило, накульгував на праву ніжку. Васі на одній руці повідривало пальці. Тітка Маруся зняла з голови білу хустину, перев'язала хлопчині руку. Батько й солдат загинули одразу, Віру мама тримала на руках. Її також поранило – куля влучила в животик. Мамі відірвало ногу й вирвало бік. Її внесли до хати, поклали на ліжко. Як не перев'язували рану, та марно – ганчірка одразу мокріла. З кожною хвилиною мамі робилося все гірше. Проте вона була при свідомості.

– Тату, – благала, – я помираю. А ви... Ви бережіть дітей.

Мама прожила ще дві години. Тітка Маруся витирала на очах сльози. Потім ненька болісно зітхнула і склепила повіки.

Другодні на подвір'ї Міскунів зібралось все село. Василя Антоно-

веча з дружиною Олександрєю Іванівною поклали в одній могилі, в кінці городу, неподалік окопу, невідомого солдата поховали окремо під яблунькою. Зайшли до оселі, пом'янули. Сусіди принесли все, що в кого було. Уже після війни, коли в братській могилі переховували останки загиблих, забрали і солдата.

III

Окупація тривала. Німець хазяйнував у селі. Дідусеві важко було обходити онуків. Вони жили по черзі у маминих сестер, які мешкали в селі Ольшана. Та ось село визволили радянські війська. Одного дня на подвір'ї, де мешкали діти, зупинився рудий кінь. Понуривши голову, сумними очима водив по землі. З воза спустився дідусь Антон. Володя і Вася одразу впізнали старенького і підбігли до нього. Віра несміливо тулилася до тьоті, боялася підійти.

– Здрастуйте, онуки. Ви впізнали мене? – радо запитав дідусь.

– А чому б і ні! – вигукнув найстаршенький Володя. – Ви наш дідусь.

– А звати ж мене як? Не забули?

– Дід Антон.

– О-о-о, правильно. Антон Корнійович. А я вам гостинчика привіз, – дістав з кишені по двоє червонобоких яблук. – А це тобі, Вірунько, – погладив по русявій голівці.

– Еге ж. Мене Вілою звати, – несміливо озвалася дівчина.

Усі розсміялися, а дівчинка від образи накопилила губи.

– От і молодчина, – мовив дідусь і пішов до хати.

Привітався з усіма, сів на лаву:

– Оце, Явдохо, хочу тобі сказати, за внуками приїхав. Адже тобі також нелегко доводиться. Нехай ще зі мною поживуть.

– Таке й скажете. А вам не важко буде. Ви ж самотні.

– Не переживай, – хитромудро усміхнувся дід. – Днями я хазяйку привів.

– З дітьми чи без?

– Заміж вона не ходила і дітей немає.

– Дивіться, раз ви так вирішили,

– Та ну що ти! Я не дозволю їй і пальцем торкнутися.

– А якщо важко буде, привезете назад.

– Буде видно, – мовив на прощання дід Антон.

– Діти уже з першого дня не злюбили бабу. Вона так гнівливо на них подивилася, що у Віри в душі похололо. Дівчинка аж сплакнула.

– Ще чого не вистачало, – обурилася баба. – Не встигли з воза злізти, а вже в сльози.

Наступного ранку, коли діти ще солодко спали, баба Секлета почала їх будити.

– Ану, вставайте! Нічого розсипатися. Свиня он голодна. Підете у берег, нарвете кропиви, – старшенькому тикала мішечок у руки.

Діти кулачками протирають заспані очі та йдуть шукати ту клятву кропиви.

Увечері баба Секлета розпорядилася:

– Так, зараз будемо мити ноги. З грязними негоже лягати до чистої постелі. Почнемо з меншенької, – кинула погляд на Віруню, – а потім і до вас, лобуряків, черга дійде.

Володя з Васильком тільки презирнулись. Що воно означає «лобуряки»? Ще такого слова ніколи не чули.

Як тільки Віра ступила у миску з водою, закричала:

– Бабусю, вона ж холодна!

– Ти що: прямо з колодязя витягла? – обурився дід Антон.

– А що ж. Може, накажеш у печі гріти. Нічого, зараз літо, не заворіють. Поміються в холодній – здоровіші будуть.

Віра стиха рюмсала, хлопці мужньо переносили холодне купання.

Другодні поснідали, але трохи згодом діти відчули: так, ніби нічого й не їли. Дід Антон і баба Секлета взяли сапи і пішли на город полоти.

– Хлопці, – звернулася до братів Віра. – Ви хочете їсти?

– Еге ж, – мовив Вася.

– І я хочу, – додав Володя.

– Я знаю, де баба від нас хліб ховає.

– Віро, давай зробимо так, – мовив Вася. – Я стоятиму на подвір'ї і дивитимуся, чи не йтиме баба. А ти вріжеш нам по скибочці.

– Гаразд, – охоче погодилася.

Одну скибочку відрізала, подала Васі, іншу – Володі.

– Зараз собі ще відріжу, баба й не помітить.

Та в цей час ніж несподівано зістрибнув і порізав руку. На білу скатертину бризнула кров. Володя перелякався, вибіг на подвір'я. Зачувши лемент, з городу прибігла баба.

– Що тут робиться?

Забачивши хліб на столі, ніж і закривавлену Віру, вона не роздумуючи, схопила дівчину за коси і потягла до медичного пункту, добре, що той містився поряд.

А то якось взимку замкнула дітей у хаті, а сама з дідом пішла до сусідів грати в карти. Діти сиділи-сиділи нищечком на печі, а потім відчували: хочеться їсти. Почали бавитися в якусь гру, але їсти захотілося ще дужче. Володя забачив на комині сушену картоплю. Спробували. Хоч і тверда, проте смачна. Не зчулися, як з'їли пів торбинки. Баба зразу не кинулася, а коли виявила пропажу, два дні дітей не годувала, все казала:

– Ви своє поїли.

IV

Настала осінь. Небо заволокли сиві кужелі хмар. Полилися рясні, немов з решета, дощі. Похолодало. Діти просилися на вулицю, але вийти було ні в чому. Так весь час і сиділи в хаті. Від нічого робити балувалися. Баба раз по раз гримала, зрештою, не стерпіла і почала бити. То одного віником, то іншого. Дід розумів: була б погода, онуки побігли на вулицю і нікому б не заважали. Він дивився-дивився на бабину сварку і серце в старенького защеміло. Не витримав. Вийшов на подвір'я. Бачить, біля обори зупинилася підвода, а з неї легко зістрибнула Галя. Онукам вона доводилася двоюрідною тіткою.

– Доброго здоров'я, Антоне Корнійовичу.

– Доброго... – невесело відповів старий.

– Чого ви такі зажурені?

– Та від життя такого. Як тут не журитися.

– Знаєте, чого я оце приїхала?

– Не знаю. Скажеш...

– Аби вас з бабою не мучити, давайте радше діток я заберу в Берестовець, у дитбудинок. Там вони житимуть, там і навчатимуться. Я у школі якраз вчителюю. Коли-не коли та й пригляну за ними.

Дід Антон одразу повеселів.

– А забери. Їй-Богу. Може, їм там краще буде.

Переночували. Поснідали. А потім тьотя Галя й каже:

– Що ж, племіннички мої, поїдемо до дитячого будинку? Дід з бабою старенькі. Їм важко з вам обходитися.

Маленька Віра ще нічого не розуміла. До будинку, так і до будинку. Їй було все одно. Вася той нахмурився, а старшенький Володя одразу в сльози:

– Ні до якого будинку я не поїду!

– Дурненький ти! – тьотя ніжно погладила по голівці. – Там гар-

но буде. Вас смачно годуватимуть, гарно зодягатимуть, навчатиметься у школі.

Здається, переконала. Попрощалися з дідом, сіли на підводу, та й поїхали. Володя примостився в самому задку воза. Польова дорога в Августівку пролягала через жита. Хліба грали сивою хвилею, переливалися на вітрі оксамитом. Неподалік підпадьюмкалі перепілки, високо в небі виспівував жайвір. Тьотя Галя на деякий час замилувалася красою. Мовчала. Та раптом щось примусило її озирнутися. Ой, леле! Володі в задку не було. Тільки бачить: через жита біжить хлопчина.

– Стій, ти куди? Стій, кому кажу! – совалася з боку на бік, але зістрибнути з воза так і не зважилася.

– Гм... Утік. Утік таки. А я ще й подумала: чого він у задку примостився. Бач, щоб швидше було втікати. Ну, нехай біжить. Дурненький... Він ще пошкодує. Ми ось в Августівці підводу відведемо на стайню, а самі підемо на станцію. Там сядемо на поїзд і поїдемо. Ви ж ще живого поїзда ніколи не бачили? І не каталися?

– Ні, – захитали голівками Вася й Віра.

До дитячого будинку дісталися під вечір.

– Везла трьох, а приїхала з двома.

– Один, певне, втік? – усміхнувся директор.

Здався він дітям неприродньо товстим, з гамаликуватою червоною шиєю.

– Так.

– Нічого. Помикається по білому світові, сам прийде. – Дометій Протасович Шемендюк діткливим поглядом так глянув на дітей, буцім наскрізь пронизав. – Їсти хочете?

– Атож би й ні. – Вася набрався сміливості. – Ми з самого ранку нічого не їли.

– Гаразд. Зараз пообідаєте і повечеряєте разом.

На перше був бовтаний-перебовтаний ріденький суп. Діти трохи поїли рідини, потім ложками почали ловити картопельку. Вірі трапився маленький шматочок жовтого сала. Вона його непомітно виплюнула під стіл. Знову сьорбали рідину. На друге була картопля і смажене яєчко. Тітка Галя сиділа скраечку на стільці, дивилася на дітей і з сумом ковтала сльози, аби не помітили діти, хустиною витирала очі. А коли забачила, що Віра їсть і тримає Васю за руку й зовсім розплакалася.

– Ну як, дітки, смачно?

– Дуже, – мовила Віруня.

– Це не те, що в баби – молоко і хліб від нас ховала, – уточнив Вася.

– Гаразд. Ви їжте, не поспішайте. А я зараз повернуся, – підвелася, сумним поглядом окинула на прощання дітей, пішла на кухню, а звідти чорним ходом вийшла на подвір'я.

– Що, діти, поїли? – до них підійшла висока, тонка жінка.

– Так. Велике спасибі.

– Гаразд. Будемо знайомитися: я – ваша вихователька. Звати мене Клариса Митрофанівна. Тепер підводьтесь і ходімо зі мною.

– Як? Як її звати? Криса? – Вася шепнув на вухо Вірі.

– Мовчи! А то ще почує... Я теж не добрала.

– А ми нікуди не підемо! – сміливо заявив Вася. – Ми чекатимемо на тьотю Галю. Вона скоро повернеться.

– Ну, по-перше, не тьотя Галя, а Галина Олександрівна. Вона вчителька і в школі навчатиме вас української мови та літератури. По-друге, сьогодні їй повертатися немає чого. Вона свою роботу виконала – доставила вас. Тепер – вільна. Так що не опирайтесь. Ходімо!

З їдальні через парадні двері вийшли на подвір'я.

Ліворуч виднівся продовгуватий жовтий будинок.

– У цій оселі ви будете жити, – Клариса Митрофанівна поглядом окинула будинок, – на кілька років він для вас має стати рідним домом.

– Втікаймо! – Вася шепнув Вірі.

Діти хутко побігли у напрямку мосту.

– Гов! Куди ви? Стійте! – Клариса Митрофанівна кинулася бігти слідом.

Діти були прудкіші. Спершу вони вибігли на дорогу. А потім побігли у напрямку мосту, який аркою перекинувся через вузьку річку.

– Чекайте! Куди ви? – за спиною наслухали гаряче дихання виховательки.

Вона схопила Васю за комір, а Віру за руку.

– Дурненькі... – Схвильовано билося в грудях серце. – Ну, чого ви втікаєте? Ви ж не розумієте: тут станете людьми.

Взявши обох за руки, завела до приміщення.

– Ти, Віруню, тут спатимеш, а Вася он там, – показала на протилежний бік.

Як тільки вона перестала тримати за руки, Віра хутко залізла під металеве ліжко.

– Ану, вилазь! – цього разу гнівно вигукнула. – Скільки ти з мене будеш кров пити? Ще тільки приїхала, а вже коники викидаєш. Що ж буде, як поживеш трохи та роззнайомишся.

Цілу ніч Віра просиділа під ліжком. Наступного ранку прийшла вихователька:

– Віра Міскун, ти де? – підняла край покривала. Забачивши заплакану дівчину, вигукнула: – Вилазь! Не то я зараз сама звідти витягну.

Віра ще дужче забилася в куточок. Клариса Митрофанівна знайшла Васю і попрохала, аби він чимось виманив Віру.

Прийшов братик і каже:

– Віруню, вилазь звідти. Ми з хлопцями такої картоплі напекли. Одна смакота!

Дівчинка, кречучи, вибралася зі свого сховку. Стиха схлипувала, розмазуючи по обличчю брудні сльози. Вася допоміг їй умитися, заспокоїв. Пригостив картопелькою. Вона пахла польовим вітром, синім димком і здалася дівчинці смачною-смачною. Схоже, такої картоплі ще ніколи не куштувала у своєму житті. І вже потім, скільки б разів Віра не їла печену картоплю, ніколи вона не здавалася такою смачною, як того ранку. Через усе життя пронесла терпкий і ніжний аромат.

Потім Клариса Митрофанівна взяла обох за руки і повела до директора. Забачивши заплакану дівчинку, Шемендюк усміхнувся:

– Знайшлася пропажа?

– Та знайшлася, Дометію Протасовичу. Цілісіньку ніч провела під ліжком. Як там її миші не загризли.

При згадці про мишей, Віра аж голову в плечі увібрала. Ще з дитинства дівчинка їх страшенно боялася.

– Не бійся, не бійся, – заспокоїв директор, – то ми так. Аби тебе налякати. Мишей у нас зроду не було.

– Дометію Протасовичу, – продовжувала вихователька, – я просто не знаю: що нам робити? У них же навіть свідоцтва про народження немає.

– Нічого страшного. Це питання ми зараз владнаємо.

Директор зателефонував голосі сільської ради Павлу Павловичу Панчосі. Той сказав, аби вони зараз до нього підійшли.

У сільській раді діти отримали свідоцтва. Васю записали з 1936

року народження, Віру – з 1939-го. Насправді ж вона народилася в 1940 році. Втікач Володя залишився без свідоцтва. Його він отримав значно пізніше.

Наступного ранку діти поснідали, а потім вишикувалися по двоє на подвір'ї.

– Кроком руш! – скомандувала Клариса Митрофанівна.

Шкільного приміщення дитячий будинок не мав, а тому навчалися у сільській школі разом з місцевими дітьми. Під обід відчували: хочеться їсти, так ніби аж у животі бурчить. Сільські діти на великій перерві діставали з ранців сало з хлібом, дівчатка виймали рум'яні пиріжки.

– Пригостіть і нас, – благала Віра.

– Ану геть звідси, дитбудинківська шантрапа! – ображено вигукнув Мусій Колоша, з обличчям схожим на гороб'яче яйце.

Другодні Віра зі своєю подругою Оксаною стояли під стіною і спостерігали, як їхні однокласниця Неля – пишна білявка, косички в бантиках – апетитно наминала пиріжки з калиною. У Віри й Оксани аж слина потекла.

– А давай відберемо! – нашептала Оксана.

– Давай! – погодилася Віра.

Не змовляючися, наблизилися до дівчини.

– Смачні пиріжки? Пригости й нас!

– Еге, чого захотіли.

Оксана шарпнула хустину з пиріжками і нумо втікати. Їх одразу наздогнав Мусій Колоша, відібрав награбоване, ще й вдарив по потилиці. Все ж дівчатам вдалося з'їсти по одному пиріжечку.

До дитячого будинку повернулися у другій половині дня. Їсти хотілося, як ніколи. Та дітей спочатку не повели до їдальні. Дометій Протасович – високий, темнолиций, з рваним зигзагоподібним шрамом на правій щоці, зодягнений у френч, галіфе зеленого кольору і начищені до блиску хромові чоботи, заклавши руки за спину, чинно походжав перед дітьми.

– Сьогодні в школі з вини вихованців дитячого будинку трапилася надзвичайна подія. Мені прикро і соромно про це говорити, але факт залишається фактом і я не маю права про нього змовчати. Наші вихованці Віра Міскун і Оксана Головешко намагалися в учениці школи відібрати полудень. Це ганебний випадок. Нічого подібного раніше в дитбудинку не було. Аби надалі таке більше ніколи не повторилося, ми суворо покараємо наших вихованок. Хоч

в Оксани волосся на голові світле й кучеряве, ми обстрижемо її наголо, а у Віри руде – вистрижемо на голові хрест.

Дівчатка заплакали, кинулися, було, втікати, та їх впіймали. Поставили перед дитбудинківцями. Клариса Митрофанівна взяла шевські ножиці і почала стригти. Після дівчатка зі сльозами на очах повбігли до спальні і відмовилися обідати. Там вони просиділи до самісінького вечора.

Це страшенно озлобило Віру. Одного разу вона з дівчатами проникла до саду місцевого жителя. Нарвала повну пазуху духмяних золотистих яблук. Тільки-но збиралася спускатися з дерева, як поряд наслухала:

– О-о-о, а ти чого там сидиш? Ану, злязь!

Пихатий чоловік з вугристим обличчям стояв під яблунею. Дівчата чимдуж кинулися втікати, а чолов'яга в останній мент схопив Віру за руку.

– Ти чия? Певне, дитбудинківська? Понавозять сюди всякої шпани, а нам мучся, – повів до погребя, відчинив ляду. – Там драбина є, спускайся. Посидиш, може, порозумнішаєш. Красти не будеш.

На ранок у дитячому будинку переполох. Не ночувала Віра Міс-кун. Кинулися шукати – немає ніде. Коли місцевий житель приводить дівчину до директора.

– Ви тільки полюбуйтеся. Таке мале, а вже краде, – мовив чоловік. Та й не само. А з компанією. Груповуха, так би мовити. Що з них буде, як виростуть?

– Скажи, хто ще з тобою був? – суворо запитав директор.

Дівчинка нахилила голову, насупилась, мовчки ковтала сльози.

– Ну, я тебе питаю! – так ляпнув по столу, що аж аркуші підскочили.

Віра мовчала.

– Гаразд. Не признається. Дайте їй кропивою по м'якому місцю. Вдруге перш, ніж красти, добре подумає, що на неї чекає.

Клариса Митрофанівна закотила спідницю і кропивою почала бити Віру по голій попі. Дівчинка від сорому рукавом затулила очі:

– Ой, мамо! Боляче!

Після цього тиждень не могла ні лежати, ні сидіти – уся сідниця була в пухирях. Спала ниць, а їла стоячи. Вася кожного дня приходив до сестрички, допомагав як тільки міг.

Дитячі страждання на цьому не скінчилися. На новорічне свято, що проходило у залі довкруг ялинки, дітям роздавали карамель-

ки. Віра раптово захворіла, так почала бухкати, що на свято не прийшла і цукерки їй не дісталися. Вася вирішив відновити таку несправедливість. Уночі, коли всі поспули, тихенько пробрався на кухню – бачив де зберігаються ласощі – і взяв кілька з них. Коли поклав до кишені, страшенно порадив: добре, що ніхто не бачив. У такий же спосіб вирішив вийти з кухні. Чалапав стиха, обережно, мов те кошеня. Ось він прочинив двері, та раптом на порозі несподівано з кимось зіткнувся.

– Хто тут ходить? – Вася наслухав голос виховательки.

Спалахнуло світло. У чорних очах Клариси Митрофанівни було стільки гніву, що Вася аж присів, зіщулився.

– А-а-а, це ти! – не своїм голосом заверещала. – Признавайся, що вкрав? – і вже радо стишеним голосом додала: – Певно, за цукерками приходив. Виявляється, не лише сестра злодійка, а й ти такий. Мабуть, увесь ваш рід ні з чим не розминається. Гарзд, йди спи, завтра я з тобою розберуся.

Наступного ранку «вихованням» Васі Клариса Митрофанівна зайнялася особисто. Зірвала з нього спідню сорочку, за руки і ноги прив'язала до металевого ліжка, взяла до рук лозину і щосили почала шмагати по голій спині. Хлопчина спочатку заплющив очі і, зціпивши зуби, мовчки терпів, зрештою, почав стогнати, а коли терпіти стало несила, почав болісно кричати:

– Ой, мамо рідненька! Врятуй мене.

Лише після цього Клариса Митрофанівна залишила його в спокої. Вона була така знервована і збуджена, що з очей, схоже, вилітали іскри, вся тремтіла. Аби оговтатися, зачерпнула з відра кружку води, напилася, кинула під стіл лозину і пішла геть.

Та ось настав обід. Хлопчину покликали до столу.

– Васю, ходімо обідати, – поряд наслухав шепіт сестрички.

– Я не можу підвестися, – маленьким кулачком розмазував брудні сльози по невмитому обличчю. – На мені болить все тіло. Воно не те, що болить, а ніби вогнем пече.

І тут раптом появилася Клариса Митрофанівна. Забачивши виховательку, Віра шмигнула до їдальні.

– Тебе запрошують на обід. Підводься, а то розлігся.

– К... Кларисо М... Митрофанівно, я не можу підвестися.

– Я востаннє кажу: якщо не підведешся і не підеш до їдальні, я принесу сюди тарілку і виллю тобі на спину.

Васько подумав: вихователька жартує. Ну невже вона може

отаке зробити? Продовжував лежати незворушно. Здається, біль трохи притлумився, він заплющив очі і почав дрімати. Раптом різко, з вереском прочинилися двері. Василько розлупався – на порозі стояла вихователька з мискою паруючого борщу.

– Ану знімай сорочку!

Хлопчина продовжував лежати. Тоді Клариса Митрофанівна сягнистим кроком підійшла до ліжка, перевернула спиною догори, задрала сорочку і линула з миски гарячий борщ.

Васько від несамовитого болю – кров'яні рани були ще зовсім свіжі – закрутився на місці, жалібно закричав:

– Боляче!

– Нічого, переболить. Проте розумніший будеш, – Клариса Митрофанівна гордо підвелася і з почуттям виконаного обов'язку спокійно пішла на кухню.

Коли Василько піддужчав, не стерпів і написав дідусеві листа.

«Доброго дня, дідусю Антон!

Пише тобі твій онучок Вася. Повідомляємо, що ми з Вірою живі, але і вона, і я дуже погано себе почуваємо. За те, що восени крала яблука, вихователька Віру побила кропивою. Вона дуже плакала і просила не бити. Та її ніхто не слухав. Я стояв і дивився, як сестричку били по голій попі. Мені було боляче і соромно. Дідусю, ми тебе дуже просимо: забери нас звідси. У нас уже більше немає сил терпіти оці знущання. Усі тут кривдять. І учні школи, в якій ми навчаємося, і вихователі. У нас он вдома стільки яблук, а ми восени жодного яблечка не з'їли».

Потім Васько задумався, писати про себе чи ні? Вирішив-таки не мовчати. Він написав дідусеві, як захворіла Віра і не пішла на новорічне свято. Як їй не дали цукерок і як він взяв їх на кухні, аби пригостити сестричку. Повідав і про те, як його впіймали, як били, а на закривавлену спину вилили миску гарячого борщу. Василько збирався щось іще написати, почав думати, гриз кінчик олівця, але більше нічого не придумав. Наприкінці дописав: «На цьому, дідусю, буду закінчувати свого коротенького листа. Від Віри Вам великий привіт. Коли приїду, розповім ще більше».

З низьким поклоном Ваш онучок Вася».

Наприкінці тижня дід Антон отримав листа. Кинув поглядом на адресу. Згадався одразу – онуки написали. Прочитав і зажурився. Діти просять забрати. Але куди їх забирати? Як через оту клятву бабу і йому немає місця. Кожного дня допікає: то те не зробив, то

інше. А, якщо й зробить, то все не так. А в нього вже й здоров'я не те, та й сил немає. Хтозна куди вони й поділися. Відлітають, мов хмаринки в небі. Сидів довго, обхопив обіруч сиву голову. Думав.

– Ну чого дрімаєш? – зле кинула баба. – Он свиня корито розтрощила, треба нове зробити.

– Та його ще можна поремонтувати. Зараз йду.

V

... Закінчився навчальний рік. Настали канікули. Діти невимовно пораділи, та згодом прикро розчарувалися. Жорсткий повсякденний контроль. Все, як і було раніше, за командою. Підйом о сьомій, сніданок о дев'ятій. Без дозволу з подвір'я ніхто нікуди не мав права вийти. Трохи понудьгували. Потім їх повели на колгоспні лани – доглядати посіви: жито, пшеницю, ячмінь. Ходили полями, виривали осот, свиріпу, холодок. Літо входило в свої права спочатку боязко, несміливо. Та потім спекотним сонцем все владніше заявляло про себе. Під обід спрага стала мучити дітей, праглося освіжитися, напитися чистої джерельної води, та її не було. Голова колгоспу запевняв: обідньої пори дід Свирид привезе бочонок. Та чи то захворів, а чи просто забув – води не було.

У середині літа розпочалися жнива. Вихованці дитбудинку допомагали колгоспникам на току. Старші по черзі крутили віялку – жінки туди засипали зерно. Менші ходили з віниками і підмітали. Та ось настала обідня перерва. Селяни пішли додому на обід.

– У вас, дітки, також перерва, – мовив бригадир. Відпочивайте, – додав комірник: – Правда, трохи зачекайте. Ось вам бригадир обід привезе.

Через деякий час справді біля комір зупинилися булані.

– Прибув обід, – мовив бригадир. – Де ви розташуєтесь? Ага, давайте ось тут, в холодочку, – на брезент з клунка висипав відро огірків-жовтляків. Водночас з ними викотилися дві черстві хлібини.

– Їжте! – усміхнувся.

Діти з такою жадібністю накинулися на хліб і жовтляки, буцім три дні нічого не їли.

– Смачно?

– Умгу! – на білих молоденьких зубах хрумтіли перестиглі огірки.

Дітям здавалося: вони – найкращі у світі.

Так у праці, нехай і не повсякденній, минуло літо. Розпочався новий навчальний рік. Після теплої сонячної осені із золотим па-

долистом, тихими серпанками розпочалася холодна й непривітна зима. Дмухала північним вітром, в пониззі крутила снігову поземку, в обличчя біла завірюхою з мокрим снігом. Теплою одягу в дітей не було. До школи шлях неблизький.

Ходили в кирзових чоботях, замість пальтєчок слугували лижні костюми. Вийдеш, було, з приміщення, так ніби й не холодно. А коли пройдеш з кілометр – зуб на зуб не попадає. Малі діти не витримували – починали кашляти, хворіли на грип, запалення легенів. Потрапляли до лікарні. Васі й Вірі щастило – жодного разу на грип не захворіли. Було покашляють-покашляють, та й усе.

Серед зими до школи та дитячого будинку з районного відділу народної освіти прибули інспектори. Перевіряли успішність учнів, цікавилися житловими та побутовими умовами вихованців дитбудинку. Коли забачили дітей напівроздягненими, гніву не приховували:

– Як же так? Держава на зимовий одяг кошти виділяла. Куди ж вони поділися?

Невдовзі прибула комісія. Перевіряли документи, брали пояснення вчителів, навіть самого директора дитбудинку. Згодом Дометія Протасовича Шемендюка з роботи звільнили і відправили на пенсію. Небавом і сам дитбудинок розформували. Хлопчиків і дівчаток відправили в Черешеньки Коропського району. Разом з усіма сюди прибули Вася і Віра.

VI

Черешеньки... Мальовниче українське село над Десною. Ось і цей дім, що розмістився серед старовинного розкішного саду. Вперше дитячий будинок гостинно відчинив свої двері у вже далекому і незабутньому 1917-у. Тисячі хлопчиків і дівчаток пов'язали з ним свою нелегку долю. Для них він став батьківською і материнською оселями, з нього вони виходили у свій життєвий світ. На шляху до самостійного життя в його численних вихованців було все: радощі й труднощі. Доводилося знести і холод, і голод. Були часи, коли вночі у грубках пекли випрохану вдень картоплю, ділилися зі своїми меншими братиками і сестричками.

Завдання виконували на цупкому обгортковому папері, а на весь клас мали один підручник. Після занять напівголодні ходили до лісу заготовляти дрова на зиму, збирали ягоди, плекали сад біля школи, влітку працювали в полі.

У роки війни частину дітей евакуювали до Сибіру. Проте доїхати одразу не вдалося – з місяць блукали у товарних вагонах по залізничних коліях. Тоді про свої поневір'яння директор дитбудинку Ілля Наумович Темес, який супроводжував велику групу евакуйованих, повідав тодішньому всесоюзному старості Михайлу Калініну: «Дитбудинок України. Триста чоловік їдуть до Новосибірська без грошей і харчів, роздягнуті. Допоможіть, Михайле Івановичу». Калінін відгукнувся одразу – дав телеграму в Новосибірськ. Коли діти таки приїхали, сибіряки зустріли радо. Спочатку запросили до лазні, потім пригостили смачним обідом.

Частина вихованців дитячого будинку здійснила чотирьохсоткілометровий перехід з Черешеньок до Старого Осколу, що на Курщині. Саме в цей час тут перебував командир з'єднання партизанських загонів Сидір Артемович Ковпак. Допоміг сиротам одягом та продуктами.

Нелегкими були повоєнні черешенські сирітські будні. Тисячі хлопчиків і дівчаток залишилися без рідних. Тата і неньку їм замінили вихователі. Віру Прохорівну Федоренко один з вдячних учнів у своєму вірші назвав матір'ю дітей-сиріт.

Віра Міскун спершу вносила себе насторожено. Боялася проштрафитись, аби потім їй не вирізали хреста на голові, чи по попї не надавали кропивою. А ще боялася, щоб ніхто не нагрубив, ніхто не штурхнув у спину, ніхто не приклеїв їй дурнувате прізвисько і тоді діти з неї весь час насміхалися б.

– Чому ти, Віруню, така засмучена? – до дівчинки підійшла вчителька Лідія Василівна Пархоменко. – У нас не прийнято сумувати. Бачиш, які всі дітки веселі, енергійні, дружні. Не бійся, будь сміливішою.

Лідія Василівна окинула поглядом дівчинку: блаженське платтячко, босі ноги в драних черевиках. Вчительці пригадалося, як два роки тому за комсомольською путівкою сама прибула в Черешеньки на посаду вихователя. Директор школи-інтернату Ілля Наумович Темес спочатку здався їй людиною дуже суворою. Про нього ходили чутки, буцім він бере на роботу тільки за власними симпатіями. Якщо ти чимось не сподобалася, можеш не проситися. Тому вона так несміливо, з такою обережністю переступила поріг. Та коли Ілля Наумович підвів голову і почав розмовляти, крига, яка допоки утримувала їхні серця, нараз скресла.

– Ти здалеку приїхала?

– Ні. Я з сусіднього села. А до вас пішки прийшла.

– Гаразд. Я беру тебе на роботу, – мовив Ілля Наумович. – А щоб не ходила туди-сюди, сьогодні ж відправлю підводу за твоїми речами. Відтак ти житимеш у нас і працюватимеш.

– Ілля Наумович, – вона вперше зважилася назвати його по імені та по батькові, – я вам дуже вдячна. Велике спасибі.

Лідія Василівна підійшла до дівчинки, погладила по голові. Від несподіванки Віра аж стрепенулася. З нею ще ніхто так не спілкувався. І вона вперше у своєму житті довірилася цій незнайомій людині. Зі сльозами на очах розповіла, що тата вбито в окопі, маму тяжко поранило, від чого вона померла. Сама спочатку виховувалася у діда й баби, потім у дитячому будинку. За її життя ніхто доброго слова не сказав. Були тільки одні погрози та сварки.

– У нас нічого подібного не буде, – Лідія Василівна заспокоїла дівчинку. – Тут всі діти рівні і однакові. Тебе ніхто ніколи і нізачо не скривдить. А коли, боронь Боже, хтось і осмілиться образити, звертайся до мене. Такого бешкетника я одразу поставлю на своє місце. Домовилися?

– Умгу, – на знак згоди Віра злегка кивнула головою.

– А тепер іди до них, – легка рука вчительки доторкнулася до худих гострих плечей.

Відтак Віра Міскун немов на світ народилася. Вона вже більше не почувалася скутою, на перерві разом зі своїми ровесницями гра-ла в дитячі ігри.

Коли її вперше зодягли, вона дещо з недовірою і скептизмом оглянула себе: «Невже це буде мій одяг?» А переконавшись, що це істинно так, на radoщах заплакала.

На шкільні заняття ходила залюбки. Уже з перших днів відзначила про себе: уроки проходять не так як у Берестовці. Вчителі не гримають на учнів, не б'ють указкою по руках, не насміхаються. Відчула серцем – потрібно вчитися. І вона старалася. Засіла за алгебру, геометрію – щось у неї з цими предметами ніяк не виходило. Підтягла й інші дисципліни.

Не зчулася, як настали літні канікули. Кращі учні подорожували по Радянському Союзу. До їх числа потрапила і Віра Міскун. На пароплаві «Гоголь» вона вперше попливла по Десні й Дніпру аж до самого синього Чорного моря. У наступні роки були поїздки до Києва, Москви, навіть побувала на новорічній ялинці у Георгіївському залі Кремля.

VII

І ось навчання у Черешенській семирічці закінчилося. Цього разу на шкільному подвір'ї, як ніколи, гамірно. Та ось пролунав такий до щему знайомий шкільний дзвоник. Старшокласники, які щойно були надміру веселими, нараз зробилися не за роками зосередженими і серйозними. Той дзвоник, якому вони завше раділи, – кликав чи то на урок, чи на перерву – цього разу дзвенів якимось особливо. Він буцім відрізав їх від шкільного життя. Кожен з них відтак почував себе дорослим. Діти шикувалися у довгу шеренгу. Коли всі стихли, наперед вийшов Ілля Наумович. Як здалося учням, він також був злегенька засмучений.

– Дорогі діти! – окинув поглядом своїх вихованців. – Сьогодні у нас закінчується ще один навчальний рік. Ще один клас вирушає у самостійне життя. Зараз ви отримаєте свідоцтво про закінчення семи класів. Перед вами стеляться великі і щасливі дороги. Одні з вас продовжать навчання у ФЗН, інші розпочнуть працювати. І які б посади потім не обіймали, – Ілля Наумович усміхнувся, – гадаю: ви з вдячністю згадуватимете наш невеличкий педагогічний колектив, нашу школу, яка дала вам путівку в життя. Ніколи не забувайте нас, пишіть листи, приїжджайте у гостину. Двері школи завше для вас відчинені, – директор школи на якусь хвилинку замовк. Тільки було чути, як схлипували дівчатка, як шморгали носами хлопчачки.

Потім Ілля Наумович почав вручати свідоцтва.

– Соловйов Андрій!

Хлопчина – найкращий шкільний спортсмен – легкою атлетичною ходою вийшов з шеренги і попрямував до трибуни. Там стояв продовгуватий стіл, застелений червоною скатертиною.

– Краснощок Ольга...

– Максименко Олег...

– Міскун Віра...

Зачувши своє прізвище, Віра стрепенулася, мов пташеня, і побігла до директора.

– Поздоровляю тебе із закінченням семирічної школи, – тепло і приязно мовив Ілля Наумович. – Нехай здійсняться всі твої мрії!

Спочатку вона тримала свідоцтво двома руками, потім переклала в ліву, а правою витирала сльозинки, які мимохіть стікали по її личку. Віра так не хотіла повертатися додому, жити з отією осоружною бабою.

... Невзабарі з Черешеньок Віру разом з її однокласницями на-

правили у місто Васильків, що на Київщині. Тут вони почали працювати у райпромкомбінаті. Дівчат розмістили по квартирах, видали одяг, талони в їдальню. Спершу вони були ученицями – досвідчені робітниці навчали виготовляти відра, цідилки. Їх ніби ніхто й не ображав, але з часом Віра з дівчатами зрозуміли: тут вони нікому не потрібні. Кожен жив власним життям і своїми інтересами. Про дітей особливо не піклувалися.

І все ж світ не без добрих людей. Тепло і материнську турботу молоді робітниці отримували від Марії Гнатівни Черевко, яка працювала в бухгалтерії райпобуткомбінату. На підприємстві ще працювала родина Лісниченків – мати Євдокія Гнатівна і син Коля. Кожного вихідного запрошували Віру до себе, пригощали скромними, але смачними обідами. Особливо дівчинці було до вподоби варення з яблук. Тоді вона вперше скуштувала його у своєму житті.

Через два роки Віра разом з подругами отримали паспорти і почали жити самостійно – отримували заробітну плату. Відтепер вони оплачували своє харчування в їдальні, самостійно ходили в кіно. Зароблених коштів вистачало на панчохи, черевички, ситцеве платтячко, а ось щоб пальто купити, про це й мови не було. Аби заробити на нього, потрібно було працювати кілька місяців.

Пропрацювала вона рік і повернулася додому, у Сезьки, до батьківської хати. Перший, хто наслухав про приїзд сестрички, був старший брат Володя. Той самий, який, не бажаючи жити в дитячому будинку, втік по дорозі в Августівку.

– Здрастуй, Володю!

– Привіт, сестричко! Як ми з тобою довго не бачилися. А ти підросла, красивою стала. Заміж не вийшла?

– Таке скажеш. У мене ще й думки немає про те заміжжя. Ну розповідай, як ти жив цей час.

– Та як. Закінчив ремісниче училище, одслужив армію.

– А працюєш де?

– Як і батько, вивчився на залізничника. Працюю стрілочником на станції Коломійцеве. Ти вже вирішила куди піти?

– Поки що ні. Може, на ферму корів доїти.

– Ні, Віруню, треба продовжувати нашу родинну династію. Влаштуя я тебе радше на залізницю.

– М-да, Володя, немає нашого дідуся. Не стерпів бідолаха, повісився. Баба, мабуть, сама живе.

– А баби вже давно немає. Я її вигнав. Ідїть, кажу, жити у свою хату. Ми тут самі господарюватимемо, – усміхнувся.

– І правильно зробив.

Знову скригнули двері. На порозі – Вася.

– А мені й кажуть: іди додому, сестричка приїхала. Я ще й не повірив. Ну, здрастуй. Яка тепер у тебе зачіска гарна. Та й сама нівроку!

– І зачіска виросла, – погодилася Віра, – уже немає того хреста, якого мені вирізали в Берестовці.

Ще довго розмовляли того вечора, згадували дитинство, діда Корнія. Батьків Віра добре не пам'ятала. Більше про них говорили хлопці.

Отак вони почали господарювати в батьківській хаті. Хлопці працювали, а Віра їм варила їсти, прала одяг, поралася по господарству. Були кури, а потім ще й порося завели, купили кізоньку. Згодом Володя одружився, а Вася спочатку виїхав до Керчі, працював на бондарному заводі. Потім одружився і виїхав на батьківщину дружини – Кубань.

VIII

Думи снують і снують, немов нитки з мички. Баба Віра, неначе злегенька піднімає легку прозору намітку, що серпанком зависла над минулим і перед очима постають події тих літ. Один за одним випливають, немов човни з-за повороту. Перед зором постають батько й мати. Переводить погляд на фотокартки. Вдивляється в обличчя. Молоді, красиві. Як же ви так рано пішли з життя. Вам би ще жити й жити. Розмовляє з ними, сповідує про нелегке своє життя.

– Отож, мамо, як я приїхала у Сезьки, невдовзі хлопці – Володя і Вася – створили свої сім'ї. Трохи згодом і я вийшла заміж за сезьківського Павла Рожна. Жили ми непогано. Робив він у тракторній механізатором. Згодом син народився – Олегом назвали, потім донька Оля. А працювати, тату, я пішла по вашій лінії, продовжила, так би мовити, родинну династію. Влаштувалася на залізницю в Прилуках. Та потім захворіла. Оце, було, нахилюся стрілки переводити – в голові як запаморочиться, одразу не можу розігнутися. Почалися головні болі. Начальство й каже: «Тобі, Василівно, треба медичну комісію пройти». Поїхала я на обстеження. Виявили в мене недугу – кістозний арахноенцефаліт. Після обстеження комісували, дали довічну групу інвалідності і почала я отримувати пенсію. Тепер мій інвалідський стаж перевищує стаж робочий.

Що вам ще, мої рідні, розказати? Володі, Васі і мого чоловіка Павла вже немає на цьому світі. Певне, на тому ви вже з ними зустрілися. І вони багато чого розповіли. У сина Олега також здоров'я немає – інвалід першої групи. Я нині мешкаю з донькою Олею та внуками. Пенсії в мене, як кіт наплакав – близько сімсот гривень. Кажуть, для села це ніби й непогано. Не раз зверталася до районного відділу соціального забезпечення. Прохала, добавте мені, я ж донька загиблого у роки війни. Уже й документи оформила. Коли не вірите, я й свідків приведу. Вони підтвердять, що ви, тату, дійсно загинули в сорок першому від ворожої кулі. Вислухати вони вислухають, а тоді кажуть: «Добавка вам не положена. Батька вбито не на війні. От якби він на фронті загинув. Та щоб був військовослужбовцем, скажімо, офіцером. Тоді інша справа». Я розумію: якби не той солдатик, ви обоє були б живі, а я б не випила ківш лиха. Але подумаю-подумаю: мені і солдатика того жаль. Хотів жити, та загинув нізащо. Ходила я, бідкалася, а потім подумала: та Бог з ними, з цими двадцять п'ятьма гривнями. Що я без них не проживу? Головне, якби тільки у моїх дітей здоров'я було. Тільки ж, рідні мої, правди жаль. Скільки живу, стільки мене й кривдять, стільки й борюся з соціальною несправедливістю. Я її пізнала ще з дитинства – ображали всі. Хто як хотів, так і знущалися над беззахисною сиротиною.

Пругкий вітер, мов добрий чарівник, руками-велетами розсунув купчасто-попелясті хмари і крізь щілинку бризнули сонячні струмені, освітили бабу Віру, город, пам'ятник. Бризнуло у зачерствілу, заскорузлу душу старої немічної жінки життєдайним променем і на душі нараз завесніло, зацвіло ніжними і тендітними голубоокими пролісками. Білою хустиною витерла заплакані очі, довкруз яких сіточками збіглися зморшки, протерла портрети на постаменті. По черзі поцілувала фотокартки мами і тата. Розвернулася і тихою неквапливою ходою, злегенька перевалюючись з боку на бік, потупцяла до свого обійстя.

2009

АДОЛЬФ

Батьки померли від голоду, коли Дусі виповнилося одинадцять років, а її братикові Зінькові лише два. Братик тата й маму, звісно, не пам'ятав, проте в пам'яті Дусі вони закарбувалися назавше. Заплющить очі, а батько перед нею, немов живий: під широкими чорними бровами карі очі, на лівому віці родимка притулилася. Стри-

жений під польку, чубчик темний і прямиий. Скільки й пам'ятає Дуся, у мами було бліде обличчя, світло-русява коса завжди акуратно заплетена і на потилиці зав'язана у тугий клубочок. Сама тонка, худорлява, проте до роботи бідова.

Коли в селі організувалося колективне господарство, батько одним з перших відвів на стайню коня, а згодом і корову. А потім на село посунув голод. Рік видався неврожайний – спека на пісках випалила все, що тільки можна було спалити. А що люди на городах придбали, те пізніше «бригади» забрали. Від подвір'я до подвір'я ходили дебели мужики у шапках-кубанках з червоними зірками і рушницями за плечима. Дуся добре запам'ятала: у того «дядька», який ішов попереду, в руках була залізна палиця. Він штирков нею, куди тільки було можна: стіг соломи, коп'як сіна, штирков навіть у стріху і в подушку – по хаті літало одне пір'я.

– О, Боже! Та що ви робите?! – мама тулила до грудей сухі жилаві руки. – Я ж вам кажу: у нас нічого немає. Ми все віддали державі.

Мама трішки лукавила: перед цим на печі вона висипала мішок жита, накрила поверх ковдрою і наказала дітям лягти і сумирно лежати. Вони так і зробили. Коли «злі дядьки» на подвір'ї не знайшли нічого, полізли на піч:

– Ану, геть звідси! – «злий дядько» гримнув на дітлахів. – Так ось де контра приховала народне добро! За таке судити треба! А ще вистачає зухвалості заявляти: нічого немає. Тут як добре пошукати, то не лише на печі, а й під піччю знайдемо.

На комінчику лежав маленький вузлик.

– А це що? – розв'язав вузлик, побачив квасолю, скривився як середина на п'ятницю, і пожбури в відро з помиями.

Коли вони пішли, мама дістала той вузлик, перемила квасолю, просушила. Ще днів зо два протрималися. Потім в оселі запанував чорний голод.

Батько зробився брезкий, опух. Пішов першим, другодні не стало мами. Обох відвезли на сільський цвинтар, кинули до ями, але не засипали. Наступні кілька днів до ями привозили все нових померлих. Коли, нарешті, заповнили, засипали землею. Для кожного померлого ями на цвинтарі не копали – сил у гробарів не стачало – ховали всіх у братській могилі.

Після смерті батьків Дуся з братиком цілий день пробули вдома. Ніхто не зайшов до оселі, ніхто не поцікавився, чи ви хоч що-небудь пили, чи їли? Люди блукали селом, низько схиливши голови. Так

були прибиті голодом, що інколи просто нічого не розуміли, що з ними робиться.

Другодні Дуся залишила в оселі дворічного Зінька, а сама пішла добувати їжу. У лісі їй пощастило нарвати ягід. Трохи згодом натрапила на пташине гніздо, надрала яєць. Коли почало наливатися жито, вночі ходила на поле, зрізала колоски. Вдома їх м'яла, добавляла липового листя. Виходило щось на зразок зеленого борщу. Згодом пішли гриби, вдалося ще й на зиму насушити. Отак і виживали.

Коли Дусі виповнилося дев'ятнадцять, а Зіньку – десять, розпочалася війна. Дівчина на той час уже виросла і своєю вродою змушувала хвилюватися не одне парубоче серце. Собою була ставна, голубоока. Розпустить коси, до самих колін сягають. Скупає їх у любистку, а потім розчісує гребінкою. Стоїть так, неначе русалка з річки вийшла. Та недовго милувалася своєю вродою. Поліцаї одразу на неї оком накинули – збирайся, маєш їхати до Німеччини. Як тільки, було, забачить, що йдуть до її двору, так і летить до кукурудзи – добре, що виросла гінка та широколиста. Поліцаї пошукають, покрутяться, та й підуть ні з чим. Та одного разу їм вдалося Дусю схопити прямо за руки.

– Впіймалася, красуне! Тепер від нас уже не втечеш! – поліцай Грицько Оврамчук не приховував задоволення.

У райцентрі, куди Дусю доправили одразу, на неї звернув увагу районний бургомістр Ганс Штокке. Наказав доставити її до нього. Бургомістр трохи розумів і говорив по-російськи.

– Какой красівай девушка! – захоплено вигукнув Ганс, як тільки Дуся тремтливими ногами переступила поріг. – Надеясь, ти умеешь беречь секрети. Да?

– Так, умію, – ледь прошевеліла вустами, ще не розуміючи до чого хилить цей рудий веснянкуватий німець з жовтими вигорілими на сонці бровами.

– Дак вот, – продовжував бургомістр, – пусть между нами будет один маленький секрет. Если не хочешь ехать Германия, особенно не переживай. Вместо тебя ми найдем десять таких, как ты. Но тогда должна быть услуга на услугу.

– Гаразд, я вас зрозуміла, – Дуся нарешті добулась на слово. – У чому ж полягає моя послуга?

– Ти остайошся дома, но за это будешь со мной спать.

Дівчину, немов хто обухом огрів по тім'ю, так ніби хтось плюнув в

обличчя. З ким спати? З оцим рудоволосим німцем? Та вона у своїй Червоній Буді ще з жодним хлопцем не переспала.

Плечі дівчини нервово пересмикнулись і вона голосно заплакала. Сльози так і бризнули kwasолинками з очей.

– О-о-о, нет-нет. Зачем сразу плакать, – німець підвівся, налив склянку води, подав Дусі.

Коли дівчина випила і трохи заспокоїлася, Ганс почав гладити її м'яке золотисте волосся, котре у скісних промінчиках сонця так і зблискувало.

Подумала: це ж коли вона поїде до тієї клятої Німеччини, Зінько не виживе. Пропаде. Хіба що і його можуть разом з нею забрати. Але ж там їх розлучать. Отоді вже він достеменно загине. Що ж його робити? Серцем відчувала: у неї немає іншого вибору. І дівчина на знак згоди кивнула головою.

– О-о-о, вот это другой разговор. Совершенно другой. Отак би сразу.

Дусю відвезли на квартиру Ганса Штокке. Зінько виховувався у родині сільського старости. Небавом відчула: завагітніла. Ганс розпорядився, якщо народиться син, назвемо Адольфом, мовляв, так звали його покійного батька. Дуся до всього збайдужіла. Їй було все одно як називати. Ганс з якогось глухого хутора привіз бабуповитуху. Невисока на зріст, худенька жінка з дрібними, мов сито, зморшками на обличчі та імлистими очима. Повитуха у Дусі спершу чомусь викликала недовіру. Та з часом, як бабуся почала командувати, недовіра згасала, немов багаття.

– У цій хаті є сокира? Ану, несіть сюди!

Ганс спочатку перелякався:

– Сокір? А зачем?

Коли народиться хлопчик, пуповину будемо відсікати, аби ріс справжнім господарем, – владно мовила баба-повитуха. – А якщо дівчинка, – додала, – відсічемо на гребені, щоб гарно пряла.

Дуся піднатужилася. Чоло вкрили рясні краплі поту. Ось вона болісно скрикнула. Нараз хату пронизав дитячий крик.

– Син, син у тебе, Адольф народився. Так як ти й бажав, – мовила повитуха, міцно тримаючи дитя. – Ану, подайте сокиру!

Потім пуповину перев'язала сировими нитками – Дуся сама пряла. Облила немовля свяченою водою, загорнула у домотканий чисто вибілений рушник і, як найдорогоцінніший скарб, подала Гансу, який саме зайшов до оселі. Він так радів з'яві сина, що почував

себе мало не на сьомому небі. Все дивився на хлопчика і радо усміхався.

– Ти, дитино моя, – баба-повитуха звернулася до породіллі, – на ось випий узвару з медом, аби сили одразу відновилися. Бач, скільки їх стратила, поки народила.

Ганс продовжував ходити по хаті і чукати на руках сина.

– Ну, навтішався? – запитала його повитуха і додала: – А тепер клади його в колисочку та погойдай. Нехай поспить. Воно, бідненьке, також стомилося. Аби ніхто не зурочив, під подушечку поклади пучечок чебрецю. Та трохи жита насиплемо на добре життя.

Перед очима Дусі все поставало, немов у тумані: маленький хлопчик, щоденні безкінечні купання, пелюшки, годівля грудьми. На перших порах їй допомагали якісь жінки, навчали всіх премудрощів. З часом хлопчик почав вчитися розмовляти. Перше слово, яке він вимовив, було «мама». Дуся, схоже, заплакала на радощах.

Та особливо радіти довго не довелося. Восени 1943-го радянські війська повели шалений наступ. Дуся відчувала: Ганс Штокке не сьогодні-завтра буде втікати. А вона залишиться тут, обезславленою і нікому не потрібною.

... Ганс не увійшов, а прямо влетів до квартири:

– Да, так получилось. Ми отступай. Но ти не переживай. Тебя нікто і пальцем не тронет. Онi ведь тоже люди, – поцілував на прощання сина, обняв Дуся, притиснув до своїх грудей і голосно чмокнув у скроню. – Останусь жив, я тебе напишу. У меня есть твой адрес. А пока прощай!

– Прощай! – мовчки зачинила за ним двері, підійшла до колиски, погойдала стиха, хлопчик почав просинатися, сіла поряд і облилася слізьми.

Згодом у сільській раді отримала нове свідоцтво про народження сина. – У графі «ім'я» замість Адольф, попрохала написати Анатолій. Прізвище залишила своє. Так з'явився на світ новий громадянин: Барбаш Анатолій Григорович.

Але коли хлопчина підріс, його інакше, як Адольфом ніхто ніколи не називав. Хлопчина плакав, шморгав кирпатим носиком, тоненькими худими пальчиками розмазував сльози по продовгастому, вкритому маленькими, немов просинки, веснянками обличчю. Це ж треба – він, як дві краплі води, був схожий на свого батечка – Ганса Штокке. Особливо його допікав рідний дядечко Зіновій, який мешкав на другій половині оселі.

– Адольф, ком гер! – мало не на всю вулицю вигукував.

– Я не Адольф, – кривлячись маленькими губами, які вже заходили у плач, – поправляв дядька хлопчина, – я Анатолій.

– Та який там Анатолій! – нарочито удавано обурювався Зінко. – Ти справжнісінький Адольф.

– Мамо, мамо! – ще з вулиці кричав, плакав хлопчина і біг до хати, шукаючи порятунку. – А мене дядя Зіновій Адольфом обзиває.

Євдокія спокійно виходила на вулицю. Один кінець рушника лежав на плечі, іншим вона витирала руки:

– Зінко, я вже тобі не раз говорила: до тієї осоружної Німеччини я не поїхала тільки заради тебе. Я, звісно, могла б спокійно на все плюнути і поїхати. Як ото Дашка поїхала, Поліна, Докія. Жодна з них там з голоду не померла, як у нас, у тридцять третьому. Усі живими і здоровими повернулися додому.

– Та воно то так, – ехидно усміхався Зінко, – але ж всі троє повернулися з дітьми на руках. Не від вітру вони їх народили. Мабуть же, від німців.

– Я ще раз повторюю, – спокійно мовить Євдокія, – я теж могла поїхати, але лягала під німця тільки заради тебе. Коли б ти вдома залишився, здох би з голоду. Пам'ятаєш, як я тебе рятувала – останнім крайцем ділилася. Якби ти зі мною поїхав, з Німеччини б не повернувся. Там би тебе відправили в концтабір, а кров виссали для поранених німців. Я тебе одне прошу: не муч дитину, не терзай її маленьке серце. Вона ні в чому не винна.

Схоже, слова сестри переконали брата, але назавтра він уже їх зовсім забував і все починалося спочатку. Тоді Євдокія бігла на другу половину, де мешкав Зіновій, і щосили біла його рушником по спині і плечах.

Та найжахливіше чекало на хлопчину попереду, коли він пішов до школи. Іншого імені як Адольф, у нього й не було. А щоб дошкульніше допекти, обзивали «Гітлером» і «фашистом».

Мати спочатку терпіла-терпіла, а потім на великій перерві прибігала до школи, ловила синових кривдників і по чім попало біла руками. Інколи так біла, що вчителі прибігали розбороняти.

– Що ж нам робити? – зібравши педагогічну раду, директор школи Спиридон Філаретович звернувся до своїх колег. – Ще невідомо, чим все це може закінчитися. Під час гніву вона не контролює свої вчинки. Чого доброго, дитину вбити може.

– А нехай вона здасть його в дитячий будинок, – порадив учитель фізкультури Іван Панасович.

– Взагалі після війни один генерал радив Йосипу Віссаріоновичу зібрати оцих всіх німчурів, змінити їхні імена і прізвища і розподілити по дитячих будинках, аби вони ніколи не дізналися про своє справжнє походження і надалі не зустріли своїх матерів.

– Але, погодьтеся, це дуже жорстоко, – висловила думку вчителька математики Олександра Григорівна. – Навіть дуже...

– Я, Олександрє Григорівно, повністю поділяю вашу думку. Це, звичайно, не по-людськи. Як бачимо, навіть сам товариш Сталін не підтримав пропозицію генерала. Це одне. А по-друге, якщо в дитбудинку діти дізнаються, що той чи інший хлопчина від німця, вони його заклують.

– Давайте до цієї проблеми підійдемо з педагогічної точки зору, – порушила тишу вчителька німецької мови Елеонора Віталіївна.

– Я підтримую вашу ідею, Елеонора Віталіївно, – мовив Спирidon Філаретович. – Давайте зробимо так: всі вчителі школи, а особливо класні керівники проведуть з учнями виховну роботу, аби надалі діти не знущалися над своїм ровесником. А тих, які й надалі продовжуватимуть глумитися над громадянином Союзу Радянських Соціалістичних Республік, ми просто виключимо зі школи.

Після такого «виховання» діти і справді перестали знущатися з хлопчини. Відтак робили вигляд, буцім його не помічають, так ніби він для них не існує. Директор школи прекрасно усвідомлював, це далеко не кращий варіант, але набагато ліпший, ніж тоді, коли з хлопчини насміхалася вся школа. Анатолій Барбаш зростав на диво здібним і розумним учнем. Особливо мав великий потяг до точних предметів – фізики, математики, хімії. Якщо когось було потрібно послати на районну олімпіаду з математики, посилали лише його, Анатолія Барбаша. Середню школу закінчив із золотою медаллю. Того ж року вступив на фізико-математичний факультет Київського державного університету, який закінчив з червоним дипломом. Трохи згодом успішно закінчив аспірантуру, захистив дисертацію. Прибув до обласного центру, де почав працювати на кафедрі вищої математики.

Одного разу Анатолій Григорович отримав телеграму від мами з проханням приїхати. Занепокоївся. Подумав: мамі, либонь, погано. У неї не раз траплявся гіпертонічний криз. А так і до інсульту недалеко. А все через її рідного брата Зіновія. Який і понині живе в одному будинку з мамою. Своїми насмішками він-таки її колись доконає. Цього разу Анатолій Григорович вже збирався сам з ним

поговорити. Перед від'їздом зайшов до аптеки, набрав ліків і від серця, і від тиску. Першого вихідного рейсовим автобусом відбув до Червоної Буди.

– Оце сину, я тобі жодного разу так і не сказала про твого рідного батька, – дістаючи листа з іноземними штемпелями, мовила мати. – А це, певне, настав час поговорити. Ти справді народився від німця. Його справжнє прізвище Ганс Штокке. Але він ніколи не був запеклим фашистом. Навпаки – у душі був антифашистом. Ще підлітком брав участь у Лютневій революції, виступав на боці гамбурзьких повстанців. Про це ніхто не знав, навіть самі фашисти. І в тому, що в роки окупації у нашому селі діяла підпільна організація, і жодного жителя села не розстріляли, не спалили жодної хати, велика заслуга твого батька. Коли він відступав, пропонував і мені з тобою евакуюватися. Але я не забажала. Мені шкода було залишити твого дядю, а мого брата Зіновія. Він за своє життя стільки мені сала за шкуру залив, якби ти тільки знав. І ось, – мама відкрила конверт. На церату випала фотокартка і білий аркуш паперу, помережаний німецькими літерами – днями надійшов лист від твого батька. Він пише, що вся родина померла, а йому вже дев'яносто років. Сам старий і німецький. Мешкає у Баварії, має свою приватну справу. Завод там чи фабрику. Просить, аби ми з тобою приїхали, він би нам усе це передав. Я вже стара і хвора. Звідси нікуди не поїду. А щоб з тебе тут не насміхалися і не глузували, прошу: їдь, моя дитино, не вагаючись.

Син чекав на що завгодно, тільки не на це. Сидів у м'якому, трішки обшмуганому фотелі, і не міг й слова мовити. Схоже, вони кудись повтікали, у голові лишилася одна порожнеча. Взяв фотокартку, довго вдивлявся у висхле, старече, пожовтіле, вкрите зморшками обличчя.

– Україна, мамо, моя Батьківщина. Я тут став людиною – здобув освіту, маю улюблену роботу. У педінституті мене шанують і поважають не лише студенти, а й професорсько-викладацький колектив. І звідси я вже нікуди не поїду. З цим листом я ознайомлю свого сина Валерика. Чого доброго, може він виявить бажання мешкати на історичній батьківщині свого діда. А коли не забажає жити, то, принаймні, нехай з'їздить хоч у гостину.

2009

КОВТОК ВОДИ

Для непосвяченої людини слово «цог» не говорить ні про що. Та за своїм семантичним значенням воно досить просте і зрозуміле. У перекладі з монгольської мови «цог» означає – вогник. Коли, на якому відрізьку історії принесли до нашого краю монголо-татарські завойовники це іскрометне слово, сказати важко. Просто серед нашого люду воно зажило неабиякої популярності. Слово так сподобалося жителям старовинного Полісся, що люди значно пізніше визначили його за прізвище. У Старих Боровичах половина селян мала прізвище Цог.

Директор місцевої семирічки Федір Самійлович у цьому плані також був не виняток. Високоосвіченого, культурного, інтелігентного чоловіка шанували не лише шкільні вихованці, а й селяни. Єдиний ґандж, що мав від природи – був близорукий.

Коли розпочалася Велика Вітчизняна, до армії його не взяли, залишили для підпільної роботи. Старі Боровичі розташовані у лісовій місцевості. Кращого місця для партизанів годі було й шукати. Федір Самійлович день у день чекав – ось-ось його мали викликати, визначити напрямки боротьби, дати завдання. Та час минав. Німецько-фашистські загарбники з кожним днем все ближче підходили до краю, а його ніхто нікуди не викликав і завдань не давав. Федір Самійлович не витримав – почав оббивати пороги райвійськкомату – відправте мене на фронт. За кілька днів до окупації Старих Боровичів його прохання задовольнили. Вдома залишилася дружина з маленькими дітками – Олею і Толиком та мама з татом.

Небавом німецько-фашистські загарбники увійшли в село і почали шукати квартири для німецьких офіцерів. Облюбували вони й оселю Цогів – новий дерев'яний будинок оббитий дошками і пофарбований у жовто-блакитний колір. Офіцерові дім дуже сподобався. Щоправда, бракувало зручностей – ванни, вбиральні, але з цим змиритися було можна. Коли він зайшов до світлиці, не приховував свого задоволення – ґут, ґут, зер ґут! Та баба Хівря не бажала мати такого постояльця. За кілька хвилин до приходу пана офіцера наказала своєму висхлому худому дідові Якову Михайловичу лізти на піч. Він так і зробив. Зверху баба Хівря вкрила діда благенським домотканим рядном.

Німецький офіцер, треба сказати, також справив на всіх приємне враження. Високий, моложавий, в окулярах із золотою оправою.

Красива, немов з голочки, форма, міцно облягала його струнку фігуру. Був він у супроводі денщика – молодого солдата. По хаті бігали маленькі діти – хлопчик і дівчинка. Старша Оленька взяла та й ненароком наступила панові офіцеру на вичищений до блиску хромовий чобіт. Надія Яківна занепокоїлась: чого доброго, ще образиться.

– Та нічого, нічого, – миролюбно мовив пан офіцер, по черзі погладив золотисті голівки, а потім дістав з нагрудної кишені шоколадку і подав дівчинці. – Карош деткі. У мене вдома також двоє залишилися – син і донька.

Та ось несподіваний гість перевів погляд на піч і поцікавився, мовляв, хто за один?

– То дідусь наш, – на допомогу розгубленій доньці прийшла бабуся, – він дуже хворий. Туберкульоз у нього.

Німець замахав руками, так буцімто оборонявся від надокучливих мух.

– О, найн, найн! – і кинув денщиківі: – Ходімо далі!

Як тільки за німецьким офіцером зачинилися двері, мама одразу відібрала в доньки шоколадку і наказала:

– Не смій їсти. Може, вона отруєна.

Наступного дня мама пригостила шоколадкою куму, при цьому пояснила, що отримала в дарунок від німецького офіцера. Проте ні кума, ні її діти також їсти не стали. Кума передала шоколадку подрузі, а та – сусідці, сусідка – сватові, сват – дідові Йовдокиму... Протягом місяця німецька шоколадка ходила по всьому селу, від хати до хати, поки знову не повернулася до Надії Яківни.

– Кіно і німці, – усміхнулася про себе жінка. – Це ж треба такому!

Минуло два роки. Два роки тяжкої німецької окупації, яку хіба що можна було порівняти з ніччю. Як селяни залишилися живі, одному Богу відомо. Німецький офіцер Вільгельм Баше, який квартирував по сусідству з оселею Надії Яківни, кожного дня вітався, розсипав компліменти, цікавився її дітками, розпитував про здоров'я батька. Але до оселі не заходив. Від чоловіка також не було жодного слова. Живий він, чи може, й кісточок немає. Хтозна...

Цього разу німецький офіцер був неабияк стурбований і занепокоєний. Зустрівши Надію Яківну, він поцікавився, чи є в них окоп? Совети, мовляв, наступаять, передбачаються кровопролитні бої, авіація може бомбити село.

Мама запевнила, що з окопом у них все в порядку – викопали ще перед війною. У ньому не раз ховалися.

Дізнавшись з вуст німецького офіцера про наступні бої, Надія Яківна не на жарт перелякалася. Їй не так страшно було за себе, як за своїх маленьких дітей. Цю новину переповіла своєму сусідові Василю Ведіну. Той у відповідь тільки рукою махнув:

– А нащо мені той окоп! Я он у коноплях сховаюся.

Через тиждень радянські війська вступали у Старі Боровичі. Німці без бою здаватися не бажали. Дві сили зійшлися на герць. Угорі шугали літаки, викинуті авіабомби із завиванням падали на землю. Знизу по літаках палила артилерія. Татахкали кулемети, дрібно строчили автомати, охоплені червоним полум'ям, палали оселі. Дідусь Яків, бабуся Хівря, мама з Олею і Толиком принишкли в окопі. Та раптом сюди прибігли сусіди – Василь з дружиною.

– Пустіть до себе, бо клятий фашист повбиває.

– Бач, бач! Ми ж усі тобі казали: копай окоп, – баба Хівря, схоже, колючим поглядом наскрізь пронизала Василя. – А тепер пустіть. Бачите, місця тільки для нас.

Проте Василь з дружиною бабу Хіврю і слухати не хотіли. Пригинаючи голови, вони один за одним зістрибнули до окопу. Враз зробилося тісно. Сиділи одне повз одного – не повернутися. Дихали також одне одному в обличчя. Небавом так зробилося душно, що меншенькому Толику стало зле. Він вмить спітнів, почав заплющувати очі і плакати. Голівка безвільно схилилася набік.

– Я ж казала: без вас тут і так тісно, – не стрималася баба Хівря. – Нізащо помре дитина. Уже он і очі під лоба пускає.

– Помре, – невелика біда, – Василь оскалив жовті зуби. – Він ще маленький, нічого не розуміє.

– Як вам не соромно таке говорити! – обурено свінула очима мама. – Де ваша совість?

– Діду, – баба Хівря звернулася до Якова, – збігай, води принеси, загине ж дитина.

У цей час неподалік окопу щось так гуркнуло – всі аж пригнулися, на голови посипалася земля.

– Скажу по правді, – дід Яків тремтів, як кленовий лист на вітрі, – я побіг би, але боюся.

Ох, де наша не пропадала! – вигукнула баба Хівря, – якщо ти у нас такий боязкий, збігаю я.

Ставши дідові Василю на плечі, вона вибралася на поверхню. Усі принишкли, сиділи, затаївши дух. Над головами, немов оси, пролітали кулі. Складалося враження, буцім хтось неподалік роз-

тривожив осине гніздо. За хвилину баба Хівря повернулася. Як найдорогоцінніший скарб, обережно тримала в руках глечик з водою. Толик зробив лише один ковток. Мама розстібнула гудзики, змочила водою груди, скроні, ручки. І хлопчина почав оживати – розплющив очі, озирнувся довкруг.

– Стара, хоч скажи, що там робиться? – нарешті озвався дід Яків.

– Та що, хата наша згоріла дотла, а це Іваненкова почала займатися.

– А наша стоїть? – не стерпів Василь.

– До вашої хати мені немає діла, – чітко відрубала баба Хівря. – Я бігала не дивитися, де у кого що горить, а по воду для внука.

Через кілька днів після визволення села Надія Яківна отримала листа від свого чоловіка – Федора Самійловича. Невеличкий світло-коричневий аркуш, помережаний олівцем. Вгорі праворуч чіткий напис: «Смерть німецьким окупантам!». На круглому штемпелі виднілося: «Польова пошта». Федір Самійлович повідомляв про жорстокі, запеклі бої з клятими фрїцями. При цьому радив читати газету «Правда», мовляв, там про все написано. Служить радистом у полку зв'язку. А ще писав: у години перепочинку переглядають нові художні фільми, інколи на передову приїжджають артисти – Леонід Утьосов, Клавдія Шульженко, Марк Бернес, Лідія Русланова. Наприкінці листа просив дружину Надійку, аби вона і за нього жаліла дітей – Олю і Толика. «Я живий-здоровий, чого і вам бажаю» – такою була його остання фраза.

Остання, тому що вже через кілька тижнів Надійка отримала ще одного листа, але він був написаний бойовим побратимом чоловіка. Командир роти, молодший лейтенант Микола Колосов повідомляв сумну звістку: рядовий боєць Федір Самійлович Цог мужньо і хоробро боровся з ненависним ворогом. Та загинув не в бою, а в хвилини перепочинку. Скрутив самокрутку з того самого тютюну, якого в посилочці надіслала дружина, і тільки-но почав прикурювати, як у наш бік несподівано полетіли німецькі міни. Один з осколків влучив у Федора Самійловича. Відірвало праву руку, і він одразу стік кров'ю. До медсанбату доставити не встигли. «Вічна йому пам'ять, а вам, живим, – мирного неба, джерельної води і ніякої біди», – резюмував наприкінці листа Микола Колосов.

БОРЩ ІЗ ПАМПУШКАМИ

Авіація союзників налетіла раптово. Літаки, мов ті граки, кружляли над містом, бомби градом сипалися з чистого весняного неба. Усі, хто працював на фабриці, – і німці, й охоронці, й силоміць найняті робітниці – кинулися врозтіч. Ганка зі своєю землячкою Мариною спочатку бігли поряд, потім, коли почали бомбити, кинулися врозтіч. Просто перед Ганкою пролунав жаский вибух – уламки каміння й асфальту полетіли навсібіч. Дівчині враз обпекло ногу, а потім буцім хтось її взяв за гострі худенькі плечі й пожбури в у яму. Більше вона нічого не пам'ятала.

Отямилася, коли сонячні промені своїми ніжними вустами торкнулися її запиленого обличчя. Перед очима змигнуло коротеньке життя. Ось вона, випускниця середньої школи, отримує атестат зрілості. Ось її коханий Мар'ян – темно-русявий, з хвилястим волоссям і чорними, мов два ґудзики, очима, після випускного проводить додому. Розмовляли тоді до самого світанку, ділилися мріями. Ганка збиралася вступати на філологічний факультет Київського університету. Не судилося. Ранком червене небо навпіл розпанахали гострі крила німецько-фашистських літаків. Мар'ян у перші дні війни добровольцем пішов на фронт. Дівчат почали примусово гнати на рабську працю до Німеччини. Втікала куди тільки могла – переховувалася то в бабусі на горищі, то в ожереді соломи. Та зрештою її впіймали і разом із дівчатами, мов худобу, завантажили в ешелони й повезли. «Тут без поліція Дениса Мокрогуза не обійшлося, – думала, – приходив свататися, та піднесла йому гарбуза». У Німеччині потрапила до міста Штутгарта, призначили її на взуттєву фабрику.

... Розплющила очі, потерла кулачком, обдивилася довкруг. Подумки зробила висновок: лежить у воронці, що утворилася після вибуху авіабомби. Поворухнула ногою і стиха скрикнула – вона була закривавлена й віддавала щемним болем.

Поволеньки підводила погляд. Сірий пісок переходив у чорнозем, згори вкритий тонким шаром асфальту. Та раптом... Що це? Схопилась рукою за серце, яке забилося, мов пташка, спіймана в сильце. Перед нею, широко розставивши цибаті ноги, з автоматом на грудях, стояв солдат і незмигну розглядав Ганку.

Солдат був уродженцем Голландії і, схоже, таких красунь йому ще не доводилося бачити. Він просто зачарувався вродою дівчини.

Миловидне слов'янське обличчя: пухленькі щічки, такі ж вуста. Чорне волосся розкинулося обіч голови. І лише тепер Ганка збагнула: вона – оголена, платтячко закотилося вище колін. Швидкими порухами натягла сукню. Солдат опустив автомат, усміхнувся, перевів погляд на її обличчя, заговорив ламаною німецькою мовою. У Ганки трохи відлягло від серця.

– Не бійся мене, люба дівчино. За національністю я голландець. Я добрий чоловік і не зі своєї волі потрапив на цю бійню. Ти мені дуже сподобалася. Ти, напевно, росіянка?

– Я українка, – Ганка поправила незнайомця, і той іще більше заусміхався.

– О-о-о, українка. Багатий і плодovitий ваш край. А які красиві дівчата! А ти чула про таку країну, як Голландія?

– А чому б і ні. У школі географію вивчала.

– Мушу тобі зізнатися: ти дуже мені подобаєшся. Хотів би тебе взяти за дружину. Якщо не відмовиш, допоможу тобі.

– Я... я згодна, – долинуло з воронки.

Солдат подав руку, допоміг вийти на поверхню.

– Тепер познайомимось ближче. Мене звати Август. Август Румменіге.

– А мене Ганка. Ганка Максименко.

– Ганка, – повторив Август. – Яке красиве ім'я! У нас, в Голландії, таких немає.

Дісталися шпиталю. Там Ганка промила поранену ногу, лікар обробив рану медпрепаратами, забинтував.

– Боляче? – спитав Август.

– Ніскілечки, – радісний усміх засяяв у зіницях очей. – Спасибі тобі, Августе. Ти мій рятівник, – ніжною щічкою притулилася до його шорсткої неоголеної щоки.

Війна небавом закінчилася, й Август Румменіге повернувся додому. Та ще й не сам, а з чарівною дружиною-українкою. Ця новина швидко облетіла всіх рідних. Вони забажали на власні очі побачити наречену Августа.

– Що ж ми приготуємо на обід? – поцікавився Август.

– А давай я зварю український борщ із пампушками.

Чоловік охоче погодився.

Ганка напекла пампушок і почала готувати борщ, так, як її навчала мама на Прилуччині. Чоловік взявся допомагати. Як уже Ганка не благала його, мовляв, сама впораюсь, а він – своє. Чистив кар-

топлю, кришив капусту й буряк, дрібненько нарізав часнику на пампушки. Під обід зійшлися гості. За стіл сіли батько з матір'ю, дід із бабою, тьоті, дяді, племінники, двоюрідні брати і сестри. Сімеєчка зібралася чималенька. Український борщ із пампушками сподобався всім. Їли досхочу. А племінники ще й добавки попросили.

– Знаєш, жінко, що я тобі скажу? – мовив чоловік, коли за гостями зачинилися двері. – Давай у нашому місті відкриємо кафе. Так і назвемо: «Український борщ із пампушками». А ти в ньому будеш головним кухарем.

Ганка знітилась: одна справа – варити борщ для родини, інша – нагодувати півміста. Спробуй усім догодити. Та все ж на чоловікову пропозицію погодилася – не святі горщики ліплять. Взяли в оренду приміщення, отримали кредит у банку, зробили ремонт. А невзабарі кафе широко відчинило двері. Щоправда, відвідувачі спочатку йшли боязко, несміливо і з осторогою. Та коли скуштували, з'ясувалося: дуже смачно. А скоро вже півміста ласувало українським борщем. Через кілька років відкрили ресторан. Слава про український борщ з пампушками покотилася Голландією. Сотні жителів мало не з усієї країни приїздили ласувати смачною стравою. З часом меню розширили – варили галушки, готували вареники з сиром у сметані, домашні ковбаси, холодець. Август не міг натішитися своєю господинею. На допомогу запросили місцевих дівчат, навчили і їх готувати українські страви.

Згодом Ганка стала мамою – народила сина й доньку. Август дружину мало не на руках носив. Дякував долі, що тоді, у пропалому порохом і димом сорок п'ятому, на дні воронки забачив свою долю.

З часом Ганка написала листа своїм батькам, мовляв, я жива-здорова, вийшла заміж і нині мешкаю в Голландії. А як діти підрости, родиною поїхали в Україну. Саме була літня пора. Жителі села Лісові Сорочинці радо зустріли Ганку. «А ми думали, – зізнавалися вони, – тебе вже й на світі нема». Потім пішли до школи – Мар'ян Панасович Решотько пройшов усю війну, штурмував Берлін, був недалеко від тих місць, де Ганка працювала на фабриці, а побачитися не вдалося. Видно, не судилося. Зустрілися лише через двадцять років. Якою зворушливою і хвилюючою виявилася ця зустріч! Ганка була невимовно рада, що здійснилася мрія її коханого – він закінчив Київський університет і тепер у рідному селі працював директором школи. Ганка повідала про свою нелегку долю, і як вона

знайшла щастя в особистому житті. На прощання запрошувала земляків приїхати до них у Голландію і відвідати її ресторан. Обіцяла при цьому безкоштовно нагодувати всіх українським борщем із пампушками.

СНАЙПЕР

I

При народженні батьки нарекли сина Антоном. Коли хлопчини виповнилося десять років, спочатку помер батько, а через два роки, на зимового Миколая, не стало й матері. І залишився в хаті Антон самотиною. У відчай не впадав: топив грубку, варив у чавунці бульбу, кожного ранку доїв козу – у хліві стояла. Добре, що мама влітку всього надбала: і йому харчів, і козі сіна. Сяк-так перезимував. Та ось настала весна. Люди кинулися обробляти городи.

Звісна річ, одинадцятирічний Антось не міг його повністю обробити. Скопав невелику латочку – посадив цибулю, посіяв редьку. Потім ще кожного дня копав потроху – посадив картоплю, трохи пізніше – помідори, насіяв огірків. Влітку сіна не заготовив – козу довелося продати. Перелітував. Та у зиму входив тяжко. У селі розпочинався голод. То було один сусід підгодує Антося, то інший, а тепер – зась. У самих люди в шкірянках повідбирали. Кажали: «Для дітей голодаючого Поволжя». У нього відбирати було нічого. Зимув перетягнув з труднощами. Напередодні перерахував скільки залишилось картоплин. Вирішив, якщо кожного дня з'їдатиме по три, до весни дотягне. Кип'ятив на плиті воду, заварював то мелісою, то ромашкою. А коли й цього не стачило, ламав гілля і кидав до кип'яченої води. По хаті розливався п'янкий ароматний запах. У садку добре вродили яблука. Восени Антон назбирав цілий мішок. Вони також добре виручали. У скрині мама лишила дещо з одягу, сувій вибіленого полотна. Антон міняв на хліб.

Згодом настали такі дні, що їсти було нічого. Антон тільки пив холодну воду. На весну зовсім охляв – лежав на дощаному полику і чекав смерті. Та одного разу клямка хатніх дверей забряжчала.

– Агов! Тут є хто живий? – долинуло з сіней.

Сил у хлопчини озватися вже не було. Він злегенька підвів голову, вона тут же впала. Відчинилися двері, на порозі постав бригадир Фалалій Хворостенко. Окинувши поглядом оселю, той так і завмер від несподіванки. Піч, лежанка, полук, на якому лежав хлопчина, були голі-голісінькі. Дерев'яна підлога чорна, немов земля. Стіни

також чорні, закіптюжені. «Як він хати не спалив?» – подумав Фалалій. Посередині оселі стояв дерев'яний чурбак. На ньому стриміла заіржавіла, давно не гострена сокира. Поряд лежав хмиз – Антон прямо в хаті рубав для грубки дрова.

– Слухай, хлопче, – бригадир підійшов ближче, – нам потрібна твоя допомога. Ми зараз землю оремо, будеш за погонича. Робота не з важких.

– Дякую, – мовив у відповідь хлопчина і з орбіт викотилися дві, як горох, сльозини. – Я б з дорогою душею. Та який з мене загінчай! Я до хвіртки не дійду.

– Гаразд, – погодився бригадир, – я й так бачу, що не дійдеш. А долізити до поля можеш?

– Долізити можу, – крізь сльози усміхнувся.

– На ось тобі трохи хліба, – дістав з кишені черствий аж ніби цвілий окраєць, з іншої витягнув жовтий шматок сала. – З'їж, тільки не все зразу, а то живіт болітиме. Завтра постарайся прийти, я на тебе чекатиму. У полі не дамо тобі померти – в обід кожного дня варимо пшоняну кашу. День-два і ми тебе поставимо на ноги.

У відповідь Антоць нічого не сказав, тільки на знак згоди моргнув вигорілими на сонці бровами.

Коли за бригадиром зачинилися двері, він трохи з'їв хліба з салом. Та ще десь у закутку цибулина завалаялася. Все це запив чистою колодязною водою, а трохи згодом ще підкріпився, увечері все з'їв дочиста. Відчув: сили потихеньку, але повертаються. Надихало його те, що завтра можна буде пообідати.

Наступного ранку Антон таки дістався колгоспного поля. Хтось з чоловіків подав йому два дерунчики, інший налив склянку молока. Дивись, і повеселів хлопчина. Окинув поглядом лан. На ньому здебільшого працювали чоловіки. Маленькі діти поганяли коней. Дядько Терешко взяв за повід:

– Ну, Антоша, поганяй!

– Но-но! Пішли! – весело вигукнув загінчай і кинувся за вороники. Вони тягли дві борінки. На грудках борінки раз по раз підстрибували, але за собою залишали рівне поле.

Коли сонце підбилося під обід, випрягли коней, кинули їм корму – зеленої трави, а самі пішли до маленького ставу, який припишк в оточенні зеленокосих верб. Тут, у величезному казані, тітка Агапія варила кандьор.

Потім кожному насипала по мисці. Кандьор парував, його при-

емний запах лоскiтливо проникав у душу. Хлопчинi попервах зда-лося, що одразу стiльки багато нiколи не з'їсть. Та всi як почали наминати, аж за вухами ляцало. Миску з'їв, немов за себе кинув. На друге подавали узвар, з груш дичок. Здається, такого смачного узвару він ще нiколи не пив у своєму життi.

Минуло п'ять рокiв. Голод, який у селi скопив багатьох, полетiв, як чорна грозова хмара. Люди, якi залишилися в живих, зiтхнули полегшено. Уже мали i хлiб, i до хлiба. Пiдрiс i Антон, змужнiв. Руки зробилися жилавi, беручкi до роботи. Активнiше хазяйнував на своєму обiїстi. Та ось в село прибув вербувальник iз Запорiжжя. Почав агiтувати людей, аби їхали до мiста, працювати на заводi. I так усе красиво говорив, немов по-писаному. Кiлька молодих людей одразу кiюнули, мов риба на вудочку. Зголосилися їхати Авксентiй Манжос, Герасим Довбня, Денис Гаврилюк. За компанiю поїхав i Антон Семироз. У Запорiжжi їх направили на завод iнструментальних сталей, який входив до складу Днiпровського промислового комбiнату. I став селянин робiтником. Шкодував спочатку: у цеху немилосердна спека, дихати нiчим, робота тяжка. Та згодом почав звикати. Так втягнувся в роботу, що пiдряд виконував двi змiни. Працював загарливо i їв також за двох. Було прийде до їдальнi, замовляє по двi порцiї – борщу, котлети з гарнiром, двi склянки компоту.

Почав жити по-мiському. Трохи зодягнувся: придбав дешевенький костюм на вихiд, сорочку, черевики, почав збирати грошi на зимовий одяг. I тут йому здалося, що селянське iм'я Антон аж нiяк не вписується у мiські рамки. Коли отримував паспорт у мiському вiддiлi мiлицiї, поцiкавився: чи не можна iм'я Антон змiнити на Ана-толiй.

– А чому ж не можна? – усмiхнувся начальник мiськвiддiлу. – Пи-шiть заяву, сплатiть певну суму грошей i все буде так, як ви бажаєте. Вiдтак Антон став Анатолiєм Семирозом.

Познайомився з дiвчиною, збирався одружуватися, та тут його призвали на дiйсну службу до лав Червоної Армiї. Успiшно пройшов медичну комiсiю – був здоровий як бик. Зiбрали спiльну вечiрку в гуртожитку, випили по чарцi, поспiвали, пожурилися i поїхали до вiйськомату. Служити випало аж на Далекому Сходi. Пiвмiсяця поголених новобранцiв везли через увесь Радянський Союз. Анатолiй Семироз з першого дня так i прикипiв до вiконця. Йому, селяковi з чернiгiвського Полiсся, все було цiкаво i незвично. Густi дрiмучi лiси, Уральськi гори, Сибiр... Про який вiд батька наслухався в ди-

тинстві. Згодом прибули до військової частини. Служба Анатолію одразу прийшлася до душі. Годували тричі на день. До того ж смачно. Спав на м'якому ліжку. Сподобалася і військова дисципліна та порядок. От тільки листа не міг написати. Воно, правда, що нікому писати, та ще й був неписьменний. З'ясувалося, не тільки Анатолій Семироз не вміє ні читати, ні писати. Таких назбирався кілька чоловік. Начальство, звісна річ, не могло такого стерпіти: «Як, щоб радянський солдат та був неписьменний? Такого бути не може!» І почали окремих вчити уму-розуму.

З часом Анатолій так опанував науку, що вже й сам вільно у червоному куточку читав газети, журнали, написав коханій дівчині у Запоріжжя першого листа. Словом, все йшло так гарно. Минув рік служби.

Та ось правлячі кола Фінляндії на боці гітлерівської Німеччини розпочали воєнні дії проти СРСР. Розпочалася радянсько-фінська війна. Частину, в якій служив Семироз, відправили на бійню. І знову потяг повіз Анатолія через усю країну, лише з тією різницею, що цього разу прямував не на Схід, а зі Сходу на Захід. Робити було нічого. Солдати співали пісень, вели задушевні розмови. І тут Анатолій звернув увагу на одну особливість. Більшість солдатів – сироти. Їхні батьки або померли, або загинули в громадянській війні, або були розстріляні, як вороги народу. «Це, коли повбивають, – гадкував про себе, – щоб ніхто за нами не плакав і не переживав».

Заки прибули на місце бойових операцій, зима розгулялася не на жарт. Снігу – по коліна, морози під тридцять. А вітри! Схоже, їхні солдатські шинелі голками прошивало наскрізь. Спочатку пройшли невеликий інструктаж, потім видали їм по гвинтівці, поставили на лижі і сказали: «Вперьод, на ворога!» Разом з усіма у бій пішов і Анатолій Семироз. Та йому не вдалося знешкодити жодного ворожого бійця. Уже в перший день фінський снайпер взяв його «на мушку», вистрілів і влучив у самісіньку щелепу. Семироз, закинувши назад руки, впав на сніговий килим. Його, стікаючого кров'ю, підбрали санітари і доставили в медсанбат. Через місяць підлікували й Анатолій знову пішов на фронт. Цього разу Семироз уже намагався бути обачним – снайперські кулі оминали його. Натомість, він вміло розправлявся з ворогом. Через певний час фінська кампанія закінчилася. Семироз разом зі своїми бойовими побратимами збирався демобілізуватися, як раптом фашистська Німеччина навалою посунула на Радянський Союз.

II

Лілія Арцимович разом з двома братиками – Сергієм і Федьком та мамою і татом мешкали у невеличкому білоруському селі Васічі, яке розташувалося серед боліт і лісів. Коли розпочалася війна, батька Лілії Григорія Костянтиновича забрали на фронт. Прохолодного дощового вересневого ранку сорок першого німці увійшли в село. Одразу почали наводити свої порядки. На сільському сході, що відбувся неподалік церкви, обрали старосту, двох молодих дужих хлопців визначили для районної поліції. Зачитали розпорядження Райхсміністра: хто осмілиться вбити німецького солдата, кожний десятий житель села буде розстріляний, а подвір'я – спалене, хто переховуватиме поранених червоноармійців – розстріл або смертна кара через повішення...

Люди були такі нажахані, що коли зі сходу поверталися додому, йшли мовчки, немов води в рот набрали, ніхто ні з ким не перекинувся і словом. Щоправда, німці, оголосивши свої «нові порядки», тут же сіли до розкішного «опеля» та й поїхали. Схоже, разом з собою забрали і всі оті погрози. Люди потроху почали відтавати, як лід по весні.

Однієї зимової ночі, коли мела хурделиця, а в комині жалібно завивав бродяга-вітер, до оселі Арцимовичів, яка, мов грибок, придулилася на галявині, постукали у шибку, вкриту сріблястою памороззю. Перед тим, як відсунути засув, господиня обережно поцікавилася:

– Хто?

– Свої, мамаша. Відчиняйте!

До світлиці зайшли двоє у ватянках з гвинтівками за плечима. У стані їх стягував патронташ.

– Не бійтеся, мамашо, ми партизани, – зблиснув зубами бородань.

– А німців поблизу немає? – запитав худорлявий юнак з червоною стрічкою на шапці.

– Німців немає, – сумно зітхнула мама, – але староста і поліцаї то гірше німців.

– Нічого, ми їм трошки пошепчемо, – додав бородань.

– Я вас прошу: не вбивайте їх, – мама впала на коліна.

Потім підвелася і зі сльозами на очах почала розповідати про все, що говорилося на сільському сході.

– Гаразд, – ми з ними поговоримо в іншому місці.

– Скоро вони до нашого лісу заявляться, – додав інший. – Отоді їм всиплемо.

– Гаразд, діти, сідайте до столу, – сказала мама. – Ви, може, весь день нічого не їли. Уже чим багаті, тим і раді...

На милодих зубах тріщали огірки та капуста. Господиня знайшла десятю яєць, сала, поставила глечик з молоком.

– Мамо, а можна і я піду в партизани? – подав голос Сергійко.

Усі розсміялися, хлопчина надувся і закопивив губу.

– Ти ще маленький, сину, – мама погладила на голівці.

– Хлопчику, звернувся до нього бородань, – ніде і нікому не кажи про нас. Дізнаються вороги та їх прислужники – буде лихо.

– Зрозумів? – Федько кинув серйозний погляд на братика.

– Гаразд, уже пізно. Лягайте радше спати, – наказала мама.

Діти одразу послухалися ньеньку, полягали. Вона підійшла і вкрила їх ковдрою. Сергій і Федько одразу поснули. До столу підійшла Ліля:

– Дядю командир, якщо серйозно, візьміть мене в партизани.

– Тебе? А що ти вмієш робити?

– Я відмінно стріляю. Брала участь у шкільному стрілецькому гуртку ТСОАВІАХІМа. Навіть на районні змагання їздила. Грамоту привезла, – кинула поглядом на стіну.

– Дівчинка діло говорить, – додав худорлявий юнак.

– Як тебе звати? – поцікавився бородань.

– Ліля.

– Дякую тобі, Ліля, за твої високі патріотичні почуття, за любов до рідної Вітчизни і твої прагнення допомогти в скрутну хвилину. Тільки боротися з ворогом можна не лише в лісі. Я бачу: ти дуже зірка і спостережлива. Ось ці риси і потрібні партизанові. Будеш у нас зв'язковою. Якщо у вашому селі з'являться німецькі війська, постарайся дізнатися, куди вони тримають шлях, скільки їх, як і чим вони озброєні. У нас діє система «Ланцюжок». Ти передаєш іншій зв'язковій, а та ще іншій. Ти знатимеш лише свою зв'язкову. Більше тобі нікого не потрібно знати. Зрозуміла?

– Так!

Відтак Лілія стала партизанською зв'язковою. Всю інформацію мала передавати своїй однокласниці – двоюрідній сестрі Мілі. Одного разу вона каталася на лижах і забачила: полем у напрямку села пересувалася валка саней. На них сиділи якісь люди. У Лілії одразу зойкнуло в серці: так це ж каральний загін! І не інакше,

як прямують до лісу, аби вибити партизанів. Дівчина пришвидчила свій біг. Стала на ліжі і чимдуж помчала до Міли, аби передати інформацію. Але тієї, як назло, вдома не було. Що робити? І тоді Лілія, не довго думаючи, сама помчала до лісу. На околиці стояв партизанський вартовий. Він і привів дівчину до командира. Лілія, злегенька заїкаючись, розповіла про все бачене. Той одразу дав наказ готуватися до бою.

– Дозвольте і мені з вами залишитися? – попрохала зв'язкова і, злегка почервонівши, додала: – Я ж була найкращим стрільцем.

– Та де тебе подіти? – мовив командир. – Звичайно, залишайся.

Партизани одразу перерізали шлях колоні, яка йшла у напрямку лісу. Німці і поліцаї, перед цим, певне, добряче хильнули, сиділи в обнімку й горланили пісень. Народні месники спочатку розправилися з бандитами, які відірвалися від колони і йшли далеко попереду. Уже потім обстріляли й тих, які прийшли на підмогу.

Відтак, коли партизани вирушали на бойову операцію, не раз брали з собою і Лілію, яка в загоні стала найкращим снайпером.

III

... Передові частини Червоної Армії визволили білоруське село Орликівку. Невдовзі в розташуванні радянських військ з'явилося двоє – молодий бородатий чоловік і тонка худорлява дівчина з білявими кісками.

На чергуванні стояв Анатолій Семироз. Вони попрохали його дозволити поговорити з командиром полку.

Семироз одразу доповів командирові Борису Ніконову:

– Тут до вас якісь люди прийшли. Кажуть, хочуть поговорити.

Полковник вийшов на подвір'я, забачивши незнайомців, привітався.

– Я командир партизанського загону Василь Лукашевич, – назвався.

Потім він представив свою супутницю Лілію Арцимович. Розповів: дівчина відмінно стріляє, можна сказати, справжнісінький снайпер. І дуже хоче влитися в ряди діючої армії.

– Це ти серйозно? – Борис Ніконов спрямував на дівчину уважний погляд.

– Так точно, товаришу полковник! – відчеканила Лілія.

– О-о-о, – зраділо вигукнув. – Ти, я бачу, добре розбираєшся у званнях.

- Я навчалася у шкільному гуртку ТСОАВІАХІМа.
- І стріляти вмієш?
- Стріляю не гірше снайпера-професіонала.

«Та куди там тобі до професіонала?» – усміхнувся про себе Семироз. – Дівчисько. Ще б ляльками бавитися».

Скептичні усмішки запалили на вустах і рядові бійці, які були мимовільними свідками цієї розмови. Командирів полку полковнику Борису Ніконову було не до сміху. На німецькому боці з'явився снайпер-ас. Серед бійців пішли чутки, що його спеціально викликали з Берліна для знешкодження радянських командирів на цій ділянці фронту. Кожного дня німецький снайпер позбавляв життя трьох-чотирьох офіцерів. А одного разу вислідив і з засади застрелив кращого снайпера. «Гм... Що ж, – розважливо мовив сам про себе полковник, – а, можливо, це сам Бог оглянувся. Справедливість, врешті-решт, повинна восторжествувати.

– Так і бути! – чітко відрубав полковник. – Беремо вас до діючої армії. Завтра вийдете на своє перше бойове завдання. – І вже до Семироза: – Проведіть бійця Арцимович спочатку до речового складу. Нехай там їй видадуть військове обмундирування. Потім у командира роти одержить снайперську гвинтівку.

Наступного дня рано-вранці, коли ще тільки сіріло, Лілія Арцимович відправилася на своє перше бойове завдання. Вона непомітно підповзла і заховалася під підбитим німецьким танком. Минала година, друга. Час, здається, зупинився. Всілякі думки наповнювали голову, та вона їх відганяла, як надокучливих комарів. Всю свою увагу, гостроту погляду зосереджувала на протилежний бік, де будь-якої секунди міг з'явитися німецький снайпер. Сонце з кожною годиною все більше викочувалося на небесну круговидь. Припікало. Під купою розпеченого металу дихати ставало все важче. Та ось низом прошелестів срібний вітерець. Лілія на повні груди вдихнула духмяну свіжість, пропахлу чебрецем і полином. Лише під обід німецький снайпер вийшов на полювання. І хоч він поранив радянського офіцера, проте й видав себе. Цим і скористалася. Коли той злегка підвівся, Лілія миттєво натиснула на гашетку. Снайпер плиском упав на землю.

Командир полку того ж дня усім бійцям представив снайпера Лілію Арцимович. Він щиро подякував, міцно потиснув руку і запевнив: неодмінно представить до нагороди. Згодом до Лілії підійшов Анатолій Семироз. Він розповів, що свого часу на лінії Маннергей-

ма в його щелепу влучив фінський снайпер. Вбивши німця, Лілія цим самим відплатила за нього, за сотні вбитих радянських офіцерів. Семироз міцно пригорнув до себе молодого бійця і поцілував у рожеву щоку. Відтоді вони й подружились – Лілія і Анатолій.

Потім розпочалася нова бойова операція. Дивізію кинули в білоруські болота. Тяжкі бої тривали майже цілий місяць. Згодом наблизилися до річки Німан. І хоч була вона не широка, але повновода і мала сильну течію. Фашисти без бою здаватися не збиралися – по берегах встигли набудувати чимало оборонних споруд. Неподалік переправи один дот особливо косив радянських бійців – його ніяк не могли взяти. Снайпер Лілія Арцимович з двохсот метрів влучним пострілом знешкодила кулеметника.

Форсування Німана командування призначило на ніч. Загасили усі вогні, бійці отримали наказ: не курити! Настала суцільна темрява – хоч око виколи. Здавалося, все провалилося у бездонну яму. Стояла давка, гнітюча тиша. Нерви у всіх напружилися до знемоги. Всі розуміли: можливо, цей бій буде останній у їхньому бойовому житті, проте праглося швидше йти у нього. Та ось настав визначений час. Здається, зробилося ще тихіше. Кожен з бійців відчував биття власного серця.

– Вперьод! – скомандував комбат.

– Вперьод! – пронеслося по флангах.

На плотях, завантажених гарматами, притулилися бійці. Ось один відчалив безшумно, другий, третій... Тільки б непоміченими дістатися протилежного берега. Тільки б дістатись... Та коли плоти, нав'ючені гарматами, опинилися посеред швидкого Німана, фашисти відкрили ураганний вогонь. То була темна непроглядна ніч, а це зробилося видно, немов удень. Зав'язався жорстокий нерівний бій. Німці кинулися у нього з особливою несамовитістю. Над головами бійців вибухали снаряди, пронизливо свистіли міни, десь здалеку татахкав кулемет, осатаніло проносилися автоматні черги. Хтось болісно кричав, благов порятунку, інший матюкався на чім світ стоїть.

– За Родіну! За Сталіна! Туди його в дишло!

Деяким плотам пощастило дістатися берега. У пліт, на якому плів Анатолій Семироз, влучила міна. Частина його рознесло, гармата нахилилася, але якимсь дивом утрималася. Семироза жбурнуло у розбурхану, забарвлену людською кров'ю, темно-синю ріку. Його життя зависло на волосинці від смерті. Допомогли побратими.

Закривавленого виловили в нажаханій річці, санітари доставили до військового шпиталю. Далася взнаки контузія – тиждень пролежав у ліжку, не приходячи до тями. Зрештою, розплющив очі. Першою була думка: «Де я є?». Згодом дійшов певності. Поза, в якій перебував, видалася незручною. Намагався поворухнутися. Але, зробивши найменший порух, його пройняв такий біль, що крикнути не стачило сил. У цю мить до палати влетіла Лілія Арцимович.

– Як ти тут, бідолашний?

З собою до палати вона занесла запах поля, лугових трав. Свою теплу і ніжну руку, яка так вправно тримала снайперську гвинтівку, приклала до чола Семироза:

– А сьогодні голівка у тебе не така гаряча. Може, на поправку піде?

Щось ворухнулося в душі бійця. Значить, він тут не самотній. Значить, він комусь потрібний. Отже, потрібно жити! А для цього треба боротися і перемагати!

Надалі Анатолій і Лілія вже не розлучалися. Проте удвох дійти до Берліна не пощастило. Війна для Лілії закінчилася восени 1944-го – її відправили на батьківщину. Як не просила начальство, як не благала – ні в яку! Перед дорогою нагородили її бойовим орденом Червоного Прапора, потиснули руку і побажали щасливої путі.

Анатолій Семироз разом з бойовими побратимами продовжував іти в наступ на фашистське лігво.

У середині квітня 1945 року наші війська розгорнули наступ на Берлін. 16 квітня о четвертій ранку спалахнули тисячі ліхтарів. Стало світліше, ніж при форсуванні Німана. Одинадцять тисяч гармат різного калібру відкрили одночасний вогонь. Здалося, бійці буцім потрапили до справжнісінького пекла...

27 квітня оточили столицю Німеччини. Але як тільки з боями увійшли в передмістя, отримали наказ відійти південніше міста, аби не випустити з пастки жодного ворога. Радянські льотчики впродовж трьох днів бомбували ліс – у ньому переховувалися фашистські недобиті частини.

... Тяжкі бої розгорнулися першого-другого травня. Ворожі повітряні аси застосовували касетні бомби. З літака вилітав балон, розкривався в повітрі і землю рясно засівали двохсотграмові міни. Там, де вони падали і вибухали, нічого живого не залишалося. Під час одного з таких бомбардувань поранило й Анатолія Семироза. Його силою забирали до військового шпиталю, та він відбивався як тільки міг.

– День Перемоги я не можу зустрічати в чотирьох стінах! – розмахував палицею. – Не за те кров проливав, аби в такий час валятися на лікарняному ліжку.

Медсестра перебинтувала бійця. Накульгуючи на праву ногу, спираючись на палицю, Семироз знову взяв до рук зброю.

І ось, нарешті, вона, Перемога!

IV

«Додому, додому!» – на стиках рейок вистукували колеса. Потяг, завітчаний зелом, летів і летів назустріч пружкому весняному вітру. У переповнених вагонах не стихали жарти, гомін, пісні. У віконцях вагона змигували незнайомі станції і полустанки, на фронтонах яких виднілися чіткі готичні написи. Анатолій Семироз лежав на горішній полиці, підклавши під голову солдатську шинель. Що тільки не спадало на думку? Тяжкі походи, бої, відступи... Це ж треба – від Москви до Берліна пішки дійти! Кому скажи – не повірить. Двічі мав померти. Але не судилося. Перший раз, коли під час бою втратив кулемет. Де не шукали, немає ніде. Його вже вели на розстріл. Анатолій Семироз в ту мить не думав ні про що. Він навіть смерті не боявся. Єдине, за що переживав, що помре від своєї, а не ворожої кулі. Тоді ще не було в нього Лілі, він ні за ким не сумував. І його б також не оплакував ніхто. До того, як всадять йому кулю в потилицю, залишалася хвилина, потім і того менше. Рахунок уже пішов, певне, на секунди. «Хоч би швидше закінчилися мої муки», – гадкував про себе Семироз.

І раптом позаду пролунав голос сержанта Коптілова:

– Товаришу старший лейтенант! Товаришу... – захеканий і чимсь занепокоєний старшина, спотикаючись підбіг до старшого лейтенанта Майорова. – Є кулемет! Знайшовся-таки...

Іншим разом його засипало піском, та ще й деревом привалило. Дивом виявили – з піску стриміла нога в чоботі. Відкопали. Певне, не судилося вмерти. Та хіба тільки двічі. А коли форсували Німан! Контуженого вилунали в річці. Тоді врятувало кохання. Навіть лікарі не приховували подиву.

... Анатолій Семироз з Лілією прибули до його рідного села Авдіївка на Куликівщину. Мальовниче село на лівому березі Десни. Хата залишилася, але в ній уже мешкала зовсім інша родина. Погостювали тиждень, відвідали рідних, сходили на цвинтар, впорядкували могили батька й матері, пом'янули, сіли на попутну полуторку та й поїхали на Чернівці.

Обласний центр, особливо його центральна частина, лежав у руїнах. Робочі руки так були потрібні. Анатолій влаштувався робітником в особливій будівельно-монтажній дільниці № 1 при обласному будівельно-монтажному тресті. Думали так: спочатку, можливо, надають місце в гуртожитку, а вже потім і квартиру виділять. Невзабарі зареєстрували шлюб. Лілія пішла навчатися на курси продавця. Згодом подарувала Анатолієві трьох синів – Івана, Григорія та Михайла. Як і планували, спочатку отримали дво-, а потім і трикімнатну квартиру. Хлопці повиростали, пороз'їжджалися. Старший Іван опинився аж у Запоріжжі, пішов дорогою батька, середульший Григорій за місце проживання обрав мамину Білорусь, а менший Михайлик жив з ними. Батьки дивувалися: і в кого він такий розумний вдався? Все було б добре, якби не один гандж – після двадцяти років захворів на астму. І де вона в лихій години та недуга взялася, один Бог знає?

Якось поїхав у відрядження до Козелецького району. Поїхав туди легковою машиною, а звідтіля привезли в труні. Саме червень бував. Після рясних дощів все ожило, розквітло, пішло в ріст. Легковиком їхали полем, а довкруг конюшина цвіла. Квіту того сила-силенна. А так пахла, що й подих забивало. А вже бджіл на ній – не злічити. Неподалік і колгоспна пасіка стояла. Михайлик сидів на задньому сидінні. Коли їхали узгірком, то все добре було, та ось легковик опинився у розлогій долині. Враз зробилося парко і такий запах від цвіту стояв, що й дихнути було важко. Голова Михайла Семироза одразу впала на бік, він почав хилитися. Виїхали з долини, відчинили дверцята. А він білий-білий, немов з хреста знятий. Розстебнули горішнього ґудзика, давай хустиною перед ним махати, аби свіжого повітря схопив. Та скільки не махали, й не ворухнувся. Доторкнулися пульсу – Михайло Семироз був мертвий.

На старість Лілія й Анатолій залишилися у трикімнатній квартирі. Кликали синів, ті ні в яку: «Ми вже тут отаборилися. І назавжди. Приїжджайте ви до нас». Квартирантів брати не захотіли – тоді клопоту не оберешся. А платити за три кімнати на скромну пенсію не було сенсу. Порадилися і вирішили – трикімнатну продати, а купити двокімнатну. Виручені кошти пригодяться і на ліки, і, не дай Бог, на операцію, і на останню дорогу. Якраз у центральній частині міста вивільнилася двокімнатна квартира в будинку поліпшеного планування. Було дуже зручно – внизу продовольчий магазин, поруч аптека, тролейбусна і автобусна зупинки. Трохи згодом з'ясувалося, неподалік ще один сусід – їдальня. Та з часом вона збанкрутіла і її продали під нічний ресторан «Яблучко». Через місяць після ремон-

ту він гостинно відчинив свої двері. З цього часу і розпочалися муки та страждання жителів похилого віку, які мешкали в довкружніх будинках. Спочатку автівки шинами коліс витоптали клумби з квітами. Потім цілу ніч не давали спокою іномарки, які то приїжджали, то відїжджали – безугаву хурчали мотори, потужні яскраві ліхтарі освітлювали вікна, грюкали дверцята, скрипіли гальма, музику з салонів автівок переривала гучна перелякана сигналізація.

Люди терпіли-терпіли, а коли увірвався терпець – звернулися за допомогою до місцевої влади. Реакції спочатку не було ніякої – ні сірої, ні білої. Згодом згідно з рішенням міськвиконкому ресторану «Яблучко» було заборонено в нічний час приймати відвідувачів. Проте його власники і не збиралися прислухатися до рішень влади – «Яблучко» працювало конспіративно. Анатолій і Лілія на той час уже були в літах – на життєвому годиннику стрілка наближалася до позначки «80». Особливо таке небезпечне сусідство боляче сприймала Лілія. У неї одразу піднімався артеріальний тиск, починало стукати в скронях. Ковтала заспокійливі ліки, вживала пігулки «Аріфон», а коли й це не допомагало, викликали швидку медичну допомогу. Одного разу карета вчасно приїхати не встигла – у бабусі трапився інсульт. Її доставили до неврологічного відділення міської лікарні.

Надалі події набирали таки сміховинного характеру. Власники ресторану подали в суд на міське управління торгівлі, послуг та розвитку підприємництва і їм знову дозволили працювати до ранку. Відчувши безкарність, завсідники, схоже, розперезалися ще більше. Атмосфера у ньому досягла найвищої точки кипіння – її уже не витримували ні люди старшого віку, ні середнього. І знову з колективним листом звернулися до міського голови.

– Закривайте або ми поб'ємо вікна, – категорично заявили десятки жителів, які прийшли до міської ради.

Цього разу до голосу трудящих мас таки прислухалися. Ресторан «Яблучко» закрили. Назавжди. Про це і повідомив Анатолій своїй дружині, коли вже вкотре відвідував її в лікарні. Схоже, спочатку вона не повірила. Невже закрили? Та не може бути такого! Адже у місті все схоплено і куплено товстосумами. Зрештою прийшла певність: чоловік таки каже правду. Знайшли управу і на її кривдників. Уперше за десять днів перебування у неврологічному відділенні, вона підвелася і з апетитом з'їла все, що приніс Анатолій.

– Тепер, бабусю Ліліє, – авторитетно мовив лікар, – справи підуть на поправку.

2000

МИКОЛКА-ПАРТИЗАН

Світлій пам'яті Миколи Юшка

Усі чоловіки, які могли тільки вільно пересуватися і тримати в руках гвинтівки, пішли на фронт. У селі залишилися лише діти, жінки і старики. Німці ще не вступили, але люди поміж собою гомоніли: ось-ось будуть.

– Сину, – мама наказала Миколці, – якщо здалеку забачиш німців, втікай куди очі бачать. Не підходь до них близько, не встрявай у розмови, не насміхайся і не глузуй з них.

– Та я, мамо, і говорити по-їхньому не вмію. У школі німецьку вивчають з п'ятого класу.

– Ось і добре, – мама заспокоїлася. – Будь од гріха подалі. А зараз сходи кропиви наріжеш. Великої – в попінку, а молоденької ось у цей рукавчик, – подала торбинку. – Завтра на обід борщу зварю.

Миколка достеменно знає: найсоковитіша кропива росте докуч гноєсховища. Міститься воно на околиці села. Взимку з кінно-товарних ферм конюхи вивозять гній, а навесні знову вантажать на вози і доставляють на поля. Гарний тоді врожай видається. Сюди і прощує Миколка. З пагорба, який буцім стомився і приліг відпочити, відкривається мальовничий краєвид на річечку Перевід. Старі люди казали: багато років тому вона була широкою і повноводною. А тепер від річечки залишилася вузька, наповнена прозорою холодною водою, канава. Влітку з хлопцями ходив на ту канаву купатися, ловити рибу. По її обидва боки щільним зеленим килимом розляглося болото, вкрите очеретом, лозою та осокою. Влітку селяни ту осоку косять, сушать, складають в коп'яки, а взимку, коли болото змерзне на кістку, саньми перевозять на подвір'я – годують домашню худобу. Осока тоді пахне снігом, морозом і дошкульним вітром.

І справді, докуч гноєсховища кропива росло чималенько. Миколка помітив: на тих стеблах, які цизориком зрізав ще навесні, зеленіли невисокі молоді зелені стебельця. Кропива і справді у їхньому домашньому господарстві була своєрідною паличкою-стукалочкою. Мама розповідала: у тридцять третьому і голод допомогла пережити. За літо насушили два мішки. Потім всю зиму борщ варили. Та й учителька Любов Павлівна не раз говорила, яка, мовляв, кропива корисна, скільки в ній багато вітамінів.

Миколка – невисокий на зріст, проте на ногах стоїть міцненько. Сам чорнявий, обличчя вкрите літньою засмагою, на правій руці видніється пляма – виводив бородавку. Старші хлопці, коли курили, випалювали цигаркою. Зодягнений простенько – піджачок обшмульганий, витертий на ліктях, на ногах коротенькі штанці, з яких давно вже виріс. Дістає з кишені рукавички – кропива вкрита жалкими волосками. Тут її чималенько. І маленька, і велика. Є навіть вища від нього. Дводомні квітки зібрані в колосовидні суцвіття... Зодягає рукавички, починає рвати. Стебла товстенькі, ніби аж темно-сині. Тоді дістає складаний цизорик, починає різати.

Повіяв вітерець. І в його повіі Миколка вловив запах одеколону. Раптом неподалік наслухав чужинську мову. Перестав різати, прислухався. Тиша довкруг. «То мені, мабуть, здалося», – подумав. Але як тільки замахнувся, щоб зрізати стебельце, знову наслухав: розмовляють не по-нашому. Так і є. Певне, німці. Краєчком ока помітив три постаті у сірих мишастого кольору військових одностроях. Один тонкий, високий, схожий на жердку, що висіла у них на печі, другий – трохи нижчий, в окулярах, а третій взагалі низенький, опецькуватий. Той, що був високий на зріст, дістав з коричневого шкіряного планшета, що висів збоку, великий лист паперу, розгорнув. Усі схилилися над ним, почали розглядати. – Певне, географічна карта», – подумав хлопчина. Німці знову заджеркотіли по-своєму. Але серед чужих слів цього разу Миколка наслухав українські слова. Це були географічні назви населених пунктів, які містилися по той бік Переводу – хутори Заблоцький, Червоний, Лукомщина. Миколка подивувався: невже на географічній карті значаться такі населені пункти, в яких кілька десятків хат? Певне, на цій карті є і їхня Крутоярівка. От би й собі до карти заглянути. У їхньому класі на стіні висіла велика географічна карта Радянського Союзу. Там значилися лише столиці та великі міста – Москва, Київ, Мінськ, Челябінськ, Сталінград, Ленінград... Миколка лежав мовчки, ледь дихав. Обличчя пекло, ненароком обжалив кропивою, але боявся і поворухнутися. Якщо, не дай Боже, його виявлять німці, неодмінно розстріляють. Хлопчина пригадав мамині слова: береженого і Бог береже.

Та ось мова почала стихати, а небавом і зовсім розчинилася. «Певне, пішли», – подумав. Обережно підвівся, роздивився. Довкруг не було нікого. Обтрусив штани, закинув попінку на спину і попрощував додому. Ще зоддалеку забачив: біля їхнього подвір'я

стоїть автівка зеленого кольору. І хоч він не дуже в них розбирався, але серцем відчув: не наша. Таких у гаражі їхнього колгоспу не було.

– Сину, – захитала головою мама, – у нас на постій німці зупинилися. Ти ж поведи себе так, як я наказувала, – мовила, а сама сіла в сінях на ослінчику і почала лущити квасолю. Миколка на знак згоди кивнув головою, зайшов до хати. Упізнав одразу: за столом сиділи ті ж самі німці, які з пагорба оглядали місцевість і дивилися географічну карту. Миколка привітався, німці у відповідь нічого не мовили, лише пильно на нього подивилися. Коли проходив мимо, на столі забачив географічну карту. Вона вся була поцяцькована дрібними кружальцями, чорними і червоними та синіми звивистими лініями – ті лінії, певне, означали автомобільні та залізничні шляхи і ріки. Миколка уповільнив крок, кинув погляд на карту – так уже йому було цікаво. Німець поверх окулярів пильно подивився на хлопчину і звів брови на перенісці. Довготелесий підвівся і гаркнув:

– Що тобі тут цікавого?

– Ду іст партизан? Подпольщик? – верескливо вигукнув інший.

Миколка злякався, ноги зрадливо затремтіли. Він хотів було втіти, але черевики буцім прилипли до вичовганої долівки. Мама, яка чистила в сінях квасолю, зачувши лемент, прожогом кинулася до хати:

– Пан, пан! Він малий ще. Він нічого не розуміє. І вже до сина: – Іди звідси і більше на очі їм не потрапляй!

Два роки німці жили у світлиці, а мама з Миколкою тулилися в хатині. Та одного дня вони нервово зібрали свої речі, сіли до машини, похапки зачинили за собою дверцята і поїхали.

– Слава Богу! – мама перехрестилася. – Минуло.

Миколка саме збирався обідати – мама поставила на стіл гарбузову кашу. Раптом до оселі вбіг захеканий і збуджений Дмитрик, який жив по сусідству:

– Там... Там... – показував рукою на болото, – на правому березі Переводу наші німців б'ють.

Миколка, ні про що більше не розпитуючи, гайнув з Дмитриком на пагорб. Туди, де рвав кропиву. Неподалік ріс гінкий ясен. Вони видряпалися на нього. Спочатку Дмитрик, потім Миколка. Побачили незвичайну картину. Дійсно, на пагорбі йшов бій. Дмитрик дістав з кишені батьків бінокль.

– Давай! Давай! – закричав щосили. – О, вже один танк горить, – подав Миколці бінокль.

Хлопчаина приклав до очей:
– Бий його, гада, бий! – закричав щосили.
Глухі постріли долинали з гармати.
– Ура! – вигукнув Миколка. – І другий танк горить.
– Бінокль! Ану, дай мені бінокль! – вигукнув Дмитрик.
Башта німецького «тигра» була охоплена червоно-білим полум'ям.
– Ура! Наші перемогли! – щосили закричали хлоп'ята.
«Це, напевне, ті німці, які були у нас на постої», – подумав Миколка.
Ще деякий час хлопці із захопленням спостерігали за боєм. Та ось полум'я згасло, настала тиша. По дорозі додому Миколка розповів Дмитрику, як німці кричали на нього, коли він розглядав на столі географічну карту.
– Партизан! Подпольщик! – вигукували. – А може, ми з тобою і є партизани! – мовив Миколка і поклав руку на плече друга.

1960

АБИ ОСТАННЯ БІДА НЕ БУЛА ЗГІРША ПЕРШОЇ

Єфросинія відірвала аркушик з настінного календаря і поклала на віконце, на якому стояли горщики з квітами. Що написано на протилежному боці, прочитає на дозвіллі. Так вона завше робить. На схудлому календарі виднілася дата: «17 вересня, 1941 рік». За релігійним календарем наші предки цього дня вшановували свято ікони Божої Матері «Неопалима купина». Така ікона висіла і в оселі Єфросинії. Вона передалася їй у спадок від покійної бабусі. Та не раз казала: «Ікона захищає хату від вогню. Пильнуй, аби завжди висіла у твоїй оселі».

... Відлетіли у теплий вирій птахи, помахом широких крил змахнули гуси. Роботи на обійсті поменшало. Та Єфросинія не сиділа без діла – кожного дня знаходила собі роботу. Сьогодні намічала качани ламати. Кукурудза на городі он яка вибехалася. Нічого, хлопці в неї, мов орли. Допоможуть. Вийшла на подвір'я. На споріші виднівся сивий морозець, водичка у сковороді для курей також зашерхла. «Що ж, – міркувала сама про себе, – осінь йде до зими».

Раптом десь щось загуркотіло. Спочатку подумала, що грім. Це гарна ознака. Грім у вересні – на теплу осінь. Раптом так загриміло і загуркотіло, з переляку аж присіла. Артилерійська канонада з

кожною хвилиною все відчутніше давала про себе знати. До хати влетіла, немов ошпарена:

– Дітки, прокидайтеся! Надворі таке готить, ще, може, й хату спалить. Хутчіш ходімте до окопу. Там пересидимо, поки перемезениться.

Менший Михайлик і старший Василько швиденько підвелися, почали зодягатися. Накинули сорочки, та ноги з переляку ніяк не хотіли потрапляти до колоші. Спочатку не втримався Василько на одній нозі, впав на бік, а згодом – і Михайлик.

– Зодягайтеся тепліше! – наказувала мама. – Надворі – мороз.

Коли відчиняли двері, так заgrimіло і щось так яскраво блиснуло, що мама аж перехрестилася на ікону. Взявши дітей за рученята, побігла у напрямку вишневого садочка – тут тато, перед тим, як іти на фронт, обладнав окоп. На слід мама наслала соломи – було тепло і затишно. За кожним ударом канонади прихилилася до грудей Михайлика і Василька, буцім у такий спосіб намагалася їх захистити. Сиділи мовчки. Коли наставала тиша, кожен з них чув биття власного серця. Так тривало десь з півгодини. Та ось нарешті канонада вщухла. По драбині мама дісталася поверхні. Перше, що помітила, на подвір'ї мирно ходили кури, щипали травичку. Десь від сусідів доносилися голоси. Праворуч виднілася оселя – ціла і непошкоджена. «Ну й слава Богу, – подумала і додала: – здається, Бог милував. Дітки, вилазьте».

Коли вибралися, помітили: десь далеко-далеко у блакитну вересневу синь круто здіймалися два стовпи чорного диму.

Поки діти допомагали по домашньому господарству – накришили поросяті ботвини, насипали зерна курям, витягли і налили у сковорідку водички, занесли до хати хмизу, мама приготувала сніданок. Зварила свіжого супу, накришила миску червонобоких помідорів, налила парного молока.

– Що ж, дітки, війна війною, а снідати треба, – мовила.

Усі дружно всілися за столом. Раптом Михайлик визирнув у віконце:

– Подивіться, лишень, якісь чужі дядьки йдуть.

– То ж німці! – вигукнула мама. – Сидіть собі тихенько, вони вас не займуть.

Справді, вулицею йшли німецькі солдати. Ось троє відокремилися й попрямували до їхньої хати. Усі враз принишкли. Спочатку скрипнули сінешні двері, потім жалібно вискнули хатні. До світлиці

зайшло троє. Всі вони, як на підбір, були рославі, худі, з довгими, мов жердини, руками.

– Гутен таг! – мовив той, що зайшов першим. Худорляве з ямочками на щоках обличчя було вкрите чорними дрібними вуграми.

Василько в школі уже вивчав німецьку мову, одразу зрозумів про що йдеться, і хуленько підвівся:

– Гутен таг.

– Во іст хазяїн?

Хлопчина коротким поглядом показав на маму:

– Ось вам хазяйка.

– Матка, зі воллен ессен. Млеко унд яйка!

Василько перекладав мамі, мовляв, вони хочуть їсти і просять молока та яєць. Мама потупцяла до хижі і небавом принесла полив'яну миску з яйцями та глечик молока.

– Данке!

Один з них дістав хлібину і почав різати. Інший вийняв з нагрудної кишені плесковату пляшечку, дістав три маленькі чарочки й почав розливати шнапс. Був він світло-зеленого кольору. Чужинці підняли чарки, щось заджеркотіли, голосно засміялися й випили. Закусивши яйцями, молоко пили по черзі прямо з глечика. Коли пляшечка спорожніла, враз повеселіли, неголені обличчя порожевіли. Рудий довготелесий німець дістав губну гармошку й почав награвати. До хати влетіла чужа незрозуміла мелодія. Але і мама, й діти одразу вловили її ліричний настрій і заслухалися. Інші двоє стиха підспівували. А співали вони про молодого німецького солдата, який пішов на війну, а в Тюрингії залишилася його кохана дівчина.

Розчинилася пісня, під стелею зависли останні акорди. Німці деякий час сиділи мовчки, певно, кожен із них думав про щось своє, потаємне. Можливо, згадували свій рідний дім, батька і матір, діток, яких залишили. Та ось рудоволосий із записинами на скронях вирлатими очима почав прясти по снітах. Під взовими й вишиваними рушниками у простеньких, зроблених сільським теслярем дядьком Тихоном рамках, висіли фотокартки. Він тицяв на портрети своїм шкарубким пальцем і щось голосно говорив. Василько нічого не міг зрозуміти. Німці його уважно слухали і, закинувши за шиї голови, сміялися. Раптом він опустил погляд на похвальні грамоти, які Василько отримав у четвертому, п'ятому і шостому класах. Обличчя хлопчини пополотніло. Обіч написів «Похвальна грамота», з одного боку виднівся портрет Леніна, а з іншого – Сталіна. Як зреагує

німець? Василько тільки про це подумав, як рудоволосий зашкварчав, немов сало на сковорідці:

– Сталін капут! Зі їст большевік, партізанен!

Вискочив з-за столу й накинувся на маму з кулаками. Вона намагалася захиститися долонями. Та ось підхопилися двоє інших і почали по чім попало бити маму кованими чобітьми. Мама стиснулася, увібрала в плечі голову, нараз зробилася маленькою-маленькою, мов пташечка. Зрештою, їй вдалося заховатися за кушетку. Фріці витягли її звідтіля і, здається, почали бити з ще більшим осатанінням. У хаті зчинилася така буча, що й на подвір'ї було чути. У цей час вулицею, закривши руки за спину, неквапом прошкував німецький офіцер у супроводі охоронця. Зачувши крик, зайшли до хати. Офіцер був білявий, голубоокий, зі шрамом на правій чисто виголеній щоці і залізним хрестом на грудях. Від нього пахло заморськими парфумами. Побачивши бійку, офіцер голосно закричав:

– Вас зі арбайт? Цюрюк!

Німці одразу припинили бити нещасну, виструнчилися й нараз зробилися такими, немов ягнята. Вони лагідно попрохали офіцера підійти до столу й подивитися на стіну, на якій висіли похвальні грамоти. При цьому делікатно пояснили: дивіться, мовляв, це – сім'я більшовика. І Сталін у них в пошані.

Німецький офіцер насунив брови, пригнув голову і почав читати грамоти. Усі – і мама, і діти – були приємно вражені: читав чистою українською мовою. Настала тиша. Мама й Василько з Михайликом заціпеніли. Цієї миті вирішувалася їхня доля. Який вердикт винесе їм пан офіцер? Можливо, він накаже й далі бити. А може, й того гірше – їх виведуть за хлів і там розстріляють. Чого доброго, а патронів на їх стачить. Та ось пан офіцер уважно перечитав Похвальні грамоти, усміхнувся про себе. Відлягло й на серці мами.

– Хто це з вас так гарно вчився? Ти? – кинув погляд на Василька.

– Я, – крізь сльози мовив хлопчина.

– А де твій батько? На фронті?

– Так, – цього разу вже відповіла мама, – місяць тому, як забрали.

– Він більшовик?

– Ні, – мама похитала головою. – Він – колгоспний коваль. У кузні кував плуги та борони. То лише більшовики ходили в начальниках і важкого нічого не робили.

– Швайне! – пан офіцер різко повернувся до своїх. – Ніколи не

розберуться, а потім ні за що б'ють. Бабські вояки! Вони в мене ще своє одержать.

Солдатів мов корова язиком злизала.

– Ви вже, мамашо, великодушно звиняйте. Війна є війна, – офіцер зняв з гвіздочка полотняний рушник, витер кров на маминих вустах, подав кухоль з водою.

Збирався виходити, аж мама й каже:

– Пане офіцер, спасибі вам за те, що захистили мене й моїх дітей. Дай вам, Боже, повернутися додому живим і здоровим. Просимо: дайте якийсь папірець, аби ваші люди нас не чіпали.

– О, папірець! Це можна, – офіцер дістав із нагрудної кишені блокнот, на обкладинці якого був золотом тиснутий орел.

– Ваше прізвище, ім'я та по батькові?

– Анікейчик Євфросинія Максимівна.

Пан офіцер щось написав по-німецьки, вирвав аркуш з блокнота й подав мамі:

– Візьміть. Коли у вас виникнуть непорозуміння з німецькими властями, пред'явите їм. Наші солдати вас ніколи не займуть. А за цей прикрий випадок я їм ще всиплю.

– Що ж, діти, і серед німців є порядні люди, – радо обізвалася мама, як тільки за офіцером зачинилися двері. – Видно, не фашист.

Надалі, скільки й не перебували німці в Березні, той папірець не раз виручав родину. Як тільки гітлерівські головорізи заявлялись на подвір'я, мама щоразу показувала його, і їх не чіпали.

Та після тяжких кованих чобіт мамине життя згасало, мов короткий зимовий день. Спочатку почала боліти голова, потім – ноги, зрештою пекло у грудях – кашляла кров'ю.

– Будь неладні ті Похвальні грамоти, – не раз говорив про себе Василько. – І навіщо я гарно вчився? Краще був би двієчником.

Тринадцятого березня 1944 року мамі не стало. Зійшлися суєди, помили, зодягли. Дядько Тихін у теслярні змайстрував домовину – дошки на горіщі лежали. Коли спускали в яму, Василькові праглося й самому туди стрибнути – втримала за рукав куфайки тітка Оришка. Пом'янули та на цьому й розійшлися. Василько з Михайликом залишилися одні-однісінькі. Топили грубку, варили картоплю в мундирах, кип'ятили чай. А потім виходили за ворота, дашком прикладали до чола натруджені маленькі долоні. Поки не з'являлася різь в очах, вдивлялися у засинену даль – виглядали батька з фронту.

Зимового дня 1955 року, коли на підвір'ї не було особливо чого робити, Василь Анікейчик зі шкільного зошита в клітинку вирвав посередині два аркуші, підсунув ближче чорнильницю, дістав ручку й почав описувати ті трагічні події сорок першого. Все це вирішив надіслати до московської центральної газети «Правда». В окремому аркуші на ім'я редактора уклінно просив передати цього листа до посольства Німецької Демократичної Республіки з проханням опублікувати в німецьких газетах. І, якщо доля зберегла життя офіцерові й він прочитає ці рядки, нехай знає: в Радянській Україні пам'ятають його доброту. Саме завдяки офіцерові родину Анікейчиків більше не чіпали, за що вона йому дуже і дуже вдячна.

– Ну що ти оце півдня все пишеш і пишеш? – дружина злегка сварила чоловіка. – Я тебе п'ятий раз питаю: – Будемо обідати?

– Будемо, будемо! – весело відгукнувся Василь Родіонович. – Насипай борщу. Я також зголоднів, – поклав листа до конверта, заклеїв і зі зворотнього боку зазначив адресу: Москва, редакція газети «Правда». Пообідав, поклав конверт до кишені і пішов на пошту. З того часу мало не кожного дня чекав на відповідь. Та її все не було. А через місяць весняні клопоти так закрутили чоловіка, що про лист і зовсім забувся. Пригадав тільки тоді, коли листоноша одного квітневого вечора разом з газетами подала конверт:

– Родіоновичу, вам із самої Москви пишуть.

Квапливо зайшов до оселі, засвітив лампу, тремтячими руками надрізав з правого боку конверт. На блакитну церату випав невеличкий білосніжний аркуш. Почав читати:

«Уважаемый тов. Аникейчик!

Ваше письмо мы получили, но выполнить просьбу не можем по известным на то причинам. В дальнейшем рекомендуем Вам таких благодарственных писем больше не писать, чтоб последняя беда не была хуже первой.

С уважением заведующая отделом писем и информации Яковлева.»

Внизу стояв розмашистий підпис, виведений жіночою рукою.

– М-да, певне, доброї душі людина, – подумав Василь Родіонович. – І справді, чого доброго, щось і мені можуть пришити. Скажуть, буцім в роки фашистської окупації спілкувався з німцями, підтримував їхню політику чи ще щось вигадують. У КДБ по голівці за це не поглядять. Це вже точно...

Дружина ніби вгадала думки чоловіка:

– Бач, я мовби душею відчувала. Все питала: що ото пишеш? А ти робив розумний вигляд і віднікувався. Дивися мені, щоб надалі більше й ручки до рук не брав – бо допишешся.

2010

Я ГРАВ НА ВАШОМУ ВЕСІЛЛІ

Світлій пам'яті Василя Дмитренка.

Хатні дубові двері відчинилися похіпко, до світлиці низом югнули сиві кужелі морозу. Мама, яка саме топила піч, подумала, що йде сусід Нестор Гаврилович і збиралася крикнути, аби хутчіше зачиняв двері й не напускав холоду – на нетопленій печі сидить двоє маленьких дітей. Та повернувшись, забачила непроханих чужинців. Від переляку аж скрикнула.

– Матка, у тебе на квартир будет жїть драй зольдат, – німецький офіцер загнув три продовгасті пальці.

– Та нехай живуть. Мені то що, – байдуже стелула плечима.

Поріг переступили три чужинці – у чоботях, шинелях, якихось дивних кашкетах. У кутку, де на табуретці стояло відро з водою, поставили зброю. Роздяглися. Від них тхнуло міцним чоловічим духом, запахом непраного одягу. Непроханці повсідалися на широкій дерев'яній лаві і почали безугаву щось чухати: то руки, то ноги, то стрижені під польку, руді голови.

– Мало у нас своїх бліх, так ще й чужих добавиться, – стиха про себе мовила мама.

Згодом вона дійшла думки: німці по-нашому не розуміють ні бельмеса – при них можна говорити про що завгодно. Невзабарі вона запросила їх до сніданку – на стіл поставила солоних огірків, картоплі в мундирах – свиням варили і їм відклала. Трохи згодом староста села розпорядився: німцям, які стоять на постой, видавати молоко, сало, мед – децю й дітям перепадало.

– О-о-о. Зер гут! Ессен, – довгов'язий німець від задоволення потер долонями, і дістав з ранця невеличку пляшечку.

Розлили по чарочках. Піднесли й мамі мензурку.

– Ой, ні-ні-ні, – замахала руками. – Я не п'ю. У мене дітки маленькі, – кинула поглядом на піч.

– «Ні-ні-ні», – передражнив гостроносий німець і всі зареготали.

Після чарки почали вплітати картоплю з капустою.

Коли тарілки спорожніли, кінчиками хустин витерли вуста. Білявий німець дістав з кишені губну гармонійку і почав цигикати. Інші спочатку слухали, а потім голосно підспівували.

Молодший Альошка сидів і незмигнуто слухав, а старший Василько взяв до рук батькову гармонію «Грамматика», розтягнув міхи схилив голову на правий бік, як дорослий гармоніст, і стиха почав награвати. Німці то грали, а це перестали і почали прислухатися. Василько широко розтягнув міхи і заспівав:

*Расцветали яблони и груши,
Поплыли туманы над рекой.*

– Найн, кіндер, найн, – гостроносий німець замахав обома руками, так ніби відмахувався від комарів.

Василько затих, так пильно на них подивився, потім знову розтягнув міхи гармонії і на весь голос заспівав:

Выходила на берег Катюша...

Рудий довгов'язий німець різко підхопився, мов яструб, підлетів до хлопчини і худими довгими пальцями стулив міхи:

– Я тібя сказаль: прекраті!

Василько, може б, і не послухався, та тут враз підбігла мати. У її затуманених від сліз очах стільки було суму і тривоги, що Василько й сам відклав гармонію.

Після того, як мама витопила і затулила піч, німці дістали з підпиччя жаровню, в якій сушилися груші на узвар. Поставили посеред хати, наносили дров з хліва і розвели багаття. Що вони мали робити далі, ніхто не знав, ні мама, ні діти. Та ось пороздзягалися, навіть покидали з себе спідню білизну і на багатті почали смажити воші. При цьому, мов діти, про щось весело говорили, жестикулювали і дзвінко сміялися.

Німці в оселі квартирували недовго. Днів через десять поснідали, зодяглися і заявили:

– Матка, данке шьон! Ми пашьол вперьод. Пах-пах. Ауфвідерзейн!

– Ауфвідерзейн! – кинула на прощання мама, а як за останнім солдатом зачинилися двері, мовила про себе: – Ідіть і щоб вашої ноги тут більше не було!

Мамині слова, на щастя, виявилися пророчими. Більше німчура до хати не заявлялася.

Минуло три роки. Одного разу мама до світлиці не увійшла, а влетіла:

– Синочки мої! Тато з фронту йде. Біжіть зустрічати!

Альошка і Василько прожогом кинулися на підвір'я. Та в дверях вони зіткнулися і обоє попадали. Мама не могла стриматися од смі-

ху. Та ось старшенький, певно, щось пригадав, хутенко повернувся до світлиці, взяв з лави батькову гармонію і побіг на вулицю. Діти всілися під двором на колоді, старшенький розтягнув міхи.

– Ох, які ви в мене славні! – батько не приховував радощів, по черзі підкидав угору синів. – А хто тебе навчив на гармонії грати?

– А ніхто мене й не вчив. Я сам навчився.

– Молодчина! – батько ніжно погладив по темно-русявій голівці. – Ти не цигикаєш, як інші, а граєш, мов справжній гармоніст, розв'язав мішок і простягнув синам по шоколадці.

З часом Василько так віртуозно почав грати на гармонії, що його люди запрошували то на весілля, то на іменини, то на хрестини. Винагорода була різна – хто відро груш дасть, хто яблук, хто пиріжками пригостить, а хто й хлібиною наділить.

Цього разу хлопчину покликали грати на весіллі до сусіда. Нестор Гаврилович одружував сина Купріяна, який нещодавно повернувся з війни. Син був смаглявий, рожевощокій, над прямим носом зависали широкі чорні дугоподібні брови, на лівій щоці вузеньким рубчиком виднівся шрам – поранило на війні. Сам був рославий і аби його краще роздивитися, Василько задирав голову. У дружини брав сільську красуню Віру – завідувала продовольчим магазином. Мама звала доньку Вірою, а батько на іноземний манер – Веронікою. Від нього так і пішло. У Решетилівці її ніхто не називав інакше, як Вероніка. Дівчина не ображалася, навпаки, гордилася і ще вище задирала кирпу. На весіллі вона була зодягнена по весільному – мамин корсет, чорна спідниця, сніжна блузка з вибіленого полотна з вишиваними в хрещик ягодами вишні та калини. На голові полум'янів барвистий вінок з червоними, блакитними, зеленими стрічками, що звисали долу.

Василько так майстерно грав, що свайбові ледь встигали танцювати, а під вечір вони стомилися, і вже не танцювали, а більше топталися по ногах. Одна тілиста молодиця, поважно погойдуючи персами, вихиляючи сідницями, співала частівки:

*Я чистила бурячки,
Обрізала гичку,
А за те мені колгосп
Подарував телічку.*

Утворилася маленька перерва – чоловіки пішли на вулицю покурити, жінки сиділи за столами на ослонах, жваво між собою перемовлялися. Гармоніст не курих, також сидів поряд з жінками. У

хаті стояв гул, немов у вулику. Наречений щось шепнув своїй нареченій, вона злегенька почервоніла, але покійно підвелася і пішла до спальні, щільно причинивши за собою двері. Що вже вони там робили, Василько, звісна річ, не знав, проте здогадувався.

– Ну як? – поцікавився боярин, коли Купріян з Веронікою вишли зі спальні.

Наречена йшла, нахиливши голову, обдивлялася довкіл, обсмикуючи рясну зім'яту спідницю.

– Та як, – мовив у відповідь Купріян. – Як увійшов, спалахнула, немов сірник.

Обоє голосно розсміялися. Василько вдав, що не почув і почав стиха награвати...

В оплату хлопчині виділили велику торбинку крупчатки. Такого подарунка він не отримував ніде. Рід у них був чималенький. У батька – три брати, в матері – три сестри. Батько склянкою ту крупчатку поділив на три частини. Довгенько їли млинці, налисники з сиром.

Роки покотилися, немов колеса немащеного воза. На шляху Олексія і Василька було все – і голодні студентські дні, і недоспані ночі, і підробіток на залізниці – розвантажували вагони. Та все ж вони виросли чесними, порядними людьми. Здобули вищу освіту, поодружувалися, отримали квартири, народили дітей. Олексій мешкав у Києві, а Василь опинився аж у далекому від Полтавщини Чернігові. Проте батьків не відцуралися. Кожного року на першотравневі свята прибували на свою маленьку батьківщину, аби батькам допомогти посадити город. Тут вони буцім вдруге народжувалися: дихали цілющим свіжим повітрям, з дна криниці черпали живильну воду, набиралися сил. Коли виїжджали з дому, здавалося, природа ще тільки-но оживає, а тут, у південному краї, вона вже буяла по-справжньому. Ранок був по вінця залитий морем сонячного саява. Дерева стояли зодягнені в зелені шати. Яблуні цвіли так рясно, немовби їх хто обсипав борошном. А головне – все докучало дзвеніло, співало, витьохувало. З берега, колись ще до війни на верхів'ї дерева батько приладнав колесо з воза, доносився лелечий клекіт. Долинали милозвучні пісні лісових жайворонків. У майстерності співу немов змагалися з ними дрозди і зяблики, під стріхою хати весело цвірінкали непосидючі горобці.

У садочку, обнесеному тином з верболозу, стояли вулики. З льотків одна за одною виповзали бджоли, змахували крильцями і

летіли в розвідку у пошуках цвіту. Інші, завантажившись нектаром чи пилком, уже поверталися до вулика, роздавали здобич молодим бджолам, а ті розносили її по медових комірках. Справжня ідилія... Брати, помилувавшись трохи, пішли на город. Їх вразило те, що цього разу вони приїхали даремно – садити, певне, не доведеться. Город був не те, що неораний, сама земля була волога, а у виїмках стояла вода.

– Рано цього року ви, дітки, приїхали, – на очах мами зблиснули сльози. – Город не вдасться засадити. Будемо уже самі мучитися, як оте лихо нам сусід наробив.

– У кінці города нашого сусіда Купріяна Нестеровича був рівчак, – ситуацію прояснив батько. – Кожного року, коли танув сніг, вода бігла у рівчак, а там через береги прямувала до річечки. Восени минулого року Купріян Нестерович засипав рівчак, – продовжив собі город. Відтепер талим водам стало діватися просто нікуди. Вони пішли на наш город – тут, виявилось, трохи нижче. Та вода залила не тільки город, вона проникла до погребя. Добре, що напередодні повені ми з матір'ю встигли на посадку картоплю витягти. Дісталася вона і хати. Правда, зупинилася в снігах. Там я таку кладочку зробив аби ноги не мочити – на дві цеглини дошку поклав.

Тут саме час сказати: Купріян Нестерович працював на посаді першого секретаря райкому партії. У своїй Решетилівці він був цар і Бог. Вважав: йому дозволено все.

Після свят Олексій одразу поїхав до Києва на роботу, а Василь, маючи в запасі кілька днів, пішов на прийом до свого сусіда Купріяна Нестеровича, мав розповісти йому про все, що було на душі. Дві години просидів у приймальні – як з'ясувалося, сьогодні у першого був неприйомний день. Зрештою, той змилювався і запросив до кабінету.

Це була велика і простора кімната на другому поверсі. З неї відкривався мальовничий краєвид на центральну частину селища – Будинок культури, школа, магазини. Василь окинув поглядом кабінет. Праворуч, біля стіни стояли шафи, забиті темно-синіми фоліантами, на обкладинках яких золотом були тиснуті імена класиків марксизму-ленінізму. З протилежного боку, за продовгагим столом, під портретом Генерального секретаря ЦК партії, надутий, мов індик, сидів батьків сусід – Купріян Нестерович. Василь пройшов широкою ворсистою червоною доріжкою, присів на стілець, що стояв обіч.

– Слухаю вас, – мовив перший і своїм поглядом, ніби свердликом, наскрізь пронизав Василя. Йому зробилося ніяково, спершу ніби розгубився, зрештою оволодів ситуацією.

– Я вас уважно слухаю, – перебираючи в руках гранчастий олівець, вдруге мовив Купріян Нестерович.

Прибулець виклав суть своєї скарги.

– А що я можу вдіяти? – перший здвигнув широкими генеральськими плечима. – Бульдозер справді винаймав я. Тракториста прохав одне, а він зробив інше...

– А робити багато й не потрібно, – вхопившись за останню фразу, чітко і лаконічно мовив у відповідь відвідувач. – Скажіть тому трактористові, нехай він вручну лопатою прокопає джерельце, аби вода збігала донизу. До речі, ви мене не пам'ятаєте? Я також ваш сусід – Василь Максимович. Коли після війни ви одружувалися, я ще був підлітком і грав на вашому весіллі. – Василь усміхнувся, пригадав, як той з нареченою кохався у спальні. Але цього Купріяну Нестеровичу, звісна річ, він не сказав.

2000

НАДЬКА

Світлій пам'яті Григора Тютюнника

Зима... З широкого вигона, обіч якого, немов вартові, притулилися криті соломою, обмазані глиною хати. Дикий, оскаженілий, простуджений вітер то вужем плазує по пониззю, то стовбула становиться, то шарпає оголені гілки на деревах. На своїх діткливих оголених плечах несе білосніжну хурделигу. Повертаюся боком, аби не так з навітряного боку било в обличчя. Ноги, взуті в шиті валлянки і чорні чуні, грузнуть у м'який пухкий сніг. Сіпаюся то вперед, то назад і звалююся у снігову кучугуру, яка позагострювала свої козирки. «Нічого, – втішаю сам себе, – не сьогодні-завтра снігова веремія побіжить на болота, а там, за бугри і пагорби, розчиниться у часі і просторі. А ми з хлопцями у снігових заметах ходи прочистимо і вузькими довгими коридорами один до одного ходитимемо в гостину». Іду боком. Бачу: тітка Наталка, запнувшись товстою картатою шаллю, з-під якої тільки ніс стирчить, тягає воду.

– Куди це ти, синку, вирядився? Невже не бачиш, яка куревійниця піднялася? Аж світу білого не видно.

– Та я недалечко, – кажу, – до тітки Федори.

– А-а-а, – бере відро з водою і, долаючи снігові замети, чалапає додому.

Торигаю за клямку сінешніх дверей. Тітка Федора допомагає відчинити.

– А, це ти, – мовить дещо розчаровано. – Ну заходь, раз прийшов. Думаю, хто воно добивається.

Переступаю старий, потрісканий, розсохлий поріг. На столі стоїть невелика каштанового кольору коробочка – радіоприймач. Вмощую на твердій пофарбовані у зелений колір лаві. У сільських хатах звичайна лава, зроблена з гарної деревини, правила і за стільці, і за крісла, і за дивани. На ній сиділи гості за святковим столом, лежав і покійник у труні, перед тим, як піти у далекі світи. З радіоприймача то все пісні линули, а це так почали танцювати, буцім за стіною гупають.

– Як ото вони поміщаються у такому маленькому ящиківі? – запитую на повному серйозі.

Тітка Федора регоче на всю світлицю.

– Ох, який ти ще нерозумний. Гаразд, роздягайся і лізь на піч. Скоро Надька з Яблунівки прийде.

Аби не нудьгував, тітка Федора подає Надьчин зошит, кольоро-ві олівці. Починаю щось малювати. Малюю і буркочу собі під нас. Тітка про щось мене запитує, слухає, поправляє. І злегенька насміхається. Живе вона сама. Чоловік у райцентрі працює, там і квартирує, дочка також в райцентрі навчається у десятому класі. Кожного дня її нудьга гризе, ось і запрошує до себе, аби розважитися та покепкувати. А мені яке до неї діло – нехай кепкує. Минає година, друга. Надьки все немає. Тітка Федора засвічує лампу, ставить на комінчик. Бліде світло заливає світлицю, сірий вечір одразу по кутках зависає химерними тінями. Та ось дзеленькає клямка, виськають на завісах хатні двері. На порозі постає Надька. Середнього зросту, з-під хустини русяве волосся вибивається. Сама жвава, енергійна, щоки аж пашать, такі червоні.

– Надька, Надька прийшла! – зраділо вигукую я.

– О-о-о, а ти чого тут? – кидає незадоволений позирк на піч. – Мамо, ну навіщо ви ще й на піч запросили? Я так замерзла. Думаю, прийду додому, залізу на піч, відігріюся та хоч трохи засну.

Я починаю злазити.

– Та ладно вже, – змінює гнів на милість. – Лежи, раз прийшов.

Надька вечеряє. Довго обсмоктує курячу кісточку з борщу, сма-

кує налисниками з парним молоком. Якусь хвилинку розмовляє з матір'ю, повідує про новини. Мовляв, сказав директор школи, аби за навчання заплатили.

– Заплатимо, не переживай, – заспокоює мати. – Я на цім тижні в кооперацію відро яєць здала. Гроші є.

– Та може, батька побачу, то скажу, – мовить Надька.

– Де ти його побачиш, як він увесь час у роз'їздах?

– Біля чайної. Там шофери кожного вечора заїжджають пиво пити.

– Наш батько не з таких. Він жодної копійки своєї не проп'є.

Повечерявши, Надька збирається на піч. Проганяє kota, що вилягся посередині:

– Ану, геть звідси! Йди он мишей ловити, – і вже до тітки Федори:

– Мамо, впустить його на ніч до хліва.

Розмовляє зі мною поблажливим тоном:

– Показуй мені, що ти тут намалював.

Роздивляється. Потім:

– Пхі! Чорт зна й що. Тільки папір переводиш.

– А тут я ще недомалював. Треба жовтизни додати, – кажу і беру до рук олівця.

– Скажи, якого він кольору?

– Жовтого.

– Та ні, це – оранжевого, – розкотисто самовдоволено сміється.

– Це ти, мабуть, отой... Як це його? Даль...

– Дальтоник, – Надьці на допомогу приходить мати.

Вона знову сміється. Почуваю себе ніяково. Мені здається, я тут зайвий.

– Піду додому, – кажу і спускаюся з печі.

– Йди вже, йди, – додає тітка Федора, – то було видно, а це враз стемніло. Удома шукатимуть.

Через тиждень, а це була неділя, я знову побрів до тітки. Надька саме збиралася йти до сільського клубу в кіно. У п'ятдесятих кінопересувку возили від села до села. Великою популярністю користувався індійський фільм «Тарзан». Набиваюся Надьці в супутники, мовляв, і я з тобою. Вона ні в яку. Зрештою, набридаю і вона не витримує:

– Ходімо вже.

У клубі люду сила-силенна. Я маленький, підводжу голову, аби їх краще роздивитися. Заходимо до залу, вмощуємося на холод-

них дерев'яних лавах. Поволі гасне світло. На якусь мить настає суцільна темрява. Та ось її прорізав пучок яскраво-мерехтливого світла і на білому шматкові полотна з'явилися дерева, птахи, звірі. Спочатку дивлюся незмигну, потім очі злипаються, починаю спати. «Ну, чого я дурний пішов?» – картаю сам себе.

– Ти спиш, чи що? – гримнула Надька. – Дивися мені на екран. А то більше не візьму.

– Нащо ти його тягла? – мовить поряд якийсь парубійко.

– Та чи я його брала! Сам причепився, немов короста.

Майже весь фільм проспав. Дивився тоді, як на мене гримала Надька. Запам'яталися якісь звірі, мавпи, ліани. Додому поверталися вже затемно. Куревійниця на той час стихла, по свіжому мокрому снігу йти було важко і я ледь приплентався.

Влітку Надька була вдома, на шкільних канікулах. До неї приходив мій сусід Грицько, який мешкав з протилежного боку. Коли за собою зачиняв сінешні двері, неодмінно брязкав металевий засув. Кілька разів я намагався їх відчинити, проте безуспішно. Минав якийсь час, двері відчинялися, першою прожогом вибігала Надька і стрімголов летіла у напрямку вбиральні. За нею чинно, з гордо піднятою, немов гусак, головою, стиха щось наспівуючи, виходив Грицько. Моя баба щоразу дивувалася:

– Чого воно, як тільки Грицько вийде од Надьки, так вона одразу біжить до туалету?

Згодом, забачивши її не раз, баба лише осміхалася.

– Чого ви смієтеся? – допитувався.

– Е, ні, ти ще малий, – заперечувала.

Я вже навчався десь у п'ятому класі. Після занять у школі повертався додому. Тільки почав спускатися на гребельку, бачу: назустріч прошкує Надька з молодю дівчиною. Зодягнена по весільному, на голові красувався різнобарвний вінок. Від нього спадали і сягали мало не колін стрічки – червоні, жовті, зелені, блакитні. Це вже були не олівці, які при блідому світлі каганця я добре не роздивився. Очі в Надьки віддавали світлим полиском, щічки були рожеві, немов яблужка. Пильніше вдивився і на дні зіниць помітив причаєну осмуту. Коли порівнялися, я першим кивнув головою:

– Здрастуйте!

У відповідь вона зупинилася і низько вклонилася.

1990

З ПЕЧІ ВПАВ

I

Крізь товщу важких свинцевих хмар світанок прокльовувався, немов зерня з ріллі. Густу смолисту ніч так неначе хто розбавляв водою – спочатку ставала сірою, блідла, а небавом виповнювалася сонячним змістом.

– Діти, вставайте, – мовила од печі мати, шоргигаючи рогачами під піччю. – Уже час.

– Мамо, ну, ма... – жалісливо благала меншенька Пелагея. Ще хвилинку.

– Дрімучий сон щільно облягав її повіки.

– Оце сьогодні як прийдете ввечері з роботи, не йдіть мені на гулі, – наказувала мати. – Радше лягайте та добре виспіться.

– Ой, мамо, неділя буде, отоді й виспимося.

– Яка там, діти, у нас неділя. Весь тиждень треба гарувати в колгоспі. У нас ні вихідного, ні празника. Хіба що як з неба полле, отоді тільки й нашого.

У тітки Христі дві доньки – Векла й Пелагея. Веклі на зимового Миколу виповнилося двадцять літ. Зачувши мамин наказ, старшенька хутенько підвелася, опустила до криниці порожнє відро. Брязнуло об цямрину і дзвінка луна розляглася довкруг. Витягла цеберко холодної води, вмилла кругле, мов п'ятикопійчана монета обличчя, гребінкою розчесала русі коси, заплела у віночок, виклала колом на голові. Сну немов і не було. Нараз відчула себе міцною і дужою. За нею підвелася й Пелагея. У селі люди кликали дівчину Поліною. Дівчина звикла, відгукувалася і на Пелагею, і на Поліну. Сестри трохи схожі між собою – обидві середнього зросту, з карими очима, над якими зависли вузенькі брови. Тільки в Поліни волосся хвилясте, темно-русяве, сягає до плечей. До війни дівчина встигла семирічку закінчити. Німці, окупувавши село, колгосп не розігнали – люди в ньому працювали, як і за часів Радянської влади. Разом із мамою і старшою сестрою Поліна ходила в колгосп, на роботу. На плечі лягала тяжка, інколи непосильна праця. Нарівні з усіма взимку саньми возили гній на поля, весною волами орали ниву, влітку косили, сушили, складали в стоги сіно, возили зерно від молотарки, брали льон. Як уже не важко було, та Христя благала одного: нехай роблять, аби тільки до Німеччини не забрали. Як уже могла, так і вмовляла старосту Никона Пальтея, аби дітей не чіпав. А скільки

могоричів переносила. Найбільше тієї клятої Німеччини боялася Векла. Ставала на протягах, аби пройняло вітром і захворіла. Ніщо не брало, навіть не кашляла.

Минуло два роки. Одного золотого осіннього дня, пропахлого запахом золотистих яблук, до села увійшли передові частини. Все село – від малого і до великого – вийшло зустрічати переможців. Йшли вони зарослі, запилені, але з почуттям власної гідності.

Дівчата разом з жінками – чоловіче населення одні діди та діти – кинулися піднімати зруйноване ворогами народне господарство. Організувалася молодіжна бригада по заготівлі кормів для громадської худоби. Косили трави на луках, сушили, складали в коп'яки. З армії чекали суджень. Міркували так: повернуться хлопці, повиходимо заміж, народимо дітей. Та й житимемо в мирі і злагоді.

Настала весна 1945-го. Йшов місяць квітень. Дівчата за селом, біля кагатів, перебирали картоплю, як прийшла розсильна і сказала: аби після робочого дня зайшли до контори колгоспу. Викликали шістьох – Дусю Куклу, Шуру Жукотенко, Федору Кир'язову, Галю Гуменюк і сестер – Пелагею і Веклу Манжос. Коли вони несміливо прочинивши двері, зайшли до невеличкого кабінету голови правління Філімона Варламовича Дрибаса, у куточку, притуливши голову з буйною шевелюрою, сидів завідуючий фермою Олексій Малентійович Самоделкін. У селі його ніхто не називав по імені й по батькові – всі звали просто – Альоша. Ліва нога в чоловіка була на два сантиметри коротша за праву – до армії не взяли. Сільська красуня – Степанида Шелех, аби не запроторили до Німеччини, вже з перших днів окупації зареєструвала шлюб з Альошею. А недавно і синок народився. Альошу дівчата недолюбливали: впертий, мстивий і довго пам'ятає образу.

Голова колгоспу – низенький, натоптуватий, мов лантух полови, з просивим волоссям чоловік, обвів дівчат діткливим поглядом зивуватих очей і мовив:

– Оце для чого ми всі зібралися? Кривити душею не буду. Перед вами, мої славні, стоїть дуже важливе і відповідальне завдання: на днях треба їхати до Польщі і пригнати корів, яких німці забрали в сорок другому. Ми довго думали, кого ж послати, і вирішили: кого ж як не комсомолочок. Направлення отримаєте з райвійськкомату. А після повернення одержите статус учасника Великої Вітчизняної війни. Нарівні з усіма, хто воював, користуватиметесь усіма пільгами. Їздитимете по санаторіях, заробите велику пенсію.

– Ой, Филимоне Варламовичу, – осміхнулася Векла Манжос. – Та коли ще та пенсія буде. Нам лише по двадцять.

– А кому й того менше, – додала Пелагея.

... Дізнавшись, що обох дочок направляють до Польщі, Христя плакала, била шкарубкими порепаними долонями об поли рясної спідниці: та нащо ж ви обох забираєте? А мені хто допомагатиме? Добре, що хоч город посадили. А полотиме хто, картоплю обсипатиме? Це ж до осені якщо вправляться, а коли ні, хто ж урожай допоможе зібрати? Христю взяла в обійми, немов у кліщі, щемлива туга.

До її голосу голова колгоспу не прислухався. Обидві дочки активістки, комсомолки. Приженуть худобу, почнуть доглядати. Доярки он як у колгоспі потрібні.

Через три дні дівчата рушили в дорогу. Дід Герасим вибрав найкращих рисаків. Запріг у воза, на підводу поклали клунки з їжею, посідали і поїхали. Олексій Мелентійович закурив цигарку, пригостив діда.

– Е, ні! Лавошних не курю, – Герасим змахнув сірою, як мичка, бородою. У мене свої, домашні. Кожної весни саджаю. А тоді наріжу, насушу, у ступі потовчу. Тільки у люльці потріскує.

Матері попрощалися з дочками, поплакали перед дорогою.

– Ви ж дивіться, дівчата, – наказувала Оришка Кир'язова, – купи тримайтеся. Не сваріться у дорозі, живіть дружненько і все буде добре. А ми молитимемося за вас, аби живі й здорові повернулися додому.

Дід Герасим вйокнув, змахнув пугою над крупами, і два гніді жеребці пустилися риссю.

II

Їхали у товарному вагоні. Продовгуватий, збитий з дощок. Свого часу був пофарбований червоною фарбою, в деяких місцях фарба облупилася, виднілися сліди від автоматних куль – видно, і йому перепало. Сиділи на дерев'яних колодах, на них же й спали. Та що то за сон був: тільки заснуть, а поїзд як пригальмує, дівчата так і летять у різні боки. З одного боку вагона спали, а потребу ходили справляти на протилежний бік. Товарняк інколи зупинявся на станціях, його заганяли в тупик, простоював по кілька годин. Так, неначе впадав у сплячку, зрештою, стрепенувшись, проганяв сон, розгойдувався і знову рушав у дорогу.

– Якби ж то знаття, – оправдовувався Олексій Мелентійович, – з дому хоч би сіна на віз поклали. Ноги вже зовсім одубіли.

Добре, що хоч Дуся Кукла в дорогу додумалася взяти гральні карти – цілий день різалися в дурня.

– Та що це таке, – з пересердя вигукнула Шура Жукотенко, і очі, немов дві жаринки, заблищали. – Все ми та й ми в дурнях залишаємося. Досить уже на сьогодні.

– Нічого, не переймайся, – заспокоювала Галя Гуменюк. – Завтра відіграєшся.

– Та й то таке. Заки до тієї Польщі доберемося, відіграюся ще не раз. Шура охоче погодилася. – Давайте радше будемо вечеряти.

З перших днів дівчата дозволяли собі випити по чарці. Кожна взяла по пляшці домашньої, досхочу поїсти. Та ось звернули увагу – харчі поволі тануть.

– Так, дівчата, горілку вже всю випили, роз'їдатися особливо не будемо, розпорядилася Векла Манжос. – Треба так розподілити, аби їх вистачило на всю дорогу.

– Гаразд, – миролюбно мовив Альоша, – ти в нас будеш ніби завідувача столовою.

– Їстимемо двічі на день – об одинадцятій ранку і о четвертій вечора, – розпорядилася Векла.

Увечері, коли дівчата почали дрімати, Альоша запропонував Веклі пройтися по вагону.

– Куди ти мене поведеш? – злегенька впиралася, сміючись. – Невже до нужника?

– Я кому сказав? Ходімо! – мовив з притиском.

Ще ні про що не підозрюючи, Векла погодилася. Вагон був порожній, тільки де-не-де валялося якесь лахміття, схоже на одяг. Альоша позбирав його докупки.

– Сідай! – владно мовив.

Векла гидливо скривилася, але присіла. Альоша спочатку про щось бубнів, зрештою, обняв дівчину за тонкий стан, притиснув до себе і розпашілими вустами спражко почав цілувати. Від нього тхнуло чоловічим духом, домашньою горілкою і цибулею. Векла ледь вирвалася, їй аж подих перехопило.

– Та що ти робиш, безсоромний? Ще дівчата побачать? Повернемося додому я все твоїй жінці переповім.

– Дівчата вже сплять, а ось дружині цього говорити не треба. Ти в мене будеш тут за жінку.

– Он чого захотів!

Векла більше не спромоглася й слово мовити. Альоша її уста затулив своїми і нараз опинився на ній.

Наступного вечора Векла думала так: оце як знову запросить прогулятися, вона нікуди не піде. З такими думками не зчулася, коли й заснула. Вперше наснився їй сон. Буцім йде весняним лугом, а неподалік, на річечці, лілії цвітуть. Раптом бачить: по кладочці, тримаючись за дерев'яне бильце, обережно простує Поліна. Та ось бильце зламалося і дівчина впала у воду.

– Рятуйте-е-е! – пролунало над річечкою.

Векла так злякалася, що аж прокинулася. Бачить, всі дівчата сплять, а колоди, на яких сиділи Альоша з Поліною порожні.

«Ах, ти ж негідник! – мовила подумки. – Та вона ще ж дівчинка була. А ти її без цноти залишив. Щоб тобі добра не було!»

Уранці Векла мало не з кулаками накинулася на Олексія Мелентійовича.

– Як тобі не соромно? Вона ж ще дитина! Он скільки нас! Товчи яку завгодно, а її не чіпай.

Цього ж вечора Альоша кохався з Веклою. Пішла мовчки, аби тільки Поліну не займав. «Ох, паразит, – виправдовувалася перед собою, – куди від нього подінешся?» І справді, втікати було нікуди. Вони перебували буцім у в'язниці. Наступного вечора Альоша запросив Поліну. Векла змовчала, змирилася зі своєю долею. Так тривало всю дорогу.

А товарняк, після коротких зупинок на станціях, все мчав і мчав уперед. Проїхали Україну. Коли прибули до польського міста Ополе, товарняк зупинився, двері відчинилися. У пройму навідліг вдарив яскравий пучок світла.

– Здрастуйте, дівчатонька. Ну, як ви доїхали?

Сонце так засліпило очі – вони спочатку не могли роздивитися, хто з ними розмовляє. Коли розлупалися помітили: перед ними стоїть радянський офіцер. У гімнастерці, галіфе, з орденом на грудях. Підперезаний портупеею, з правого боку чорніла кобура. Трохи вище середнього зросту, смаглявий, широкі, мов квасолинка, білі зуби. Дівчата одразу в нього закохалися.

– Як ви тут? Чого мовчите? Всі живі?

– Так точно, товаришу командире! – відрапортував Альоша.

– Живі, живі! – навперобій загукали дівчата.

«Знав би ти, як ми з Поліною їхали», – подумала Векла, але змовчала.

– Значить так, – офіцер звернувся до Олексія Мелентійовича, – бачу ти тут старший.

– Так! – чітко відрубав.

– Збирайте свої речі і виходьте. Далі поїдемо автомашиною.

Тільки рушили в дорогу – потрапили під бомбування – неподалік розгорталися бойові дії. Дівчата від переляку заверещали, обхопили голови руками, буцім у такий спосіб прагнули захиститися. Водій звернув праворуч і автівка вїхала до лісу. Літаки, скинувши смертоносний вантаж на містечко, з якого вони щойно виїхали, невзабарі заховалися за горизонтом. Настала тиша. Та ось нажаханий ліс обізвався пташиним суголоссям: озвалися синички – тіль-тіль, день-день, динь-динь. Десять поряд вистукував дятел, свій дзвінкий голос подавали чечітки, у блакитному піднебессі шугали ворони і весь час без угаву каркали.

Офіцер, а звали його Михайло Воскобойников, дав наказ і автомашини знову рушила в дорогу. За кермом сидів молодий солдат. Пильно вдивлявся в дорогу, міцно тримаючи в руках кермо. Невзабарі прибули до міста Скорошевице. Проїхали через його центральну частину, на виїзді звернули ліворуч. Неподалік тваринницьких ферм автівка зупинилася. Офіцер, ступивши на підніжку, кинув погляд на кузов:

– Так, дівчата, приїхали. Це господарство пана Збужинського, – кинув поглядом на обтиньковане подвір'я. – В ньому утримуються корови, які були свого часу вивезені з нашої країни. Тепер маємо повернути їх назад. Житимемо тут близько місяця. Доглядатимемо тварин, звикатимемо до них, а вони до нас. Згодом поженемо додому.

На фермі була кімнатка – в ній і розташувалися всі гуртом. Намикали зі скирти соломи, розіслали хустини, повкладалися поком і спали до самісінького ранку. З часом трохи відійшли, втома подаленіла. Альоша почергово знову залицявся то до Векли, то до Поліни. Векла помітила: офіцер із солдатиком також не святі – кохаються з дівчатами. «А що ж їм, бідним, робити?» – подумала.

Звідтоді, як вони приїхали, минуло десять днів. Одного дня на світанку їх розбудила стрілянина. Дівчата з переляку посхоплювалися і у спідній білизні вибігли на подвір'я. Неподалік корівника

офіцер Михайло Воскобойніков із пістолета палив у повітря. Дівчата спочатку подумали, що на них напали фашисти. Забачивши їх, офіцер поклав до кобури пістолет і вигукнув на весь голос:

– Перемога! Сьогодні вночі фашисти підписали акт про капітуляцію. Ура!

Потім підбіг до дівчат, по черзі обнімав і цілував у спражкі вуста.

Векла з Поліною на radoщах почали плакати. Десь, у цих краях, і їхній батько – його разом із багатьма жителями району на початку війни фашисти забрали на примусові роботи до Німеччини.

Спати вже не хотілося. Дівчата вмилися, причесали волосся, подоїли корів. До костьолу з усіх усюд поспішали люди. Пішли й дівчата.

Костьол гострим шпилем здіймався вгору й чимсь нагадував церкву. Всередині було душно. За партами сумирно сиділи поляки. Перед кожним лежала відкрита книга. Зосередивши до неї свої погляди, люди з радісним виразом на обличчях дякували Богові за таку довгождану й очікувану Перемогу. Дізнавшись, що до костьолу зайшла група дівчат із Радянського Союзу, поляки нараз заусміхалися, запросили сісти.

III

Наприкінці травня дівчата забрали з обійстя польського фермера всі сто десять корів і погнали додому. Пан Станіслав у душі може й був незадоволений, але вигляду не подавав. Натомість тепло попрощався з усіма і побажав щасливої дороги. Офіцер Михайло Воскобойніков з солдатом-шофером також обійняли дівчат, поцілували в щоки, а Олексію Мелентійовичу подали руки. Прощання було настільки хвилюючим, що в деякого з дівчат на очах виступили сльози.

Спочатку йшли весело, перемовлялися, жартували. Потім з кожним днем йти ставало все важче. Один час було задощило, намокли до нитки. Сушили одяг біля багаття. Були взуті хто в що: чуні, бурки, черевики, гумові чоботи. Йти доводилося і розбитою щент бруківкою, і розгрудими дорогами. Взуття почало рватися. Спочатку його ремонтували, зрештою, воно порозлазилося, довелося викидати геть.

Увечері зупинилися на околиці села неподалік ставу. Поліна відчула – нога болить страшенно. Похвалилася сестричці. Векла як глянула, так і за голову схопилася – вся нога червона і вкрита ви-

сипами та дрібненькими вузликами. Шура Жукотенко, яка до війни навчалася у медично-фельдшерській школі, встановила діагноз: це – екзема. Запальне захворювання шкіри.

– Оті вузлики, – показала пальчиком, – завтра перетворяться на пухирці. Вони будуть розриватися, але терпи – іншого виходу немає. Шкіра спочатку змокріє, а вже потім почне підсихати. Після того, як утворяться кірочки, шкіра буде лущитися. Нога, Палазю, в тебе свербить?

– Так свербить, що інколи хочеться ногу до кістки роздерти, – схлипнула.

– Екзема лікується й народними методами. Дуже допомагає ангельське зілля. Його спочатку настоюють, а вже потім роблять примочки.

– Ай-я-я-я-яй, – скрушно похитала головою Векла. – Де ми ті настійки робитимемо. Хоч би як-небудь додому дістатися.

Коли Полі далі йти було просто неможливо, Альоша розпорядився посадити її на бика. Залізти на нього спочатку не вдавалося – весь час сповзала зі спини. Сміялася і плакала крізь сльози. Та ось бика вдалося осідлати.

Минуло кілька днів. Неподалік польсько-радянського кордону під вечір зупинилися на відпочинок. Дівчата подоїли корів, взяли по відру і пішли у напрямку польського села – добре, що містилося неподалік. Селяни неохоче, та все ж таки поміняли продукти на молоко. Відтак у раціоні з'явилися хліб, сало, свіжа редиска, солоні огірки, цибуля, часник. Одна полячка, забачивши Поліну, яка накульгувала на праву ногу, поцікавилася:

– Що в тебе з ногою, моя дитино?

Дівчина підняла край сукні і показала червону ногу, вкриту виразками.

– Ось що я тобі пораджу. Повністю вилікуватися, може, й не вилікуєшся, але моя порада допоможе. Метод дуже простий, народний. Я сама ним користувалася як ще на Україні жила.

– А ви, тьотю, з України? – радо вигукнула Пелагея. – А я зразу звернула увагу – половина слів у вас по-польськи, половина – по-українськи.

– Я сама родом з Волинської області. Сюди заміж вийшла. А тепер слухай мене – повернешся до своїх корівок і перед тим, як лягати спати, підеш за кущ, простелиш хустину і наверх велику купу, загорнеш акуратненько, прикладеш до ноги і обв'яжеш хустиною. Побачиш – на ранок тобі одразу полегшає.

Поля так і зробила. Уранці пішла до озера, що в оточенні смагдагових кущів застигло неподалік, помила ногу. Дивиться, й очам своїм не вірить: наполовину зникло почервоніння, куди й поділося мокротиння, натомість рана вкрилася немов плівочкою. Ще днів зо два їхала на біку, а згодом пішла пішки.

Коли почало вечоріти, увійшли до лісу. Раптом праворуч неподалік кущів забачили якихось звірів. Сірого кольору, саме довжиною так метрів з півтора, морда велика, видовжена. Раптом звір розкрив рота, зблиснули могутні ікла.

– Ой, мамо! Я боюся! – вигукнула Дуся Кукла. – Воно зараз на мене накинеться.

– Дівчата, будьте обережні! Це – вовки! – ствердно вигукнув Олексій Мелентійович. – Давайте гуртом будемо кричати. Вони боються людського голосу.

Дівчата здійняли такий лемент, що його було чути можливо за кілометр. Сірі лихоманці на прощання ще раз вишкірили білі ікла, розвернулися і зникли за пралісом.

Наступного ранку погоничі з коровами перетнули польсько-радянський кордон. Усі полегшено зітхнули, кинулися обніматися, на очах Федори Кривов'яз і Галі Гуменюк аж сльози виступили. Та нікому з дівчат навіть на думку не спало – найжахливіше на них чекало попереду. Наступного вечора неподалік лісу зупинилися на перепочинок. Дівчата почали доїти корів. Олексій Мелентійович пошкандибав до найближчого села, аби зателефонувати до району. Він мав розповісти, що кордон вже перетнули, йдуть по радянській землі. Польщу пройшли без пригод. Всі живі. Коли Самоделкін повернувся назад, помітив: дівчат немає. Немає і двох найкращих корів. Подумав, може знову з'явилися вовки і дівчата гуртом кинулися їх доганяти. Спочатку кинувся шукати, потім кликав. Та скільки не кричав, скільки не гукав, у відповідь – жодного згуку. Лише розлога луна котилася пришиклім лісом і відлунювала десь далеко у високості.

Назбирав сухого хмизу, розпалив багаття. Кучерявий сизий димок запах чимось близьким і домашнім. Перед очима Альоші постали рідні поля, коли разом з хлопцями пасли худобу, палили багаття, пекли картоплю. «Добре було б і зараз напекти, – розважливо гадкував. Повернуться дівчата, я б їх картопелькою пригостив. Та де її візьмеш». Сумно зітхнув, напився з відра парного молока, багаття небавом перегоріло. Альоша розтрусив жар, притоптав ногами,

згори розіслав куфайку, приліг. Було тепло, немов на печі. Заплющив очі, прислухався. Серед шелесту листя наслухав спів птахів. З кожною хвилиною його все дужче засмоктувала солодка дрімота. Ось уже він не відчував нічого – ні співу птахів, ні тремтіння за день натруджених ніг. Всеньку ніч спав, немов убитий. Прокинувся на світланку – ніби десь неподалік їхала автомашина. Проганяючи сон, підвів голову. І справді, шляхом їхала вантажівка. Ось вона зупинилася. З кузова почали стрибати дівчата: Векла, Поля, Дуся, Шура, Федора і Галя. Усі шість. Гм... Цікаво, де ж вони нічку коротали? Обсмикуючи спідниці, дівчата пішли в його напрямку.

– Доброго ранку. Якщо не секрет, де це ви бродили цілу ніч? – запитав, єхидно усміхаючись. – Учора приходжу з села – вас ніде немає. Скільки не шукав, скільки не гукав – жодного звуку. Думав, може за вовками погналися.

– Це були гірші за вовків, – схлипнула Шура Жукотенко. – Тих хоч прогнати можна було. Від цих не відкараскалися.

– Ото як ти пішов, – продовжила Векла, – ми корів подоїли, збиралися вечеряти. Коли неподалік зупиняється газон. Вискочили з нього якісь люди – військові не військові. Зодягнені хто в чому.

– Та хіба то були люди! – обурено додала Федора Кир'язова. – Справжні бандити!

– Так ось, – продовжувала Векла, – взяли двох корів, почали гнати. Ми – в крик. Вони наставили на нас гвинтівки і змусили залазити на кузов. Як тільки забралися, автомашина рушила. То полем їхали, а тоді – лісом. Дерева такі широколисті, аж потемніло враз. Думали, назад уже й не повернемося, у тому лісі нас і повбивають. Зупинилися біля землянки. Нам усім наказали злазити. Згодом завели до середини. Спочатку чимось напоїли, дали закусити. А тоді давай глумитися – всю ніч по черзі г'валтували.

– Ох, наволоч! – Олексій гнівливо помахав услід автомашині, яка встигла сховатися за зубчастою стіною лісу. – Якби оце в мене був автомат, я б усіх перестріляв.

– Тільки вранці нас відпустили, – резюмувала Дуся Кукла. – Спочатку казали, аби самі дорогу шукали, а коли ми розплакалися, змилостивилися – підвезли.

Всю дорогу йшли мовчки. Кожна в собі тамувала біль і образу. Схоже, такого приниження честі й гідності вони ще не знали у своєму житті.

Під вечір трохи повеселіли, завели розмову. Небавом зупини-

лися на постій. Нарвали трави коровам, потім почали доїти. Коли дійниці виповнилися запашним білопінним молоком, понесли його до найближчого села, аби обміняти на продукти. Та місцеві селяни були так залякані, що й говорити не стали. Дівчата повернулися ні з чим. Надалі доїли його просто на землю.

Про прикрий випадок Олексій Мелентійович доповів місцевим властям. Надалі контроль за проходженням колони було посилено – на шляху через тридцять кілометрів встановили диспетчерські пункти. Завдяки їм інформація про пересування передавалася по ланцюжку. Змінили і маршрут. Відтак він пішов безпечним шляхом і проліг через Луцьк – Рівне – Володимир-Волинський. Не всі корови витримували – одні починали хворіти і їх залишали на диспетчерських пунктах, а взамін отримували нових.

IV

Додому повернулися лише під осінь. Забачивши доньок, Христя не приховувала сліз:

– Я вас кожного дня виглядала. Уже й очі продивилася. Та все благала Бога, аби живі й здорові додому повернулися.

Наступного дня додому з Німеччини повернувся й батько. Худий, висхлий, але живий.

– Охляв ти дуже, хазяїну мій, – схлипувала дружина. – Нічого, за тиждень-два я тебе підхарчую – молочком парним, масельцем. Дасть Бог, оклигаєш.

Поля з Веклою на фермі почали доглядати корів, яких пригнали. Дали їм по п'ятнадцять голів. Прийшли на ферму й інші дівчата – Дуся, Федора, Галя. Одна тільки Шура Жукотенко поїхала доучуватися у фельдшерсько-акушерській школі. За те, що пригнали корів, дівчата небавом отримали заробітну плату – по три тисячі радянських карбованців. «Що тепер за них купиш? – розмірковував батько. – Склянка солі коштує п'ятсот карбованців, а пуд жита – вісімсот».

Нога в Пелагеї поправилася, та ось інша біда приключилася. Кожного ранку її просто вивертало – спочатку нудило, а потім бігла за хлів блювати.

Дратували всякі запахи, особливо куриво. Було Альоша стане неподалік з цигаркою, а її так і вивртає.

– Не кури! – кричить Поля. – Мені й так дихати нічим.

Альоша або йде геть, або кине цигарку, розтовче передком хромового чобота.

Коли сестри залишаються наодинці, Векла й каже:

– Поля, ти знаєш, чого тебе нудить?

– Певне, щось з'їла несвіже. У мене таке частенько буває.

– Якби ж то, сестричко. Ти просто вагітна. Поїздка до Польщі тепер боком виходить.

– Я... Вагітна? – перепитала Пелагея. – Та ти що? А звідки ти знаєш?

– Хто народжував, так усі говорять.

– Ой, ма! А що ж тепер робити?

– Та уже нічого. Народжуватимеш.

– Знаєш що, сестричко, я тебе попрошу: ти хоч мамі не говори.

– Я мовчатиму, та мені здається, вона вже сама про все здогадалася.

Не судилося Пелагеї стати мамою. Від тяжкої щоденної праці на тваринницькій фермі плід зірвався. Трапилось це під кінець робочого дня. Подруги вже пішли додому, а Векла з Поліною збиралися виходити. І тут з Полі як линуло. Добре, що хоч ніхто не бачив.

Минуло багато років. Постаріли батьки, зробилися немічні, доньки доглядали їх, а потім і поховали. Заміж так і не вийшли. Ні одна, ні друга. Певне, уже дуже кохали Альошу. Він також постарів, але вечорами заходив до них на вогник. Сестри між собою сварилися, та сварку на люди не виносили – мирили в хаті. Як вийшли на пенсію, ще трохи поробили, а тоді обидві розрахувалися – порали вдома город. А ще були в них кури, поросся, гуси. Корови, правда, не заводили. За час роботи вони стільки біля них наробилися, що доглядати ще й свою корову уже не стачало сил.

Здоров'я тануло з кожним роком. Сестри про себе відзначали: як новий рік, так і нові болячки. Забрало здоров'я воєнне лихоліття і тяжкі післявоєнні роки, в які вони таж важко робили. Зверталися до райвійськкомату. Мовляв, коли посилали за коровами, обіцяли, що їх прирівняють до учасників Великої Вітчизняної війни. Там лише руками розвели – жодного документа на підтвердження. Жінки вміли тяжко працювати і не вміли постояти за себе.

Коли сил не стачило доглядати город, купили хату в райцентрі – кошти збирали все життя. Не мали дорогого модного одягу, не ходили до клубу на танці. Куфайка, хустина, взимку гумові чоботи, влітку – черевики. Ото був і весь одяг та взуття. Векла збрала свої скромні пожитки і рейсовим автобусом до нової оселі поїхала одразу. Поліна ще залишилася.

– Чи ти дурна? – сварила її сестра. – Чого одна сидітимеш? Хіба що Альошу сторожуватимеш.

Олексій зі своєю Степанидою також давно перебували на пенсії. Діти – син і донька – повиростали, влаштувалися у великих містах. Син одружився – батько допоміг у Києві з кооперативною квартирою, а донька вийшла заміж. Живе на околиці обласного центру у приватному секторі. Альоша постарів, зробився сивий-сивий, як борошно. Здоров'я невідь куди й поділося, з хати ледь з паличкою виходить. Сяде на лавочці під дощаним парканом і дивиться, що робиться на вулиці. Діти обох запрошували, але відмовилися навідріз: тут ми народилися, тут і померати будемо.

У селі Пелагея довго не сиділа. Через рік, однієї осінньої днини, коли Векла рихтувала сніданок, до оселі зайшла сестра.

– О-о-о. Палазя! Як це ти надумалась? Давно пора. Чого б там ото мучитися.

– Альоша помер, – не дивлячись на сестру, сумно мовила. – Я його й помила і замігла. І в останню дорогу провела. Тепер там мене уже ніщо не тримає.

Векла аж присіла від несподіванки.

– Царство небесне, – тричі перехрестилася. – Через нього, супостата, ми з тобою і заміж не повиходили, і діток не народили. Обом нам життя зіпсував. Це ж скільки йому було?

– Сімдесят п'ять.

– Значить, своєю смертю помер.

– Хто його знає. Люди кажуть: з печі злавив, упав і вбився. А фельдшерка твердить, ніби в нього інсульт трапився.

– Що б там, сестричко, не було, та нашого мучителя уже немає. Роздягайся, лишень, пом'янемо його грішну душу. У мене якраз і пляшечка казньонки є...

2000

ЗАСТУКАВ ЗНЕНАЦЬКА

Максим і Настасія Хомазюки побралися одразу після Покрови. Люди тільки й говорили про них: пара чи не найкраща в селі. Максим – смагловидий, з-під чорного кашкета вибивається пасмо темного волосся, очі жваві, рухливі, прямий з ледь помітною горбинкою ніс. За характером – відкритий і дружелюбний, дисциплінований і обов'язковий. Коли вчився в школі, мав хорошу пам'ять, все схоплював на льоту, та ніколи не був поспішливим. Перш, ніж

приступити до якоїсь роботи, все зважував, у голові прокручував всілякі варіанти.

У наречені обрав Настасію – доньку дядька Аріона і тітки Ангеліни. Була вона під стать Максимові – ставна, силою налита. Чорнобрива, блакитноока, тіло біле-біле, немов з мармуру виточене. Під злегка видовженим носом червоніли вуста, які так любив цілувати Максим. Єдиний гандж, який Настасія мала, – на лівій нозі в нижній частині гомілки п'ятикопійечною монетою виднілася родима пляма. Та під шарпеткою її зовсім не було помітно. Настасія була молодша за Максима на два роки. І коли той, демобілізувавшись, повернувся в село, дівчина на той час закінчила середню школу. Збиралася їхати вступати до Ніжинського педагогічного та Максим їй одразу закрутив голову. Нічого не залишалося робити, як піти на тваринницьку ферму. Їй дали групу нетелів. З часом телички привели телят і почали давати стільки молока, що Настасія одразу виїшла в передовики. Її портрети не сходили зі сторінок газет. Спочатку районної, а потім і обласної. Один раз навіть столичний журнал на першій сторінці опублікував кольоровий знімок. І як пішли листи, як пішли... Листоноша від Кузьма тільки встигав їх доставляти. А то якось посеред літа до дівчина приїхав свататися капітан дальнього плавання. Максим, як наслухав, кулею примчав, ледь вговорив того не руйнувати їхнє щастя. Справа йшла до весілля.

Максим працював шофером у колгоспному гаражі – до армії у Прилуках закінчив курси водіїв.

Був він тут чи не наймолодший – отож випадали йому далекі рейси. Об'їздив всю Україну, Прибалтику, Білорусь.

Спочатку Максим Хомазюк жив у приймах. Наталя народила двох синів – Павла і Васю. Та ось з армії демобілізувався Настусін брат – Гурій. Кремезний, високий. Так метрів під два зростом. Було, як зайде до хати, то в світлиці нараз потемніє.

Молоде подружжя від батьків відокремилася – купило стареньку хату. Пожили років з п'ять і вирішили будуватися. На весну розібрали стару оселю, на її місці вирішили будувати нову. Дерево виявилася сухе й міцне, навіть шашіль не доторкнувся. Склали окремо, накрили руберойдом, аби дощ не полоскав. Максим з Прилук навозив червоної цегли – залили фундамент, вигнали цоколь. Дітей – Павлика і Васю – Настасія відвела до мами і тата, а сама з Максимом залишилися жити у хліві. Тут була маленька з віконцем кімнатка – колишній господар утримував у ній зерно.

На ці дні збиралися цеглою викладати стіни, як раптом Максима Хомазюка послали в Горький за запасними частинами.

– Знаєш, Настусю, що я надумав, – за сніданком мовив чоловік, – аби не їхав порожняком, давай щось продамо. Як-не-як, гроші нам зараз дуже потрібні.

У Настусі в загашнику стояло майже півмішка торішніх сушених груш і яблук. Та на городі редьки накопили повнісіньке відро, на грядці часнику свіженького нарвали, цибулі. У кузов закинули два мішки пшениці. Селами проїжджатимемо: може, хтось курям купить. Перед дорогою присіли на лавочці. Максим мовчав-мовчав, а тоді й каже:

– Я не з ревнивих, але бачу, Настусю, ти дуже влюблива. Дивися ж мені...

– Максиме, як тобі не соромно таке говорити? У нас же двоє дітей! Ну кому я потрібна? А тим більше, хто мені потрібен, окрім тебе.

– Вибач, вибач... – поцілував у розпашілі наліті червоним соком вуста.

Спочатку дні текли повільно, а потім пустилися у скач, як молодий кінь-рисак. Максим потихеньку спродувався. Складав копійку до копійки. А ще по дорозі брав випадкових пасажирів, які голосували на узбіччі. І хоч їм, водіям, даїшники не рекомендували брати до салону автівки випадкових пасажирів, але як не брати, коли на узбіччі стоїть мама з дитиною чи сивобородий дідусь. Зупинить автівку, відчинить двері, кине:

– Сідайте, підвезу, якщо по дорозі.

Люди вже не знають, як і дякувати. Простягають йому зіжмакані п'ятірки чи десятки.

– Та не потрібні мені ваші гроші, – усміхається. – Спасибі, ото й уся плата.

– Е, ні, – нарочито ображаються люди. – Беріть, аби й іншого разу довели.

– Довеземо, довеземо. На дорозі не залишимо, – запевняє Максим Хомазюк.

А то одного разу до кабіни дівця підсіла. Їхали-їхали, вона все мовчала, а тоді як до стоянки наблизилися, заявляє:

– Як розраховуватися будемо? Натурою, чи що?

Максим у відповідь нічого не сказав. Тільки довів до найближчого населеного пункту, відчинив дверцята:

- Виходь, не хочу я ні тебе, ні твоєї натури, а з нею і твоїх болячок.
- Дядя, я цілком здорова, – дістала з ридикюля якийсь папірець.

Та Максим до її оправдань не прислухався. Він щосили грюкнув дверцятами, піддав газу. Дістався Горького, відшукав автомобільний завод, який на кілька кілометрів розтягнувся вздовж Волги. Завантажив запасні частини і рушив додому. На зворотньому шляху вже нікого з пасажирів не брав до салону. Машина й так була завантажена. Коли дістався України, схоже, автівка побігла ще прудкіше. Правду в народі кажуть: додому і коні швидше біжать. Попереду сірими сувоями дорога слалася і слалася. Була вона рівна і гладенька, мов кухонна дошка, а в деяких місцях чорніли вищерблені ямки. Тоді Максим стишував хід, оминаючи їх.

До села прибув опівночі. Зарані телеграми не давав, нехай для Настусі це буде приємним сюрпризом. Село вже спало, у жодній хаті не світилося. Поминув гребельку, машина на гору трохи забуксувала, певне, напередодні пройшов дощ. Та коли виїхав на узгірок, автівка полегшено зітхнула і радо помчала вперед. Світло фар вихопило шматок зеленого вигону, одну з обідраними боками клуню, в якій наприкінці літа жінки сушили тютюн. Та раптом попереду змигнув вогник. «Це ж треба, – подумав Хомазюк, – ще хтось і не спить». Під'їхавши ближче, зауважив: світиться в кімнатці його хліва. Максима так неначе хто пугою огрів. Зрештою, він сам себе заспокоїв: певне, дружина сніданок готує. На ранкове доїння виїжджає як тільки півні проспівують. Це поки на той літній табір добереться. А цього сезону його розбили аж під Глибоким яром.

Проте в душі Максим відчував щось недобре. До самого двору не під'їжджав – автомашину поставив неподалік сусіда – діда Клавдія. Тихими уповільненими кроками підійшов до віконця хліва. Подивився і завмер – на столі стояла пляшка, миска з яйцями, на тарілочці забачив тоненько порізане сало. Спиною до вікна сиділа Настуся, обіч, в анфас виокремлювався профіль Грицька Геми. Чорне хвилясте волосся спадало на чоло, горбився кістлявий ніс – у молодості під час бійки влучним ударом кулака хтось перебив носову перетинку. Вони мирно, немов голуб'ята, сиділи і про щось стиха розмовляли. Як не прислухався Максим – розібрати нічого не міг. До нього доносилися лише окремі звуки – Грицько гундосив басом.

Гема підняв чарку, схилив до Настасії голову, щось мовив, усмінувся. Вона також підняла чарку, аби поцокатися. У цю мить Мак-

сим Хомазюк, що було сили, загамселив у віконну раму. Все відбулося так несподівано, що вони обоє якусь долю секунди тримали в руках чарки. Та ось Настуся різко підвелася, знервованим порухом почала гасити лампу. Вона аж ніяк не хотіла гаснути, по кутках гайнули перелякані волохаті тіні.

«Ох, і налякав я їх, – подумав Максим, – це ж можна заїками поробити».

Брязнув засув. Нажаханий гість, мов заєць, хутко вискочив з хати.

– Гриша! Гриша! – щосили закричав Максим. – Чого ти втікаєш? Не біжи так. Я тебе все одно впізнав.

Увійшов до оселі, засвітив лампу. Настуся була ні жива ні мертва.

– Здрастуй, дорога моя жіночка. Здрастуй! Не чекала? Звиняй, що я телеграми не вдарив. Бач, застукав зненацька. Чи ти, може, без мене і заміж вийшла?

Настуся від сорому не знала куди себе подіти. Красивими білими, мов лебедині крила, руками затулила обличчя і почала плакати.

– Я ж тебе попереджав... Наче душа моя чула. Що ж, Настусю, не потрібна мені така дружина. Не потрібна... Ославила на все село, – налив склянку самогонки, залпом випив.

У цю мить Настуся буцім про щось згадала, хутко накинула на шию хустину і вибігла з оселі. Все тіло дригоніло, мов полотно на вітрі. Довкіл стояла суцільна темрява. Один раз її нога потрапила у виямок – ледь не впала. Коли пробігала мимо оселі баби Гапки, з подвір'я вибіг пес і накинувся на неї, ледь литки не покусав. Під двором Микити Коросташовця стояла пара – доньку Софійку хтось проводжав. Оминула їх десятою дорогою. Так бігла, здається, під собою не чула ніг. Ось і батьківська хата. Обмазана глиною, крита соломою. Доживають віку в ній старенькі. Думали: син повернеться з армії, вибудує нову. А він пристав у прийми в сусідньому селі. Прибігла. Зупинилася, перевела подих. Треба трохи віддихатися – бігла так, неначе хтось за нею гнався. Зрештою, прийшла в себе, постукала у причілкове вікно.

– Аріон, ти чуєш, ніби хтось стукає? – кинула спросоння дружина.

– Спи, – невдоволено буркнув дід. – То тобі зі сну привиділося.

Стукіт повторився.

– Та ні ж, – підхопилася, – таки стукає. – Хто там? – боязко запитала.

– Відчиніть, мамо, це я, Настуся.

– Ой, ма! – зойкнула мати. – Це вже щось трапилося. Може, хлів горить?

Батько також підвівся, засвітив лампу.

Настуся бліда, як смерть, важко опустилася на лаву, розповіла про все, що трапилося цієї страшної ночі. Мама заплакала, батько запалив самокрутку.

– Гм... гм... – довго відкашлювався, збирався з думками, а сказав таке:

– Звиняй, доню, але й нам ти така не потрібна.

Настуся аж ніяк не чекала на таке, відхилилася спиною до стінки, задивилася у стелю. Думки роїлися в голові, мов крижинки під час льодоходу, натикалися одна на одну, крутилися. Небавом вона спокійно підвелася і, нікому не мовлячи жодного слова, вийшла з світлиці, щільно причинивши за собою хатні двері. У сінях затрималася, з чимось вовтузилася.

– Що там вона робить? – занепокоєно мовила мати.

– Не знаю, – байдуже буркнув батько.

У цей час вискнули сінешні двері і випустили Настусю на подвір'я.

Рано-вранці тільки-но сонце почало сходити, не прийшов, а прилетів Максим:

– Не було у вас Настусі?

– Та чому? Приходила посеред ночі. Ти ж її з хати вигнав, – хитаючи головою, скрушно мовила теща. – Я була так перелякалася. Подумала: хлів уже горить.

– Вона розповідала, що в нас трапилося?

– Та розповідала, – глухо кашлянув у кулак тесь. – Ще й я, дурний, зопалу сказав: іди куди хоч. Нам, мовляв, також така не потрібна. А тепер на ранок одумався. І все простив. Дітки ж маленькі. Як їм, бідним, рости без батька чи матері.

– Куди ж вона поділася? – збентежено мовив Максим.

– Оцього ми вже не знаємо, – забідкалася мати. – Вона трохи в нас посиділа, якраз там, де ти оце сидиш, і пішла, нікому й слова не сказавши.

І тут, мов блискавка, в голову Аріона вдарила думка. Він хутенько вийшов до сіней, взяв носилки і зайшов до хати:

– Бачите, мотузок відв'язаний.

Не змовляючись, тесь із зятем вийшли на подвір'я.

– Ну, де ж вона може бути? – Аріон сам себе запитав і відповів: – Ану, давай заїдемо до клуні.

У середині віяло мертвою пусткою. Було свіжо, прохолодно, так ніби вони опустилися до погребя. На мотузку, відв'язаному від носилок і прикріпленого до бантини, опустивши босі білі ноги, висіла Настуся. Голова схилена на бік, колись червоні, нині бліді уста злегенька розтулені, вона ніби промовляла до живих:

– Ну, навіщо ви так. Га?

Навіть у смерті Настуся була красива, горда і величава. Максим затремтів, як стеблинка на вітрі, впав до її схололих ніг:

– Ой, Настусенько, моя мила, моя люба! Прости! Я ж не хотів такого.

У відповідь соталася сумна і печальна тиша, яку хіба що раз по раз порушувало цвірінкання горобців, які ширяли під солом'яною покрівлею клуні.

* * *

Наступного літа, як відсвітили роковини по смерті Настусі, Максим одружився. Взяв у дружини трохи пристаркувату, але симпатичну дівчину Лисавету, яка разом з батьками мешкала через болото, в сусідньому хуторі. У народі кажуть: друга жінка – то так, як ключ дороблений до колодки. Проте ця була з хазяйських. Добудували оселю, котру Максим ще почав споруджувати з Настасією. Вийшла світла і простора. Стіни господиня обвішала рушниками і картинами. Приходили сусіди і подруги. Любувалися, хвалили, деякі навіть переznімали і довгими зимовими ночами вишивали такі ж самі рушники і картини.

Жили великою і дружною родиною. Лисавета виявилася доброю господинею – рано вставала і пізно лягала, аби довести до ладу спільних і чоловікових дітей. Треба було не лише нагодувати, а й обіпрати, обшити – добре, що швейну машинку з хутора привезла. Менших – Гришу і Валю, які уже народилися від Лисавети, Максим кожного ранку на велосипеді возив до дитячого садочка. Старшенькі Павлик і Вася під час канікул перебували вдома і за ними ніхто не наглядав. Бавилися з сусідськими дітьми, ходили на ставок купатися, ловили рибу на Переводі. Словом, роботу собі знаходили. Та одного липневого дня розімліле від спеки село розбудило тривожне бемкання дзвонів. Дзвонили на одній бригаді, на іншій. Дзвони перегукувалися, у серцях сільчан відлунювались тривогою. Наполохані люди з переляканим виразом на обличчях на вулицю: «Де, що горить?». Та ось з кожною хвилиною вогнище все дужче

оскалювало свої червоні язики і крізь прогалини між деревами бачили – горить на горі. Так здавен люди називали куток, що розташувався на протилежному боці села. Трохи пізніше з'ясувалося: горить хлів у Максима Хомазюка. Свиней вдалося порятувати – двоє підсвинків бігали по подвір'ю. Нову хату вберегли, а хлів згорів дотла. Зберегли і сусідський хлів – вчасно облили холодною водою.

Максим прилетів додому на вантажівці білий, мов стіна:

– Діти! Де діти?

У куточку за хатою одне до одного тулилися Павлик і Василько. Павлик виправдовувався, казав: все це Васько наробив. Максим не бив і не кричав на них. Та й куди було кричати. Сиділи на колоді, немов з хреста зняті. Максим з Лисаветою пережили і це лихо. Старі люди казали: «Ото як Настуся повісилася, потрібно було взяти її хустину і закопати на перехресті двох доріг. Тоді б не трапилося такого лиха». Як би там уже не було, а хлів довелося будувати новий – десь потрібно було тримати худобу. Одну зиму сусіди впустили, на іншу звели цегляний на троє відділень. Потім сіли гуртом, порадилися і надумали: за Павликом і Васьком потрібне око та й око – відправили на навчання до Яблунівської школи-інтернату.

* * *

З часом діти вирости. Павло виїхав до Харкова, як і батько, закінчив курси водіїв. Одружився, мав сім'ю. Одного разу з Харкова їхав до Києва у відрадження. По дорозі заїхав до рідного села. Люди казали: «Таке вже витворяє, таке, що не доведи господи!» По селу гасав машиною, мов навіжений – п'яний – не п'яний і дурний – не дурний. На вигоні вусібіч летіла птиця, шарахалися кози і корови. Люди просто дивувалися, як він нікого не задавив? Погостював день, а на третій поїхав до Києва. Та ось приходить телеграма Максимові з Харкова – Павлик трагічно загинув, приїжджайте ховати. По дорозі до Києва лоб у лоб йому врізалася зустрічна машина – Павлик і не винний був. Проте постраждав найбільше він – одразу загинув на місці.

Васько закінчив гідромеліоративний технікум. Однокурсники іронічно усміхалися: таких ледачих, здається, і в світі немає. До всього байдужий, вчитися не хотів, на лекціях дримав, а іншим разом відверто спав. Викладачі ставили йому оцінки, якби тільки з технікуму випустити. З їх допомогою Васько і закінчив навчальний заклад, отримав диплом. Одружився, мав сім'ю. Останнім часом працював

на нафтогазовидобувному підприємстві. Ніби так усе й непогано йшло. Мав хороші заробітки. Та ось світова економічна криза дістала й нафтогазовидобувників. З часом Василя скоротили. Додому прийшов засмучений. Нікому не мовивши жодного слова, взяв мотузку, пішов до хліва. Перекинув через бантину, зав'язав петлю, встромив голову...

Діти від Лисавети живі й здорові. Валя мешкає в Прилуках. Гриша поселився у Києві. Між собою підтримують дружні зв'язки. То привітальними листівками обмінюються, то зателефонують, а коли Валя їде до Києва, неодмінно ночує у Гриші.

Батьків також немає. Спочатку померла Лисавета, поховали її у селі. Максим деякий час жив сам. Хазяйнував, доглядав город. Та одного разу йому зробилося зле. Доставили до Прилуцької районної лікарні – там і помер. Кажуть, ніби щось з головою трапилось. І в цьому нічого дивного. Отака планида випала чоловікові – стільки горя пережити: двох дружин поховав та ще й двох синів.

2010

ДОЛІ КОНЕМ НЕ ОБ'ЇДЕШ

Ничипір Гребницький для годиться пригубив дві чарки, а почервонів, немов зварений рак. Жорсткі вуха і ті порожевіли. Сказано: людина непитуща. На скроні продовгастого обличчя проступив рубчик від шраму. Помахом руки насовує набакир моряцьку безкозирку, з-під якої чорнявою квіткою вибивається пасмо кучерявого волосся. Горішній гудзик на картатій сорочці розстебнувся – на грудях тільник виглядає. Морські хвилі так і грають. Злегенька пригнувши голову, сірим поглядом водить в пониззі, розтягує міхи гармонії. З вуст, прочинених щілинкою, сотається усміх. Згодом підводиться, той усміх осяває обличчя Проні. Дівчина паленіє від сорому, опускає долу очі. Чіпкий, проникливий погляд Ничипора не раз відчувала на своїх грудях. Проні здається, що при зустрічі Ничипір завше щось хоче їй сказати. Але кожного разу тільки подивиться діткливо, почервоніє, опустить очі, ніби там вишукує свою долю, і йде геть.

Свіжа, немов осінній ранок, дзвінка мелодія пружко виривається з міхів, крає осінню тишу, що прибилася з опустілих городів, які вже встигли настоятися на запахах спаленої гички. Та мелодія, немов весняний струмочок проникає в душу, збуджує ество і тоді на гулянці уже ніхто не може втриматися – ні хлопець, ні дівчина, ні моло-

диця. Свайбові так вигецували, що аж курява здіймалася. Діди і ті ставили біля стіни сучкуваті костури, крякали і пускалися в танок. Кращого музиканта в селі, як Ничипір, годі й шукати. Заплющивши око, витинає такі мелодії, що просто заслухаєшся. Де тільки в нього той і хист береться? Танцювати сам не танцює, тільки грає. Сільчани дуже шанували Ничипора, оберігали й жаліли. З ранніх літ судилася йому нелегка доля. Батько Ничипора не повернувся з фронту. Мати хворіла на сухоти – рано померла. Одружився Гребницький ще й вісімнадцяти не було. Хазяйство у спадок лишилося – корова, кури, качки. У клітках хрумтіли зеленими гілочками біляві кролики.

Потрібна була господиня. У селі старі люди так казали: «Без хорошої хазяйки дім плаче, без хазяїна – двір». Взяв Ничипір за жінку з сусіднього села Соньку Гривасту. Хлопці одружувалися на дівчатах з сусідніх сіл і Ничипір наслідував їхній приклад. Дівчина була не лише на вроду славна, а й роботяща. Тільки б жити, діток народжувати. Та тут настала пора Ничипору йти до армії. На приймальній комісії визначили його в Морфлот. Відгуляли проводи, Ничипір тепло попрощався з дружиною, вона ще поплакала на до-рогу і пішов служити на чотири роки. З перших днів служби Ничипір зійшовся з Семеном Рибальченком з Житомирщини. Гарний хлопець: чесний, добрий. Останнім сухарем поділиться. Інший, було, городить таке, що й на голову не налазить, а цей, перш, ніж мовити, сто разів подумає. Чотири роки жили душа в душу. Настав час демобілізуватися. Першому випало йти додому Семенові. «Ти ж, браток, – мовив Ничипір, – їхатимеш на свою батьківщину, заїдеш до мене, на Чернігівщину. Моїй Соні привіт передаси і скажеш нехай самогонку гонить, скоро і я приїду».

На цьому й порішили. Поїхав Семен, а небавом демобілізувався й Ничипір. Коли прибув додому – наслухав гірку вість – рідна жона чкурнула з його другом Семеном. Добре, хоч худобу сусідка, баба Ладириха, доглядала. Опустився Ничипір на лаву, обхопив стрижену голову, немов тесаками, так і просидів до самісінького ранку. Підвівся, ходив, немов очманілий. Хлопці-однолітки розраджували: «Та забудь про ту хвойду. Вона й мізинця твого не варта». Але як міг Ничипір забути, коли снів нею довгих чотири роки, жив надією на стрічу. Відтак буцім втратив інтерес до життя. День-два не брався ні за холодну воду, все падало з рук. Баба Ладириха і корову напувала та годувала, і піч топила, і їсти варила.

Минув певний час. Оклигав Ничипір, влаштувався на тракторі.

У щоденних турботах біль та образа розчинилися, немов цукор у воді. Знаходилися і молодичі, та все віднікувався – серце до Соньки лежало, ніяк не міг забути.

– Ничипір, давай козачок! – вигукував Харитон Бриль.

– Ану, ріж польку! – просили молодичі.

– Козачок я вже грав, польку трохи пізніше, а зараз – гопак, – пальці грайливо забігали по гудзиках. Тільки нігті з тонкими борозенками зблискували. У бубон вибивав Денис Лещотний. Круглолиций, червонощокий, без правого ока – у дитинстві хлопці з лука вибили. Новенький чорний кашкет аж на потилицю з'їхав. Б'є Денис у бубон та ще й підморгує одним оком.

Колгоспний бригадир Оверко Ковера трохи вище середнього зросту. Очі чорні. Немов висушені сливи, так і грають. Зодягнений у зелене галіфе і темно-синій кітель, на ногах – ялові чоботи. Коли ходив по хатах і загадував на роботу, неодмінно в правиці тримав тоненьку лозинку. Нею стенав голівки будьякам або швякав себе по халяві чобота. За весільним столом Оверко перехилив не одну чарку. Обличчя дише, палахкотить вогнем, збуджені грайливі очі серед веселого натовпу вишуковують тонкий дівочий стан, обтягнутий червоною кофтиною. Зрештою, відшукавши, хапає Проню за руку. Дівчина тиснеться назад, жінки навпаки – утворюють щільне коло, яке Проні ніколи не прорвати. І нічого бідоласі не залишається робити, як пуститися в танок з колгоспним бригадиром.

– Проню, це мій улюблений танець! – дихав в обличчя горілчанним запахом і вигукував: – Ех, тринди-ринди – завтра празник!

Коли Оверко виконував «потрійний притуп», так гацав, здавалося, аж земля двигтіла, а на «бігунці» ледь не впав – Проня вчасно підхопила. Оверко Ковера розсміявся і на знак вдячності поцілував у щоку.

– Та що ви, дядю, робите? – зі сльозами на очах вигукнула дівчина і вибігла з кола.

Ох, капуста ти розсадонька!

Ох, ти мила, ти досадонька!

Оверко вимахував правицею і витанцьовував навприсядки. І що б не грав Ничипір: метелицю, поліську польку, а чи гречаники, Оверко Ковера вирлатими очима гасав по натовпу, вишукуючи біляве обличчя Проні з голубими очима і віночком коси на голові.

– Дядю, та відчепіться від мене, – мало не плакала. – Люди он дивляться і сміються.

Хлопці бачили, як колгоспний бригадир витанцьовував з Пронею і жоден з них не зважився підступитися до неї, запросити до танку.

– Оверку! – гнівливо прозвучав голос його рудої жінки Клавдії. – Досить витанцьовувати. Ходімо додому поратися, худоба з ранку нічого не їла. А ти вже, бач, як нализався.

– Я й не наївся, я й не напився, ще й за столом не висидівся! – виспівував Оверко, коли Клавдія штовхала його в спину. – Та не бий так. Боляче! – вигукував. – Анахтемська твоя душа.

Наступного ранку, як топили піч, невістка Горпина не вгавала:

– Бачили б ви, мамо, як учора наша Проня з бригадиром на весіллі витанцьовувала.

– Ой, та чи я хотіла з ним танцювати! – Проня на місці аж підстрибнула.

– Не хотіла, як кобила вівса, – розсудливо мовила невістка.

– О, Боже, – вирвалося в старенької, – це, може, з Оверком?

– Атож ще з ким, – злорадно хіхикнула. – Там так витанцьовували, що хоч водою розливай.

Коли невістка вийшла з хати, мати сам на сам мовила Проні:

– Слухай, доню, я не хотіла при ній говорити. А тепер скажу: не водися з отим бабодуром. Він не одній баки забив. Дивися, моя дитино, щоб і тебе таке лихо не спіткало.

Проня мовчала, лише до болі кусала уста. «Боже, яка вона підла, – думала про себе. – Так і дивиться, аби чимсь допекти та за щось укусити».

... Як Горпина вийшла заміж за Прониного брата Миколу і перейшла до них жити, з перших днів дівчина її не злюбила. Невістка ставила з себе велику багатійку та господиню.

– Як ви жили отакими злиднями? – не раз насміхалася. – Та не вже у вас руки повиростали нижче пояса? Це ж ви останні люди на селі.

Микола хмикав, мовчки доїдав юшку, знав: сваритися з жінкою – справа марна. Підвівшись, випивав кухоль парного молока і чимдуж поспішав на роботу. Мати також мовчки все терпіла, лише кінчиком фартуха витирала мокрі очі. Лише Проня не мовчала:

– Хто? Ми – злидні? – вигукувала. – Та ти сама злидень. Тато був найперший у селі господар. І не наша вина, що в колективізацію його розкуркулили і з мамою до Сибіру відправили. Ти знаєш, хто я така?

Невістка замовкала, певне, цього не знала. Тільки віями моргала.

– Сибірячка я! Поняла? Я в Сибірі народилася. Багато хто до рідної домівки не повернувся. А нам пощастило. Цього разу до нас лицем повернулися – дали, правда, найгіршу хату. Трохи ми з татом, поки ще живий був, підремонтували, та оце й живемо понині. А наша хата знаєш де?

Горпина знервовано перебирала кінчик фартуха.

– У нашій хаті тепер, – продовжувала Проня, – фельдшерсько-акушерський пункт. Ось що!

Після такої розмови в оселі на деякий час наставало перемир'я. Та згодом Горпина знову бралася за своє. Відчула Проня: життя не буде. Ось одного разу і каже мамі:

– Знаєте, мамо, що я оце надумала. Піду, мабуть, до баби Ладимирихи жити. Вона мене так просила, так просила. Каже, переходь до мене, догодуєш, а коли помру, хата тобі залишиться.

– Ой, ма! – запричитала ненька. – Коли підеш, нас і люди засміють. А як же я без тебе?

– Та як? Будете мене провідувати. А якщо забажаєте, то й ви на осінь перейдете, житимемо разом.

– Та ні, доню, яка у нас не хата, а зі своєї нікуди не піду.

Згодом мама таки змирилася:

– Ти права, Проню. Миру в нас як не було, так і не буде. Йди, коли надумалася. Я тебе не тримаю.

Отак і зробили. Зв'язала Проня своє добро у два вузлики і перейшла жити до баби Ладимирихи, аби бути подалі від цієї азійки. Старенька уже не знала, як і радіти. А Проня раз, коли йшов дощ і робити в полі було не можна, привела свою ланку, повиносили на подвір'я з хати і хатини лави, побілили стіни, завіхтювали долівку, потім повимивали ті лави, позаносили знову до хати, повішали чисті рушники, які були в бабиній скрині. «А ці, – розпорядилася Проня, – я поперу, коли стане на погоду».

Минув рік. Бабі Ладимирисі ніби полегшало. Вона поволеньки підвелася, топила піч. Того дня вийняла з печі свіжий хліб, пиріжечки з калиною. Такі смачні пиріжечки з білої крупчатки вдалися. Потім ніби відчула втому, прилягла на дощаний полик, заплющила очі й заснула навіки. Коли Проня повернулася з роботи, баба Ладимириха була ще тепла, але вже не дихала. Проня закрила їй очі, які двома скляночками немигно дивилися в стелю.

Першим кинувся на допомогу сусід – Ничипір Гребницький. Він покликав людей. Прийшли тітка Маруся, баба Химка. Помили по-

кійницю, зодягли в празниковий одяг. Ничипір найняв копачів, а сам у колгоспній майстерні власноруч виготовив труну. Заховали бабу Ладимириху, пом'янули.

– Ти тепер, Проню, одна, як палець, – стиха мовив Ничипір, коли розходилися з поминок. – Якщо буде потрібна моя допомога, кажи – не відмовлю.

З часом така допомога знадобилася. Ничипір допоміг виорати город, посадити картоплю. Налупилися курчата – поремонтував курник. І Проня в боргу не залишалася. То супчиком його свіженьким погодує, то сорочку біленьку випере та ще й накрохмалить.

II

Весна цього року видалася холодна, як ніколи. Та воно й не дивно. Зима ж бо теплою була, особливо тоді, як втікала до березня. Дівчата, було, біля сікарні аж упріють. А квітень теплом не балував. Погожі сонячні дні змінювалися холодними, дощовими. Особливо враз похолодало, коли зацвіли абрикоси. Молочним цвітом облилися вони і в садочку Проні. «Хоч би не померзли, – бідкалася, – тоді плодів не жди».

Цього дня зранечку наче й сонечко було виглянуло. Та під обрій захмарилося небо, а невзбарі дрібним маковим зерням полоснув дощ. Дівчата саме буряки сіяли. Збіглися під дерево, чекали, заки переженяться. І справді, неподалік річечки прошурхотів свіжий вітерець, нараз підвів свої невидимі крила і прогнав дощ.

Під вечір, коли пустився вдруге, дівчата попрошкували додому. Та коли дійшли до села, він знову вщух. Проня прийшла додому, трохи підвечеряла, погодувала порося, кинула курям зерна. Хазяйствечко розвела. На яйцях сиділи дві квочки. «Як на добро, – думала, – десь через тиждень-два мають лупитися курчата». Ось тільки корівки в неї не було. Та домовилася з головою колгоспу – в рахунок трудовнів видасть тільну телічку.

Спати лягати ще було рано. Проня вирішила навести лад у городничку. Стрункими зеленими пагінчиками підвелася півонія, зазеленів любисток. Ось-ось мала розбрунькуватися калина. Кажуть, калину саджають тільки на цвинтарі. Та нічого, – заспокоювала себе Проня, – нічого страшного, як і в городничку ростиме. Позгрібала торішнє опале листя, мокрі зчорнілі галузки, винесла на смітник. Почала копати. Чорний масний ґрунт озвався терпким запахом пробудження. Перекопала весь городничок, розбила граблями тугі

грудки землі, вирівняла площу. І стала вона рівенька і гладенька, мов шахова дошка. Потім Проня поробила рядочки і висіяла квіти – гвоздики, чорнобривці, матіолу. Дуже любила, як увечері після теплого літнього дощу пахне матіола.

Чорні хмари розійшлися, дощ подаленів кудись далеко. Зробилося тепло. На привільному обрії дозрівав темнавий вечір. Небавом на синьому безмежжі неба гарбузовим насінням розсипалися зорі. Вони миготіли й переливалися срібним блиском. Проня відчула: злегенька стомилася. Опустилася на дощану лавку, яка кріпилася на двох дерев'яних стовпчиках. Поглядом окинула подвір'я: в деяких місцях стовпчики попідгнивали і тин похилився. Хвіртка погано зачинялася. Подумалось Проні: потрібна чоловіча рука. Знову доведеться Ничипора просити. А вона йому на знак відплати виполе город. Тільки ж заявиться на подвір'ї, знову почнуть їй шити Ничипора. «У нас не люди, а казна що», – думала Проня. Якось ремонтував курник, коли листоноша нагодилася: «О-о-о! І Ничипір тут. А що, може, ти сюди жити перейшов?» «Та яке ваше куряче діло! – думала Проня. – Чому я ніколи і нікому не роблю ніяких висловлювань і здогадок?» Прийшов кіт, тернувся об ногу, підняв хвоста і жалібно занявчав. Проня підвелася з лавки, зайшла до хати, засвітила каганець. Погодувала Мурчика. Сама з чорним хлібом з'їла сала з часником, солоного огірочка, випила кухоль узвару і пішла спати.

Раптом крізь сон зачула стукіт у шибку. Розплющила очі. Довкруг зависла нічна тиша. «Здалося чи насправді?» – подумала Проня, звелася на лікоть, прислухалася. Стукіт знову повторився. Цього разу вже ніби шибки дзвеніли. Її нараз пройняв нервовий холодний дроз. Зацюбала босими ногами по долівці. У снігах намацала засув.

– Хто там? – альтовий зі сну голос прозвучав хрипливато.

– Свої, Проню. Відчиняй! – наслухала глухий голос Оверка Ковери.

– Хто «свої»? – удавано перепитала.

– Це я, Оверко.

– Що вам треба серед глибокої ночі? – роздратовано мовила.

– Мені треба з тобою поговорити.

– Це така абищниця, що можна й завтра поговорити. Приходьте зранку. До роботи й наговоримося.

– Зранку мені ніколи. Треба на роботу загадувати. Відкрий, я тебе прошу!

Проня не зчулася, як брязнув засув. У пройму нахабно увірвався свіжий нічний вітерець, остудив розпашіле тіло Проні. Оверко переступив поріг. Від нього тхнуло самогонкою і солоним огірком.

– Проню... – міцно схопив дівчину і впився у вишневі уста.

Проня пручалася, зрештою, їй вдалося вивільнитися:

– Хух. Де ви взялися на мою голову? Я вже була заснула.

– А може, ти на когось чекала. Люди кажуть: Ничипір до тебе вчащає.

– Та як вам не соромно! – аж сльози виступили на очах Проні. – Це нещасний чоловік. Ішли б радше додому і не терзали моє серце. Жінка за вами зачекалась.

– Проню, прошу тебе: не згадуй мені про жінку. Ненависна вона мені. Нас дітками Бог обійшов. А без них мені світ немилий.

Проня пригадала: люди казали, у Клавдії був викидень. Копала у садку. Та так тяжко. Ось тоді і трапилося з нею. Линуло, немов з відра. Більше не вагітніла.

Проня дістала пляшку самогонки, приготовленої для оранки городу, тоненько скибочками нарізала сало, поклала цибулину.

– Наливайте самі. Я сьогодні так у городнику накопалася, та ще й у полі замерзла. – Проня пішла до алькирика.

Оверко випив чарку, закусив і щось почав гугнявіти. Проня не прислухалася. Під монотонне пасталакання одразу заснула. Прокинулася серед ночі, так неначе їй у ліжку затісно стало. Спочатку нічого не могла второпати: що ж трапилося? Поряд з нею хтось лежав. Так, немов колода. Взяла коробку сірників, присвітила. Сизий вогник серед мороку вихопив постать колгоспного бригадира. Проня від несподіванки оберла.

III

Радитися було ні з ким: мама на той час померла, з невісткою розмови відбувалися на рівні: «Добрий день!» «До побачення». Але з розмов жінок по ланці, Проня зрозуміла: вагітна. З часом відчула порухи під серцем – давало про себе знати ненароджене дитя. «Що ж робити?» – задумалася Проня. Це баби теревені як розпусять, сміятиметься все село. Від малого і до великого. Від розумника і до найостаннішого недоумка. Та ще коли дізнаються, що від бригадира Оверка дитину зачала... Але ж знала й інше. Аборти не минають безслідно. Перша вагітність почасти буває й останньою. Он у їхній ланці Катря Лутченко за першою вагітністю зробила аборт, то вийшла заміж, але дітками так і не порадувала свого чоловіка.

Казали баби, і Оверкова Клавка, у п'ятнадцять років аборт зробила. Отож через те і діток немає. З чого і казяться Оверко. І яким би безбатченком не народилося її дитя, Проня думки про аборт з своєї голови витруїла раз і назавжди. З яким нетерпінням чекала вона народження свого первістка. Якщо буде хлопчик, назве Миколкою. Як її батька. Дівчинка народиться, буде Орисею. На честь мами. З часом виросте, стане її помічником. Ходитиме по землі, радітиме сонцю, сьогоднішньому дню. Так, як радіє вона, Проня. Боже, як це страшно не прийти у світ, якщо ти за всіма законами природи мав народитися. Від цієї думки їй аж страшно стало. «А якщо уже так допикатимуть, завербуюся, виїду з села – світ широкий – а своїй крихітці дам життя» – міркувала Проня.

З часом животик значно виріс, заокруглився кавунчиком.

– Ой, ма! – якось при зустрічі вигукнула Дунька Рибаківа. – Та чи ти вагітна?

– Атож, наче ви, тітко, не бачите, – спокійно мовила у відповідь Проня.

– Від кого? Неначе ні з ким і не гуляла.

– Від вітру, – Проня розвернулася і пішла мовчки.

Сільські детективи вирахували: від Ковери. Від кого б ще!

Ці чутки, мов змії, приплазували і до Оверкової дружини. Якось, коли увечері приплентався додому п'яний, накинулася на нього з рогацем: такий і сякий, мовляв! Як тобі не соромно? Півсела перетовк, мов той півень. Он і Проньку надув.

Слова Клави подіяли, немов холодний душ. Оверко п'яний-п'яний, а то протверезів:

– Тебе дму, дму, а нічого не виходить. Тільки даремно сили трачу.

Після цього Оверко мовчки вкладався спати, а Клаву ще дужче допікала образа. Трапилася нагода і вона весь біль і ненависть вилила на своїй суперниці.

Проня поверталася з ланки. По дорозі зайшла до сільмагу, казали: крам привезли. На широкому прилавку і справді лежали сувої квітчастої матерії. Вона вибрала на кофтину та спідничку. Продавщиця відрізала, загорнула матерію в цупкий папір. Як тільки Проня вийшла на східники, глянула вперед і обмерла. Навстріч піднімалася Клавка. «Зараз нападе на мене, а я й не знаю, що відповісти», – Проня ледь подумала, як Клава вже розтулила рота, мов пашу:

– Ви тільки подивіться на неї! Животик виставила і по селу хо-

дить. Як тобі не соромно? Чи може задумала відібрати у мене чоловіка? Не вийде! Я тебе зі світу зживу, а цього не допущу.

Проня нараз посміливішала, де й ті слова взялися:

– Да вдався ти своїм чоловіком! Навіщо він мені такий осоружний здався. Не потрібний він мені! А дитя моє і надалі прошу – не ціпай. Матимеш своє, тоді зрозумієш, як його жаль.

Клавдія не сподівалася на такі слова. Їй враз ніби заціпило, вона аж пригнулася від несподіванки, так неначе хто пугою по плечах огрів. При зустрічах з Пронею більше й слова не мовила, тільки продовжувала шпетити поза очі. Того ж дня, увечері Оверко приплентався до Проні, але як не стукав, як не просився, вона його не впустила. Загасила лампу, хустками позавішувала вікна і вклалася спати. Після цього Оверко ще кілька разів намагався проникнути до оселі, але її серце перебувало за сімома замками.

... Минув час. Проня народила сина. Як і обіцяла сама собі, нарекла Миколою. Оверко відвозив до лікарні і забирав звідтіля. Гуло все село. Проні діватися було нікуди. Клавка принишкла, причаїлася, певне, виношувала свої плани. Сусіди допомогли з колискою. Ничипір Гребницький підвісив до стелі, обіцяв зробити саморобний візок. «Ну це ще не скоро», – усміхнулася Проня. – Нехай росте». Гойдала вона день і ніч свого Миколку, наспівувала пісні. Яюсь ранком наслухала, як відчинилися двері. На порозі постав Оверко.

– Ой! – вигукнула Проня і притулила пальця до вуст. – Це ви? Христом-Богом прошу: йдіть звідси. Не крайте мого серця!

– На сина... Сина... Дай подивитися.

– Нічого дивитися. Ще зурочите. Він на вас і краплею не схожий. Весь у мене.

– Тоді, – Оверко розстібнув на сорочці гудзика, дістав з кишені гаманець, – на ось сотню – купиш дитині пелюшки та якусь сорочечку.

– Не треба мені грошей і вас не хочу в хаті бачити.

Оверко підійшов до стола, поклав гроші.

– Син, Проню, не тільки твій. Запам'ятай про це раз і назавжди. У ньому тече і моя кровинка. Від сина я ніколи не відцуруюся. Чуєш?..

– А Клавка! – заламуючи руки, вигукнула Проня. – Та вона мене зі світу живе, як дізнається, що ви не лише приходили, а й гроші приносили. Оце ступайте собі з Богом і більше ніколи не приходьте.

IV

Клавдія приготувала дві кошовки – зарізала старого півня, поклала шматок сала – Дунька Рибаківа пригостила: кабана нещодавно заколола, біля стінки поставила пляшку свіжого молока, поклала молоденької картоплі, огірочків, замотала в хустину пляшку самогонки аби не розбилася, вийшла на дорогу і попуткою дісталася до району. Відшукала свого двоюрідного брата Георгія – працював директором райзаготконтори і, немов на духу, все розповіла про свого благовірного. Так і так, мовляв, півсела дівчат та жінок перетовк, а це з однією прижив хлопчика. Георгій Карпович уважно вислухав і пообіцяв трохи пошептати.

Через тиждень колгоспного бригадира Оверка Коверу викликали на засідання бюро райкому партії. Оверко попросив у голови колгоспу дозволу з'їздити до району на коні Орлику. Кінно-товарна ферма в селі була одна з найкращих у районі. Четвероногі скакуні не раз виходили переможцями не тільки в районних, а й обласних змаганнях. Їх охоче купували господарства інших областей. Орлик був неабиякою гордістю колгоспу. Він приносив не тільки славу, а й великі гроші.

– Тільки ж дивися мені, щоб не загнав Орлика і, боронь Боже, аби ніхто не вкрав, – наказав голова.

– Та що ви, Демидовичу! – вигукував Оверко. – Я не дозволю, щоб пилинка на нього впала.

Пішов до стайні, відв'язав Орлика, взяв за трензеля, вивів на подвір'я. Зачувши запах волі, жеребець радо окинув безосязний простір, форкнув, тупнув копитом. Оверко зіскочив на сідло, злегенька вдарив по лискучих боках. Кінь дугою вигнув шию, деякий час біг рясю, а за селом пустився галопом. Поле пахло гречаним медом, стиглим хлібом і терпким полином. Настрій в Оверка нараз поліпшився. Відлягло від душі. А, власне, чого йому боятися? Що він, віку комусь вкоротив чи що? Навпаки – дав життя маленькій крихітці. З'ява сина неначе перекроїла Оверка – став він більш спокійний і розсудливий, виважений і зібраний. Попереду шлях буланому сувоєм вибіленого полотна перетинала срібляста річечка, яка ховала свої тихі води у заростях рогози та очерету. Через неї горбиком випинався дерев'яний міст, на якому двом підводам тільки й розминутися. Під тугими копитами буланого затеремкотіли вигорілі на сонці сухі дошки. І знову тиша. Та ось срібний голос розсипав соловей, запідпадьомкав перепел, озвалися глухарі й куріпки. На

вершині розсохлого дуба притулилося лелече гніздо. Зачувши стукіт копит, навшпиньки підвелися молоді лелеченята, мати-лелечиха намагалася їх заспокоїти. Невідь звідки випурхнув лелека-батько, в ротикуну приніс своїм діткам поживу. Бо хіба молоді вполюють вужа? Оверко відзначив про себе: життя в полі йшло за суворими законам природи.

На засіданні бюро райкому партії Ковера прибув завчасно. Йому наказали сидіти в приймальні, нікуди не виходити, коли буде потрібно, викличуть. Оверко сів на стілець і покійно, як і наказали, почав чекати. Однак минав час, а його ніхто не викликав. Він не зник мовчки сидіти і нічого не робити, а тому шукав для себе якийсь заняття. Окинув поглядом приймальню: стіл, стареньку секретарку, порожні стіни. Зиркав по кутках, в одному з них набачив обвислу павутину. Зрештою, вийшов на подвір'я. Орлик, забачивши Оверку, радісно заіржав. Дістав з кишені газету, надірвав шматочок, скрутив цигарку. Насипав дрібку потовченого в ступі тютюну і запалив. Стояв ні про що не думаючи, курив жадібно.

– Ковера! – кризь розчинені двері донеслося з приймальні.

Оверко кинув недопалок, розчавив передком черевика. У дверях ледь не зіткнувся з секретаркою.

– Ой, ви тут? – радо вигукнула. – А я шукаю. Був-був і вже – немає. Заходьте.

Столи в кабінеті стояли літерою «Т». Перший секретар райкому партії Гнат Васильович Соловей нахом'ячився, немов індик. Був він у темно-сірому костюмі, блакитній у смужечку сорочці і краватці в горошок. Забачивши Оверку, перший вирячив на нього каправі очі. «Певне, перебрав учора, – подумав про себе Ковера. – Та нічого. Вони також люди».

– Товариші члени бюро! – пухкі щоки першого надулися. – Сьогодні на нашому засіданні ми розглядаємо питання про аморальну поведінку бригадира другої рільничої бригади колгоспу «Перемога» села Тарнашівка Оверка Коверу. Бригада донедавна була одна з кращих в господарстві. Та останнім часом вона скотилася на середні позиції, різко знизилася врожайність. І в цьому, – Соловей зробив паузу, підвів важку голову і зневажливим поглядом окинув байталувату постать бригадира, – нічого дивного. Справа в тому, що комуніст товариш Ковера замість того, щоб всю свою увагу, свої зусилля сконцентрувати на виробничій діяльності, зосередив на спідницях жінок.

Хтось єхидно хихикнув. Оверко увібрав у похилі плечі голову, нервово шарпав у кишені газету для самокрутки.

Секретар райкому партії Мотрона Тихонівна Коваленко злегенька почервоніла і опустила голову. Їй, матері-одиначці, чомусь здалося, що слова першого, висловлені на адресу бригадира, безпосередньо стосуються і її.

Зрештою, Оверко підвів голову і коротким позірком окинув постать Солов'я. «Що ти мелеш? – йому хотілося мовити. – А ти сам не такий?» Яюсь два роки тому, коли Соловей ще був другим, провадив у їхньому колгоспі звітно-виборні збори. Після влаштували вечірку. Для цієї мети навіть не пошкодували колгоспного кабана – списали, ніби здох. Тоді Соловей так набрався, що побоялися додому відпускати, залишили в господі самотньої Марусі Обливаїної. Розказувала потім Маруся: чую – під ранок щось на мені сопе. Розплющила очі: Соловей. «Та чорт з тобою, – думаю, – роби вже, що задумав». Сміявся тоді весь колгосп.

Після першого слово взяв голова райвиконкому Порфирій Хомич Кулінченко. Низькорослий, опецькуватий. Долоні в нього гарячі і вологі. Скільки й бачив його Оверко, голова райвиконкому завше був чимось збуджений і роздратований, міг різко засміятися або навраз засмутитися. Але своє діло знав туго. Яюсь під Новий рік телефонує голові колгоспу: «Ти знаєш, така скрута, така скрута. Оце Новий рік наближається, а на столі геть чисто порожньо. Відрядили тоді Оверка. Відвіз він третину кабана, картоплі з мішок, яєць відро, яблук квашених та огірків. Дивися, і Новий рік відзначив. Та швидко забув про це».

– Ви, товариш Ковера, ганьбите честь Комуністичної партії. У вас є своя дружина, – Порфирій Хомич говорив, як по-писаному. – Як ви смієте використовувати службове становище, зазіхати на чужих жінок? Я приєднуюся до думки товариша Солов'я: виключити товариша Коверу з партії і вигнати з роботи. Нехай з вилами походить, може, розумніший стане.

Мотрона Тихонівна – повновида жінка з копицею темно-русявого волосся на голові – говорила про занедбану в господарстві агітаційно-масову роботу, про недостатнє виховання комуністів. Мовляв, в результаті маємо прикрі аморальні випадки.

Голова райсільгосптехніки Іван Федорович Цибуля також був членом бюро райкому партії. Аби вчасно виділяв трактори та машини на час польових робіт, йому також частенько мазали. А коли в

повітрі розчинявся напружений трудовий ритм, закінчувалися роботи, любив приїздити в господарство. Тоді ловили карасі у колгоспному ставку, смажили на олії, з тваринницької ферми доставляли пів бідона молока. Іван Цибуля полюбляв спиртне запивати молоком. Він міг піввідра випити горілки, але, щоб хто його коли побачив п'яним, боронь Боже! «Чомусь все це з голови Івана Федоровича швидко вивітрилося», – подумав Ковера. Аж ні. Цибуля про все це добре пам'ятав. Він сидів і весь час думав: як би його захистити нещасного ловеласа. Зрештою взяв слово:

– Товариші комуністи! – Цибуля зітхнув на повні груди. – Що це все ми та ми говоримо. А давайте радше заслухаємо товариша Коверу, що він сам на це скаже.

– Та що мені казати, – Ковері зробилося млосно і він тремтячими пальцями розстебнув горішнього ґудзика. – Винний я та й усе. Дружина в мене гарна жінка. Що гарна то гарна. Гріх сказати погане слово. Але бездітна вона. Яким гріхом завинила, це вже треба у неї спитати. Але ось діток немає. А я їх так люблю. Особливо маленьких. Без дітей мені світ немилий. Маю од Проні сина. Ні від неї, ні від сина я ніколи не відцураюся. Оце, що хоче, те мені й робить. Хоч і повісьте. А сьогодні, як тільки повернуся додому, переходжу жити до сина і Проні.

Члени бюро замовкли, немов води в рот набрали, схоже, обличчя їхні аж закам'яніли. Тільки Мотрона Тихонівна, немов школяр, сиділа спокійно, поклавши на стіл руки. Здається, усміхався Іван Федорович Цибуля: так, мовляв, так. Зависла тиша. Тільки за вікном весело заіржав Орлик, нагадуючи Оверку: розмову закінчено, час додому.

V

Сонце, викотившись на обрій, вивищувалося з кожною хвилиною. На небі не було жодної хмаринки. Об товстелезні стовбурці дерев розбилися пругкі вітри. Здається, у природі все завмерло. Цього ранку Проня, як і завше, прокинулася рано. Приготувала сніданок, дала лад в господарстві. Коли зайшла до хати, Микольця вже махав ручками, немов пташеня крильцями, – просив їсти. Проня помила руки, погодувала немовля і заглянула до печі.

– Ой ма! Ще борщ википить! – взяла рогач і відсунула горщик подалі від вогню.

Дістала цибулину, шматочок сала, накришила дрібненько. Буде

на засмажку. Вона так любить засмажену картопельку. Глянула на відра – порожні. «Це ж треба води принести», – подумала про себе. Тільки-но взяла відра, як раптом у дворі наслухала якийсь кагал. Кінь стукав копитом, линули чоловічі голоси. Кинула позирк у вікно – не видно нікого. Тільки посеред двору стояв віз. На ньому посередині лежало поросся, обіч валялися якісь клунки, а в задку воза стояла прив'язана корова. Проня спочатку нічого не могла второпати. Та раптом здогад блискавицею пронизав її з голови до ніг. Гайнула до дверей. Нашвидку збирала слова, які мала виголосити та її випередили. Двері відчинилися і на порозі постав Оверко:

– Не виганяй мене, Проню, хоч, може, і не любий! Я цього разу до тебе приїхав назавжди.

1985

ПЕРШЕ КОХАННЯ

Тарас Воєдило повернувся додому засмученим. Їздили з друзями на полювання. Тільки день змарнували – не вполювали нічого. Бачили сірого зайчика. Задравши хвоста, вухастий пострибав на обрії, немов у цирку, і зник у видолинку. Стріляли по дикому кабану, та й той розчинився у хащах. Поранили вовка, але сіроманцеві вдалося втекти, певно, зараз у діброві рану зализує. Хитрюща лисиця, зачувши постріли, так заховалася у норі, що й носа не витикала. Ото тільки й того, що Тарас зустрівся з приятелями, а опісля присіли на галявині, вкритій золотим падолистом, та випили по чарці, поласували торішньою зайатиною – Тарас вміє смачно готувати і закривати в банки. А тоді вволю наговорилися та наспівалися. Дружина також зустріла не дуже привітно – це ж стільки коштів потратив! Побурчала для виду злегенька. Тарас на це уваги не звертав. Достоту знав її характер: побурчить-побурчить, а за хвилину куди й гнів подінеться. За сорок років подружнього життя добре вивчив. Скинув одяг, зайшов до ванни, освіжив стомлене тіло під холодним душем, зодягнув м'який теплий спортивний костюм. Взяв до рук свіжий номер журналу – щойно листоноша до скриньки поклала, приліг на канапу. Тільки перегорнув кольорову обкладинку, як поряд, на журнальному столику, несподівано пролунав телефонний дзвінок. Звучав він не так, як на міській лінії. «Певне, міжміська, – подумав. – Гм... Дивно. Хто б це міг дзвонити? Донька з Італії? Але ж вчора телефонувала. А можливо, щось трапилось?» – занепокоївся. Взяв телефонну трубку.

– Алло, Черняхівськ?

– Так.

– Вас викликає Кіровоград.

– Слухаю.

– Алло, – у трубку щось писнуло, тріснуло, небавом замовкло. А через кілька секунд пролунав м'який, але притиснутий часом, жіночий голос: – Тарас Северинович?

– Так. Я слухаю вас.

– На головпоштамт міста вам відправлено лист до запитання. Прохання забрати.

– Алло! Алло! – кричав у трубку. – Хто це? – та з протилежного боку долинали коротке пі-пі-пі. Невідомий абонент слухавку вже поклав, подумав: добре, що він взяв трубку, а якби дружина... Давай пояснення.

Наступного дня Тарас пішов на головпоштамт. Подав у віконце паспорт і мовив:

– На моє ім'я має надійти лист до запитання. Подивіться, будь ласка.

Молода симпатична жіночка з пишною чорнявою зачіскою та родимкою між бровами і нафарбованими вустами взяла стосик кореспонденції.

– Здається, немає. Так, Тарас Воєдило, – зиркнула у паспорт, – ану чекайте, я ще раз... Ні, таки немає.

Підвела голову і спрямувала погляд на літнього, але симпатичного чоловіка:

– Вам пишуть.

– Шкода, шкода, – Тарас вистукував ребром паспорта об стійку. – Уже написали і кинули.

– Тоді можливо завтра.

Але листа не було і наступного дня. І чим збільшувалася відстань у часі, тим тривожніше було на душі: хто ж написав? І, врешті-решт, з якою метою?

Листа отримав лише в другій половині тижня. Звичайний конверт з малюнком на титульному боці – архітектурна пам'ятка Кіровограда. Посеред залу стояв великий овальний стіл. Тарас присів, акуратно з правого боку надірвав конверт. На гладеньку поверхню стола випав складений учетверо аркуш паперу. Розгорнув. Він був списаний дрібними літерами. Почерк впізнав одразу. Так колись писала лише Влада Поліщук. Здавалося, поряд зблиснула блискавка,

буцім чиясь рука доторкнулася до серця. А потім немов бархотинним вітерцем обдало. Гай-гай, коли ж це було? Півстоліття тому і не менше.

... Вперше зустрілися на районній олімпіаді учнівської художньої самодіяльності. Вона виконувала якусь українську народну пісню. Сама середнього зросту, красиве, миловидне обличчя, великі блакитні очі, довге світле волосся. Вийшла на сцену, злегенька вклонилася глядачам. А потім як заспівала, то одразу зачарувала Тараса. Дивився незмигнуто, навіть головою не поворухнув. Потім на сцену вийшов він. Стрункий, високий, з голубими з прозеленню очима. Чорнявий чуб акуратно зачесаний. Красивий і впевнений. Одразу впав у очі Владі. «Він буде мій... Мій», – шептали червоні розпашілі уста. А як заспівав «Орлятко», весь зал затих, заціпенів, завмер. Урочисто-схвильована пісня доходила до серця кожного. Його голос – чіткий і дзвінкий, немов криця, схоже, злітав з високостя, змахнувши широкими крилами, опускався птахом до залу. Заворожив, зачарував серця.

Вони обоє стали дипломантами районного фестивалю. Отримали Дипломи переможців – перші у своєму житті. Тут же й познайомилися, обмінялися кількома словами і усмішками. Здається, цього було й досить. Одразу відчули: один без одного вже не можуть. Наступного року знову зустрілися на олімпіаді. Але цього разу вже як добрі і давні друзі. Їй імпонувала його обдарованість, енергія, сила волі, а йому подобалась її чутливість і добродушність. Та було в них і спільне, що єднало, і, мов магнітом, притягувало одне до одного – любов до пісні. Середньої школи у їхніх селах не було і вони зустрілися в сусідньому селі, де продовжували навчання. Зустрілися не одразу – Тарас був на рік старший.

Вечорами ходили на репетиції шкільної художньої самодіяльності. Опісля кожного разу юнак проводжав Владу до оселі, в якій вона винаймала квартиру. Прошкували поряд. Ішли неквапом. Одне одного випадково доторкувались плечима. Від того доторку починали паленіти щоки, серця билися частіше. Відчували: щось неймовірне з ними відбувається, але що саме – не могли зрозуміти. Дорогу осявав серпастиий місяць, далеко-далеко у високості таємниче переморгувалися холодні срібні зорі. І саме небо нагадувало велетенське решето, крізь яке сипався блідо-сизий полиск. Говорили про різне: книжки, кіно, друзів. Тарас раз по раз пригадував і розповідав курйозні історії з життя великих людей. Влада слухала

уважно, а потім сміялася щирим, дитинним сміхом. Йому подобався цей сміх, від якого зимового прохолодного вечора на душі домашньому робилося тепло і затишно.

– Ой, – Влада посковзнулася і ледь не впала.

Тарас встиг схопити її за руку. Тепла і ніжна долоня лежала в його руці. Врешті вона прагнула її вивільнити, але хлопчина утримував. Дівчина сполохано подивилася на нього і промовчала. Небавом підійшли до оселі, в якій вона квартирувала.

– До побачення!

– На добраніч! – ніжно мовила і білоророю берізкою неквапом попрошкувала додому.

У своїй руці Тарас відчував тепло її долоні, зворушливий запах дешевеньких парфумів. Засунув руку до бокової кишені пальто, аби подовше зберегти його. На душі було радісно, хотілося гукати на весь світ: «Люди, я кохаю Владу!» Та село, вкрившись чорною ковдрою ночі, уже дивилося перші сни. Десь на бригаді озвався дзвін: бом-бом. Сторож-дивак для тих, хто не спав, нагадував: північ.

Весна, на яку вони так довго чекали, прийшла раптово і несподівано. Спершу озвалася запахом сирих, розбухлих бруньок, потім пташиним суголоссям. Морози подаленіли, натомість з південного краю повіяв теплий вітер. Цього разу після занять у гуртку, не змовляючись, побрели на околицю селища. У невеликому пробудженому гайку наслухали легенький шум цілющого джерела. Ніхто з односельчан не знав, коли воно вперше забило свіжою джерельною водицею. Наблизившись, деякий час стояли незворушно. Вирвавшись з надр, вода полегшено зітхала, в місячному промінні усміхалася світлими бризками, ніби запрошувала: «Пийте мене, цілющу, пийте живильну!». Старі люди твердили: буцім вона і справді має лікувальну силу. Бездітні жінки, скупавшись в озерці, що утворювалося з джерела, одразу вагітніли і народжували справжніх богатирів.

– А я чула від своєї бабусі, в якій квартирую, буцім коли закохана пара на Івана-Купала скупається у цій воді, на все життя набуває почуття вірності.

– Гадаємо, ми й без купання будемо вірними. Чи не так?

Влада притулилася голівкою до плеча Тараса.

– Звичайно, так.

Природа дихала вечірньою прохолодою і свіжістю. Схоже, вона проникла до самісінької середини організму і освячувала всі нутрощі.

– Красивий місяць березень, – мовила Влада. – Ядесь читала: його ще називають прощальником, крапельником, весновієм.

– А в нашому селі, – додав Тарас, – березіль, бурулькотал, соковик.

– Заплющ очі, – раптом наказала вона.

Тарас виконав прохання.

На своїх вустах відчув гарячий цілунок. Вуста Влади пахли м'ятою, березовим соком. Потім вона вткнулася у його широкі груди. Він гладив її пахучі коси, скупані в травах. Перед тим, як мити голову, бабуся клала в тазок сухе пахуче зілля, зібране влітку.

– Підніми голову і заплющ очі! – наказав Тарас.

Влада розсміялася зі своєї витівки, яку згодом повторив Тарас, однак наказ виконала. Юнак, доторкнувшись до вуст дівчини, затримав у цілунку.

– Ой, – нарочито важко дихаючи, вирвалася з обіймів, – так і задушиш мене.

Ще довго розмовляли й жартували. Не зчулися, як сторож на бригаді своїм дзвоном нагадав – північ.

Тарас на один рік раніше закінчив школу. Влада доучувалась, він уже став самостійною людиною – в обласному центрі закінчив курси культармійців, потім у своєму селі був художнім керівником сільської самодіяльності. Восени того року пішов служити до лав Радянської Армії. Проводжали його всім селом. Влада також була на його проводах. Почувалася ніяково – довкруг незнайомі люди. Весь час на собі відчувала діткливі погляди. Деякі, сп'янівши, кидали безцеремонно: «А це що за одна?» «Тс... – відповідали жінки, – не так голосно, ще почує. Це наречена Тараса». «Гарна дівка». Щоки паленіли, від сорому не знала, куди себе подіти. Прощання було коротким:

– Тарасику, ти ж мені щоб листа написав.

– Неодмінно. Як тільки приїду до військової частини, одразу напишу два листи – батькам і тобі.

Вона ніжно доторкнулася до його гарячих вуст.

Листа з воєнним штемпелем отримала через місяць. Тарас писав – півроку навчатиметься, а вже потім пошлють до іншої частини. У нього, мовляв, все добре. У вільний від занять час бере участь в армійській художній самодіяльності, почав займатися спортом. У наступних листах обіцяв надіслати фотокартку. Тарас свого слова дотримав. Відкривши конверт, Влада разом з листом дістала й фо-

токартку: знайомі риси обличчя, які вже стали рідними. Та, пильно вдивившись, відзначила про себе: схуднув. «Певне, не від хорошого життя», – подумала. У листі-відповіді вона надіслала Тарасові і свою фотокартку. Але, як не чекала, відповіді не отримала. Знову написала листа, цікавилася, чи не захворів, бува. Та у відповідь – мовчанка. І тоді вона зрозуміла: трапилось непередбачене. Те, що інколи приходило в думках, схоже, здійснилось. Цього разу Владі здалось, вона втратила Тараса назавжди. Облилася гарячими сльозами, кілька днів ходила, немов сама не своя. Мама аж хвилюватися почала: «Доню, що з тобою?» «Та нічого, мамо, – заспокоювала, – то я так. Воно пройде». Кажуть, час – найкращий лікар. Однак минали дні, тижні, місяці, а Влада не переставала думати про Тараса. І чим більше віддавався день розлуки, тим гостріше вона відчувала біль серця.

Звідки було знати солдатові, що найкращий приятель Коля Кунтиш, який одразу після того, як Тарас пішов до армії, почав до неї залицятися. Та не так просто, а на повному серйозі: «Я тебе кохаю. Я без тебе жити не можу». Влада спочатку цим залицянням не надавала особливого значення, та, зрештою, не стерпіла: «Як тобі не соромно? Ти ж його найкращий приятель. Невже можна зраджувати друзів?» Самолюбство Кунтиша було вражено. Він написав Тарасові листа, мовляв, після того, як Влада тебе провела до армії, сама кожного вечора ходить до клубу і проводить з хлопцями. Словам приятеля Тарас не міг не повірити. Він так і написав йому в листі: «Передай, коли я відслужу і повернуся додому, у її бік навіть не подивлюся. Слова Кунтиш не став передавати. Він просто дозволив Владі ознайомитися з листом. Коли прочитала, її наче вогнем обпекло, немов пращем ударило в спину. Виходить, вона не помилялася. Так, з першим у її житті коханням покінчено. Мабуть, раз і назавжди. Та навіть після цього драматичного випадку Влада жодного разу не дозволила Миколі Кунтишу провести себе додому. Вона нічого не могла подіяти – куди не йшла, що не робила, а перед очима стояв образ коханої людини.

І все ж їхні шляхи розійшлися. Зустрілися, лише, коли навчалися в Кіровоградському педагогічному інституті. Тарас опускався сходишками вниз. Влада навпаки – зі стосиком книжок в руках, піднімалася на другий поверх.

– Ти? – подивовано вигнула брови.

– Я, – спокійно мовив у відповідь Тарас. – Не чекала?

– Якщо відверто, ні. Я чула, ти ніби вступив до військового училища.

– Вступив. Але вчитися не забажав. Ти на якому факультеті?

– На іноземному. Вивчаю англійську.

– А я на філологічному.

– Так. Ти зі школи любив художню літературу.

Тарас помітив: Влада була збентежена, у неї нервово тремтіли руки. Поки розмовляли, один підручник перекосився і випав.

– Ой, вибач, будь ласка, – вона збиралася нагнутися.

Але Тарас випередив і першим нагнувся. Несподівано вони злегенька стукнулися лобами. Тарас обдмухнув невидимий пил, подав Владі книжку:

– Прошу.

– Дякую.

Схоже, говорити більше було ні про що.

– До побачення! – вона обійшла Тараса і пішла на другий поверх.

... Листа від Влади перечитав двічі. Він, як і тоді, пахнув її теплими і ніжними руками. Сторінки в клітинку з учнівського зошита... Вони були пронизані нерозтраченим до нього коханням, болем і смутком. Влада писала, що їх розлучив Микола Кунтиш. Як прикро, що він, Тарас, повірив брехливим вигадкам свого горе-приятеля, який на повірці виявився зрадником. Та що з нього зараз спитаєш, коли Кунтиша вже й на світі немає. Ні з ким вона тоді не зустрічалася, нікого так більше не кохала, як його. Влада повідомляла, що після закінчення вузу вийшла заміж за вчителя – викладача фізкультури. У них народилися діти, з часом отримали трикімнатну квартиру, умеблювали. Здається, було все. Та не було головного – родинного щастя. Влада після Тараса ніколи не могла покохати свого чоловіка. Жили доти, доки були маленькі діти. А як піросли, здобули освіту, збудували свої родинні гнізда, то й вони розлучилися. Випадково дізналася, що Тарасів син Святозар навчався в Кіровоградському педагогічному, кілька разів бачила його на оглядах студентської художньої самодіяльності – диригував хором. Син був копією свого батька. І Влада ходила спеціально дивитися на Святозара. У такі хвилини їй здавалося, що вона повернулася у роки своєї молодості і хором диригує він, Тарас. Дивилася і відчувала, як щемно ставало на серці і душі. Зволожені очі крадьки витирала хустиною, аби ніхто із знайомих не помітив і не почав допитувати: «Чому ти плачеш?»

Запрошувала до себе у гостину, а, якщо він її кохає, то нехай переїжджає назавжди. Сама вже не працює, перебуває на пенсії. Досить багато вільного часу. Особливо взимку не знає куди себе подіти в красиво обставленій трикімнатній квартирі. Тиняється з кутка в куток, щось намагається робити, та ніщо не йде до рук. Вона вже давно все вибачила його другові, котрий розлучив назавше, але рубець від душевної рани залишився на серці.

Тарас сидів, немов заворожений. Він навіть не почув, як до нього звернулася старенька:

– Я бачу, ви тільки сидите, дозвольте я присяду, та конверта підпишу.

– Що? Що ви сказали? – перепитав Тарас.

Бабуся не стала вдруге пояснювати. У цей час поряд вивільнилося місце і вона присіла.

Коли повернувся додому, дружини не було – бігала по магазинах, збиралася їхати до доньки. Сів у фотель, ще раз уважно перечитав листа. Потім поклав до конверта, заховав між книгами – аби дружина не віднайшла. Сидів, задумавшись... А може, й справді все кинути к бісу і поїхати до Кіровограда? Там він навчався, там тривалий час працював. Але ж у нього дружина, дорослі син і донька. Є онуки. За обличчям і характерами так схожі на нього. Як це взяти і зрадити? Тоді він все життя мучитиметься і картатиме себе.

Може, поїхати до Влади тоді, коли дружина перебуватиме в Італії? А якщо зателефонує, а його не буде вдома? Тоді по приїзду вона з нього і душу вимотає: де був? Що відповісти – не знає. За своє життя Тарас так і не навчився говорити неправду. До того ж тимчасовим приїздом до Влади він тільки розтривожить її душу.

Ні, він таки нікуди не поїде. Він їй просто напише листа. Дістав аркуш паперу, взяв ручку. Але що писати? З'ясовувати стосунки, вибачитися? Поїзд уже давно пішов. Все це справа минулого. Розповідати про себе? Вона й так про нього майже все знає. А чого й ні, то навіщо воно, врешті-решт, їй потрібне. Пригадалися поетичні рядки улюбленого поета Віктора Бокова:

*Что было любимо,
Все мимо, все мимо,
Впереди – неизвестность пути.
Благословенно...
Неизгладимо...
Невозвратимо...
Прости...*

Більше до цих слів нічого не міг додати. Аркуш з мініатюрним поетичним уривком поклав до конверта і того ж дня опустив до поштової скриньки.

2010

СУКНЯ

У віці шести років Маша тяжко захворіла. Весна була рання. Білі сніги збігли дзюркотливими струмочками, теплі південні вітри, що на своїх крилах принесли журавлі, осушили землю. Маша з подругами вибігла на вигін. Боже, як тільки було гарно! Тепле сонечко ніжно пестить обличчя, свіже повітря, перевіяне на срібних вітрах, куйовдить на скронях золотисті кучерики. Одного разу дівчинка забігла до оселі розчервоніла, збуджена, розхристана і кинулася пити воду. Мама ще й насварила:

– Не пий багато. Я щойно з колодязя витягла.

Не послухалася. Другодні почервоніло в горлі, почала кашляти, пропав апетит – нічого не хотілося їсти. То, було, влетить до хати, як почне гарячий борщ з кропивою тьопати, а це поводить-поводить ложкою по тарілці, скривиться: «Чогось мені не хочеться!».

З кожним днем дівчинці ставало все гірше. Не стачало сил. Морозило. Інколи так лихоманило, що мама вкривала доньку усім, що тільки в хаті було. Прийшла фельдшер Марина Микитівна. Ще молода, але вже сивочола жінка – на фронті була медсестрою. Вислухала уважно і каже:

– Чую хрипи. Гадаю, у неї запалення легенів. Потрібно до лікарні, але скажу по правді: запалення не лікується – наша медицина проти такої недуги поки що безсила (трапилося це одразу по війні). Будемо лікуватися вдома. Що я вас попрошу. Натопіть добре піч, нехай грудьми лягає на теплу черинь. А мед у вас є?

– Немає, – мовила у відповідь мама. – Та я куплю в Семена Сергійовича. Не одкаже.

– А я кожного дня приходитиму і банки на спину ставитиму, – продовжувала Марина Микитівна. – Нехай поп'є чай з медом. Ось у травні зацвіте трава – грабельки звичайні. Їх ще в народі називають журавлині носики.

– А-а-а, – мама пожвавішала. – Рoste і в нас, у березі. Така волосиста рослина з довгими листочками.

– Еге ж. Ото назбираєте, коли цвістиме, насушите. Одну столову ложку на кружку окропу заливатимете. Нехай п'є. Наші предки у

старовину колись так і лікувалися. А ще п'ють настої з ведмежих вушок дивини. Її в народі коров'яком називають.

Як тільки мама не лікувала Машу, проте їй не кращало. З кожним днем ніби ставало все гірше й гірше. А одного дня донька й взагалі відмовилася від їжі. Піла тільки одну теплу водичку – на печі в кружці стояла.

– Мамо, – донька прошевеліла вустами. – Знаєте, що я оце надумала?

– Ні, доню. А що?

– Та оце мені, як померти, то і зодягтися ні в що. У мене немає жодного красивого платтячка.

– Ой, доню, не говори такого, – схлипнула мати. – Ти одужаєш! – мовила, а сама зробила інакше.

Пішла до сільмагу, набрала найкрасивішої тканини – вся вона червона, мов розквітла півонія, а по ній білі квіти розбрелися, немов лілеї на воді. З магазину і понесла до сільської кравчині – тітки Лізи. Та обшивала всю сільську інтелігенцію: голову колгоспу і голову сільради, вчителів. Спакнула при цьому і розповіла: донька тяжко хвора, просить, аби пошити красиву сукню на останній день.

– Та я чула-чула, – сумно зітхнула кравчиня.

Прийшла до оселі, зміряла лежачу на печі дівчинку. Через кілька днів сукня була готова.

– Ой, яка красива! – захоплено вигукнула мама. – Що ж маю заплатити?

– Та нічого, – кивнула головою тітка Ліза. – Нехай поправляється, та носить на здоров'я.

Як тільки Маша не намагалася підвестися, аби приміряти обнову, та кожного разу опускалась на черинь – сил не стачало.

– Покладіть, мамо, – стиха прошевеліла вустами, – нехай зі мною поряд лежить.

Так і лежали удвох на печі – Маша і нова сукня.

Одного разу мами не було вдома – пішла до магазину. Дівчинці вперше за час хвороби запроглося їсти. У кутку, біля дверей, що вели до сіней, стояв саморобний, пофарбований у блакитну фарбу, буфет. Маша знала: як тільки мама відойть корову, процідить молоко, так і ставить до нього. Обережно підвелася, спустилася з печі на припічок і почовгала босоніж по долівці. Та ось посередині оселі сил не стачило, ноги спочатку затремтіли, згодом підкосилися, вона опустилася на долівку і знепритомніла. Коли мама, повернувшись з

магазину, зайшла до оселі і забачила посеред хати на долівці дочку, заголосила:

– Ой, доню, квіточка моя! Чому ти так рано пішла з життя? Ти ж не встигла й розквітнути.

Взяла зі стола чорну картату шаль і накрила маленьку небіжчицю.

– На кого ж ти мене покинула, чому ти мене осиротила?

І тут мама помітила, як шаль заворушилася. Від несподіванки вона аж одсахнулася, потім підбігла, відкинула кутик з обличчя.

– Мамо, мені так їсти схотілось. Я йшла, аби молочка напитися, – в доньки спочатку розплющилося одне око, потім інше.

– О, Боже! А я вже думала... – мама допомогла доньці зіп'ястись на ноги.

Налила в кружку молока, взяла краєць чорного хліба, подала на піч. Маша спочатку зробила кілька ковтків, облизала спражкі губи, потім з такою жадібністю почала їсти хліб з молоком, що зуби аж вистукували об кружку... Перед очима вимальовувався широкий степ, на пругкому вітрі переливались жита. На лузі, неподалік блакитного ставу, паслися корови. Відчувала: молоко пахне травневим вітром і росяною травицею. Випила половину, стомилась. Прихилилася схудлою спиною до комина, посиділа. Зібравшись з силами, знову почала пити. Більше цього дня нічого не їла.

Наступного ранку мама варила суп. Витягла з печі засмажку – дрібно нарізане сало з цибулею, ніби аж присмагло. Лоскітливий запах гайнув по хаті, дістався печі.

– Мамо, а що ти там таке смачне вариш?

– То суп, доню, – прозора сльоза скотилася по маминому обличчю. Розуміла: якщо донька відчула запах супу, значить виздоровіє.

– Уже скоро звариться. Їстимеш?

– Угу.

За хвилину мама налила миску горохового супу, подала на піч. Гаряча пара вдарила в обличчя. Маша стиха ложкою помішувала гарячу рідину, потім набирала повну ложку, студила і їла. Попрохала маму, аби вона цибулиною натерла крайчик хліба.

Минуло ще тижнів зо два. Настала справжня весна – пригріло тепле яскраве сонечко, зазеленіли крони дерев, в кущах затьохкав соловейко, в лузі закувала зозуля. Тепло зодягнувшись, Маша сама, без сторонньої допомоги, вийшла на подвір'я. Вона, буцім вдруге на світ народилася. Їй все так було цікаво: по двору чинно

походжав півень, довкруг нього сокоріли кури. Забачивши Машу, з будки назустріч вийшов пес Дружок, закрутив хвостом, радо усміхнувся. А небавом зробилося ще тепліше. Маша скинула теплий одяг і зодягла нову сукню. Подруги не могли намиливатися:

– Ой, Машо, яка ти в ній красива!

З дівчатами цілий день гасала на вигоні, а під вечір пішла діставати м'яч, який ненароком закотився на чуже подвір'я, зачепилася спиною об лату і порвала нову сукню. Зі сльозами на очах прибігла додому:

– Не сваріть, мамо. Я ж ненароком. Я цього не хотіла.

– Та нічого-нічого, – миролюбно мовила мама і додала: – Знімай, зараз зашию.

Мама взяла голку й нитку і так майстерно зашила, що на спині виднівся ледь помітний рубчик. А хто не знав про цю пригоду, то й взагалі міг не помітити. Маша носила ту сукенку доти, поки й не виросла з неї. А про страшну недугу, яка невідь куди й поділася, вона і зовсім забулася.

1980

«ПОМИЛКА» АКАДЕМІКА АМОСОВА

Робочий день Олени був по вінця виповнений турботами. Додому поверталася вкрай стомленою. По дорозі гадувала: «Прийду, повечеряємо і ляжу відпочивати». Але, як тільки переступила хатній поріг, її щільно взяли в облогу домашні клопоти. У доньки Оксани завтра в дитячому садку мало бути свято, і мамі потрібно приготувати святковий одяг. Син Валерка перелазив через паркан, ненароком порвав штани. Добре, що тільки по шву розлізлися. Зашила. У чоловіка на спині утворилася чирка – обробила медикаментами. Потім розігріла вечерю, всі дружно сіли до столу.

– Ох, і смачний, мамо, борщ удався! – хлопчина так наминав, що аж за вухами лящало.

– Їж, сину. Набігався за день, – мама погладила Валерку по чорнявій голівці.

Після смачної вечері діти вклялися спати, батько ввімкнув телевізор і переглядав останні новини, а мама кинулася мити посуд. І раптом їй зробилося зле. Вона нараз зблідла, схопилася долонею за лівий бік грудей:

– Серце... Серце... Корвалолу!

Батько, який уже почав дрімати, хутенько підвівся з місця, на-крапав крапель, подав мамі. Випила. Ніби полегшало. Та в ділянці серця пекло – там немовби палав вогонь. З горем пополам домила посуд і лягла відпочивати.

Ніч забрала з собою всі болячки, і вранці Олена почувала себе напрочуд добре, а небавом і зовсім забула про серце, буцім його в організмі взагалі не було.

У турботах минуло кілька днів. І ось одного дня – неприємність на роботі.

Начальник по одному викликав підлеглих й просив кожного пояснити, як сталася ця прикрість. Олена вийшла від нього бліда, мов та крейда. І раптом їй знову зробилося зле. Замерехтіло перед очима, ноги, неначе підкосилися. Вона схопилася за серце, важко опустилася на стілець, полуда на очі впала. Болісні хрипи виривалися з напіврозтуленого рота.

«Швидку, негайно швидку допомогу!» – вигукнула про себе Марія Леонтіївна й миттю набрала потрібний номер.

Швидка медична допомога не забарилася. Олені зробили ін'єкцію, зміряли тиск, послушали серце. Вона неквапом розплющила очі, туманним поглядом окинула присутніх і, побачивши людей у білих халатах, жажливо стрепенулася: «Боже, та що це зі мною? Я, певно, була на волосинці від смерті. А як же діти – Оксанка, Валерик? Залишилися б сиротами. Вони ж іще зовсім крихітки». Лікарі радили лягти до стаціонару та пройти медичне обстеження.

З часом Олена так і зробила. Перед випискою їй порадили більш ґрунтовно обстежитися в обласному кардіологічному диспансері. Тут вердикт прозвучав, як грім серед ясного неба – терміново потрібна операція.

Оперували у клініці серцево-судинної хірургії Київського науково-дослідного інституту. Операцію проводив сам Микола Амосов. Перед випискою знаменитий хірург окинув поглядом Олену і мовив:

– Що я вам, дівчино, скажу?

І хоч на той час Олена вже була матір'ю двох дітей, виглядала вона і справді немов дівчинка – тоненька, худенька. Амосов гострим поглядом буцім наскрізь пронизував. На душі зробилося лячно – що скаже їй медичне світило? Олена вся напружилася й занепокоєно вдивлялася у непохитне, мов кремій, обличчя.

– Жити вам залишилося років із дванадцять. Хіба що... – хірург на якусь долю секунди замовк і почав кусати вуста, – зрештою, хит-

нув головою, – хіба що продовжите собі життя, якщо більше рухатиметеся. Ходіть у своє задоволення. Більше будьте на свіжому повітрі.

Починайте з малої дистанції, а потім із кожним днем нарощуйте. Багато ходити не бійтеся. Ходьба ще нікого не звела до могили. До цього наші батьки ставилися по-філософськи: «Більше ходиш – довше ходиш».

Повернувшись додому, Олена зробила так, як радив Микола Михайлович. На роботу і з роботи (а шлях туди й у зворотному напрямку пролягав у десять кілометрів) ходила пішки. У вихідні весь день працювала на городі – він також був розташований за межами містечка, на полі.

Коли жінки-пацієнтки роз'їжджалися, обмінялися адресами, домовилися листуватися. І ось через п'ять років надійшла сумна звістка із Закарпаття – померла Леоніда. Згодом не стало Ксенії з Дніпропетровська. Медсестра Зіна, яка працювала тут же, в центрі судинної хірургії, прожила дванадцять років.

Олена, нехай у добру годину буде сказано, після операції подолала десятки тисяч кілометрів, прожила п'ятдесят літ і в розквіті сил зустріла сімдесятиріччя. Нині продовжує вести активний спосіб життя – щодня долає свої десять кілометрів.

Як добре, що академік Амосов, визначаючи її подальший життєвий шлях у дванадцять років, прикро помилився. Але Олена на нього образи не має. Навпаки – добре пам'ятає його мудру пораду: «Більше ходиш – довше ходиш». Завдяки їй жінка й донині топче ряст на білому світі, а ще молиться за свого рятівника, аби і йому на тому світі, якщо він таки є, було добре й легко.

2010

УКРАЇНЕЦЬ ЗА ДУХОМ...

Уперше ми познайомилися наприкінці шістдесятих, коли я працював у редакції чернігівської обласної молодіжної газети «Комсомольський гарт». Редакційний поріг переступив худорлявий, низенький, блакитноокий чоловік і подав аркуш паперу з віршем, присвяченим чотирьохсотріччю від дня народження одного латвійського поета. Представився: Карл Рудольфович Пелекайс. Поет, композитор. Мене приємно вразило те, що у зрусифікованому місті людина з Прибалтики вільно розмовляла чистою українською мовою. Водно-

час автор справив на мене двоєке враження – я помітив у ньому ди-
вакуватість. Розкланявшись і, зникнувши за дверима, за кілька се-
кунд він знову повернувся і щось переконливо почав мені говорити.
Мене вразила делікатність, висока внутрішня культура, інтелігентна
манера ведення розмови. Як дізнався пізніше, переді мною стояла
людина, в жилах якої текла кров старовинного дворянського роду.
Латвієць за національністю, він народився в російському Барнаулі,
а все життя мешкав у старовинному українському місті.

Вірш ми тоді так і не опублікували, але зустрічаючись на вулицях
міста, – Карл Пелекайс мешкав у крихітній однокімнатній квартирі
в центрі Чернігова – ми, як давні знайомі віталися, а згодом, зупи-
нившись, вели розмови. З'ясувалося: Карл Рудольфович – цікавий
співрозмовник, знає багато всіляких дотепних історій. А трохи зго-
дом зізнався: написав роман і шукав видавця. Звісно, видати твір в
Україні він не прагнув – події, описані на його сторінках, стосували-
ся невеликої прибалтійської держави. Збирався вийти на посоль-
ство Латвії у Києві, аби там посприяли у виданні.

Згодом на вулицях міста я забачив Карла Пелекайса у супрово-
ді молодой, симпатичной, з чорними, мов терен очима, стриженой
«під їжачка» дівчини. Коли їх зустрів вперше, подумав: чиста ви-
падковість. Та ось забачив вдруге і втретє. Завважив про себе: у
цій випадковості певна закономірність. А коли Карла Рудольфови-
ча зустрів самотнього, він мені багато розповів про свою супутни-
цю. Позналикомилися вони справді за чисто випадкових обставин.
Дівчина поспішала на Головпоштамт, аби зателефонувати мамі,
яка мешкала на Київщині. Раптом її стрімку ходу зупинило червоне
світло світлофора.

– Доброго дня! – наслухала поряд незнайомий голос.

Скосувала погляд і поряд з собою помітила низенького чоловіка
з усміхненим обличчям. З вуст визирали маленькі, немов у мишки,
зубенята. «Чого тобі треба, старий пень?» – хотілося мовити. Та
вона сказала інакше:

– Доброго...

– Ви так схожі на мою онучку, – незнайомиць продовжував лег-
коважити. – Ви така ж молода і красива, як і вона.

На серці у незнайомки відлягло. Усміхнулася. Чарівна усмішка,
мов магніт, притягувала до себе старого.

– Кудись поспішаєте?

– Йду на телефонну станцію, аби повідомити маму: я успішно склала зимову сесію. Вона так зрадіє.

– Які проблеми? Зателефонуйте з моєї квартири.

– Це далеко звідси?

– Та ні. Майже поряд. Живу в центрі міста. Я запрошую вас у гостину. Зателефонуйте, а потім будемо пити чай, розмовляти.

Дівчина охоче погодилася. Ішла на хвилинку, а затрималася до пізнього вечора. Карл Рудольфович буцім повернувся у роки своєї молодості – враз став жвавим, енергійним. Багато розповідав про свою маленьку, але мальовничу і рідну йому Латвію, про щирий, добрий, працьовитий народ. Вважав: у нього дві батьківщини – Латвія і Україна. Там – коріння, а тут мешкає з дитячих літ. Пам'ятає Чернігів у період окупації німцями. Доводилося навіть підробляти, копав траншею, по якій згодом прокладали телефонний кабель. Брав участь у боях за Дніпро. Дивом уцілів. Ходив у штикову атаку. Поранило в спину. Контузило. Перемогу зустрів на шляху до Берліна, хоч у самому фашистському лігві побувати не вдалося.

Відзначив про себе: його чарівній незнайомці, в яку, здається, закохався по самі вуха, не потягти навчання у вузі. Пообіцяв допомагати фінансами – мав певні заощадження. З часом з його допомогою вуз вона закінчила. Її запросили на роботу. На Вінниччину. Кликала з собою і Карла Рудольфовича. Їхати той відмовився. Та небавом повернулася. Занудьгувала за ним. Я знову бачив на вулицях разом. Люди, угледівши їх, озиралися, кидали іронічно-глузливі позирки: «Яка дивна пара. Це ж треба!»

Карл Рудольфович відчув їх на собі і намагався не звертати уваги.

– Чхати я хотів на них, – говорив при зустрічі. – Я хоч варення наївся. Її мама готує смачне варення. І малинове, й калинове, і абрикосове, й вишневе, і з чорної смородини. Цілу зиму їм варення і п'ю з чаєм.

Та ось минув певний час і на вулицях міста я все рідше почав помічати цю дивну пару, а з часом і зовсім перестав її бачити. Виявляється, Карл Рудольфович тяжко захворів. Ішов йому вісімдесят сьомий рік. Та ось у моїй квартирі пролунав телефонний дзвінок. У мембрані наслухав молодечий голос Пелекайса. Радів, мов дитина. Нарешті з'явилася друком його книга. Трохи пізніше, в бібліотеці літературно-меморіального музею-заповідника М.Коцюбинського, я переглянув її. У книги була трохи дивна назва – «Приєде». В осно-

ву твору було покладено розповідь про старовинну латвійську родину Приєде, яка мешкала в окупованому гітлерівцями місті. Коли брав до рук, в душі відчував деякий скептицизм. Та ось перегорнув перші сторінки, прочитав. Для початку непогано. Потім читав зсереди, пробіг останні сторінки. Зрозумів: твір справді має право на життя. Підкуповувала викінчена пластика, гарна мова, уміння вибудувати діалоги й виписати портрети. Я був невимовно радий за свого старшого приятеля.

... Цього суботнього сонячного вересневого ранку у моїй квартирі тривожно пролунав телефонний дзвінок. Телефонувала співмешканка Карла Рудольфовича. Голос був сумний:

– Немає Карла Пелекайса. Похорон о десятій.

Через кілька хвилин я вже був у квартирі. У своїй мініатюрній кімнатці він лежав у ліжку, злегка зігнувши і розкинувши ноги. Над ним висів портрет – маленький симпатичний хлопчик – Карл у п'ятирічному віці. Небавом прибула ритуальна служба. Його поклали до домовини, винесли на подвір'я. Лежав висхлий, із темними колами під очима. Тоненькі зігнуті пальчики нагадували гвіздочки, котрі під потужним ударом долі ніяк не бажали ввіходити в дерево і зігнулися.

До його ніг я поклав чотири темно-червоні троянди, які перед цим придбав у приватної торговки на Центральному ринку. Довкруг домовини мовчки стояли два десятки людей – син з невісткою, співмешканка з мамою, я та ще кілька сусідів і працівники ритуальної служби. Подумалось: як жив тихо та непомітно, так його й ховають. Без сліз, без плачу і музики.

Ось домовину підняли на руки дужі хлопці й занесли до ритуального автобуса. За мить озвався мотор й автівка рушила у напрямку Яцевського цвинтаря – останнього пристанища Карла Пелекайса, як і тисяч чернігівців. Подвір'я небавом опустіло. Залишився тільки роман, написаний ним у роки своєї молодості і який пощастило видати незадовго до своєї смерті. Не хотілося б на цій сумній ноті закінчувати розповідь про Карла Пелекайса, латвійця за національністю, але українця за духом. Та на більше в мене слів не стачило.

2010

ВИБАЧИЛИСЬ РОДИНОЮ

Яскравий пучок світла зненацька вдарив в обличчя, враз засліпив очі. Все вирішували секунди, інтуїтивно відчув: зіткнення не уникнути. Намагався пригальмувати, але... Неймовірної сили удар, скрегіт металу. Світозар Дементійович Пай-Горський більше нічого не пам'ятає. Тиша... Довкруз стояла в'язка тиша. Раптом наслухав чийсь приглушені голоси. Де він? Розплющив очі – над ним зависла біла стеля. Сонними очима провів навсібіч – такі ж білі стіни. Ось над ним схилився чорнявий чоловік у білому халаті й білій шапочці. Під чорними вусами відкрилась вузька щілинка:

– Тримайтеся. Ваша дружина, син і донька загинули в автомобільній катастрофі. Ви дивом залишилися живим.

Світозар Дементійович буцім вдруге прийняв удар на себе. Обличчя враз зблідло. Рука безсило впала з ліжка. Лікар намацав пульс, швидко мовив медсестрі:

– Брадикардія. Негайно зробить ін'єкцію.

За хвилину хворий відчув: у нього неначе хтось вдихнув життя. Картав себе: чому, чому він не прислухався до голосу дружини? Не трапилося б цієї безглуздої трагедії, яка забрала життя трьох найдорожчих йому людей. Напередодні поїздки дружина благала: сьогодні – магнітні бурі. Я так себе погано почуваюся. Давай поїдемо іншим разом. Світозар наполягав на своєму: «Ні, тільки сьогодні. Завтра я дуже зайнятий. У заочників екзамени. Але ж, – виправдовував себе, – хто б міг подумати, що того дня ушкварить отакий дощ. Зранку світило сонце, прослухав прогноз. Так, дощі в Україні будуть, але, як завжди, в західному регіоні. Якби міг передбачити цю трагічну ситуацію, можливо, поїхав би іншою дорогою, збавив швидкість. Але ж траса була мокра... До того ж його осліпив якийсь зухвалець і він, мов той кріт, нічого не бачив...

Після того, як виписали з лікарні, поїхав на цвинтар. Адже так і не був на похороні – лежав непритомний. Три пагорби свіжої землі з вінками. Троє дорогих йому рідних людей. Три пекучі болі, які відтак щодня, щогодини не даватимуть йому спокою. Скільки отак ще триватиме? Певно, все життя, яке судилось йому прожити, нестиме цей важкий хрест. Ні, він цього не витримає. Потрібно змінити обстановку, пірнути в нові турботи. Але яким чином? Переїхати до іншого міста? Обрати інший вуз? Він – доктор фізико-математичних наук. Міг би знайти роботу в будь-якому іншому місті України. І тут

спало на думку: та він же чудово володіє англійською. Цією мовою можна читати лекції в будь-якому куточку світу. Як про це раніше не подумав?..

Так Світозар Дементійович Пай-Горський опинився в мініатюрній державі Катар, розташованій у східній частині Аравійського півострова. Межує Катар із Саудівською Аравією. Хоч офіційною мовою тут вважається арабська, англійська, тим не менше, була широко розповсюджена. Навіть викладалася у вузі.

Хто тільки в цій державі не господарював свого часу: й португальці, й турки-османи, й англійці. На початку сімдесятих років двадцятого століття Катар отримав незалежність. Основою економіки держави було видобування нафти та природного газу. В оазисах культивували фінікові і кокосові пальми. На полях вирощували ячмінь, пшеницю та кукурудзу, на спеціалізованих фермах – фрукти й овочі. В пустелі розводили верблюдів. На узбережжі Перської затоки займалися рибальством, виловом перлів. На території держави не було жодної залізниці, лише самі автостради. Столиця Катару – містечко Доха. На його околиці містився аеропорт міжнародного значення. Срібний лайнер щоразу з Європи на азійську землю доставляв численних пасажирів. Серед них був і Світозар Дементійович. Першого вихідного Пай-Горський вирішив ближче познайомитися зі столицею. Після мільйонного міста, де мешкав в Україні, столиця Катару здалася йому просто великим селищем. У ньому нараховувалося близько двохсот тисяч жителів. Із фотоапаратами на плечах та кінокамерами екзотичними вулицями бродили люди різних рас і національностей – білі, чорні, «жовті». Невеличкі візки, нав'ючені дрібним товаром, тягли темно-сірі довговухі віслюки зі схиленими донизу головами. Українець зробив для себе маленьке відкриття: великі потоки автівок на вулицях компенсувалися велосипедистами. Веломашини з кошиками на багажниках вправно кермували молоді й старі, чоловіки й жінки. Та найбільше було дітлахів. Вони стрімголов гасали вулицями і тротуарами, раз по раз озираячись, весело перегукувалися між собою, а потім заливалися дрібним іскрометним сміхом, від якого й перехожі усміхалися. Світозар Дементійович наблизився до переходу і вже збирався перейти на протилежний бік вулиці, як раптом несподівано отримав тупий удар у правий бік. Озирнувся. З асфальту підводився чорний, кучерявий хлопчина років дванадцяти. Блакитна футболка на

спині вилізла з новеньких шортів. Пай-Горський уже було збирався зробити зауваження необачному велосипедистові. Мовляв, ти б міг мене й покалічити. Та ось хлопчина, підвівшись, похнюпив голову й чистою англійською мовою сказав:

– Вибачте, сер.

На душі в Світозара Дементійовича аж полегшало.

– Та нічого-нічого, – мовив миролюбно. – Трапляється. Тільки надалі будь обережним.

Уже збирався прошкувати далі, як раптом хлопчина попрохав його зачекати.

Українець стенив плечима. Гм... Цікаво. Чому й навіщо? Та ось він повернувся, та й не сам, а з людиною середніх літ. Певно, це був батько. Невисокого зросту, худорлявий, такий же чорний, як і хлопчик.

– Сер, ви його пробачте, – незнайомиць звернувся до Світозара Дементійовича, – Він ненароком. Він не хотів цього. Не ображайтесь.

– Та нічого-нічого, – розгублено усміхаючись, зникло мовив Пай-Горський. Це ж діти. З ким такого не трапляється. Добре, що хоч сам не постраждав.

Гадав, на цьому все – інцидент вичерпано, вони розійдуться. Аж ні. Батько запросив потерпілого додому. Йти було недалеко. Під вічнозеленою пальмою стояв жовтокам'яний двоповерховий будинок. На подвір'ї батько арабською мовою щось мовив своїм домочадцям. Вони вибігли з будинку, заметушилися і вишикувалися в шеренгу. Першими стояли дідусь із бабусею, потім – батько з матір'ю, а поряд – два сини і три доньки. Першим зробив крок уперед дідусь – кістлявий, з сивими кучериками на скронях і темними очима.

– Сер, вибачте. Наш онук ненароком ледь не збив вас. Він розігнався і не впорався з управлінням. Більше такого не трапиться.

За дідусем вибачилася бабуся у стоптаних домашніх капцях, потім по черзі – батько з матір'ю, два сини і три доньки. Останньою в шерензі стояла дівчинка років п'яти з подряпинами на засмаглих ногах. Не вибачилося лише темношкіре немовля, яке клубочком лежало на руках і, заплющивши очі, апетитно смоктало мамині груди...

2010

НАРЕЧЕНА З ТОГО СВІТУ

До приміської електрички «Ніжин-Чернігів» Євген Кащенко залетів, мов птах. Одразу ж за ним лунко брязнули вхідні двері. Перевів подих. Це ж треба! Лець не запізнився. Проїшов вузьким проходом. Жодного тобі вільного місця. Зайшов до сусіднього вагона. Праворуч, на лаві, сиділи чоловік і жінка – люди поважного віку. Обоє з сивиною, зморшками на обличчях, в чоловіка біля правої брови лежав рубець, у вухах жінки виднілися проколи на дві сережки. Під нижньою губою зліва маленькою краплиночкою притулилася родимка.

– Вибачте, будь ласка, біля вас можна?

– А чому ж... Сідайте, – мовив чоловік.

– Кажуть, у ногах правди немає, – додала жінка.

Євген Кащенко закинув на горішню полицю валізу, піджак у коричневу клітинку повісив на вішалку, що містилася поряд із сидінням. За вікном вагона стрімко змигували зарослі молочаєм поля – так буцім вони ніколи й не оралися. «М-да, – немає господаря, – подумав Євген. – Тоді, у тридцятих, знищили і ось сьогодні маєш те ж саме».

– Дрімайлівка, – з динаміка вихопився хрипкий голос диктора.

Пасажири перевели погляд на вікно. Ліворуч бовваніли руїни будівлі – цегла вперемішку з добротним деревом. Довкруг стояли люди, відбирали уламки і кляли на автомашину.

– А колись же була каса. Продавали квитки, була зала чекання, а зараз... – розчаровано мовив чоловік.

Євген зацікавлено подивився на свого супутника. Той, ніби вловивши його запитання, продовжив:

– У сорок сьомому я з армії демобілізувався. Прибув сюди осіннього вечора. Темрява така – хоч око виколи. «Куди його йти проти ночі? – думаю. – Пересиджу на лаві, а завтра раненько встану і піду». Тільки подумав, коли підходить чоловік у формі залізничника. Розпитав, чого я тут, а тоді й каже: «Ходімо, солдатику, до мене переночуєш. Не тремтіти ж тобі цілісіньку ніч на холоді». Я за свого чемодана, а він такий важенький – батьку в подарунок сукно віз на галіфе. Він попереду чимчикує, я – за ним. Йшли, йшли. «Ось ми і вдома», – каже мій випадковий знайомий. Бачу: оселя добротна. Господар пояснив: шпали на залізниці міняли. Ось він їх і підібрав. Зайшли до світлиці. Жінка – така огрядна молодиця, у квітчастій

блузці. Спочатку погримала на чоловіка, мовляв, що, і сьогодні привів? «Та привів, – каже господар, – шкода мені стало солдатика. Ніч як пересидить у неопалюваній залі, змерзне на кістку». Небавом господиня змінила гнів на милість – подала вечерю. А господар іще й пляшку домашньої на стіл поставив. Як зараз пам'ятаю: була заткнута кукурудзяним качаном. Утрюх сіли, випили, закусили. Вони ще між собою гомоніли, а я як ліг, так і провалився в сон.

Тільки заснув, а вони мене будять. Спочатку допетрати нічого не міг: де я і що зі мною? Одне око розплющилося, а друге аж ніяк не хоче – довелося пальцем протирати. Розлупався таки. Бачу: переді мною стоять господар, а з ним ще якийсь незнайомий чоловік. Той тримав у руках лопату. «Прокидайся і ходімо з нами», – наказав господар. Я підвівся, почав зодягати штани. Нога з переляку ніяк не могла потрапити до колоші. «Ну, думаю, – оце вже все. Виведуть на поле. Викопають могилу, вб'ють, закопають. Та ніхто і ніколи не знайде. Уже, видно, оком накинули на чемодан». Незнайомець, забачивши мою бентегу, усміхнувся і почав заспокоювати: «Та ти не бійся, солдатик! Ми тебе і пальцем не зачепимо. Тільки ходімо і слухайся нас. Усе буде добре».

Я зодягнувся, і ми пішли. Ніч пахла грибами, мокрим листям. Злегенька мжичив дрібний дощик. Невзабарі вийшли на околицю. Бачу, прямуємо на кладовище. Біля однієї могили зупинилися. Дали мені в руки лопату і наказали копати. Поховали, видно, нещодавно: земля свіжа, лопата наче сама провалюється в землю. До труни з переляку докопався швидко. Господар подав сокиру, аби я підважив віко. Коли його підняв і поставив на ребро, при блідому світлі місяця у труні побачив молоду, вродливу дівчину у весільній сукні. Незнайомець наказав з пальця лівої руки зняти золоту обручку. Я так злякався, аж затремтів. «О, Боже, – думаю, – як же мені доторкнутися до цього мертвого холодного пальця?» Та ось, зрештою, набрався сміливості і зважився. Палець був холодний, немов льодинка.

Як не намагався здійснити ту злощасну обручку – не вдавалося. «На ось тобі ніж, – донеслося згори. – Відрубай прямо з пальцем». Кинули ніж, такий великий був, мабуть, мисливський. Різно вдарив по пальцю, як раптом повіки небіжчиці зморгнули, пальці самі поворухнулися. Наречена солодко позіхнула і мовила: «Ой, як я довго спала!». Я з переляку аж відсахнувся. Чую: моя спина вперлася у стіну ями. Серце билось з неймовірною силою. Здавалося, ще тро-

хи і воно вирветься з грудей. Господар та незнайомиць одразу кинулися навтьоки, тільки підошви лопотіли. «А котра зараз година? – запитала наречена і стиха зойкнула: – Ой, мамо, де це я? Невже в труні? Та ви мене, що – заживо поховали? Я ж тільки прилягла і заснула».

Виявляється, дівчина і справді не померла. Вона лише заснула летаргічним сном. На її щастя, ми вчасно розкопали могилу.

– М-да, – розважливо мовив Євген, – такого навіть у романі не прочитаєш, не те, що вигадаєш. Чекайте, чекайте... А чим же все це скінчилося? Яка подальша доля нареченої?

– Вона стала моєю дружиною, – усміхнувся співрозмовник і закоханим поглядом подивився на свою супутницю.

– А ось та сама золота обручка з сапфіром, – простягнула праву руку.

У віконце блимнуло сонечко, і сапфір зблиснув на середньому пальці.

– Вона і врятувала моє життя, – мовила жінка злегенька, похитуючи головою.

– І поєднала нас навіки, – додав чоловік.

Поїзд наближався до Чернігова.

2010

ЗАПІЗНІЛЕ КАЯТТЯ

Василь натиснув кнопку, що ягідкою гніздилась на стіні. Ось зараз відчиняться двері і на порозі постане вона, Оксана. Його любов, його жадана. Постане та, котрою він марить у снах, котрій несе незаймане світле плесо своїх почуттів і помислів. Доторкнеться вустами до її пахучих, скупаних у любистку кіс, голубих очей і отих ямок, що запали на яблуках-щоках.

У коридорі зачовгало, і двері відчинила тітка Ганна. Не чекаючи на такий поворот дії, Василь якось зам'явся, перевів подих і, злегенька заїкаючись, мовив:

– Про...бачте, а де це Оксана?

– Додому поїхала, – спокійно відповіла тітка Ганна.

– Як це поїхала? – розгублено перепитав Василь. – Але ж домовлялись. Й до того мені завтра в армію, ось і повістка в кишені.

– Не знаю, як ви там домовлялись, а вона зібрала речі й поїхала, – байдуже пронеслось у відповідь, грюкнули двері, і Василь лишився наодинці.

Потім він збігав сходишками вниз, заводив мотоцикл й мчав міс- том назустріч пружкому весняному вітру. На автостанції, куди при- був через кілька хвилин, диспетчер повідомила, що автобус на Шу- бівку щойно відправився. Тоді Василь розвернув мотоцикл і помчав услід за ним. Десь на третьому кілометрі від міста він порівнявся з стареньким автобусом, що стиха порипував забризканими грязю- кою боками.

– Оксан-о-о-о! – забачивши біля віконця знайомий профіль, гук- нув Василь. – Вечором я приїду в твоє село. Чуєш? Приїд-у-у-у! – розгонистий степовий вітер-забіяка нахабно шарпав на ходу під- слухані слова. Оксана лише посміхалася у вікно, прикладала до вуха пальці, мовляв, нічого не чути. І якимось розгублено пересмику- вала плечима.

Увечері Василь побачив Оксану біля сільського клубу в оточенні хлопців і дівчат. Вона тримала себе гордо і невимушено. Щось по- хапцем розповідала, а потім розкотисто сміялася, закинувши голо- ву.

І отой сміх, і манера тримання крижаним вітром гайнули у Васи- леве серце, пригорщами снігу сипонули на спину. Лише тепер йому стали зрозумілі оті спізнення на побачення, і ухилиння від них, мов- ляр, у мене невзабарі літня сесія, потрібно готуватися.

Якась невимовна лють охопила юнака, в темряві стислись кула- ки – аж хруснуло в пальцях. Йому праглося підійти до гурту, плюх- нути в обличчя отому третьому, що пригортав його Оксану.

Одначе гордість взяла своє. Василь натиснув ногою на стартер. Мотоцикл натужним ревінням сполохав чарівність травневої ночі і помчав у напрямку міста.

...Оксана прокинулася пізно. Вікна вмивалися сонячним сяйвом, на стелі від люстерка причаївся зайчик. Неквапом підвелася з ліж- ка. Тіло віддавало втому, в душі віяло холодною і непривітною порожнечею. Що ж вчора трапилося? Ага, здається, вона була з Ар- кадієм. Десь близько опівночі пили вино. Прямо з пляшки. Місяць був за свідка. Цілувалися. Оксана мліла в його солодких обіймах... Він називав її Ромашкою.

До відправлення автобуса залишалось ще півгодини і Оксана зайшла на кілька хвилин до батька, який працював головою сіль- ської ради. В кабінеті його саме не було. І вона присіла в коридорі на стільчику. Раптом двері відчинилися і на порозі постав Аркадій. Ставний, чорнявий. Він, мов той буревій, увірвався у її життя, як тільки з групою електромонтерів приїхав у Шубівку.

– А-а-а, Ромашка! Привіт.

З появою Аркадія перед очима Оксани постав учорашній вечір. Її нараз зробилось ніяково. Густим рум'янцем спалахнули щоки, і вона лише кивнула головою у відповідь.

– А де отой кривий? – взявшись за ручку дверей, що вели до кабінету голови сільради, промовив Аркадій.

– Що ти кажеш?! – ще не вірячи цьому, тремтливо-зрадливым голосом запитала Оксана.

– Кривого тут не було? – повертаючись до неї, вдруге процідив Аркадій.

Цього було досить. Її батька, учасника Великої Вітчизняної війни, який горів у танку на Курській дузі, і котрий додому повернувся інвалідом, обізвали кривим. Втім, хто б не був це. Батько чи незнайома людина. Ледь стримуючись, щоб не дати ляпаса, Оксана видавила:

– Сам ти душею кривий.

Грюкнули двері. Цим самим дівчина дала зрозуміти: все, між нами покінчено. Бігла, затуливши від сорому обличчя, а навздогін у вухах неслося: «Кри-ви-й-й-й!»

Невдовзі у військову частину, де служив Василь, надійшов лист від Оксани. На білосніжному папері учнівським каліграфічним почерком було виведено: «Ти пробач мені, Васильку».

1970

КУБА! ТАШКЕНТ! ЧОРНОБИЛЬ!

У садово-городньому кооперативі Михайло Сластьон отримав три сотки земельної ділянки. Обіцяли чотири. Це було саме в той рік, коли в Москві проходили Олімпійські ігри. Було йому тоді лише під сорок. Середнього зросту, сухорлявий, підтягнутий. Таких чоловіків інтуїтивно відчувають жінки і тягнуться до них у хтивому стані. Так чи інакше, але муляра Михайла покохала маляр з блакитними очима, кирпатим носиком і миловидним обличчям Вероніка Зайченко. Згодом вони побралися. А тут саме землетрус в Ташкенті. Стільки лиха людям наробив – ой, Боже! Багатьох покалічив, багатьох і на той світ одправив. А головне – зруйнував усі приватні глиняні будиночки. Людям, які залишилися в живих, десь потрібно було зимувати. І країна просурмила збір. З усіх усюд – півночі і півдня, сходу і заходу потяглися до Середньої Азії ешелони з бу-

дівельниками, технікою та матеріалами. Михайло і Вероніка працювали тоді в будівельному управлінні № 4. Спочатку викликали Михайла і сказали:

– Поїдеш у Ташкент!

Вероніка коли дізналася, що Михайла посилають відновлювати узбецьку столицю, прибігла в управління. Ще з порога схвильовано кинула:

– Не посылайте Сластьона. Він нікуди не поїде. У нього молода дружина.

– Ви, здається, у нас працюєте? – окинув її круглу постать і усміхнувся в кутики вуст.

– Маляром, – знічено мовила.

– Так ось. Ваш чоловік поїде першим. Обдивиться там, облаштується, а через два тижні поїдете і ви. Там також потрібні маляри.

Михайло з Веронікою медовий місяць провели в Ташкенті. Жили в наметах.

Зручностей – ніяких, проте на це уваги не звертали. Були молоді, закохані одне в одного.

Відпрацювали, як і годиться. Відбудували місто. Повернулися додому, діток народили – двох доньок. А небавом і квартиру отримали. Та не якусь там малосімейку, а трикімнатну.

...Тепер Михайло з Веронікою взялися будували дачу, себто літній будиночок. Зібрав своїх хлопців-приятелів, привіз на поле – рівне і чисте. Хлопці сміються в'їдливо:

– Так оце така дача!

– Зачекайте, рік-два мине. Приїдете і не впізнаєте. А тепер давайте порадимось: з чого нам розпочинати, – поглядом показав на трилітрову банку самогонки, – з роботи чи може...

– Давай зараз усім по склянці, а як закінчимо, – решту доп'ємо, – висловив свою думку Мусій Куманьок.

З ним усі й погодилися. Та як почали пити, то й відірватися не могли. Дивляться посоловілими очима, а там на денці трохи плаває.

– Хлопці, баста, – Михайло ховає банку. – За роботу!

Спершу зробили розчин – пісок, цемент і вода. Води близько ніде не було. Ходили за чотириста метрів до Десни. Трохи ніби прохмеліли. Овксентій Митрофанов зробив розчин, підніс у відро.

– Ти вимішуй краще. І цементу добав. А то ще розсиплеться, – зауважив Михайло.

– Не розсиплеться. Будь певний, – усміхається Овксентій. – Ми гарно замочили.

Другодні, на тверезу голову дивиться Михайло, правий кут ніби затагли. Та що вдієш. Переробляти не будеш. Це той випадок, подумав, коли дурний не помітить, розумний промовчить. Кладку стін Михайло вже робив сам. Клав по вихідних – суботах і неділях. Погода тоді була нікудишня. Оце цілісінький тиждень сонце палить, ніби в Африці, що й спектись можна. А як вихідні надходять, темнаві хмари зусібіч обступають. Так протримається півдня, а потім починає сіятися дощик. Спочатку тихий, несміливий, немов через решето просіюється, а небавом як ушкварить. Та такий, що й розчин між цеглинами повимиває. Казали: аби дощ не заважав проводити Олімпійські ігри, хмари в Москві з літаків розстрілювали. От вони і плинули на Україну. Під осінь таки вигнав стіни, а до зими встиг і крокви поставити, шифером вкрити.

Водночас Михайло споруджував будиночок і своєму начальникові, і його коханці – бухгалтеру управління. Серед оголеного поля вони першими вирости, немов близнята. От начальник і каже: «Що я тобі буду гроші платити? Ти все одно їх проп'єш. Давай радше на твоїй ділянці свердловину проб'ю, поставимо колонку, матимеш свою воду. Погодився. У визначений день приїхали хлопці.

– Показуй, де буравити? – питає бригадир.

Михайло довго ходив по подвір'ю, придивлявся, прицмокував, потім вказав своїм перстом:

– Ось тут!

Пробили свердловину, загнали металеві труби, встановили насос. Пішла вода. Для пиття вона, можливо, й не годилася, проте для господарських потреб якраз. Відтак з відром до Десни не треба було ходити. Уже потім, коли Михайло почав обгороджувати свою ділянку штахетником, з'ясувалося: свердловину пробили на земельній ділянці сусіда. Від непередбачуваного сюрпризу той тільки руками розводив:

– Ну, Михайле Остаповичу, спасибі дорогенький. За мною не заржавіє. Водою будемо удвох користуватися. Я тобі трохи сплачу.

І користувався, поки живий був. А коли помер, його син заявив:

– Колонка моя!

Михайло бив себе у груди, доказував, що колонку замовляв він, а пробили на їхній території чисто випадково, тоді ще лежало голе поле і не було ніяких парканів. Тільки молодий сусід і слухати не хотів.

Михайло свого часу служив у хімічних військах. Коли в Чорнобилі трапилася катастрофа всесвітнього значення, з усіх усюд люди кинулися вгамовувати розбурханий атом. Мобілізували і Миколу. Його призначили командиром бронетранспортера. Пункт дислокації містився за сорок кілометрів від атомної станції. Одинадцять разів у складі екіпажу Михайло виїздив на атомну. Брالی воду на аналізи, повітря. А ще возили великих начальників, які прибували з Москви до Києва. Михайло Сластьон цим дуже пишався. Я, казав, самого маршала Радянського Союзу Огаркова на станцію возив. Вітався з ним за руку, розмовляв. Доброї душі був чоловік. Хоч з виду ніби й суворий. Та то тільки так.

Перебування біля атомного реактора не минуло безслідно. Спочатку почали боліти ноги, потім хапало серце. Лікувався своїм методом. Прихопить, було, в автобусі по дорозі на дачу, посмокче карамельку, дивись, і болі зникнуть. Та ноги таки покрутило йому здорово. Коли проходив медкомісію і роздягнувся, лікар настільки була ошелешена, що навіть скликала своїх колег: «Ви тільки подивіться, що цей бісів атом наробив!» У п'ятдесят пішов на пенсію. Перед цим лікар дала дві поради: аби довше топтав ряст, потрібно жити не в задимленому місті, а серед живої природи. Це, мовляв, по-перше. А по-друге, один раз на місяць потрібно напиватися до безпам'ятства. Михайло так і робив. У дачному будиночку розібрав камін, а замість нього виклав грубу-лежанку, аби взимку вигрівати старі, німецькі кістки. Спорудив хлів, розвів курей, індиків. Побудував клітки, в них оселилися кролі. А один час навіть порося утримував. Все це господарство охороняв вірний і надійний пес на ймення Топик. І почав жити. Погодилася з ним жити на дачі й Вероніка. Та згодом показалося муро. Встануть зимою вранці, а в коридорі все позамерзло. Поки це натоплять та обігріють приміщення, аби вода у відрі розмерзлася. З часом перебралася до затишної міської квартири, там так і залишилася.

Михайло продовжував жити на дачі. Мешкав і влітку, і взимку. Навіть у найпекучіший мороз. Зігрівала його чарка. Як наказував лікар, так він і робив. Один раз на місяць напивався до безтями. До нього часто приходили любителі оковитої:

– Михайле, збігай по пляшку!

Достеменно знав усі «точки» – де, коли і по скільки продається. З кожної пляшки і йому по сто грамів перепадало. Під вечір так набереться, що в чому ходить, в тому і лягає на зжужмлене покрива-

ло. У черевиках, то в черевиках, гумових чоботях, так у них. Проте, хоч і пив добренно, але і господарство вів. Не траплялося жодного випадку, щоб живність була не нагородована. Не боявся нікого. Двері ніколи не замикалися. Боявся тільки однієї дружини. Та, було, як прийде та застане його п'яним, лементу наробить на весь дачний кооператив:

– А-а-а, такий-сякий. І коли ти, лишень нап'єшся. Правда, у вашому роду всі п'яниці були. З горілки повмирали.

А саме перед цим помер рідний брат Михайла. Жив у самій Москві, робив дільничним у міліції. А коли пішов на пенсію, квартиру залишив дітям, а сам переїхав до села. Горілочку гнав, пив з сільськими п'яничками та так і помер.

Один раз на тиждень Михайло приїжджав до міста – мився у ванні, переодягався, брав харчі на тиждень. Дружина варила йому супи, молочні каші – дуже любив молоко. Мама його не раз казала: «Мій синок ніколи не буде п'яницею – він п'є молоко». А раз на місяць приїздив отримувати пенсію. Додому не приносили, доводилося ходити на головпоштамт. Отримавши гроші, Михайло Слассьон відвідував два чи три генделики. Випивав сто грамів і закусував бутербродом. Повертався додому під «мухою». Дружина для годиться спочатку сварила. Кожного разу вона віднаходила якусь причину: то від нього тхнуло, хоч закусує, то шкарпетки віддавали неприємним запахом. На дрібні витрати Михайло залишав собі п'ять гривень, а всю пенсію, до копійчки, віддавав дружині. Мовляв, більше грошей йому й не потрібно. Проїзд – безкоштовний, цигарки купує Вероніка. Залишить більше – все одно проп'є. Отримавши гроші, дружина нараз замовкала, люб'язно усміхалася, діставала з холодильника припасену літрову пляшку пива. Пити він більше не пив, пляшку забирав на дачу – буде чим похмелитися. До Валери не побіжить брати в борг пляшку самогонки.

Та цього разу трапилося непередбачене. Випив Михайло в одному генделику, випив у другому – здалося мало. Зайшов до третього. Тільки хотів у буфеті замовляти, а тут компанія: «Сідай, друже, до нас». І сто п'ятдесят йому підносять. Випив, крякнув, вуста рукавом витер. Була в нього така звичка: після третьої не закусувати. Йому б лише поговорити. Певне, від тихого усамітненого дачного життя був у нього дефіцит на розмови. Там, особливо взимку, говорити було ні з ким. Хіба що з собакою. А говорити нормальним тоном він, власне, і не говорив, а здебільшого кричав. Тема його

крику завше була одна: «Куба! Ташкент! Чорнобиль!» Це означало: Михайло Сластьон свого часу пройшов три найгарячіші точки.

Нові приятелі слухали його з гумором і єхидною усмішкою, один одному двозначно підморгували. Хтось з їхньої компанії замовив ще по сто грамів. Це Михайло добре пам'ятає, а ось як він дістався своєї п'ятиповерхівки, не пам'ятає. Піднявся лише на третій поверх – мешкав на п'ятому – на більше сил не стачило. Забачила його сусідка Марина, саме поверталася з ринку. Михайло, прихилившись до стіни, сидів із заплющеними очима. Стала, прислухалась: чи хоч живий? Та наче дише. Натиснула кнопку сусідської квартири. Двері відчинила Вероніка. Розчервонілася, саме на кухні деруни смажила. «Слухай, – мовила, – отам на третьому поверсі сидить п'яний чоловік. Так наче твій Михайло». Спустилася поверхом нижче: так і є. Одутле, посиніле обличчя, а з рота ще й слина булькою вискочила.

– Ану підводься, п'янице нещасний! – гнівно вигукнула. – Де це вже нализався?

Забачивши дружину, Михайло нараз протверезів. Підвела, тримаючи під руку, завела до квартири – кривулясті ноги ледь переставляв.

– Оце набрався, що й додому не дійшов. Мабуть, усю пенсію пропив?

– Та що ти таке говориш? – обурився Михайло. – Ось ти с... скажи, чи б... було хоч раз таке, що я всю п... пенсію пропив? – рукою нишпорив по кишенях.

Та грошей не було ніде. Ні в кишенях куртки, ні в піджаку, ні в штанях. На допомогу прийшла Вероніка. Вона сама спочатку не повірила в те, що Михайло пропив усю пенсію. Повивертала всі кишені, та грошей катма.

– Ну я що казала: п'янюга нещасний! – взявшись за боки, не своїм голосом кричала на всю хату. – Таки ж пропив!

Михайло мовчав, тільки сопів та моргав вибалушеними зеленими очима.

– Підожди, я ось тебе нагодую. Ти в мене наїсися! – Вероніка гнівливо розмахувала кулаком.

Весною на дачі вирішили розвести індиків. Пішли удвох на ринок, придбали десяток маленьких. Хоч і дорогувато коштували, та грошей не пошкодували. Привезли на дачу. Поки на подвір'ї було холодно, утримували в будиночку. Пестили, немов немовлят. Кож-

ного дня топили грубку, аби не позамерзали, годували домашнім сиром – купували на ринку. Після того, як пропав собака Топик, Михайло завів Рекса. Біло-чорної масті. Хитрий, добрий і, мов людина, розумів усе. Пішов раз з ним у берег по дрова. Пес покрутився довкруг, пригнувся, потім посеред галявини почав рити нору і нестримно гарчати. Згодом жалібно заскавчав – натрапив на осине гніздо. За хвилину стало тихо. Обдивився Михайло довкруг – немає Рекса. Певне, образився і побіг додому. «Нехай біжить», – подумав. Повернувшись з дровами, перше, на що звернув увагу, немає індиків – а вже потепліло і випустили на подвір'я. Обійшов усе – немає. Зазирнув у теплицю. Ой, леле! Лежать рядочком неживі. Це ж треба: подавив і виклав у рядочок. Михайлові враз зробилося зле. Сів на лавку, немов кліщами, обхопив голову. Сидів мовчки, не думав ні про що. Та коли перегоріло всередині, почав обмірковувати: як же його Вероніці розповісти? Це ж крику наробить на весь під'їзд. Зібравшись з силами та думками, поїхав до міста. Дружини саме вдома не було, ходила до доньки – живуть поряд. Найменшенька так вдало заміж вийшла – чоловік хазяйновитий. Починав з того, що шив кожухи. Заробив копійку. Відкрив швейний цех, набрав людей. І бізнес пішов. Гроші рікою потекли. З дружиною, себто з їхньою донькою, і на моря їздили, і в санаторії, а це в Єгипті побували. Правда, не сподобалося. Мови не знають, майже весь час просиділи в готелі.

– Як там наші індичата? – перше, про що запитала Вероніка. – Уже, мабуть, піросли. Я й не вгадаю.

– Ой, не питай, – Михайло набурмосився. – Немає вже індичат.

Вероніці спочатку аж річ відібрало. Стояла посеред світлиці і не знала, що й сказати, зблідла, немов стіна:

– Як це немає?

– Собака подавила.

– О-о-о, п'янюга! А куди ж ти дивився? Це вже треба було так напитися, що собака й індиків подавила. А ти хоч знаєш, скільки я за них заплатила? – сірі очі Вероніки червоніють від гніву.

– Та знаю. При мені купувала.

Минуло трохи часу і Рекс раптово зник. Де вже не шукав Михайло – ходив по вулицях дачного селища, кликав, та не було ніде. Впала підозра на одного недоброго чоловіка. Поїхав до нього в село. Приїжджає, а той саме кабана зарізав. Собаки ж немає.

– О-о-о, а ти де взявся? – подивовано вигукнув і не став більше

допитуватися. – Гаразд, почекай трохи. Зараз розберемо, обідати будемо.

– Ні, чекати я не буду, – розважливо мовив Михайло. – Ще треба додому доїхати. А як хочеш, налий мені сто п'ятдесят і я поїхав.

Не знайшовши Рекса, Михайло посварився зі своїм молодим сусідом. Напередодні до нього, попаритися в лазні, приїздила компанія з міста. Швидше за все, повертаючись додому напідпитку, забрали з собою і пса. Він був такий лагідний – до всіх ішов на руки.

Сластьона не лише достоту знають в своєму кооперативі, а й у сусідніх. Тільки оце хтось придбає дачу, він тут, як тут. Представляється дуже просто:

– Я Михайло!

Йому наливають. Раз, вдруге. Коли не наливають, просить сам:

– Дайте сто грамів. Так щось у мене голова болить. Певне, на дощ.

Скріпивши серце знову наливають, а коли набридне, проганяють. Та Михайло не падає духом. Знає: ось-ось до нього прийдуть і попросять збігати на «точку».

Вероніка усіх старожилів попередила: Михайлові не наливайте. Коли приїду на дачу і він буде п'яний, я за запахом дізнаюся чия самогонка.

Проте Михайло свято виконує наказ лікаря: один раз на місяць напивається до безпам'ятства. Вишиває по вулиці і кричить не своїм голосом:

– Куба! Ташкент! Чорнобиль!

Його сусід з протилежного боку, полковник у відставці Борис Іванович просить:

– Міша, ану розкажи, як ти був на Кубі.

– Служив я, значить, у Калінінграді, – починає Сластьон. – Одного разу нас зібрали і повезли в Планерське. Там проходили навчання. Згодом взяли участь у параді, приуроченому річниці Великого Жовтня. Опісля повантажили в трюми – на кожний корабель по тисячі чоловік – і ми пішли. Харчувалися всухом'ятку – цукор, сухарі, галети. Галюни містилися на протилежному боці корабля. Аби справити потребу, потрібно було по драбині піднятися нагору, в блискавично короткий час подолати палубу, щоб не змило хвилию. Щоправда, від нашої їжі в галюни часто не бігали – один раз на добу. Вийшли у відкрите море. На нейтральній смузі стояли американські бойові кораблі. Та ось з океану піднялися наші підводні

човни. Американці, забачивши їх, перелякалися і повтікали.

– Міша, чарку питимеш? – питає Борис Іванович.

– Із задоволенням.

– Тоді заходь до мене у гостину.

Господар дістає з морозильника сало, ріже тоненькими шматочками, на чотири частинки перерізує огірок, мие червонобокi, мов жар, помідори, окремо нарізає ковбасу.

– Досить, досить, – Михайло дає знак рукою. – Я особливо їсти не хочу. Ви мені радше сто грамів налейте.

– Градусів під шістдесят, – підморгує господар.

– За ваше здоров'я!

– Слухай, сусіде мій дачний, – виважено мовить Борис Іванович, – я полковник у відставці. Чверть віку прослужив у ракетних військах. І твердо переконаний: тільки завдячуючи нашим ракетам, вдалося попередити третю світову... Ось ти кажеш, що на Кубі був, а знаєш, з чого все розпочалося?

– Ні! – чесно признається Михайло.

– Американський розвідувальний літак поблизу одного кубинського селища помітив ракети. Якщо не зраджує мені пам'ять, це були ракети середньої дальності Р-12. З того дня й пішло. У нас називалася Карибська криза, а в Америці – Кубинська. Я в той час перебував на Кубі, а тебе разом з однополчанами направили до нас. Перед нами стояло одне завдання: на випадок війни завдати ракетного удару по Нью-Йорку і Чикаго. Так, дійсно, весь світ тоді затамував подих. Наші ракети були заправлені, а ми перебували у бліндажах і чекали команди. Я тобі скажу прямо: американці нас тоді так злякалися, що наклали повні штани. Вони, врешті-решт, зрозуміли: ми дістанемо їх з повітря, із землі, із води. На щастя, ця криза закінчилася угодою – ми демонтували свої ракети на Кубі, а Америка прибрала свої в Туреччині. Криза ця тривала тринадцять днів. Ти справді плив до Куби, але не доплив. Вас просто повернули додому. Так що, мій дорогий сусіде, як кажуть, звиняй, але на острові Свободи ти не був. До Куби ми йшли не три доби, а півтора місяці. І стільки ж часу пливли назад. Коли поверталися додому, на кораблі виникла пожежа. Солдати розгубилися. Я скомандував: негайно гасити! А могло б все повернутися інакше. Паніка – і ми б пішли на корм акулам, – Борис Іванович бере пляшку, аби налити.

– Е, ні, – помахом руки Михайло дає знак, – досить. Я цю пляшечку додому заберу, – ховає до потайної кишені. – Вечерятиму і вип'ю за ваше здоров'я.

Борис Іванович усміхається:

– Ти, Михайле, виходить, з гумором.

– А можна мені заспівати у вашій хаті? Я люблю пісні солдатської молодості. Сучасної музики не люблю. Один раз мій сусід серед ночі включив магнітофон. Так не пісні, а казна-що: тум-тум, бом-бом. Слів немає. Неначе молотком по голові. Слухали ми з дружиною, слухали, я тоді йому й кажу: «Ти або тихше зроби, або взагалі виключи».

Михайло, мов півень, випинає груди, нараз становиться зібраним і зосередженим:

*Пройдут полки и с Севера, и с Юга,
С Балканских гор и прибалканских стран.
Стоит на страже всегда, всегда.
А если скажет страна труда,
Прицелом точным врага в упор
Даль-не-вос-точ-на-я-я-я дает отпор!*

Михайло Сластьон, лівою рукою притримуючи в нагрудній кишені пляшку, щоб не випала, правою рукою опирається об одвірок, кривулястими ногами вичалапує за поріг. Набирає повні груди свіжого повітря, настоящего на запахах золотистих груш та яблук і хрипким, деренчливим голосом на всю вулицю горланить:

– Куба! Ташкент! Чорнобиль!

ВУЛИЦЯ ЖИТТЯ

Є в Чернігові вулиця Комсомольська. Свій початок бере від обласного психоневрологічного диспансеру, спорудження якого розпочалося ще у вісімнадцятому столітті, і впирається прямо в бетонні мури слідчого ізолятора, над яким також прошуміло не одне століття. До визначних пам'яток вулиці можна віднести Воскресенську церкву, Народний будинок і будинок працелюбства, в якому тепер утримуються обласні організації ТСОУ, професійний ліцей залізничного транспорту. Поміж виструнчилися різноманітні будинки – від п'ятиповерхівок до дерев'яних одноповерхових, зведених, певне, ще сто років тому. Люди старшого покоління пам'ятають: в роки німецько-фашистської окупації вулиця носила назву Гітлерштрассе. На ній містилися німецькі установи, нею двічі на тиждень критою автомашиною з в'язниці везли на страту нескорених чернігівських патріотів.

На відтинку вулиці від диспансера до Центрального ринку кожного дня, окрім понеділка, збираються люди похилого віку – худі, зморшкуваті, з похилими плечима бабусі і сивобороді у фетрових капелюхах дідугани. З усіх куточків міста стікаються сюди люди і у валізах, а чи на «кравчучках» привозять чи приносять свій нехитрий товар, який давно вже вийшов з ужитку. Коли неквапом пройдеш поміж двома рядами, очі розбігаються: немов у музеї.

Чого тут тільки немає: новенька білизна, візерунчасті скатертини, підодіяльники, простирадла, хустини, вишиті руками прабабусь сорочки та рушники, риболовні снасті, всілякі інструменти, книги, іржаві гвіздки, зламані замки, ножі, чайні сервізи. Усе, що є на білому світі, люди несуть на продаж. Стоять з ранку і до обіду під сонцем і зливою, вітром і снігом. Стоять навіть тоді, коли допікає колючий мороз. Кожний товар буцім чекає своєї години. Дивися, зранку хустина продана, під обід інструменти пішли в хід. З багатих сюди не заявляється ніхто. А якщо чисто випадково і потрапить молодик, прошмигне непомітно, навіть не кинувши погляд на товар. Купувати приходять такі ж самі, які й продають – люди похилого віку. Частенько торгуються, аби придбати те, що впало у вічі. Виручені кошти одразу отоварюють на Центральному ринку – купують здебільшого продукти – рибу, олію, капусту чи м'ясні обрізки. Інколи тротуаром поміж рядами тихою ходою прошкує скромно зодягнена сива жінка. І хоч жодного разу не зробила покупки, люди її поважають. Це – мати міського голови. Коли нещасних торговельників ганяла міліція, вона благала сина:

– Скажи отим міліціонерам: нехай не чіпають людей. У них, певне, і на хліб не вистачає – на ринок винесли останню сорочку.

Син завжди прислухався до маминих прохань. Правоохоронці гордо і величаво походжали поміж рядами, але не займали нікого.

На вулиці Життя швидше, ніж будь-де, можна дізнатися про всілякі міські новини: кого і за що звільнять з посади, кого з чиновників за хабарі запроторили до слідчого ізолятора. Цього разу темою розмов було висування кандидатур на посаду Президента України.

– Ви учора телевізор дивилися? – запитує баба Дарія.

Бабі вже давно перевалило за шістдесят, але вона залюбки виходить на ринок. Кругле обличчя, куцуваті, немов у чоловіка, чорні брови, прямий ніс, тонкі вуста. Сіро-зелені очі раз по раз сльозяться на вітрі, і баба крадьки витирає їх рукавом.

– Та дивилися, – дід Кузьма безнадійно махає рукою, – моя баба тільки те й робила, що весь вечір дулі тикала.

Дід Кузьма худорлявий, схожий на висхлий стовбур груші, з темно-русявим довгим волоссям, котре вилізло аж на комір сорочки. Ніс, немов рубець, на видовженій нижній губі цигарка прилипла.

– Ви ж тільки подумайте, – ниточку розмови пряде баба Ганна, – отакий маскарад влаштували.

Баба Ганна вище середнього зросту, зодягнена в коричневу матер'яну куртку до колін, на шиї червоний светр з широким коміром під горло виглядає.

– Мій дід, – продовжує баба Ганна, – на який канал, було, не перемкне, – великим планом Юлине обличчя. Стоїть і ніби над усім миром насміхається.

– Моя сусідка на той маскарад їздила, – продовжує дід Кузьма. – Кожному заплатили по дев'яносто гривень.

– А мені двісті б давали, я б не поїхала, – баба Дарія вставляє своє слово.

А взагалі кажуть, на ті витребеньки, – дід Кузьма зсовує на перенісці волохаті брови, – пішло не багато не мало, а два мільярди гривень.

– Ой, боже-боже! – хитає головою баба Ганна. – То все ж наші народні гроші.

– То і пенсії, і зарплати, – погоджується дід Кузьма і, дістаючи цигарку, чиркає сірником.

– Знахобніли, далі нікуди, нікого не бояться. Самі, що хочуть, те й творять, – хитає головою баба Дарія. – Я читала в «Гарті», на дачі в одного боса, що б ви думали, слон живе.

– Так той бос хоч про людей думає. Хочє і зарплату бюджетникам, і пенсію додати, а Юля протривить.

– А чого б же вона добувала. Тоді на маскарад грошей не вистачить.

– Це вас, діду, три дні не було. Чи не захворіли, бува?

– Ой, сестрице, й не питай. У Довжик їздив, сестричку поховав.

– То ви з Довжика?

– Так.

– А я з Шибиринівки.

– Земляки, значить. Була сім'я як сім'я: чоловік, жінка, два сини. Один у Ніжині жив, другий у Коропському районі священиком служить. Сини до матері не часто навідувалися – раді, що з дому по-

втікали. А батько – забіяка із забіяк. То комусь зуби повибиває, то ребра поражує, то йому по мармизі хтось дасть. Тверезий – золотий чоловік, а як вип'є, робиться з ним казна що. Того вечора повернувся додому ледь теплий. Сестра й давай його сварити, мовляв, сякий-такий. Гроші пропиваєш, а вдома й за холодну воду не берешся. Дах у хліві протікає, корова вся мокра, замерзла від холоду. Стоїть і труситься. Він спочатку слухав-слухав, зрештою москалі почав гнути, а тоді розвернеться та кулаком як уверне. Сестра впала, а він пішов спати. Уранці прокинувся, бачить, лежить на підлозі. Доторкнувся, а вона вже холодна. Переніс до сараю – там холодно. Ще з тиждень полежала, тоді викопав у хліві яму і зарив, немов собаку. З'їхалися сини, немає мами. Написали заяву до міліції. Приїхали хлопці, давай допитувати. А він дурником притворився: шукайте де завгодно, нічого не бачив і не знаю. Згодом таки признався. Мабуть, совість пробудилася. Показав місце у хліві, де він її закопав. Експертиза встановила: черепно-мозкова травма, забій головного мозку. Заарештували, сидить зараз. А сестру поховали.

– Діду, це ваш глобус?

Дід Кузьма, жадібно затягнувшись цигаркою, підводить голову. Перед ним стоїть випещений молодик у чорній з капюшоном куртці і темно-синіх джинсах.

– Мій.

– Скільки просиш?

– Прошу сто, братимете – віддам за вісімдесят.

Молодик бере глобус, крутить в руках, мружить зеленаві очі:

– Так він ж у тебе старий. Он ще Совіцький Союз зображений.

Зображений, – хитромудро усміхається дід. – Це я ще своєму синові купував. А вже й онуки школу покінчали. Йому вже літ та й літ.

– П'ятдесят! – наполягає молодик.

– Сто! – стоїть на своєму дід Кузьма.

– Навряд, щоб його хтось купив, – розчаровано мовить, повертаючи глобус.

Минуло небагато часу і перед дідом зупинився середніх літ чоловік в окулярах з чорною оправою, коричневому старомодньому демісезонному пальто. Дідові здалося, він чимсь схожий на сільського вчителя.

– Скільки? – покрутив у руках.

– Сто.

– Потримайте, – подав дідові глобус, а сам дістав з нагрудної кишені тонкий гаманець, вийняв дві купюри по п'ятдесят гривень.

– Ви вже звиняйте, глобус у мене старенький. Ще за радянських часів, виправдовувався дід Кузьма.

– А я такий і шукаю, – радо усміхнувся покупець. – Уже всі магазини обходив. Кажуть: не випускають тепер таких. Сам я вчитель географії. Для моїх учнів це як знахідка буде.

Деякий час покупців немає. Продавці сидять на дерев'яних ящиках і ведуть між собою тиху, неквапливу розмову.

– А я оце до сестри їздила, – мовить баба Ганна. – На Головосіка п'ятдесят п'ять виповнилось. Пішла на пенсію. Живе вона з чоловіком у Корюківському районі. Так її цигани обікрали. Заявилися в село з самого ранку. Сестра тільки встигла корову подоїти і в череду вигнати.

– А де ж чоловік був? – питає баба Дарія.

– А чоловік взяв кошик і по гриби пішов. Каже: поки ти витопиш, я грибів назбираю. Там вони живуть під лісом.

– М-да, зупиняється біля хати червоний «Москвич». Чоловік за кермом залишився, а дві молоді циганки до хати зайшли. Давай пропонувати то рушники, то хустки, то куртки. Сестра зацікавилася, почала роздивлятися товар. Тоді друга циганка й каже, буцім на неї порчу наслано – через те й переслідують всілякі болячки та негаразди. І справді, сестра деякий час тому перенесла операцію. За певну плату погодилася полікувати. Спочатку циганка наказала принести усі гроші і покласти на столі, мовляв, це від них лихо. Сестра моя звикла довіряти людям і цим двом довірилася. Потім циганка наказала зняти брудний одяг і переодягнутися в чистий. Поки сестра пішла до спальні, ті згребли гроші зі стола і втекли.

– І багато грошей видурили? – схопилася за голову баба Дарія.

– П'ять тисяч гривень.

– Ой ма!

– Усі, які на останній день збирала.

– Чого ж вона так довірилася? – дід Кузьма розводить руками.

– Про те, що вони шахраї, навіть їжачку ясно. Приїдуть до села, повизбирають інформацію про людей, розпитають, хто і коли чим хворів. Потім дурять людей, «вгадують» минуле. А ті роти порозкривають, стоять і слухають. Ошукані люди інколи й соромляться признатися, що їх обікрали.

Біля баби Дарії зупинилися чоловік і жінка.

– По чім у вас простирадла?

– По двадцять гривень.

«Бачиш, вони хоч і жовті, проте з бірками, – чоловік шепче дружині на вухо. – Певне, в гуртожитку кастиляншею працювала, там і накрала».

– Я не крала! – обурюється баба Дарія. – Не хочете брати, то й не беріть. За Радянської влади мені на день народження поназносили. Було, йдуть куми так і несуть, то підодіяльник, то ковдру. А тепер куди його....

Покупців, мов вітром знесло.

Баба Ганна все життя торгувала у книжковому магазині. Накупила і собі чималенько книг. Усі до однієї перечитала. А тепер подумала: чого вони в мене лежатимуть, нехай ще й інші люди прочитають. Перед стосиком книг зупинився у літах чоловік, взяв до рук Джеймса Чейза:

– Це мій улюблений письменник. Скільки?

– Двадцять гривень. Купуйте.

– У мене Чейза передплатне видання. Тільки не вистачає трьох томів – сьомого, двадцятого і двадцять шостого. Синові друзі зачитали. У вас, напевне, не буде?

– Ні, передплатного немає.

– Шкода.

– Бабусю, почім значки? – цікавиться молодий чоловік.

– По п'ять гривень.

– Ого! – вихоплюється. – Довго, бабусю, продаватимеш.

– А скільки б ти дав?

Але той уже пішов геть.

– Хрещена, доброго дня! – середніх років жінка звертається до баби Дарії. – А ви все торгуєте?

– Та торгую, торгую, – мовить скоромовкою і безнадійно кидає погляд на товар. – Торгую, тільки ніхто не бере.

– А тепер візьмуть, – усміхається. – Я щаслива на руку.

– Дай Бог.

– То, бабо, ваша хрещениця? – запитує Ганна, коли жінка розчинилася за поворотом.

– Еге ж, хрещениця. По війні народилася. Приходжу додому, ми тоді в селі жили, а мама й каже: Галя дитину народила, тебе кумою братиме. «Та яка з мене кума, – усміхаюся, – сама молода, грошей немає, треба щось на подарунок купити. «Оце я сметани літру на-

збирала, понесеш у Чернігів на ринок, продаси за п'ятірку і купиш краму два метри. Так і зробили. Понесла я ту сметану на ринок, поставила на прилавок. Тут і покупець не забарився – підходить молода жінка. Чорнява така, бульката. «Свежая?» – питає. «Свежая, – кажу, – учора зробила». Вона перелила у свою банку і простягає чотири карбованці. «Мені п'ять, кажу, потрібно». Вона ж ні в яку – чотири і все тут. Я стою і плачу. Підходить інша жінка. Бачу, наша, українка. «Чого ти, дівчино, плачеш?» – питає. Розповіла про своє горе. Вона взяла її банку, сметану перелила у свою і подала мені п'ятірку. Я не знала, як і дякувати. М-да, похрестили ми. Виросла нівроку. Згодом заміж вискочила, двох діток народила. Тільки до роботи руки не лежали. А в чарочку любила заглядати. Чоловік золотий попався. Садово-городній кооператив взяли, будиночок збудували. Там такий гарний, мов писанка. Усе він нагороді робить. А вона приїде, було, роздягнеться мало не догола, поставить розкладачку, вляжеться і засмагає. А коли мій дід помер, царство йому небесне, приїхала-таки, брехати не буду, вінок привезла. Постояла на порозі та все: «Ой, мені так ніколи, так ніколи. На дачу їду. Там все бур'яном позаростало»... Я вже не кажу, щоб допомогла щось зробити, та хоч би побалакала. І то б на душі легше стало. Так ні ж, крутнулася і побігла...

– Все! Досить торгувати! – несподівано поряд хтось кричить не своїм голосом.

Продавці підводять голови – прямо перед ними крокують два вгодовані міліціонери, як не репнуть.

– Забирайте свої манатки і щоб через п'ять хвилин й духу вашого тут не було. Зараз проходитьиме міський голова з іноземцями. Центральний ринок збираються реконструювати...

2008

ЖИВЧИК

Журналістське відрядження наближалося до завершення. У кишеньковому блокноті виструнчилися сотні цифр і прізвищ. Стачить матеріалів на півмісяця. Останній день перебування в районі був насичений не менше, ніж попередні. На тваринницькій фермі розмовляв з доярками, на жнивному полі перед об'єктивом позували хлопці-комбайнери з бронзовілими обличчями, давали інтерв'ю дівчата в білих косинках, вправно перелопачуючи золотисте зерно на колгоспному току. Під вечір завітали на пасіку. На узгірку під ши-

роколистим дубом притулилася пасічникова сторожка – невеличка дерев'яна будка, пофарбована у синій колір. Пасічник дід Матвій в крислатому солом'яному капелюсі зустрів нас радо – пригостив медом, малосольними огірочками. Голова колгоспу Іван Онікійович з бардачка газика дістав дві пляшки «Столичної». Засиділися допізна. Уже впав на плечі тихий серпневий вечір, по небу розсипалися дрібні мерехтливі зорі. З озерця, що неподалік застигло в обрамленні кущів лози та очерету, долинав жаб'ячий концерт.

Ми не поспішали. Ще з ранку було визначено: ночуватиму в діда Живчика. Запрошував на ночівлю секретар партійної організації. Хата, мовляв, нова, простора. Живемо удвох з жінкою. Обидва сини в армії служать: одного тільки-но призвали, інший ось-ось має демобілізуватися. Та я делікатно відмовився.

– Може, – кажу, – є у вашому селі цікавий старожил і співрозмовник, який би багато чого повідав. Сивобороді діди своєю мудрістю у мене завше викликають цікавість і допитливість.

– А є такий, – посміхнувся Іван Онікійович. – дід Живчик. – Щоправда, він не такий уже й старий. Сімдесят нещодавно стукнуло. Та оригінал і великий характерник. Не одну дівчину причарував. Тільки ви, щоб Живчиком його не називали. Це так у нас по вуличному дражнять. А то ще образиться. Справжнє його прізвище – Кіндрат Платонович Манжола. З ними не нудьгуватимете. Ваш блокнот розпухне і не вмістить всіх записів.

... Автомашина зупинилася неподалік біленької хати, критої соломою. У вікнах світилося – дід Живчик, певне, чекав на нас. Я подякував Івану Онікійовичу, тепло попрощався і зістрибнув на землю. Подих нараз забили чарівні запахи, що долинали з вишневого садка, серед них розрізнув запах любистку і кануферу. Приємний тонкий запах віддавав майоран.

– Вибачте, що так запізно, – мовив я, переступаючи розсохлий вичовганий поріг.

– О-о-о, заходьте! – радо обізвався Кіндрат Платонович. – Я оце з Десни тільки. Ходив скупався. Вода тепла-тепла.

Дід відчинив дверцята буфета, що висів у куточку, дістав пляшку самогонки, яку закривав кукурудзяний качанчик, шматок білого сала, окраєць хліба, миску червоних помідорів.

– Ви як любите помідори: цілими чи салатом?

– Кіндрате Платоновичу! – вигукнув я. – не переймайтеся. Ми щойно так смачно повечеряли.

– Певне, на пасіці були? У діда Матвія?

– Так, – знічено відповів я. – А як ви дізналися?

– Туди всіх гостей наше колгоспне керівництво возить. А сам Матвій – ходяча енциклопедія, – дід Живчик, розглядив темні з сими жилками вуса, що звисали донизу двома щіточками.

Червона окрайка губів була вся в тріщинах, певне, дід багато курив або й просто мав звичку облизувати на вітрі вуста. В Кіндрата Платоновича було продовгасте обличчя, обіч якого звисали довгі вузькі вуха. Сірі, з хитринкою, примружені очі, здається, утримували якийсь дотеп чи історію, яку мав неодмінно розповісти. Уже з перших хвилин нашого спілкування я не міг не відзначити такі риси, як жвавність і допитливість, неабиякий запас життєвої енергії і силу волі.

З гучномовця, що висів на покуті, пролунав сигнал точного часу – десята година вечора.

– А давай, лишень, ми його вимкнемо, аби не заважало, – Кіндрат Платонович повернув ручку наладки.

У хаті нараз зробилося тихо. Лише біла голівка цибулини тріщала на міцних дідових зубах.

– Оце хоч вірте – хоч ні, – хрумтів дід, – у мене всі цілісінькі зуби. Правда. брешу: чотири зуби мудрості випали. Маю міцні зуби, мабуть, тому, що в дитинстві босим бігав. Ото, як тільки сніг із землі, то й побіг босоніж. Я загартований ще з дєтства. Було, на хронті сидимо в окопах. У білих кожухах, правда, битих валянках. Сибіряки прислали. А мороз дере так градусів під двадцять. І хоч би хто захворів.

– А що: бігати босяком зміцнює зуби?

– Ого, ще й як. Розповідали: яось фашистський правитель Борман під час війни прибув на Україну. Він звернув увагу: всі діти мають міцні й здорові зуби. Глибше зацікавився і дійшов думки, що дітлахи, як тільки сніг із землі, бігають босоніж. Повернувся до своєї Німеччини і дав вказівку: всім дітям ранньої весни бігати босими.

– Ну, це ви мене здивували, – щиро зізнався я. – Такої історії мені не доводилося чути.

– Не знаю: чи десь про це написано в книжках, але я чув від великих і розумних людей.

– Вам доводилося на фронті воювати? – запитую, аби сукати ниточку розмови.

– О-о-о, пройшов від Сталінграда і до Берліна. Чого від Сталін-

града? Там кадрову служив. Гм... Інтересно, – хитромудро усміхнувся дід Живчик. – То ще був випадок. Тоже на хронті. Три доби підряд не спали. Взяли населений пункт. Стали на ночівлю. Так знесилилися, що спали покотом: і рядові, і офіцери, і генерали. Уночі мені запраглося до вітру. Я хуленько підвівся, зодягнув першу ліпшу шинелю і чимдуж до нужника. Біжу по коридору, а навстріч мені полковник чеше – також до вітру ходив. Коли підійшов до мене, виструнчився і честь віддає. «Що за мара?» – думаю. Розлупався, окинув себе поглядом. Боже! Та на мені ж шинеля самого маршала Рокоссовського.

– Ох, і штукар дід Живчик, ох, і жартівник! – сміюся в душі. – Це ж треба таке придумати! Та хто б вас спати поклав в одній кімнаті з полководцем? Але мовчу. Лише підтакую. Бо, чого доброго, ще образиться і більше нічого цікавого не розкаже.

– Е-е-е, було та з водою сплигло, – мовить Кіндрат Платонович і продовжує: – Як тільки важко після війни жилося...

Раптом у причілкове вікно хтось боязко постукав. Дід хуленько підвівся, відчинив хатні двері:

– Хто там? – грімко запитав. – Заходьте. Не замкнuto.

– Добрий вечір, Платоновичу! – струнка, білява дівчина з довгою косою, що спадала аж на спину, зупинилась вражена. – Ой, вибачте. Та у вас гості. Я й не знала.

– Товариш журналіст зупинився у мене на постій, – розважливо мовив дід. – Ночуватиме – приходь завтра.

– Ой, та я ж увечері до міста їду, – мовила кароока незнайомка. – Давайте радше на ту суботу.

– Ну гаразд, – дід Живчик підвівся і зачинив за гостею двері. – Це Роксана. Славна дівчина. Навчається в педінституті. Не забуває старого. – Живчик хитромудро усміхнувся. – Як тільки приїде на вихідні, так діда й провідує.

– Кіндрате Платоновичу, нас перебили. Ви щось хотіли цікаве сказати.

– М-да, я хотів сказати, як тільки після війни важко було жити. На кожен кущик, деревинку накладали податок. Родить не родить, а ти плати. Що робилося: сади вирубували, дерева корчували. Теля зарізав – м'ясо здай, шкуру зняв – також здай. Кабана тримали, ховалися, аби ніхто не знав. Одного разу ми кабана закололи прямо в хаті. Давай смалити. Коли чуємо: хтось під вікнами ходить. Ми за того кабана та в піч. А він великий, центнерів отак на два потягне. Ледь засунули. Мати була ще й заслінкою закрила.

– Жартуєте, Кіндрате Платоновичу, – усміхаюся я. – Та хіба отакого кабана можна в піч засунути?

– Е-е-е, сину. З гарячого часу можна не тільки кабана, а й слона в піч засунути. – Дід Живчик протягнув ногу, помацав пальцями руки. – Щось права нога розболілася. Мабуть, на негоду.

– Ви певне, дуже метеочутливі? – поцікавився я

– Так-так, – охоче погодився, то, як тільки щось там у них міняється в атмосфері чи то пак, в магнітному полі...

– О-о-о! – в такий спосіб оцінюю дідові знання в галузі природничих наук.

– М-да, ногу так і крутить. Поранило мене на війні. Ледь ногу не відрізали.

– Це правда? Та ви що! – від несподіванки не стримуюсь я.

– Не брешу. Привезли мене раз пораненого в госпіталь. Лежав. Марив. Раптом чую: в кутку стоять двоє лікарів. Дзенькають інструментами, про щось розмовляють між собою. Прислухався. Ось один і каже: «Чого це нам з ним морочитися? По кісточках скласти. Ампутуємо по коліно». Інший злегенька підтакує: так, мовляв, так. І тут я не стерпів. «Я тебе ампутую! – кричу на них. – Ні, ти бачив, які гади!» Та ти хоч спочатку роздивися, а тоді вже різатимеш». Вони різко, немов по команді, повернулися в мій бік і... завмерли. Я навів на них пістолет – про всякий випадок лежав під подушкою. «Ні кроку з місця! – владно мовив. – Якщо хтось з вас зробить хоч один крок вперед або назад – стріляю без попередження. Кличте командира!» «Та ти що! – вигукує той, який збирався ампутувати мою ногу. «Санітар! Санітар!» – додав інший. Увійшли два санітари. «Під трибунал захотів?» – Із з'явою санітара посміливішав один з лікарів. «Мені втрачати нічого, – кажу, – попереджаю: один крок. Клич командира!»

Увійшов командир. Брови чорні, густі, на переніссі зрослися. Певне, кавказець. Обличчя схвильоване, занепокоєне. «Я прошу хірурга, – спокійно кажу я. – Справжнього хірурга, а не цих ескулапів. Командир уважно вислухав, на повному серйозі мовив: «Гаразд, я пришлю справжнього хірурга. А ви, – кинув поглядом на цих двох, – готуйте бійця до операції. Не минуло й двох хвилин, як до операційної у білому халаті зайшла середніх років висока, струнка жінка. Чорнява із засмагою на обличчі, волосся зачесане на боки з білим проділом посередині голови. «Хто тут стріляти збирається? – усміхнулася, а в мене на душі так і відлягло, потім спрямувала на

мене погляд, – ану ховайте свого пістолета!» Санітари прив'язали мені руки, ноги, розпороли обмотки. Лікар владним голосом мовив: «Маску!» Дихнув раз, вдруге. Попливли кола, світ захилитався, мов водичка у відрі. І більше не пам'ятаю нічого. Скільки отак пролежав, не знаю. Коли дійшов певності, бачу: в палаті сам лежу. А в куточку, біля столика на табуретці сидить медсестра в білій хустині. «Ну що, голубчик, відрізали ноги?» – запитує вона. Я різко підвівся. Бачу, з-під простирадла виглядають мої пальці. Вона одразу в крик: «Ні, ти справді ненормальний!» Ось така фронтова історія зі мною трапилася, – дід замовк, спрямував погляд у куточок, тривалий час сидів мовчки. Про щось своє думав. Я не хотів порушувати плин його думок.

– М-да, давай, сину, вип'ємо за те, що хоч і хворі, але маю власні ноги.

Випили по чарці. Закусили салом з часником.

– Бач, головного не сказав, – озвався дід Живчик. – Розповідали потім: того хірурга, якого збирався стріляти, пізніше арештували і віддали під трибунал. За завданням якоїсь іноземної розвідки він відрізав бійцям то руки, то ноги.

У двері знову постукали.

– Заходьте! – весело вигукнув дід Живчик. – Двері не замкнені.

До хати зайшла молода чорнява дівчина, стрижена під хлопчика, з пишно випнутими вперед грудьми.

– Ви ще не спите, Кіндрате Платоновичу? – запитала вона, аби що було запитати. – А я йду. Бачу світиться. Дай, думаю, зайду.

– Правильно, Тасю, й зробила, що зайшла, – лагідно озвався дід Живчик. – Сідай ліпше до нашого столу.

– Ой, дякую, Платоновичу. Я щойно повечеряла. Оце до клубу йду. Кіно, кажуть, привезли. Ну, бувайте, – крутнулася на одній ніжці. – Я до вас зайду іншим разом.

– Це Тася Арцимович, – пояснив дід Живчик. – Батько – українець, мама – єврейка. Років з п'ятнадцять тому прислали до нашого села вчителькою.

Тут і на пенсію обоє пішли. Живуть там над ставом. Хату цегляну, добротну збудували. Дві дочки в них. Тася молодша, а Сара – старша. Десь навчалася у Києві, стала співачкою, вийшла заміж також за єврея-співака. Виступали за кордоном. Та там і залишилися. Переїхали до Ізраїля. Паспорти у них відібрали, дали свої, дипломи повикидали. Чоловіка, здається, Шапсою звали, по-нашому

Олександром значить, на війну послали, а її – в кабаре, там співа-тимеш. Тільки знаєш, що це за кабаре. Оце співає-співає, а тоді, кому понаравиться, з тим і йде в номер спати. Такий глум жінка витримала три місяці – згодом повісилася. Ось так. Недаремно кажуть: від солодких слів почаста стає гірко.

Кіндрат Платонович увімкнув радіо – хату наповнили дзвони курантів, потім залунав Державний гімн.

– Ох, і забалакалися ми з тобою, – дід Живчик підкрутив пружину будильника, який стояв на столі. – Уже північ. Ну нічого. Ще трохи поговоримо і ляжемо спати.

– Скільки це вам, Кіндрате Платоновичу, зозуля накувала?

– На весняного Миколу стукнуло сімдесят. Не знаю, ніколи не задумувався скільки проживу, але дотримуюся десяти заповідей вічної молодості.

– Аж десяти! – не стримався я. – Цікаво, яких же?

– Не об'їдаюся. Їм небагато, але й не мало. Полюблюю рибку, на Десні ловлю. Вчені кажуть: риба захищає серце і судини. Чаркою не зловживаю. Але зрідка випиваю. Потихеньку працюю, багато рухаюсь, сам город обробляю. Сплю здебільшого в хатині – там не так жарко. Не можу утримувати в собі гнів. Мене, як тільки хто зачепить, одразу здачу получить. А ще, – дід Живчик по-змовницьки підморгнув, – двічі на тиждень приймаю жінок.

– Можливо тому ви й виглядаєте не на сімдесят, а значно молодше.

– Можливо, й так, – охоче погоджується дід, – а це, знаєш, – продовжує, – останнім часом щось зі мною сталося. Оце у голову як заїде якась пісня, чи слово почую по радіо, то стримить, немов кілок.

– Що ж вам таке в голову вступило? – обережно цікавлюся.

– Та Чемберлен. Не знаєш, хто він такий?

– Це колишній англійський правитель, – відповідаю. – До війни був прем'єр-міністром Англії. У 1938 році підписав знамениту Мюнхенську угоду і навіть був одним з головних її авторів.

– Ось і добре. Тепер і я знатиму. А то Чемберлен, Чемберлен. Може, тепер з голови вийде.

– Гостей уже не чекаєте? – обережно цікавлюся.

– Та хто прийде глибої ночі, – дід Живчик прибирає зі столу. – Ти в хаті спатимеш, а я піду в свою хатину.

– Як скажете, – мовлю я, роздягаючись.

... Прокинувся серед ночі. Так ніби десь балакало. «Радіо, чи

що?» – подумав я. Прислухався. Ось на зміну чоловічому голосу пролунав дзвінкий жіночий. Донеслося уривчасте сопіння. І тут прийшла певність: в хатині діда Живчика – жінка. Обдурив мене старий. Казав, хто там прийде, а одна така знайшлася. «Ну нічого, – подумав я. – То його особиста справа», – я перевернувся на протилежний бік і міцно заснув.

Уранці дід Живчик намажив яєчні з салом. Знову поставив на стіл повну тарілку червоних, як жар, помідорів, налив по чарці. Тільки-но ми розпочали снідати, як до оселі увійшла молода, тілиста жінка з глечиком в руках.

– У вас, Кіндрате Платоновичу, я бачу, гості. А я молочка принесла. Скуштуйте парного. Щойно від корови.

– Заробив, – усміхнувся про себе Живчик.

Кіндрат Платонович, певне, відчув: я про все здогадуюся і приховувати від мене більше нічого.

– Розумієте, – дід Живчик налив по чарці і зиркнув на годинник, – е-е-е чекайте, до відправлення автобуса це скільки в нас? Ага, ціла година. О-о-о, то ми ще встигнемо й поговорити. Я сам з цього села. У молоді літа завербувався на стройку. Там познайомився з однією жінкою. Я – муляр, вона – маляр. Розлучена була. З дитинкою. А тоді від мене завагітніла. І як причепилася, як причепилася – женись і все! Одружився. Трикімнатну квартиру одержали. Вона ще вагітніла разів з п'ятнадцять та кожного разу робила аборт. На суді по правді сказала: не хотіла від мене дітей. Та і я тобі по совісті скажу: в половині випадків вагітніла від інших чоловіків. Аби не залетіти й робила аборти. Тепер у мене душа болить. Скільки вона моїх дітей убила! А їй хоч би що. Навіть не розуміє: якої психічної травми мені завдала. Син виріс, одружився, має свою сім'ю. А ми розлучилися. «Живи тепер, – думаю, – з ким завгодно».

Повернувся до рідного села, догодував обох стареньких – батька та матір. Сам вийшов на пенсію та й залишився тут жити. Як самі бачили, маю пару. «Та й не одну», – подумав я. Коли ви спали, приходила молодичка. Та, що молочка сьогодні принесла. Двоє дітей у неї. Приспала – і до мене. А чоловік її залишив. У Києві десь там трохи підсобляв, пристав до однієї в прийоми. А що їй, бідній, робити? Душа не з лопуцька.

Вийшли на подвір'я. Мій погляд вихопив з любов'ю доглянутий квітник. Так ось звідки вчора увечері долинав заворожливий запах любистку і кануфера.

– Саджу для себе, – мовив дід Живчик. – А приходять все село. Це ехінацея пурпурова, – пояснив він, забачивши, як з інтересом оглядаю півтораметрове стебло з розкішними зарубчасто-зубчастими листками. На кінцях стебел та гілок у великих кошиках виднілися дрібні квіти.

– Я вам скажу таку річ, кожної осені з пурпурової ехінацеї роблю спиртову настойку. Вип'єш отак грамів сто і грипом ніколи не захворієш. Мою настойку, я вам скажу, вживає половина села. А це...

У цей час між деревами змигнув білий продовгуватий автобус.

– Не поспішайте, – заспокоює Живчик. – Автобусна якраз біля моєї хати. Нікуди він без вас не поїде.

Тисну на прощання руку.

– Слухай, ти ж мені дивися, – дід знову переходить на «ти», як тільки приїдеш до нашого села у відрядження, обов'язково щоб до мене завітав. Коли не зайдеш, ображуся на все життя. Я вже до тебе так звик, як до рідного сина...

II

Минуло кілька років. Волею випадку я знову опинився в селі, в якому мешкав мій давній приятель Кіндрат Платонович Манжола. Приходжу на його обійстя, а він саме воду тягає.

– Напийся свіженької, – підморгує, – дуже пользительна. Сили чоловічої додає.

– Доброго ранку, Кіндрате Платоновичу, – кажу. – Пам'ятаєте, ви мене запрошували? І ось така нагода трапилася.

– Та пам'ятаю, пам'ятаю, – дід Живчик скинув з хвіртки зав'язь. – Проходь. А я оце був так заболів. Так болячка придавила. Думав, що й Богу душу віддам.

– Що ж у вас за недуга?

– Та що? Роки, брат, роки... То те болить, то інше, то там ніє. Оце вранці проснувся і коли чую, щось болить, значить, я живий. М-да, заговорив я тебе, проходь радше до хати.

В оселі Кіндрата Платоновича пахне зіллям. Серед запахів вловлюю терпкий запах полину.

– Оце збираю та сушу, може, взимку пригодиться, – мовить дід Живчик й продовжує: – Ми говоримо-говоримо з тобою. А основно-го так і не розказав. Я ж брав участь у параді Перемоги.

– О-о-о, це дуже цікаво. Значить. У Москві, на Красній площі! – захоплено вигукую.

– Та в якій там Москві!, – злегенька обурюється. – У самому Берліні.

– Як? Парад у Берліні був? Отакої! А я й не чув, – не перестаю дивуватися. – Так розкажіть. Чому ж ви раніше мовчали?

– Не поспішай. Давай по порядку. Значить, війну я зустрів ще школярем. Вісім класів закінчив. Батька на фронт забрали, а я з матір'ю окупацію переживав. А коли німця погнали, пішов до райвійськкомату і попросився на фронт. Потрапив у розвідувальний батальйон. Пройшов майже всю Україну, воював під Корсунь-Шевченківським. На початку травня нас так бомбили, так бомбили, що ледь живі залишилися. А скільки там нашого люду полягло! Силасиленна. Все, виявляється, було дуже просто. В одному селі потім ми виявили німців з рацією. За допомогою неї вони й передавали своїм про місце розташування наших військ. А потім ми Буг форсували. Мене поранило, потрапив до шпиталю. Пролежав тижні зо три. Лежав, а сам просився на передову. Виписали мене з гіпсом і де пішки, а де й на попутках добирався на фронт. Догнав таки свою частину уже в Польщі на берегах Вісли. Звідти ми й погнали ворога до лігва. Перемогу зустрів на Ельбі разом з військами союзників.

Дід Живчик розповідає не поспішаючи, пильнує, аби встиг я за ним записувати. Зрештою, мовить:

– Втомив я тебе своїми спогадами. Ти, наче, аж упрів.

– Та ні. Дуже цікаво. Розповідайте, – намагаюся заспокоїти. – Читачі нашої газети із задоволенням прочитають.

– А ось тепер ми дійшли до головного – параду Перемоги в Берліні. Після Московського Сталін зажадав, аби такий парад відбувся в самому лігві. Наші союзники підтримали цю ідею. Парад назначили на сьоме вересня 1945-го. Вимоги до його учасників були більш, ніж жорсткі. Кожний повинен бути не нижче сто вісімдесяти сантиметрів, мати не менше п'яти бойових нагород і підходити за станом здоров'я. На початку літа пройшли медичний огляд. Багатьох комісували, та я пройшов. Тоді два місяці наполегливого тренування: відточували чіткий крок, ногу намагалися тягти під дев'яносто градусів, гідно тримати зброю. Коли готувалися, приїздив сам Георгій Костянтинович Жуков. Подивився, подивився і каже: «Молодці! Уміли воювати, уміють і парад тримать». Сказав, а нам наче камінь з душі звалився. Уявляєш, скільки ми тренувалися! До сьомого поту.

І ось настав той день. Вишикувалися на площі неподалік Рейхстагу. На всіх нова форма, хромові чоботи – любо глянути. Бачимо,

на трибуні великі воєначальники. Ми їх, звичайно, не знали. Впізнали тільки Жукова.

Наші війська відкрили парад. Я йшов крайній справа у третьому ряду. Йдемо гордо, красиво чеканимо крок. А наші союзники, – дід Живчик сміється, – йшли як гуси. Американці та англійці тримали гвинтівку вільно, немов палицю. А французи ті взагалі крокували, як попало...

Тисну на прощання дідову руку.

– Так ти куди? А по чарці?

– Іншим разом, – кажу, – іншим. Я так поспішаю.

– Ну дивись же мені, – свариться зашкарублим пальцем. – Будеш у наших краях, не забувай.

З дідом Живчиком я більше не зустрівся...

2000

ДОВГА ДОРОГА ДОДОМУ

Субота. Короткий робочий день. Вчителька Валентина Григорівна провела чотири уроки і тепер у шкільній канцелярії очікувала на Владислава Борисовича. Від нічого робити гортала підручник з історії. Уже п'ять хвилин минуло відколи розпочалася перерва, а його все не було. Злегенька нервувала – дорога ж далека. Та ще й розтавати почало. Зрештою відчинилися двері. На порозі постав Владислав Борисович. Середнього зросту, видовжений з горбиною ніс, над карими очима зависли густі чорні брови, стрижений під напівбокс. Збуджений, розчервонілий. Під десницею тримав класний журнал, загорнутий у кольорову шпалеру.

– Тебе ще довго чекати? – обличчя Валентини Григорівни набрало удавано серйозного вигляду. – Я вже збиралася сама йти. Дорога – не близька.

– Та, розумієш, діти засипали запитаннями, – виправдовувався Владислав Борисович. – То те, то інше питають. Лець відкараскався.

Валентина Григорівна на круглу світло-русяву голову накидає чорну у червоних квітах хустину, зодягає цигейковий кожушок, бере до рук порожню дерматинову бузкового кольору валізу.

– Ви що, додому разом ходите? – вчителька математики Олександра Сергіївна кидає навздогін в'їдливе слівце, хоча достеменно знає: їхні шляхи пролягають у протилежні боки.

– Виходимо разом, – Валентина Григорівна зашарілася, – а потім розходимося, як у морі пароплави.

На шкільному подвір'ї їх проводжають учні.

– До побачення, Валентино Григорівно! – дзвінко вигукують хлопчачки.

– До побачення, Владиславе Борисовичу! – білими руками змахують дівчатка.

Валентина Григорівна народилася і виросла в сусідньому селі Криві Коліна. Одразу після закінчення десятирічки вступила до педагогічного інституту. На останньому курсі вискочила заміж за сільського парубка Івана Чаплю. Сільчани жартома говорили: наш Іван за характером – філософ: уже занадто серйозний і розсудливий. Можливо тому, що з дитячих літ виховувався з мамою – батько загинув на війні. Хлопчина прагнув до самостійності і незалежності, намагався все робити сам: пришити ґудзик, випрати сорочку та ще й мамі по господарству допомагав. Валі мало було діла до того, хто він за характером: філософ чи водій. Коли вона суботнього дня їхала в село за «сидором», Іван завжди зустрічав її в райцентрі на автостанції – не йти ж пішки дванадцять кілометрів. Коли Валя закінчувала навчання у вузі, так склалося, що Іван на той час вибудував нову оселю, згодом запропонував їй руку і серце, на що вона одразу погодилася. За характером була сором'язлива і замкнута. Але то тільки так здавалося на перший погляд. Насправді ж вона була людиною з неабиякою фантазією, емоційною і життєрадісною натурою. Аби запросити до розмови, потрібно було її злегенька розворушити. Уже потім спалахувала, немов згасле багаття. Певне, за ці риси і покохав її Іван Чапля. З перших днів жила за ним, буцім сховалася за чужою спиною. Рік пропрацювала у місцевій восьмирічці, а згодом пішла у декретну відпустку, народила доньку. Назвали Настусею, на честь свекрухи. Так забажав Іван.

Минув рік. Валентина вже почала збиратися до школи, та чоловік наполягав на своєму: «Посидь вдома, нехай трохи донька підросте». Через рік Настуся добавила в рості, стала такою розумницею та втіхою. Віддали в сільський дитячий садок. Проте вакансія в школі була зайнята і Валентині Григорівні в райвно запропонували роботу вчителя в середній школі районного центру. Хоч і далеченько від дому та погодилася – діватися було нікуди. Викладала історію й географію у старших класах. Селище велике – дітей у школі багато. Розкинулося на берегах зарослої осокою та очеретом, вузьенької річечки. Білокам'яна двоповерхова споруда школи містилася на узгірку, неподалік ставу.

Учитель Владислав Борисович закінчив педагогічне училище. У школі викладав фізкультуру, ручну працю і малювання. Мав творчий хист – дописував до районної та обласних газет. Такі публікації читала вся школа: і учні, і вчителі. Одні педагоги радо вітали публікації колеги. Інші кидали заздрісні позири. Владислав Борисович заочно навчався на факультеті журналістики Київського університету і роботу в школі вважав явищем тимчасовим. Не раз просився на постійну роботу до районної газети. Редактор пообіцяв з часом взяти, але рік потрібно було зачекати – завідувач відділу сільського господарства мав піти на пенсію. Владислав Борисович від природи був добрим, з першого разу сходився з людьми, але мав вразливе серце, витончену поетичну натуру. Його дитинство також не балувало – батько рано помер – далися взнаки фронтові рани – вихувала мама. Вона й сьогодні мешкала в селі Плетений Ташлик, що містилося з протилежного боку від села Криві Коліна. Тут потрібно роз'яснити читачеві, що Владислав Борисович кожного суботнього дня проводжав додому Валентину Григорівну. Аби їх ніхто не бачив і потім не пліткував, він не доводив свою супутницю до самісінького села. Місцем розставання був довгий ожеред соломи, що містився обіч стовпової дороги за кілька кілометрів від населеного пункту. Вони тут зупинялися, злегенька переобідували, милувалися, немов голуб'ята, а вже потім розходилися. Оминаючи райцентр, Владислав Борисович прошкував до свого Плетеного Ташлика. Дорога ця і справді була неблизька. Виходили під обід, а додому приходив уже поночі. Мама собі місця не знаходила: «Ну, чого ти, сину, кожного разу так пізно повертаєшся? На мені все й тіло перетремтіло».

... Березневий сніг взявся водою, став шерехким і під ногами кришився на дрібнісінькі шматочки. Простували узбіччям, залишаючи позаду шерхкі згуки. Сонце, мов дівчина-підліток, соромилося вийти на люди. Однак небо над ними висіло чисте, без жодної хмаринки, так неначе дбайлива господиня ретельно випрала і повісила просушити чисте простирадло. За селом повіяв срібний березневий вітер, на своїх крилах зі зчорнілих пагорбів приніс запах відталої землі. Схоже, з весною відтануло й серце Валентини Григорівни – зробилася вона трохи веселішою. Деякий час ішли мовчки, потім обговорювали шкільні події. Небавом розмова перекинулася на іншу тему. Валентина Григорівна по секрету зізналася, буцім до неї не байдужий сам директор школи Валерій Дмитрович.

– Дізнається Ксенія Микитівна, вона тобі й коси повідриває, – після деякої мовчанки мовив Владислав Борисович.

– Та отож, – супутниця цілком погодилася.

Ксенія Микитівна, дружина директора школи, викладала іноземну мову. За характером – людина-загадка: стримана, відлюдькувата, завше вела себе зухвало, так буцім ніби й чекала, що хтось на неї нападе. Її боялися не лише учні, а й вчителі.

Зрештою, Владислав Борисович читав власного вірша, якого писав протягом останнього тижня і котрого неодмінно присвячував Валентині Григорівні. Зблизком великих агатових очей, ніжною і чарівною усмішкою вона надихала юного поета, будила в ньому творчі думки. Вона ж і була першим критиком. Владислав Борисович завше прислухався до її думки і траплялося, що після критичних зауважень вірш переписував наново. А вже потім у районній газеті на «Сторінці суботнього дня» він ставав філігранно витонченим, іскрився всіма барвами веселки. Над віршем, у правому куточку стояла все та ж незмінна присвята – В.Г. Ні для кого не було секретом, що значать оті дві магічні літери. Учителі за спинами єхидно підсміювалися, але у вічі не говорив ніхто.

Розмова, яка тугою ниточкою сукалася впродовж усього шляху, з наближенням до ожереду соломи, згасала, а небавом і зовсім розчинялася під стрімкими порухами березневого вітру. Вона ступила кілька кроків і раптом її буцім жаром усипало. Подумки перекинула місток у той зимовий морозяно-сніжний день, який дав тріщину у подружньому житті. Під ложечкою пік усвідомлений докір сумління. Але хіба вона винна у раптовому збігу обставин?

Тоді також була субота. Іван не зміг приїхати – автівка була на ремонті. Ніщо не передбачало неприємностей. Навпаки – уже з самого ранку жила майбутньою стрічею з донькою і чоловіком. Після закінчення уроків у школі поверталася додому. За селом з бездонного неба, немов з решета, почав сіятися дрібний сніжок. Та ось з північного боку – добре, що хоч у спину – повіяв колючий вітер. Сніжинки одразу закрутилися у химерному танку. А небавом здійнялася така хуртовина, тільки було видно придорожні тополі – по них і орієнтувалася. Та ось позаду наслухала гул автомашини. Озирнулася. На душі немов полегшало. Значить, вона не самітня. Ще трохи і дістанеться села, опиниться у теплій і затишній оселі. Донька простягне біленькі пухкі рученята. Мама, яка за тиждень так за нею занудьгувала, обцілує, приголубить, обсипле ласощами.

– Сідайте! – раптовий брязкіт дверцят кабіни вивів жінку з полону радісних думок.

За кермом сидів Грицько Цигикало. Жінка спочатку завагалася: сидати чи ні? Відтоді, як колгосп закупив нову вантажівку і передав у користування Грицькові, її чоловік страшенно обурився: «Кому, Цигикалу? Та я ж у колгоспі – найкращий водій!». Голова колгоспу ледь умовив Чаплю: «Та і в тебе не стара. П'ять років, як отримав». Проте Іван Чапля на Цигикала образився не на жарт – тривалий час не вітався і не розмовляв, буцім того й на світі не існувало. «Ах, будь що будь» – Валентина Григорівна махнула рукою. Не плуганитися ж їй у таку фефелицю. У кабіні було тепло і затишно. Не ліпила в обличчя куревійниці, ноги по коліна не провалювалися у пухкий сніг. Автівка хоч і з потугами, але метр за метром долала важку дорогу. Здебільшого мовчали – було не до розмов. Та, власне, про що й говорити. Жінку непокоїло одне – дізнається чоловік, що її підвозив Цигикало, дістанеться на горіхи. Коли їхали по узгірку, ще півбіди, а коли дорога повела в долину, автівка зупинилася, немов вкопана. Задні колеса закрутилися, дрібні сніжинки порхнули у вусібіч. Однак автівка не просунулася й на сантиметр. Грицько вийшов з кабіни. В розпашіле обличчя вдарили тугі крупинки охизи. З-за кабіни дістав широку металеву з дерев'яною ручкою лопату і почав вправно орудувати. Спершу розчистив шлях переднім колесам, а вже потім і заднім. Знову зайшов до кабіни, піддав газу. Автівка з потугами, вирвавшись зі снігової пастки, долала злощасні метри. Та ось знову забуксувала і застрягла у сніговому наметі. Вечоріло. Сірі сутінки забарвлювались у темний морок ночі. Водій обійшов довкруг автівки.

– М-да, цього разу нам не вибратися, – сумно розвів руками. – Без трактора не обійтися.

– Що його робити? – Валентина Григорівна увібрала голову в плечі. – Пішки підемо?

У відповідь Грицько Цигикало довго мовчав, зрештою, зняв шапку, рукавом куфайки витер спітніле чоло.

– До села кілометрів з п'ять, – мовив розважливо. – Бачиш, уже смеркає. Якщо вирушимо в дорогу, зіб'ємося з шляху, замете снігом і ми замерзнемо к лихій годині. Якщо увімкнемо мотор і залишимося в кабіні, почадіємо.

– О, Боже! – злякано вигукнула жінка. – А в мене ж маленька донечка.

– Вихід один...

– Який? – радісно запитала.

– Он, бачиш ожеред соломи?

– Так, бачу, – темнаві вії сполохано моргнули.

Ожеред у вечорово-нічних сутінках набирав химерного вигляду. Віяло від нього чимось зловіщим і плечі жінки нервово стрепенулися.

– Вихід один, – продовжував Грицько, – зачекай мене в машині. З ожереда я насмакаю соломи, буде щось на зразок сховку, туди заберемося, за собою затулимо отвір і переночуємо.

– Та ти що! – вигукнула в розпачі. – Я туди не піду.

– Залишишся в кабіні, змерзнеш на кістку. Попереджаю, щоб тоді до мене не було ніяких претензій.

Валентина Григорівна деякий час сиділа мовчки, серце невимовно калатало, в голові від думок зробилося затісно. Зрештою, заспокоїлася, серце і душу зігрівала думка про маленьку донечку. Здається, заради неї вона ладна на все.

– Роби, як хочеш, – байдуже мовила.

– Ось так би зразу, – мовив Грицько. – А щоб ми не замерзли, давай вип'ємо по сто грамів.

Дістав з бардачка пляшку «Московської», шматок вареної ковбаси, круглу чорну хлібину. Обоє злегка відсунулися до дверцят, посередині вивільнилося місце. Грицько розіслав газету, відкоркував пляшку. Валентина цизориком нарізала хліб і ковбасу.

– Ніколи не думав, що ночувати доведеться в ожереді, – Цигикало розлив порівну і подав склянку Валентині Григорівні. – Давай вип'ємо, аби все скінчилося добре.

Жінка, ледь пригубивши горілку, скривилася, закашлялася і поставила.

– Давай не будемо ламатися, як сахарний бублик, – Цигикало мовив з притиском на останньому слові. – Пий до дна, аби не замерзла. У нас немає іншого виходу. Бачиш, он як небо заворсилось?

Валентина таки допила, рукою витерла змокрілі уста.

– Бери закусуй: хліб, ковбаса. Варена, правда, але свіжа. Сьогодні брав у гастрономі.

З часом відчула: горілка розтеклася по тілу. Їй нараз зробилося тепло і ця безглузда пригода вона вже не розцінювала, як прикре непорозуміння. Другу чарку пережили до дна – де тільки й хоробрість взялася. Посміливішала. Доїли хліб і ковбасу, потім Грицько дістав пару червонобоких яблук, а Валентина на десерт пригостила тістечками, цукерки приберегла для доньки.

– Ну, все, – мовив Грицько і вимкнув мотор. – Ходімо.

Відчинила кабіну. В обличчя шрапнельним градом вдарили мокрі крупинки снігу. Довкруг пронизливо свистав колючий вітер.

– Бачиш, що робиться, а ти збиралася йти.

Першою в отвір пірнула Валентина, за нею поліз Грицько. За собою соломою затулив дірку. У суцільній темряві, заки не освоїлися, спочатку вдарялися лобами. Валентина нервово сміялася. Мерва вже встигла прийнятись пріллю. На протилежному боці ожереду пищали миші.

– Ой, я боюся! – раз по раз вигукувала Валентина.

– Не бійся, миші нас не займуть, – як міг, так і заспокоював.

Вони були так близько, що один одному дихали в обличчя. Валентина Григорівна спершу тремтіла, зрештою, зігрілася, змирилася зі своєю долею. А об стінки ожереду пружко шибала лептавиця... Заснули так міцно, що прокинулися лише під ранок. Першою гул мотора наслухала Валентина.

– Ти чуєш, ніби щось гуде?

Грицько спочатку не міг второпати де він і що з ним відбувається. Зрештою, дійшов мислі. Похапки прогріб соломі і вистромив голову. Дорогою прямував трактор-бульдозер. Широкою лопатою горнув поперед себе кучугуру снігу. Кучугура розсипалася на обидва боки, позаду, за трактором, слалася вузенька, звільнена від снігу дорога.

– Ми врятовані! – радо вигукнув Грицько Цигикало і першим вібрався зі сховку.

Тракторист Михайло Паска, забачивши Валентину й Грицька, нічого не сказав, лише лукаво й двозначно усміхнувся – йому було все ясно й без слів. Автівка за хвилину вибралася з долини і невзабарі дісталася села. Дізнавшись про нічну пригоду дружини, Іван Чапля виду не подавав. Лише вночі в обличчя Валентини дихнув перегаром: «Я тебе дуже кохаю і нікому не віддам, тільки скажи чесно: було чи ні? З мене всі хлопці у гаражі сміються». «Було. Але тільки один раз», – сумно видавила з себе Валентина. Іван на те нічого не відповів, мовчки засопів і повернувся до неї спиною.

Наступного ранку Валентина зібрала валізу, взяла доньку і пішла до своїх батьків.

... Ось такі думки спливали, коли Валентина Григорівна з Владиславом Борисовичем наблизилися до ожереду соломи. Звісна річ, того ожереду вже давно не було – частину з'їли корови на фермі,

інша частина пішла на підстилку. На його місці стояв уже новий. Але так чи інакше, він розворушив спогади, зачепив у її серці найболючішу струну і вона, немов обірвавшись, відлунювала глухим і протяжним звуком. Владислав Борисович про це нічого і ніколи не знав. Наблизившись до стогу соломи, насмакав добру в'язку, розправив. За цей час поки прошкували, з-за хмар вигулькнуло сонце. Сніг заіскрився, солома також зблискувала золотистим полиском. Як і тоді, пахло цвіллю, десь в ожереді пищали миші, немов провісники лихого. Тільки цього разу Валентина Григорівна вже їх не боялася. Страшне було позаду. Владислав Борисович дістав з валізи пляшку «Московської». Валентина Григорівна на дрібні шматочки цизориком порізала хліб і ковбасу. Однак на її душі було невесело. Все перевернулося і стало дригом.

– Ти чому така сумна? – запитав, наливаючи чарчину. – Що ми знаємо у тій школі? Працюємо, так ніби в армії. Все по дзвінку: уроки, перерва, знову уроки. Оце тільки й нашого.

У відповідь нічого не сказала, так швидко тепелнула чарку, що Владислав Борисович аж здивувався: ніколи нічого подібного з нею не було.

– Бери й закусуй, – припрошував. – Все свіже – хліб і ковбаса. Сьогодні в гастрономі взяв. Чого ж ти мене й чекала в канцелярії.

– Ти також закусуй, – розірвала думки, що налетіли з минулого і почали зав'язуватися у тугий вузол. – У тебе сьогодні довга дорога додому. Дивися, аби не охляв.

Горілка знову падала у шкалик срібними краплями. Витанцьовувала пухирчастими бульбашками. Припікало заяскріле сонце. Нараз зробилося спекотно. Скинула хустину, розіслала на соломі. На чорному фоні яскраво спалахнули червоні квіти. Коса кольору пшеничної соломи складена на голові віночком, нагадувала німб у святої. Валентина Григорівна і справді була для нього, немов свята. Деякий час він сидів і милувався. Як несправедливо влаштовано в природі. Ну, чому, чому він раніше не зустрів її на своєму життєвому шляху? Серцем відчував: кохати буде, а ось щоб одружуватися так ні. Розлучена, та ще й з дитиною. Навіщо йому така потрібна. Ось вона повернулася і головою прилягла на червоні квіти, що так яскраво палахкотіли на хустині. Спражко цілував у сласні вуста, які пахли горілкою, свіжим хлібом і дешевенькими карамельками. З її агатових очей, що сумовито застигли під темними віями, викотилися дві сльозинки і заструмували по напівкруглих червонястих що-

ках. Сум минув, подаленів у степ. Нараз їй зробилося солодко і щемно на душі.

Здалося, буцім вона стала легенька-легенька, немов ота золотиста соломинка, котру підхопив срібний березневий вітерець і поніс високо до хмар...

2000

ТАКА ЖАХЛИВА ТРАВНЕВА НІЧ

Сільського вчителя Владислава Борисовича з часом запросили на постійну роботу до редакції районної газети «Голос колгоспника». Освоювати ази журналістської майстерності не довелося – був вправним газетярем. Певно, далось взнаки позаштатне співробітництво, коли ще працював у школі вчителем. Щоправда, трохи був не в ладах зі статтями на економічні теми, але згодом осідлав і цього «коня». Коли завідувач сільськогосподарського відділу Петро Овсійович пішов на пенсію, редактор на його місце призначив Владислава Борисовича. Через рік в області було створено чотири райони. Аби бути ближче до рідного дому, відповідальний секретар Іван Іванович пішов у новостворену «районку». Редактор доручив Владиславу Борисовичу очолити секретаріат. Взавшись за нову справу, в газету буцім влив живильний струмінь. «Районка» одразу оновила обличчя, стала просто невпізнанною, а водночас збільшилося і число шанувальників. Якось до райцентру прибув редактор обласної молодіжки агітувати за передплату. На зустрічі у районній лікарні люди в білих халатах йому сказали відверто: «Наша районна газета краща за вашу обласну». Згодом Владислава Борисовича призначили на посаду заступника редактора. А через два роки його направили на навчання до Вищої партійної школи при ЦК Компартії України.

Красень Київ зустрів його осінньою позолотою. Немов свічечки, палахкотіли каштани. Море людей, увечері неонові вогні реклами, магазинів, ресторанів. Спокус було багато, але ними дозволяв собі помилуватися лише збоку. Весь час віддавав навчанню. Якраз доречно сказати, Владислав Борисович мав від природи гострий допитливий розум, блискучу пам'ять – коли розповідав у школі вірші, ніби зчитував з підручника, який був у нього перед очима. Навчатися йому було все одно, що насіння лузати. У вихідні любив блукати містом, з Володимирської гірки милувався мальовничою панора-

мою столиці. Навесні, коли стало зовсім тепло, почав освоювати золотисті пляжі Дніпра. Цього разу прибув сюди з самого рання. Увагу привернула молода жінка, яка у купальнику кольору червоної вишні лежала на довгому махровому рушнику. Одразу накинув оком, повні злегенька нафарбовані вуста, з-під каштанового волосся, що розбрелось на рушнику довкруг голови, виглядали маленькі вуха. Очей роздивитися не міг – були закриті темними окулярами. Молоде, красиве пругке тіло яскраво засвідчувало: власниця пильно за ним стежить. На півовальному животі, що вигнувся маленьким пругом, забачив невеликий рубчик від шраму – певно, залишився від апендициту. Жінка свого часу мала коханого і виходила заміж. Проте шлюб виявився невдалим. Трохи згодом з'ясувалося: чоловік займався темними справами. Коли ув'язнили, розлучилася. «Жити із зеком, – мовила на суді, – я не бажаю». За характером залишалася простою й без усяких амбіцій. Коли зустрічала людину близьку за духом і помислами – в ній розкривалися найкращі душевні якості.

– Вибачте, будь ласка, біля вас можна? – Владислав Борисович довірливим тоном звернувся до незнайомки.

Спочатку злегенька обурилася, мовляв он скільки вільних місць, але коли зняла окуляри і роздивилася незнайомця, кивком голови дала знак, – звичайно, можна.

Встиг побачити її очі: голубі-голубі зі світло-зеленими краплями.

За хвилину вона легковажила:

– Де це ви так довго блукали? Я чекаю цілу годину.

Владислав Борисович також був не позбавлений гумору:

– Вибачте, я півпляжу обійшов, шукаючи вас.

Ну ось і добре, – в ніжному усміхові розтупилися вуста-щілинки, – відтепер ми знайшли одне одного.

Лежали поряд, стиха вели неквапливу розмову, засмагали, потім купалися у шовкових водах Дніпра. Обоє виявилися відмінними плавцями – за лічені секунди допливали до буйків. Намагалися пливти й далі, але суворий голос вартового на човні з рупора попереджував: «Запливати за буйки категорично заборонено». Обоє були слухняними і, потримавшись на воді ще деякий час, вибиралися на берег. Під мокрими ногами шурхотів золотистий пісок. З неба лилось море сонячного світла. Поряд була жінка незвичайної краси. У таку мить Владиславу Борисовичу страшенно праглося жити. Не змовляючись, пішли до кав'ярні, що знаходилася непо-

далік берега, злегенька перекусили. Ввечері взявся її проваджати додому і залишився там ночувати.

Ксенія завідувала продвільною базою – холодильник завше був наповнений дефіцитними продуктами. За суворими законами логіки у кожній справі є свій початок, а отже, має бути й кінець. Владислав Борисович закінчив навчання, отримав диплом і мав повертатися додому. Чотири роки прожив, мов кіт у маслі. Прощальний вечір був з київським тортом, коньяком, шаленим коханням і легким сумом:

– Ну, спасибі тобі, що ти є на світі. Спасибі щасливому збігові обставин, що ми з тобою познайомилися, – мовила і додала: – Двері моєї оселі завжди для тебе відчинені. Будеш у Києві, неодмінно заходь. Я тебе завжди чекатиму. Але перед приходом радше подзвонити.

На цьому й розійшлися.

Прибувши додому, Владислав Борисович ще деякий час перебував під київськими враженнями. Та вже через місяць редактор Іван Прокопович пішов на заслужений відпочинок і райком партії доручив Владиславу Борисовичу очолити редакційний колектив районної газети. У народі кажуть: «Нова мітла по-новому мете». Новий редактор кардинально поміняв рубрики, запровадив багато нових. Сам писав свіжо, образно, цікаво, без усяких на те трафаретних, заялжених газетних штампів. Цього вимагав і від усіх працівників редакції. Схоже, крізь заскорузлу товщу пелехатих хмар, що розбрелись ожередами, нараз пробився свіжий яскравий сонячний струмінь. Газета одразу піднялася на кілька творчих щаблів, почала набирати масового характеру. Не тільки хвалила, а й критикувала. Що головне, – ніхто, кого газета піддала критиці, не ображався. Через два роки вона стала однією з найкращих в області. Про неї заговорили, її ставили за приклад іншим редакторам, навіть тим, які світили лисинами. До редактора Владислава Борисовича спочатку придивлялися, а потім відверто почали запрошувати на посаду заступника редактора обласної газети. Спочатку він це сприйняв, як першоквітневий жарт, віднікувався, а потім подумав: і справді, чому б йому не жити в обласному центрі? Райком партії не посилав би його уповноваженим, разом з механізаторами не сів би гречки, цукрових буряків, з доярками не доїв би молоко. Як все це остобісило врешті-решт. Був уже й погодився, аж тут завинперився перший секретар райкому Іван Іванович. «Не відпущу й усе.

Я тут працюю і ти працюй. У нас партійні квитки одного кольору». Може б і посперечався Владислав Борисович, та саме в цей час викликали на місячні курси до Вищої партійної школи, яку два роки тому закінчив. Порадів невимовно. Це ж він два місяці житиме в Києві, буде нагода зустрітися з Ксенією. За умови, звісно, коли не вийшла заміж. Останній раз телефонував їй напередодні Нового року, вітав зі святами – тоді ще була незаможня.

З понеділка вже був у Києві. Влаштувався в гуртожиток. Все чудово – номер на дві особи. До нього підселили редактора районної газети з Житомирської області. Молодий чоловік, здружилися. Навчання також проходило цікаво – краща професура столиці, відповідальні працівники ЦК. Кожного дня новини, новини. Чи почув би він про них у своїй глибинці?! Так захопився наукою, що не зчувся, як і тиждень проминув. У п'ятницю ввечері зателефонував Ксенії. Вона так зраділа, що наказала: «Приїжджай негайно!» Владислав Борисович тільки усміхнувся: «Я б з дорогою душею, так у мене завтра лекції. Зачекай трохи, на вихідний буду в тебе неодмінно». З розмови відчув: Ксенія трішки ніби лукавить, у житті трапилась якась неприємна подія, але яка саме не сказала. Мовляв, вона не варта виїденого яйця. Владислав Борисович взяв пляшку коньяку, коробку цукерок, торт «Київський» – у гастрономі вистояв три години. Суботнього вечора поїхав на її дарницьку квартиру. Спочатку добрався на метро, потім тролейбусом і ось нарешті у її обіймах. Ксенія за цей час трохи розповніла, але краси своєї не втратила. Ті ж сяючі очі, тепла усмішка на миловидному обличчі. Стіл уже був накритий і вони одразу за нього сіли. Чого тільки не було на ньому! Картопля з горщика, різноманітні салати, м'ясні страви, ковбаси, навіть бутерброди з червоною ікрою. Спочатку по черзі проголошували тости, потім, як злегенька сп'яніли, пили без них, лише цокалися і двозначно усміхалися. Потім він цілував її у спражкі вуста, які пахли сонцем і виноградним гроном. З іноземного магнітофона, що був вмонтований у меблеву стінку, лилася тепла задушевна мелодія. Час збігав непомітно.

– Ну, здається, все, повечеряли ми з тобою, наговорилися, – мовила Ксенія, – зараз будемо відпочивати. Ось, лишень, зі столу приберу, посуд на кухню віднесу, помию вранці. Завтра – неділя. У тебе вихідний?

– Так!

Ксенія пішла на кухню. Владислав Борисович почав роздягати-

ся. Штани, аби не зім'ялися повісив на стілець, зняв сорочку, поклав згори. Відкрив ковдру і пірнув у м'яке ліжко. Простирадла були чисті, пахли пральним порошком і травневим повітрям. Чекав, коли з хвилини на хвилину поряд ляже Ксенія.

Раптом у двері подзвонили. Це було так раптово і несподівано, що він аж стрепенувся. Кинув погляд на годинник – дев'ята вечора. «Певно, сусідка», – зрештою, подумав і заспокоївся. Ще не пізно, але їй не рано. Ксенія навшпиньках зайшла до кімнати бліда як смерть.

– Я тобі не встигла сказати. Просто не хотіла псувати такий гарний вечір. Днями з ув'язнення вийшов мій колишній чоловік. Оце вже втретє прителіпався. Падає в ноги, тільки не плаче – прийми і все.

– А ти що?

– Та на біса він мені здався, зек нещасний! Тверезий – людина як людина, а нап'ється – звір звіром. Якщо він тебе забачить у мене, вб'є не задумуючись.

У Владислава Борисовича похололо на душі. Не доведи, Боже, до такого. Це ж бо сором який – загинути на квартирі коханки. Ганьби тоді не оберешся. На всю партшколу. А як у районі дізнаються – місяць по кісточках перебиратимуть.

Перелякався не на жарт, але виду намагався не подавати. Швиденько зодягнувся. Ноги ніяк не потрапляли в шкарпетки, довелося присісти на стілець.

– Знаєш що, – шептала Ксенія. – Ти сідай на кухні і сиди. Якщо увірветься з дверима, я заведу його до світлиці, а ти непомітно вийдеш.

Нежданий гість без угаву натискував на кнопку дзвінка. У передпокої він озивався гучним калатанням, так, немов дзвонили на пожежу. За кожним дзвінком Владислав Борисович підскакував на табуретці. Йому здавалося, той уже проник до квартири.

«Що ж робити?» – думки, мов наполохані мухи, літали в його мізках. Саме в той час по Центральному телебаченню транслювали телевізійний художній фільм «Сімнадцять миттєвостей весни». Головний персонаж майор Штірліц, якого так майстерно зіграв кіноактор Вячеслав Тихонов, кожного разу виходив сухим із найдраматичніших колізій. «Цікаво, а як би тут вчинив Штірліц?» – міркував Владислав Борисович. Однак виходу з цієї пастки не бачив. Сидів мовчки, раз по раз собі наказував: «Спокійно, не розгублюватися. Все закінчиться добре».

Зрештою, дзвонити перестав, натомість кулаками почав тарабаніти у двері. У коридорі здійняв такий кавардак, що навіть сусіди не витримували – обережно прочинивши двері, визирали на площадку: що там відбувається?

Перед очима Владислава Борисовича постав випадок, який трапився минулого року в їхньому райцентрі. Ну, достеменно, як і цей. Один чоловік заявився до своєї коханки. А тут посеред ночі, ні сіло ні впало, прийшов головний коханець. Жінка перелякалася страшенно: «Якщо він тебе застане у моїй квартирі – уб'є». Невдалий коханець був льотчик – у містечку містився військовий аеродром. Вийшов на балкон і почав спускатися по водостічній трубі. Один поверх подолав благополучно, а з третього гепнувся на землю. Залишився живим, але в небо більше не піднявся – відлітав, комісували. Спробувати і йому спуститися по водостічній трубі? Але де гарантія, що не зірветься з шостого поверху? Отоді вже й кісточки не позбираєш. Одна справа, коли загине, інша – коли на все життя залишишся інвалідом. Кому він тоді буде такий потрібний? Але справді, що ж робити?

А непроханий гість все стукав у двері. То гамселив кулаками, а потім почав бити ногами. «Кулаки в нього, – гадкував Владислав Борисович, – певно, як двопудові гирі». Схоже, зі стіни вже почала осипатися штукатурка. Ще трохи і не витримає коробка. Дригонів кожен м'яз, тіло терпло і ніби аж німіло. З переляку, здається, відмовили ноги. Поворухнув, так і є. Куди там втікати? Він і кроку самотійно ступити не може. Чим же воно все це закінчиться?

Ксенія сиділа супроти на табуретці, злегенька доторкувалася колінами. Серце невимовно калатало, не могла й слова мовити. Зрештою, трохи заспокоїлася. Закип'ятила воду, приготувала міцний чай. Коли випили, неначе трохи заспокоїлися. Про сон і мови не було.

Таке страхіття тривало цілісіньку ніч. Згодом дзвінки замовкли, стихло п'яне бубоніння. Важкі чавунні кроки подаленіли, хляпнув дверцятами ліфт, забравши із собою всі неприємності. Ще годину сиділи німотно, мов статуї.

– Пішов-таки, – першою отямилася Ксенія. – Та й скільки ж йому гзитися. Давай вип'ємо по грамульці, аби зняти стрес.

У душі Владислава Борисовича наче все перегоріло. Йому було байдуже – пити так пити.

Ксенія подивилася у вічко – нікого. Стиха відчинила двері, обе-

режно прочинила. На площадці було порожньо. Годинник на кухні показував п'яту ранку.

- Вже, певно, тролейбуси пішли, – стиха мовив. – Я все-таки піду.
- Вибач, такої жахливої ночі я не могла передбачити.

Владислав Борисович на гостину до Ксенії більше не заходив. Наступного вихідного разом із товаришем по кімнаті у гуртожитку пішли до ресторану «Метро», що на Хрещатику. За чаркою розповів про свої походеньки. Товариш не стримався і розсміявся – щось, мовляв, подібне було і в його житті. Поспішати було нікуди – пили горілку, закушували, стиха гомоніли. Небавом заграв оркестр, у танці закружляли пари. Запросили сусідок – двох молодих жінок. Вальсуючи, Владислав Борисович краєчком ока помітив: з протилежного боку танцює не хто інший, як сам перший секретар райкому партії Іван Іванович. У білій сорочці, рукава закасані, широка краватка на грудях теліпається, як телячий хвіст. Потім пішов навпрямку, руками каблук вибиває. «Розслабився... – усміхнувся про себе Владислав Борисович. – Та й справді. У райцентрі не будеш же танцювати».

Через місяць навчання на курсах закінчилося, і він повернувся додому, у свою рідну стихію. Саме надійшли другі жнива – розпочинали збирати картоплю, цукрові буряки, косити кукурудзу на силос. Потрапив буцім з раю у пекло. Його, як наймолодшого, послали уповноваженим від райкому партії в найвіддаленіше село. Якось увечері повернувся з чергового відрядження. Саме злий такий був: весь день їздив курними польовими дорогами, піджак в пилюці, а коли прошкував до редакції – ще й дощ трохи намочив. Відчув: саме час з першим звести особисті рахунки. Іншої можливості годі й чекати.

- Іване Івановичу, на хвилинку, – зателефонував.

- Заходь хоч і на дві, – буркнув перший і кинув трубку на важелі.

Робочий день уже скінчився, і в приймальні секретарки не було. Двері кабінету першого щільно причинені.

- Дозвольте?

– Та заходь, заходь. Ти що, знову надумав виїжджати? І не плачуй. Я тебе нікуди не відпущу.

Владислав Борисович у відповідь таємниче усміхнувся. Це не лишилося непоміченим першим.

- Щось хитруєш? Викладай чого прийшов.

Коротенько розповів про своє навчання на курсах у Вищій пар-

тшколі, про те, як одного суботнього вечора з приятелем ходили до ресторану «Метро» і як він бачив там його, першого, коли той танцював навприсядки.

Іван Іванович настільки був ошелешений, що спершу і слова не міг мовити. Застиг, занімів, заціпенів, мов статуя.

– Ти про це нікому не розповідав? – крутнув головою, розстібаючи горішнього ґудзика.

– Ні. А хіба що?

– Одне прошу: і надалі нікому не говори. Був такий гріх. З однокурсником по партшколі зустрілися, пішли до ресторану.

Дістав із сейфа карафку коньяку, дві чарки.

– Слухай, там тебе забирають до обласної газети. Коли не передумав, можеш спокійно їхати. На заводі не стану.

– Дякую, Іване Івановичу, але скажу по совісті: не міський я чоловік. Оце побув у Києві місяць і з мене досить. Люблю природу, риболовлю люблю. Приємно, коли до мене першими вітаються. Краще в районі бути шанованою людиною, ніж в обласному центрі на побігеньках...

1984

ГОСТЯ З ЛЕНІНГРАДА

У середині шістдесятих років двадцятого століття невеличке, ошатне селище Срібне набрало статус районного центру. Донедавна воно було чи не найгірше в області. Після дощової зливи центральна вулиця, розбита колесами автомашин, перетворювалася на суцільну багнюку. Виїмки були такі глибокі, що вода навіть набиралася у черевики перехожих. Та ось минув рік. Селище змінило своє обличчя: заасфальтували центральну магістраль, вздовж неї виростили нові двоповерхові будинки, неподалік, на території ринку, з'явився житловий район, який жартома називали спальний. Та окрасою центру стало триповерхове приміщення райкому партії із заасфальтованою неподалік площею, цегляною трибуною, обкладеною кафелем і традиційним пам'ятником Леніну. З багатьох куточків області наїхали люди і кількість населення сягала близько п'яти тисяч. Проте люди швидко між собою перезнайомилися і віталися при зустрічі.

...Ця красива молода пара, що з'явилася в містечку серед тижня, одразу привернула до себе увагу. Чоловік був трохи вище середнього зросту, пишне темне волосся спадало мало не на плечі,

під пухнастими віями зоріли темно-карі очі. Зодягнений у паперову футболку з написом через усі груди «Рита», чорні вузенькі штани і гостроносі чорні мокасини. З мочка лівого вуха звисала сережка. Для чоловічої частини селища це було надивовижу. На стрункій, немов тополя, поставі жінки яскраво виокремлювалася фіолетова кофта з білими квадратами і вирізом на спині. Стрункі ноги були одягнені у вельветові штани кольору шоколаду. Коли прошкувала щойно викладеним тротуаром, босоніжки на високих каблуках дзвінко вицокували і відлунювали у вечоровій тиші. Думки срібнянських модниць розділилися на половину – деякі жінки озиралися і кидали заздрісні погляди, інші проводжали з огидою. Другодні срібняни зробили для себе маленьке відкриття – у молодому чоловікові вони впізнали свого. «Це ти, Сашко?» – дивувалися. «Та я ж!» – радо вигукував. «А чому не признаєшся? Вітаємо з одруженням». Наречену з Ленінграда, як з'ясувалося пізніше, звали Віолетта.

Сашкові батьки не дуже раділи з'яві невістки. Одразу пригадали: торік їхній сусід Микита вже привозив наречену з міста на Неві – сміялося все селище. З перших днів її чомусь незлюбив зозулястий. Відстовбурчивши і розправивши гострі, мов віяла, крила, кресав ними по землі й коптуром ішов на гостю. Приїхали на початку осені – саме копали картоплю. Батько, візьми, та й скажи: «Ходімо, доню, на город. Допоможеш мамі бульбу вибирати». Невістка за словом не лізла до кишені: «Я ёй туда не закапівала і вібierać не буду».

Ця пара прибула на початку літа. Роботи на обійсті особливо не було – молоді весь день пропадали на річечці Лисогір – тихо несла свої блакитні води неподалік селища.

У містечку, крім батьків, окремо мешкав старший брат Сашка – Олексій Михайлович. Завідував районним відділенням Ощадбанку. Дружина – Галина Григорівна вчителювала у місцевій школі. Подружжя навпаки – радо вітало гостей з Ленінграду і приїзд вирішили відзначити у місцевій кав'ярні, яка деякий час тому гостинно відчинила двері на першому поверсі новозбудованого готелю. Після Ленінграда, його стрімких проспектів, красеня метро, старовинних будинків, споруджених за проектами італійських зодчих, ажурними мостами через Неву, глухий райцентр, розташований далеко від жвавих магістралей, позбавлених комфорту, – вбиральні містилися на вулиці, – справляв на Віолетту дуже неприємне враження – «обичная дерьовня». Особливо її злило, коли серед розпеченої

сонцем днини заходила до туалету, від якого тхнуло таким смородом, що спочатку носа затикала. Єдине місце, в якому Віолетта почувалася мало не на сьомому небі, була кав'ярня. Мешканці райцентру вже звикли бачити дві молоді пари, які рівно о сьомій вечора прошкували тротуаром у її напрямку. В ній вона немовби перероджувалася: ставала веселою і безтурботною, сипала дотепами і жартами, без упину говорила, пригадувала сотні найцікавіших історій, які свого часу траплялися з нею та її друзями. І Олексій Михайлович, і його дружина Галина Григорівна схвально підтакували, голосно сміялися, аби не образити гостю. Сприймали її такою, яка вона була. Сашко все це слухав і думав: якщо батьки не сприйняли, то добре хоч брат із дружиною підтримали його вибір.

У неділю в Срібному відзначали день молоді. Ще з самого ранку автівки почали звозити юнаків та дівчат до красеня парку, що зеленим острівцем розкинувся на околиці містечка. Цей парк селище отримало у спадок від місцевого поміщика. Свого часу в ньому висадили багато дерев, привезених із різних країн світу. А посередині галявини, що розкинулася в центральній частині парку, красувався величний двоповерховий панський палац. До наших днів не зберігся – в роки жовтневого перевороту більшовики розбили, а селяни по цеглині розтягли на погребі. Як згадка про ті далекі роки залишилася одна галявина. На ній кожного року і влаштовувалося свято. Обіч, під кущами калини та горобини, розташовувалися магазинчики, де жваво йшла торгівля. Тут не лише можна було добре випити, а й смачно закусити. На галявині поставили дві вантажні автомашини з відкритими бортами – на кузовах утворилася сцена. Згодом на неї піднялися учасники художньої самодіяльності – хлопці та дівчата в барвистому українському національному одязі. Небавом заграли музики, задзвеніли пісні. На свято прибули Олексій Михайлович з дружиною та гості з Ленінграда – Сашко і Віолетта. Вже з самого ранку було спекотно і трішки ніби аж парко. Цього дня жінка зодягла біле плаття і білі спортивні черевички – не ходити ж у босоніжках на високих каблуках.

Концерт переглядати не стали – чого його кілька годин стовбичити на сонці. Нав'ючили авоську пляшками горілки, лимонаду та закускою і розташувалися під розлогим кущем чорноплідної горобини. На свіжому повітрі все так смачно йшло. Після третьої чарки здалося Віолетті, що не таке вже й погане це містечко – люди он які веселі, привітні. Можна жити. З естради линули пісні. Здебільшого

вони були українські. Віолетта чула їх вперше. Раз по раз прохала Сашка перекласти те чи інше слово. Коли з перекладом у нього виникали проблеми, на допомогу приходила Галина Григорівна. Віолетта сміялася: яка красива і милозвучна мова, які гарні народні традиції. Пили за все: дружбу, кохання, знайомство. Та ось пляшки спорожніли, концерт на той час скінчився. Вони ще трохи посиділи, потім дружно підвелися і почали блукати парком. Олексій Михайлович не без гордоців пригадав десь вчитану фразу: «Наш парковий комплекс – один з видатних зразків українського садово-паркового мистецтва. Старожили кажуть: закладений він на початку дев'ятнадцятого століття». Віолетта на знак згоди охоче кивнула головою. Заглибившись у хащі, схоже, вони потрапили до концертного залу. Тільки цього разу в ньому були не самодіяльні митці, а птахи. Десь у верхів'ї задерикувато насвистувала, а потім шипіла іволга. З протилежного боку їй вторив удод: «Ду-ду, ду-ду». Різким і хрипким голосом озивалася сизоворонка. Подавали голоси шпаки і дрозди, пурхали ластівки і звичайнісінькі горобці. Вузька доріжка, дрібно посипана галузками, привела їх до ставу. Над прозорим плесом, що застигло в обрамленні кущів та дерев, літали чорно-білі чайки. Ось вони зупинилися на протилежному березі ставу. Лапи стрункі й міцненькі. Птахи деякий час скубли пір'ячко, а потім змахнули крилами і злетіли увись. «Кир'я, кир'я», – линуло над ставом. З іншого боку їм відповідали: «Киа, киа». Віолетта настільки була зворушена красою, що нараз їй запраглося скупатися. Вона вже, було, кинулася скидати сукню, та раптом пригадала – плавки і ліфчик залишила вдома, плаття накинула на голе тіло. Засмутилася. Олексій Михайлович заспокоїв, мовляв, завтра купатимешся цілий день, сьогодні – свято.

Повернулися і знову вийшли на галявину. Масові гуляння тут вже були в розпалі. Майже під кожним кущем сиділи гурти сп'янілих людей. Одні голосно розмовляли, інші про щось сперечалися, ще інші заводили пісню. Олексій Михайлович взяв дві пляшки горілки, смажену курицю, кільце ковбаски. Примостилися поряд з однією компанією. Віолетта чомусь одразу сп'яніла. Вона одразу почала розповідати якісь небилиці. «Ну чому ти не закусуєш?» – обурився Сашко. – У нас, на Україні, так не прийнято. Випила, то повинна закусити, бери он гомілку». Сиділи так близько, що Віолетта небавом відчула широку гарячу спину молодого чоловіка з сусідньої компанії. Кинула позирком: а він – нічого. Чорнявий, приємне обличчя,

злегка видовжене підборіддя, повні вуста, на чолі з лівого боку виднівся шрам у вигляді ямки, маленькі вуха щільно прилягали до голови. Здалося, буцім вона вже десь бачила цю людину, відтак почувала себе впевненіше і розкуто. Щільніше тулилася до гарячої спини незнайомця і, схоже, її обдавало жаром. Коли сміялася, закидала назад голову і своїм пишним лляним волоссям обдавала голову сусіда. Той відчував: незнайомка до нього не байдужа. І кожного разу, коли щільніше притулялася, його буцім окропом обдавало. Схоже, вона розбудила в ньому мужчину. Сашко спочатку намагався не звертати увагу, випила трішки зайвого. Та ось Віолетта запросила незнайомця до своєї компанії, на що той охоче погодився. Йому одразу налили і піднесли чарку. У змішаній говірці – українські слова були рясно перемішані з російськими, вона вчула ленінградську вимову.

– Ви самі аткуда? – невдовзі запитала.

– Взагалі-то я сам з цих місць. У відпустку прибув до мами. А, вообщє-то я живу в Ленінградє.

– О-о-о, виходіт ми землякі, – радо заплескала в долоні. – А там, где ви живієте?

– На Фонтанке, – відповів незнайомець.

– А я на Літейном. Харашо, давайте ещо вип'єм, – Віолетта налила дві чарки – собі й незнайомцю.

Вони випили й почали розмовляти. Сашко не дуже прислухався, мало що можна теревенити на п'яну голову. Говорили про роботу – хто де працює, який вуз закінчив. Та коли Віолетта поцікавилася, коли він має їхати до Ленінграда, Сашко насторожився.

– Через тиждень, – відповів молодий чоловік. – Відпустка закінчується. Наступного понеділка маю бути на роботі.

– Вот і харашо. Ми тоже через неделю от'їзжаєм. Третього іюля я уже должна бить дома. Приходіте ко мне в гості.

Незнайомець ледь не похлинувся.

– Как в гості. У вас же муж?

– А ви всьо равно пріходіте.

Вона збиралася ще щось бовкнути, та на більше терпіти сил у Сашка не вистачило. Він хутко підвівся, взяв Віолетту за виріз плаття на грудях і рвучко смикнув донизу. Потім розірвав на дрібнісінькі шматочки і пожбури в притрушені курявою кущі. Віолетта залишилася в чому мама народила – гола-голісінька. Тільки на ногах були

білі спортивного покрою черевики. Підвелася і хутко кинулася втікати. На животі змигнула коричнева родимка. В обличчя вдарили гілки кущів, та жінка нічого не чула й не бачила. Раптом вибігла на зелений газон стадіону – тут саме проходив фінальний поєдинок на Кубок району з футболу. Коли побачили на полі голу-голісіньку жінку, ошелешені гравці тут же, немов по команді, зупинилися. Всі, хто був присутній на цьому матчі – футболісти, тренери, судді й сотні вболівальників, із цікавістю спостерігали незвичайну картину. Через усе поле по діагоналі бігла гола-голісінька жінка. Голкіпер гостей навіть не зреагував на м'яч, який після влучного удару господарів, сріблястою щукою затріпотів у сітці.

2000

ЗРОЗУМІТИ МОЖНА, ПРОСТИТИ – НІ

У купе сиділи дві жінки.

– Вибачте, біля вас можна?

– Будь ласка, – пишногруда з широким підборіддям і сіро-блакитними очима жінка поглядом показала на вільне місце.

– Свято место пусто не буває, – російсько-українським суржином додала інша.

За вікном вагона плив імлістий ранок, в маленькі віконця імжив дощик. Обидві жінки сиділи німотно, неначе води в рот набрали. Певно, моя несподівана поява обірвала їхню бесіду на півслові. Я вже шкодував, що зайшов до їхнього купе й думав, а чи не перейти мені до іншого, як раптом вони продовжили розмову. Говорили про ціни на базарі, що й почім. Згодом власниця пишних грудей почала скаржитися на життя, мовляв, як тільки самотній важко, коли домашнє господарство на одні руки.

– А чоловік? – поцікавилася інша. – Не допомагає?

– Та немає у мене чоловіка, – після коротенької мовчанки зітхнула супутниця.

– Помер?

– Подався до другої. Коли розлучилися, йому йшов шістдесят дев'ятий, а мені – п'ятдесят восьмий. У нас різниця в одинадцять років. Ми разом хрестили доньку у приятелів.

– Отже, виходить, із кумою одружився.

– Виходить, що так. Він змолоду був гуляка. Терпіла, бо дочки

одна під одну пішли. Будувалися. Трудно було. А я ще й без батька залишилася – з фронту на вернувся. Чоловік мій був начальником автотранспортного підприємства. Воно хоч і начальник, та заробітки були не дуже великі. Моталася де тільки могла. Всю європейську частину Радянського Союзу об'їздила. В Ленінград картоплю возила, в Мурманськ й Архангельськ – соняшникове насіння. У Київ – огірки, помідори, квасолю, гарбузове насіння. Все, що росло на городі, те й продавала. Збудували не хату – хороми, меблями обставили, стіни килимами обвішали. Обидві дочки виросли, інститути закінчили. Доньки у мене красуні. Чоловік же жив сам для себе. Щороку на курорти їздив. Якщо було, явиться додому з новим чемоданом, а в ньому – майка, труси, шкарпетки, так і знай: їде на курорт. Він мені нічого не розказував, а я його ні про що не розпитувала – бо тоді сварки на весь вечір. Та ще й кулакам волю давав.

Коли розлучилися, старша донька вже була замужем і мешкала в Луганську. На той час закінчила аспірантуру, мала вчену ступінь професора. Менша – закінчила фінансово-економічний. Внуки з Луганська до мене приїздили на ціле літо. Я допомагала доньці ростити. І дочка із зятем також щоліта приїздили. Ось одного разу я й мовлю їм: «Оце, доню, скажу по совісті, наш батько не живе з нами». «Я знаю, мамо, з татом нещодавно по телефону розмовляла. Він і каже мені: у нашої мами на старість дах поїхав». Це мене й зачепило за живе. Ну, думаю, гад ти отакий. Побачимо, в кого дах поїхав. Я тоді ще робила вахтером в педінституті. Ішла на роботу й товчачку з собою взяла. Увечері відпросилася з роботи і пішла, аби їх на гарячому застукати. Я вже знала, у якої коханки він підночовує. Саме така зима була – снігу повно. Мороз аж скрипить. Хвіртка на гачку, та мені вдалося відчинити. Підійшла до вікна, бачу: сидять за столом, мов голуб'ята воркочуть. Постукала у шибку та й кажу: «Чоловіче добрий, так у кого з нас дах поїхав? Скажи по совісті». Коли це світло тільки блим – і згасло. Коханка у чому сиділа, в тому й вибігла на поріг. Така агресивна, ледь з кулаками на мене не кинеться. «Я прийшла не битись, – мовлю так спокійно, – прагну переконатися, чи чоловік справді тут. Віднині він мені не потрібний. Забирай його собі. Я тобі дарую. Та ще й придане дам. Нехай забирає з собою все, що ми разом надбали, та й автомашину не пошкодную. Він мене жодного разу на вокзал з клунками не підвіз. Тебе, красуне, возив. А як повертався з курорту, жодного разу гостинця не привіз, навіть дітям цукерки пожаліє. У кращому випадку вдома,

на вокзалі, купував по шоколадці. Все тобі возив – золоті сережки, персні.

Так збіглося, коли чоловік вибирався з дому, того дня дочка з внуком приїхали. На той час Серьожа вже закінчував інститут. Хотіли нас примирити, та примирення не вийшло. Він пішов навіть не попросившись. Постало питання: що ж робити з дворощем? Продати? Але чоловік на те не дав згоди. Хата була на ньому. Машину забрав одразу, а я подала на розлучення. Коли нас у суді розлучили, я винайняла автівку, підігнала до двору, що було в хаті, завантажила, привезла до них і сказала: «Приймайте придане». Потім знову зайшла мова про будинок. Вирішили продавати. Кажу йому: гроші на двох. Покупця попередила: гроші – мені на руки, особисто при нотаріусу. Так воно й вийшло. А потім, як гроші отримала, я чоловікові й копійчки не віддала. Коли вирішувалася купівля-продаж, дочка в Луганську підшукала мені двокімнатну квартиру. Ось так на старість я й опинилася за сто дев'ять земель від рідних місць. Менша дочка на той час закінчила інститут, вийшла заміж. І тепер живе в Чернігові. Робить економістом. Внук закінчив інститут й аспірантуру.

Я почала жити в Луганську. Дуже гарно. Поряд донька, зять, внуки. Всі до мене горнутья, а я до них. Та почалися проблеми зі здоров'ям. Залишали мене сили, все тіло почало чесатися. Сверблячка – нестерпна. А особливо під очима повіки набрякали. Почала ходити по лікарях. Ось один і каже: «Вам необхідно поміняти клімат. Цей для вас не підходить. «Що ж ви думаєте, мусила повертатися до Ніжина. Купила половину будинку, почала обживатися. І живу собі потихеньку. Живність тримаю, здоров'я, тьху-тьху, не турбує. А його коханка померла. Чоловіка у вісімдесят років оперували – аденома простати та ще й нирку видалили. Старша дочка і внук, як могли, так і допомагали. Внук дав дві з половиною тисячі на операцію, живе в Луганську, має свою фірму. Та стосунки між ними холодні. Дочка не прощає зради. Менша – підтримує зв'язки з батьком, провідує. Рідну сестру чоловіка, оце дев'яносто років виповнилося, здали в хоспіс. А мене просять: «Мамо, притамай усякий біль в душі. Допомагай батькові: одяг випери, навари їсти й однеси. Хоч і не солодко було в житті, він таки наш батько, а ми далеко від нього». Ну, й ходжу. І допомагаю. Курочок тримає, пенсію добру получає. «Бери яєчко, – каже, – бери гроші стільки, скільки тобі треба». «Був би таким змолоду, – кажу йому, – і сім'я б збереглася, і горя б не знали, а в тебе не було б цієї болячки».

У моєму будинку санвузол – туалет і ванна. Кажу йому: «Приходь, хоч помийся». Він, правда, прийде. Поміється. Нагодую і відправлю. Він би не проти й залишитися, але в моїй душі така рана, що, певно, ніколи й не заживе. А тут ще й така печаль. У меншої дочки чоловіка вбили – на тролейбусній зупинці за когось заступився. Та так ударили, коли падав, головою вдарився об бордюр і череп розколовся. Донька ледь вижила. А це, було, трапився їй чоловік – багатий. Правда, бритоголовий. Я й кажу їй: «Дочко, виходь за нього заміж. Все життя у маслі купатимешся. А вона мені в одвіт: «Я, мамо, не хочу ні його котеджів, ні машин. Я не хочу, щоб його охорона мене возила. Краще ходитиму пішки, але житиму у волі. Я житиму з сином і для сина, бо ніхто мене не любив і любити не буде так, як мій покійний чоловік. Почала просити свого начальника, щоб отому бритоголовому говорив на неї всілякі дурниці, аби він відчепився. Так воно й вийшло. Тепер і в дітей добре, і в мене. У Біблії записано: гріхи треба прощати, аби тобі Господь простив твої гріхи. Я ж свого чоловіка зрозуміти можу, простити – ні.

2010

НОВЕЛИ, ЕТЮДИ,
ОБРАЗКИ

КОГО РОЗКУРКУЛЮВАЛИ?

По телебаченню показали документальний телефільм «Фермер на Півночі». Дід Овдій кликав бабу Євникію, аби йшла подивилася – дуже цікаво, та вона махнула рукою, мовляв, ніколи, пироги печу. Однак фільм не пішов на користь – розтривожив старого, зачепив найболючішу струну в його душі. Так піднявся артеріальний тиск, що дід Овдій вжив пігулку «Аріфон-ретард», запив холодною водою і приліг на канапу. Однак думки не полишали його.

Це ж треба: житловий будинок норвезького фермера складається з дев'яти кімнат корисною площею триста квадратних метрів. А в ньому – паркетна підлога, зимовий сад, сучасні м'які меблі, телевізор з метровим екраном під стелею, кришталеві люстри, в туалеті стіни оздоблені... мармуром. А в господарстві потужна вантажівка, два трактори, дві легкові автомашини.

«Ех, – думав про себе дід Овдій, – як би я жив, коли б мого дідуся не розкуркулили в тридцять третьому? Звичайно б, не так, як норвезький фермер, але й значно краще б, ніж живу нині. Що маю на старість? Однокімнатну квартиру в місті площею вісімнадцять квадратних метрів, ванну і туалет спільні. Телевізор «Весна», холодильник «Донбас», металеве ліжко, білий круглий стіл, килими дмотканого виробництва. Донедавна у цій «рукавичці» мешкали вп'ятьох. Добре, що на травневі свята син з невісткою та внуком перебралися в таку ж однокімнатну квартиру.

Коли розкуркулювали діда, Овдію було всього десять років. Пригадує, жили у звичайнісінькій селянській хаті. Єдине, чим вона відрізнялася з-поміж інших осель, це тим, що була побілена вапном і крита бляхою. Крім землі, волів, коней, всілякого реманенту, хліва, амбара, звичайно, більше не було нічого. З семи років брали і його в поле. Сидить, було, маленький Овдій на возі, а спати ой, як хочеться! Віз підстрибує на розорах і голова хилитається в його такт, ледь не одірветься. Але з отими ранковими поїздками Овдій вбирав любов до рідної землі, до праці. А ще передавалася вона у спадок від дідуся і тата. Шкода, що її витруїли з хліборобських душ, а самого трудівника втоптали у розгрозлих сибірських дорогах.

Особливого багатства у дідуся не було. Як і не було золотих, срібних та інших коштовностей. Ходив він влітку в солом'яному капелюсі, латаних-перелатаних штанях, взимку – в обшмуганій сірчанині. Не експлуатував чужу працю, робив усе сам. І допомагала йому в цьому вся родина – бабуся, тато, мама, а потім старший

брат. Не був він ні здирником, ні глитаєм, навіть про політику ніколи не говорив. Просто з дня на день робив свою буденну справу – орав землю, засівав, ростив хліб. Найдорожче, що було в дідуся, руки померезані борозенками, немов дратвою, в які так в'їлася земля, що ніяким милом не можна було відмити.

Було в дідуся Мирона чуйне і добре серце. Зайде кобзар чи сліпець (а тоді скільки їх ходило!), його посадять за стіл, нагодують, розпитають про життя-буття, ще й на дорогу дадуть.

Минулого літа дід Овдій приїжджав у своє рідне село. З віконця автобуса дивився на зарослі бур'янами поля і серце стискалося від болю. Там, де був дідусів лан, де його сонного везли на возі, росли пирий, щиреця і лобода. Сидів і думав про себе: «Відродиться нині село чи ні? Дуже мало надій. За роки Радянської влади, гадкував, ми виростили новий тип ледаря, ще незнаного і небаченого в світі. Ледаря, який звик днями лежати на дивані, пити каву, слухати всілякі «роки», дивитися еротичні «відики», грабувати, красти. А ввечері – вбивати, різати, ґвалтувати. А можливо, я помиляюся, – думав про себе дід. – Дай Боже, щоб це було так».

1995

ЕВАКУАЦІЯ

Світлій пам'яті Тетяни Григорівни Баскіної

До лексикону семирічного Марка слово «евакуація» ввійшло з перших днів війни. Що воно таке, хлопчина до пуття не знав. Знав тільки одне – потрібно збиратися в дорогу. Що міг узяти з собою тоді семирічний хлопчина? До валізи поклав «Буквар», футбольний м'яч, дитячу рушницю, а ще шкарпетки. М'які, вовняні. Бабуся плела. Чому саме шкарпетки – й сам не знає. Можливо, тому, що це був бабусин подарунок на день народження.

І ось настав день евакуації. Урочисто-хвилююча мить прощання на залізничному вокзалі. Десятки, сотні облич. Чоловічі й жіночі, молоді й старечі. Вони засмучені та зарошені сльозами. Багато дитячих облич. На них – допитливість і бентега, подив і непорозуміння. Голоси – тихі та збуджені, гортанні та врівноважені.

– Вово, ти ж пильнуй за Маринкою!

– Майє, будь обережною в дорозі.

– До зустрічі, мої рідні. Гадаю: розлучаємося ненадовго.

– Таню, не переймайся. Ми скоро розіб'ємо клятого фашиста.

У переповнених вагонах – спека, духота. Вікна відчинені, але, схоже, срібному вітерцю так і не заглянути до купе. Води, водички... Хоч би один ковток. Один п'є, інший заздрісно дивиться. Сріблясті краплі впали на підлогу вагона.

– Синку, не розливай. У нас попереду далека дорога.

Марик пам'ятає: до них уранці забіг блідий і схвильований офіцер. Служив він в обласному військкоматі.

– Війна! – тяжко видихнув. – Німецькі фашисти напали на нашу землю. Вже бомбили Київ, Одесу... Є вбиті й поранені.

Дорога розпочалася трагедією. Не стало найдорожчої, найріднішої людини – мами. Поховали в українській землі, але далеко від рідних місць.

За вікном – широкий і повноводий Дніпро. Зелені, вкриті стогами сіна привільні луки стрімко біжать до видноколу. Відкривався мальовничий міраж: якісь гігантські тіні, велетенські люди, стрімкі поїзди й дерева тупцяють на місці. Та з наближенням потяга марево розчинялося в густому спекотному повітрі, а небавом і зовсім зникло. Натомість змигнули будівлі. Перед зором постало чиєсь подвір'я. Опасиста жінка вішала на осонні випрану білизну. Під двором сидів сивий, як лунь, кощавий дід, курич люльку. Неподалік, осідлавши лозини й вимахуючи тугими, немов яблучка, кулачками, вистрибували дітлахи – тільки змигували босі п'яти.

Зарясніли лани, вкриті житами. Вдалині з'явилися обриси якогось міста. Стрімко здійнялися труби заводів і фабрик. На підступах до міста молоді люди риють окопи. Поміж них метушилися дівчата з білими сумками з червоними хрестами.

І раптом угорі щось завило, загуло, загримкотіло – гуркіт стояв неймовірний. Марику вперше в житті зробилося страшно. Йому праглося забитися кудись у куток, стиснутись і заховатися. Він наскільки можна було щільно притулився до своєї сімнадцятирічної сестрички Тані. Але й тій було лячно. Братик наслухав, як крізь тоненький перкаль невимовно калатає її серце.

Чорні літаки, немов круки, шугали довкруг ешелону. Неподалік переїзду стояв кінь, запряжений у підводу. З жаху буланій напивав вудила і ставав стовбула. Обіч ешелону почали падати бомби. Земля здригалася від вибухів, зводилася на дибки. Якусь мить здавалося: Марик нічого не чує. Та ось заслінка раптово зникла, й у вухах – знову громовиця, вибухи бомб, крики людей. Бридкий гул смертоносних літаків із чорними хрестами на крилах, здіблена

земля. Авіабомба влучила у ширту соломи, жаский вогонь спрагло ковтав стебла.

Ешелон, переповнений сотнями доль, нестримно рветься вперед. До Волги. Там має бути переправа. Але і її обстрілюють. І знову ревуть мотори, свистять трасуючі кулі, кричать та стогнуть поранені. Баржа вже й так переповнена. А люди все спішають і спішають до неї. Баржа для них – останній порятунок. Остання надія. Де тільки вони й беруться? Здається, все, жодного вільного місця. Нема де й курці дзьобнути. Тетянка розуміє: вона спроможна стрибнути. Але як же бути з Мариком? Ні, його в біді вона не залишить. А вдвох на баржу не потрапити.

– Девушка, а девушка!

Скинула оком, попереду на баржі забачила молодого чорнявого офіцера – голова обв'язана бинтами.

– Бросай мнє свого синішку!

Тетянка мимоволі усміхнулася: який синішка. Він – братик. Її рідний братик. Їй нічого не залишалось, як кинути Марика в розпростерті обійми.

– Тримайте!

– Вот и харашо! – офіцер упіймав хлопчину. – А тепер і сама пробірайся.

Коли баржа відчалювала, Тетяні вдалося ступити на неї однією ногою. Враз нога затремтіла, дівчині здалося: ще секунда – й вона опиниться в обіймах сиво-чорних хвиль. Так неначе подивилася в холодні очі смерті. Та в останній мент хтось буцім штовхнув дівчину у спину, й Тетяна кулею влетіла на палубу. В цю мить баржа відчаліла од берега.

– Девушка, а девушка?! Здець твой синішка! – кричав усе той же чоловічий голос. – Здець твой синуля, здець. Пробірайся к нам.

Лише тепер Тетяна відчула: вони врятовані.

На її блакитних очах прокільчувалися сльози радості і глибокої вдячності невідомому рятувникові.

2011

ЯК ПОСИЛКИ ДІЛИЛИ

Анатолій Савович відкладає газету, знімає окуляри, стиха кладе на стіл. Сиву, злегка полисілу голову, немов павутина, обплітають невеселі думи. Хабарництво, підлабузництво, запобігання перед начальством, як виразка причепилася до нашого народу. «Втім, –

гадує, – прийшло воно не сьогодні. Таке траплялося і в роки його молодості. Навіть у ті жорсткі, обпалені громами війни, роки, коли здавалося, що подібного взагалі не повинно бути». Пригадується...

Зима. Рік 1942-й. Стоїть на посту. Наслухає, як у наметі начальство ділить речі, надіслані фронтовикам з глибокого тилу.

– Шарпетки вовняні – генералу!

– А ці бавовняні, – згодяться солдату.

– Подивися, лишень, які рукавички? Командиру дивізії.

Серед голосів чітко виокремлюється густий бас комісара. «Ех, – міркує про себе солдат, – полоснути б вас з автомата».

Така ж зима, але вже тільки 1943-го. Наступаємо. У генерала день народження. Наказав на святковий стіл подати засмажене поросся. У противному разі – розстріл. У це важко повірити, але поросся шукали в радіусі сто кілометрів. І знайшли. У кого б ви думали? У простої сільської жінки-вдови, на руках якої було п'ятеро неповнолітніх дітей. А якби не привезли? Розстріляв би не задумуючись.

«... Це воно, як короста, немов зараза якась, – міркує Анатолій Савович. – Найжахливіше те, що скільки не лікуй, – недуга ця не проходить».

1992

НА ЛІТАКУ ДО МАТЕРІ

– Миколо, ти чув: Чернігів визволили? – капітан Поляков спрямував радісний погляд на штурмана Миколу Зайця.

– Чув, товаришу капітане. Щойно по радіо передали, – усміхнувся Заєць і додав: – Там же недалечко й моя рідна Городня.

Минуло чотири дні, і ось надійшло нове повідомлення: радянські війська визволили районний центр Городню. Військова ескадрилья, в якій служив Микола Заєць, у цей час дислокувалася в Брянську. Шлях до рідних місць по прямій лінії пролягав довжиною у 250 кілометрів.

– От би додому злітати, – замріяно мовив штурман. – Дізнатися, чи живі мої рідні – мама, сестричка, братики. Вже більше двох років від них не отримував жодної звістки.

– Слухай, друже, – затагнувшись цигаркою, мовив Поляков, – а ти сходи до штурмана армії, дозволить – злітаємо.

На пропозицію капітана Заєць охоче погодився. Ось він сміливо прочинив двері:

– Товаришу генерал, дозвольте?

– Заходьте, штурмане. Слухаю вас.

Микола Заєць, немов на тарілочки, виклав своє прохання.

– Ми, товаришу генерал, сьогодні ж повернемося! – запевнив.

– Ні. Повернетесь завтра! Щоби в обід були тут.

... Над Брянськими лісами йшли метрів на тридцять вище дерев. Заєць весь час пильнував, чи немає поблизу ворожих винищувачів – адже пілоти могли стати легкою здобиччю фашистських «месерів». На щастя, небо було чисте. І чим коротшою ставала відстань до рідного села, тим тривожніше билосся серце Миколи. Ось під крилом «кукурудзяника» попливла Городня. А ген на її околиці постав і його рідний хутір Альошинський. Чіткий погляд Миколи вихопив батьківську оселю – дерев'яний будиночок, критий соломною. У ній він народився, з неї стартував у блакитне небо. Пролітаючи над вигоном, штурман показав капітанові, де було би краще здійснити посадку... Та ось колеса торкнулися землі і стрімко побігли по вигорілій на сонці траві.

Микола Заєць, знявши парашут, залишив його в кабіні, а сам зістрибнув на землю. Бачить – обережно відчинилися двері, і з оселі вийшла сестра Марія з братом Павлом. Вони бігли в напрямку літака. І раптом Марія отямилася першою:

– Миколо! – обняла за шию і впала братові на груди.

Мати перед цим тяжко захворіла й, не підводячись, лежала в ліжку. Забачивши на порозі рідну людину, обросилася сльозами:

– Синочку мій рідненький! Прилетів-таки. Як я на тебе чекала. Дякувати Богові, хоч перед смертю побачу.

Звістка про те, що Микола Заєць прилетів до мами на літаку, ластівкою облетіла маленький хутирець. Невзабарі біля крилатого птаха зібралися десятки людей. Усім – і старим, і молодим, а особливо найменшим – було цікаво не лише побачити, а й помацати небесного «тихохода». Капітан Поляков повідав селянам: літак По-2 – нічний бомбардувальник. Брав участь у боях під Москвою і Сталінградом, на Курській дузі. Уночі завдавав ворогам чимало клопотів. Помітивши, як дітлахи зазирають до кабіни, дозволив їм зайти досередини, навіть по черзі сісти за кермо й доторкнутися до штурвала.

Після смачної селянської вечері брат Павло, зодягнувшись тепліше, (вересневі ночі були вже прохолодними) пішов на варту. Капітан Поляков ліг відпочивати на широкій дерев'яній лаві, а Микола всеньку ніч проговорив із рідними, так буцім прощався з ними назавжди. І справді, повернувшись додому після Перемоги, мами

живою уже не застав – померла після тяжкої недуги. Мобілізували на фронт і молодшого брата Павла. Він загинув при форсуванні Дніпра.

Цю коротеньку історію журналіст і учасник Великої Вітчизняної війни Микола Родіонович Заєць розповів мені багато років тому. Згодом його розповідь увійшла до книги «К Параду Победы», яка з'явилася друком (російською мовою) у Видавництві політичної літератури України. Один із примірників автор подарував мені з дарчим написом: «Віталію Миколайовичу на добро і щастя від автора».

Згодом уже в чернігівському видавництві з'явилися нові книги Миколи Зайця: «Записки штурмана», «До Параду Перемоги!», «Літак над Берліном», «Жарко було і в зорянім небі».

Микола Родіонович із радістю дарував їх своїм друзям. Утримуються вони і в моїй домашній книгозбірні.

... Уже давно нема на світі їх героя і автора, а книги й донині живуть, як пам'ять про винятково чесну, мужню та порядну людину, котра в роки Другої світової війни боролася з ненависним ворогом у блакитних просторах, аби для мене та моїх ровесників це небо назавше стало мирним.

2010

ЯК НІМЕЦЬ СЕЛО ВРЯТУВАВ

... Скільки лежав Франц Дюкич на землі, не пам'ятає. Зрештою, розплющив очі. Постріли стихли. Над землею низько клубочився дим, пропахлий порохом і гаривом. Ворухнув однією ногою – ворухиться, другою – також. Почав зводитися.

Ауфштен! – наслухав над вухом недорікуватий голос. – Руки вгору!

Перед ним стояв російський солдат з гвинтівкою. Гострим штиком тицяв у стегно.

Так солдат німецької армії Франц Дюкич під час першої світової війни потрапив до російського полону. За війною пішла революція, розруха... Залишився жити на українській землі.

Двічі одружувався. Мав дружину у Пісках. Вона йому й сина Василя народила. З часом перебрався до Анисова. Одружився вдруге. Добре розбирався в плодах і овочах, умів вирощувати. З часом влаштувався агрономом у новоствореному колгоспі. Селяни також частенько зверталися до нього за порадами, коли доглядали ті чи інші культури. Особливо щедро родили суниці – на маленьких діляночках їх збирали відрами.

Жити б і радіти австрійському німцеві на Україні. Та ось вдари-

ла громовиця, посунув фашист війною, а невдовзі окупував і його Анисів. Засумував чоловік: «Совети не розстріляли, придуть свої – достеменно вб'ють».

Не вбили. Бо кращого перекладача з української на німецьку чи навпаки – годі було й шукати. Взяли його на службу до Чернігівської районної комендатури.

А невдовзі неподалік Анисова партизани пустили під укіс великий товарний потяг. Що в такому випадку чекало на жителів села? З Чернігова приїжджав каральний загін. Усіх жителів зганяли до стодоли, замикали двері на замок, приміщення обливали бензином і підпалювали. Домашні подвір'я також спалювали. Ходили по оселях і розстрілювали тих, хто зумів сховатися. Каральний загін не забарився – того ж дня прибув до Анисова.

Як врятувати село, яке відтак стало рідним Францу Дюкичу? Задумався.

Почав вести перемовини з комендантом карального загону, мовляв, це справа не місцевих жителів, а «зальотних» партизанів. Комендант спочатку й слухати не бажав.

– Найн! Нікс! – вигукував гортанно.

Та згодом Францу Йосиповичу вдалося переконати. Тільки ніхто не знає, скількох сил, нервів і здоров'я це коштувало. Комендант таки прислухався до думки перекладача – каральний загін покинув село.

Після Перемоги Франца Дюкича радянські кадебісти за «співпрацю» з ворогом заарештували. Не допомогли й благання селян. Сім років провів у холодних сибірських таборах. Та його серце не пройнялося злом і ненавистю – добру душу мав чоловік. Відбувши ув'язнення, повернувся до рідного вже тепер Анисова. Тривалий час працював у місцевому колгоспі. Як і раніше, люди до нього йшли за порадою. Занудьгували за ним. Бо скільки сидів, стільки й згадували.

Франц Дюкич прожив довге і багате життя. У 1983 році обірвалася його земна дорога. Всі жителі села – від великого і до малого йшли за домовиною, проводжаючи за вічний обрій. Тут, на сільському цвинтарі, під калиною й бузком, знайшов своє вічне пристанище. Згодом на могилі вдячні анисівці поставили пам'ятник своєму рятівникові – кошти на нього також збирали всім селом.

2010

ТА БУЛО В МАТЕРІ ЧОТИРИ СИНИ

Тихий вечір поклав на старезну грушу натруджені крила. Сидимо на колоді під хатою. У матері обличчя помережане зморшками, у матері під вигорілими на сонці бровами – блакитні очі, мов дві бездонні криниці. А в них сум і печаль. А в них біль і туга. Духмяне травневе повітря, настояне на ароматних прянощах яблуневого цвіту, п'янке, мов давнє вино. Всім нутром вбираєш у себе, дишеться легко і радісно. Але мати зітхає болісно. Бо на душі у неї глибока рана. Бо в неї серце зрешечене похоронками, немов кулями.

Відтоді десятки разів ступала на землю зеленокоса весна, десятки разів яблуні запинались в білопінну косинку, зарубцювались окопи, вкрились іржею осколки та серце матері кожного дня ятрить біль.

– Легаю і встаю з думкою про них, – в тужливій скорботі шевеляться уста баби Ганни.

Ех, та було в матері чотири сини. Чотири соколи. Ось цими руками, пропахлими молоком і любистком, випестувані. Славні хлопці – не хлопці, а козаки. Шуміть би весіллям на цьому обійсті, дзвеніть кришталевим чарам, няньчить би внуків старенькій.

... Восени сорок першого після служби в армії мав додому вертати Григорій. Батьки чекали свого сина, а колгоспи – сина землі, одного з найкращих трактористів.

Та червнєве небо розітнули жаскі блискавиці. Шмигнуло безкрайніми роздоллями зловіще полум'я війни.

Осипалися на землю стиглі квіти.

Крились, стоптані і пропрасовані танками, дороги курявою й димом.

Йшли по них хлопці безвусі.

Йшли ними і сини Хоменчихи – Григорій, Дмитро, Федір, Іван та чоловік Данило.

Йшли, аби вже ніколи не вернутися назад. Косили хлопців свинцеві кулі, виплавлені на заводах німецького рейху.

А матері летіли похоронні. «Ваш син Григорій... Дмитро... Федір... Чоловік Данило.

На її голову сипонув сніг. Виплакані очі вже не мали сліз і, здавалося, що світ пливе в тумані. Можливо тому одразу й не впізнала наймолодшого Івана, котрому зозулі кували на щастя.

– Синк-у-у!

А в грудях Івана хрипотіли осколки з рурської сталі...
Де ви, сини? Де ви, діти мої? Де хоч могили ваші?
Тихше. У матері серце в ранах. У матері – біль і горе. Оце вже
майже сорок літ.

1969

СИНИ МОЇ, СОКОЛЯТА...

Занедужала баба Вірка. Лежить на гарячій черені. Боки вигріває. Занедужала: бухи-бухи. А по хаті ніч витає. Сіра ніч, злегенька підсинена ультрамарином. А в кособокому вікні серпастий місяць повис. Гострими рогами підпирає небесне решето. За стіною весняний вітер човгає кукурудзяним кулем.

Баба Вірка у хаті самотня. Самотньо у неї й на душі. Але ні. Так здається попервах. Рядом з її старенькою хатою – синова. Вибудував недавно і її забрав.

– Живіть зі мною, мамо.

– Ні, – одказала, – у цій народилася, у ній і вік доживатиму.

До Івана вона піде завтра. Внучці віднесе пиріжечків з калиною, з невісткою погомонить. Про сиру погоду, що ломить її кістки, про хвороби. Але це буде вранці.

А зараз... Ніч. І спати зовсім не хочеться. «Піду, мабуть, до синоків, – розважливо мовить про себе. – Як там вони, не замерзли?»

Встає. Зобуває кирзові чоботи, бо надворі березнева каша. В обличчя пружко вдаряє весна. «Ой, як я вже обесиліла», – хапається за одвірок.

Натискуючи на костур, хилитаючись, поволеньки диває до своїх синоків. Вони в кінці городів під п'ятикутною зіркою. Вже давненько і поснули. А на чатах їхнього супокою стоїть баба Вірка. Скоро вже три десятки літ буде, як стоїть. Втім, коли це було? Ага, здається, як німець відступав. Одного разу фашисти не дорахувались своїх двох. Сполошилися не на жарт.

– Партизан, партизан! – вимахували оголеними ліктями з автоматами, гасаючи по всіх усюдах. Десь аж за Яблунівкою двох військових надибали – зранені, відстали від своєї частини.

Отут, в кінці городів, під старою грушею, два лункі постріли обірвали життя двом соколятам.

– Я саме з жінками під двором сиділа, – розповідає Віра Нетяга. – А неподалік діти бігали. І мій Іван також. Коли це як гаркне, та гар-

кне. Що за okazія, кажемо. А тут німець, та до мого Йвана: «Салдат! Салдат!». Усередині, немов щось обірвалося. Ну, думаю, нізачо пропав хлопець. Довів він його до груші. Сам узяв лопату, кинув кілька разів у могилу. Тоді Йвану оддав, мовляв, закидай. Як не стало німця, я з жінками ближче підійшла. Могилку зробили. Воно ж якби хто подумався, та було подивитися, мо' які документи при них були. А так, хто зна чиї вони синочки?

Чиї ви сини? Чиї матері виплакали море сліз, так і не діждавшись вас того незабутнього сорок п'ятого. У коси чиїх дружин, а чи наречених, так рано вплелись нитки бабиного літа?

... Стоїть непоручно баба Вірка, на штахетник зіпершись. Оце як трохи підтряхне, роздумує вона, впорядкую могилу, квітів насію всяких, аби життям пломеніли.

Червона зірка видзвонює на вітрі, а їй здається, що то солдати розмовляють.

І радісна хвиля огортає серце баби Вірки. І дужа теплінь розпливається по старечому тілу.

1971

ПОГИДУВАЛИ...

Цю бувальщину розповідав мій колега по перу, який брав участь у Великій Вітчизняній війні.

– Трапилося це в Латвії. Автомашина з автоматниками їхала вузькою лісовою дорогою. Раптом із-за повороту назустріч виїхала німецька автівка, крита тентом. Автоматники, розправившись із водієм, приготувалися до бою. Але, на превеликий подив, німці у відповідь не стріляли. Лісова дорога вузька – ні розминутися, ні роз'їхатися. Офіцер вистрибнув із kabіни, наблизився до несподіваних зустрічних. У kabіні, схиливши голову, сидів німецький водій. Зі скроні тоненькою цівкою скапувала кров. Місце поряд із ним було вільне. Тоді офіцер, піднявши край тента, заглянув до кузова. Там було повно-повнісінько жінок. Усі зодягнені в халати на голе тіло. Скринька відкривалася просто: це були латвійські повії. Їх везли німцям на передову. Офіцер розповів хлопцям-автоматникам про несподівану зустріч.

– Ну що, свіжиною будемо ласувати? – мовив жартома.

У відповідь солдати лише розсміялися та обматюкали повій.

– Що ж з ними робити? – сам себе запитав офіцер. Зрештою підійшов до автівки й різко скомандував: – Виходити по одній. Швидко!

Повії – красиві, хоч з лица воду пий – чорняві, біляві, русяві, з темно– карими, блакитними, чорними очима й довгими нафарбованим віями, підбираючи поли халатів, аби не заплутатись, оголюючи білі стовбури ніг, зістрибували на землю.

– Оті хащі бачите?

– Так!

– Негайно туди!

Дівчата неохоче побрели в лісову гущавину.

Офіцер скинув автомат і полоснув чергою по верхів'ях розкішних крон. Повії зчинили лемент і, піднімаючи поли халатів та оголюючи ноги мало не до сідниць, побігли в лісові нетрі.

1974

ЙШОВ РАТАЄМ,

ПОВЕРНУВСЯ БУДІВЕЛЬНИКОМ

Свирид Куліш вважався одним із найкращих ратаїв у своїй рідній Гупалівці. Виоре ниву – любо глянути. По неозорих роздоллях ходив і з плугом, і з ралом. Та ось у село почала надходити нова техніка. Закінчив Свирид курси трактористів, осідлав «Фордзон» і почав ниви обробляти. Виходило набагато краще, ніж ралом.

Якось орав у сусідньому селі. Надвечір голова колгоспу попросив Свирида виорати домашній город. Після оранки запросив до столу. Пити парубок не став, від смачної вечері не відмовився. Подала на стіл дочка голови Домаха – миловидна дівчина. Овальне обличчя щільно облягала біла в сині квіточки хустина. З-під неї вибивалося пасемце золотистого волосся. З першої хвилини Домаха запала юнакові в душу.

– Можна, я до тебе ввечері приходитиму? – влучивши момент, коли нікого не було в хаті, несміливо запитав.

– Приходь, – пошепки мовила дівчина й сором'язливо опустила очі.

Довго не ходив. Уже через місяць заслав старостів, побралися. Наступного року дружина подарувала чоловікові первістка. Та недовго раділи. Чорна віхола вкрила землю – війна! Свирида призывали одразу. Потрапив на Четвертий Український фронт. Захищав Крим, тоді їхню дивізію перекинули спочатку на Перший Прибалтійський, а потім – на Ленінградський фронт. Докучали мухи та комарі. А тут іще й воші полізли – солдати кілька місяців не милися в лазні й не роздягалися. Вошей на тілі розвелось стільки, що їх не души-

ли, просто струшували. Ці паразити навіть примудрялися знайти собі житло в гудзиках.

Наші війська один час були похитнулися перед масованим бомбуванням німців, перед їхніми танками й кулеметами, артилерійськими обстрілами. Тих, хто зробив крок назад, було чималенько, аби утримувати в покорі ненавчених, мобілізованих від рала і плуга, їх мало не щодня розстрілювали. Шикували дивізію літерою «П» і кожен отримував по дев'ять грамів свинцю.

А потім настав голод. Солдати почали пухнути. Діватися було нікуди. Їли все, що потрапляло під руку – березову кору, траву, листя, хвою. Їли їжаків і жаб, навіть шкіряні частини амуніції. З часом черга дійшла й до кирзових чобіт.

Вранці вояки йшли на штурм залізничної колії. Вона була настільки міцно укріплена, що солдати, скошені рейхівськими кулями, тут же падали замертво. Ввечері надходило поповнення, а наступного ранку новобранці повторювали долю своїх побратимів. Трупів стало стільки, що прибрати й поховати їх було просто неможливо. Лежали один на одному у гімнастерках і шинелях, куфайках і маскхалатах, бушлатах, ботинках і шапках із ганчірок. Тільки густий лаптий сніг під своїм білим простирадлом ховав тіла убієнних.

В одному з таких боїв Свирида Куліша тяжко поранило – опинився в полоні. У вагонах-телятниках простого українського вояку повезли до Німеччини. Там визначили в концентраційний табір. Тут також виявилось не краще. Довкруг колючий дріт. Охоронці з собаками. І голод, тяжка щоденна праця, знущання та побої.

Визволили Свирида американці в тисяча дев'ятсот сорок п'ятому році. Деякий час довелося послужити й на них. Годували смачно, навіть шоколадом пригощали. Та весь час чоловік марив рідним домом. У снах поставали маленький синок і кохана дружина. Одначе зустрітися з ними довелося нескоро. Після того, як американці передали Свирида Радянським військам, його просіювали на фільтраційному ситі. Півтора року відбудовував російські міста. На руїнах пролягали вулиці та проспекти, а довкруг тисячі Свиридів зводили багатопверхові споруди. Руки українського хлібороба, які в юності звикли до чепіг плуга й важелів трактора, опановували нову професію – муляра. Як дбайливо та ретельно краєв ниву, так будинки зводив на совість. Додому повернувся через півтора року після війни. Мама вже не застав – поліцаї побили ні за що й вона померла мученицькою смертю. Домаха з сином жила в батьковій оселі і вірно чекала коханого.

На кошти, які заробляв Свирид, збудували нову домівку. Сам її клав по цеглині, сам і штукатурив. Оселя так сподобалася людям, що сільчани прохали: збудуй і нам такі. Чоловік так серцем прикипів до нової мирної професії, що на «Фордзона» більше не сів. Передав естафету молодим хлопцям. А сам влаштувався на роботу в райміжколгоспбуд – спочатку відбудовував райцентр, потім почав зводити корівники в колгоспах. Сотні, якщо не тисячі світлих споруд побудував Куліш за своє довге життя. Тисячі людських щасть розквітли в них...

1980

БАТЬКІВ ОРДЕН

Аби не завелася міль у скрині, мати перетрушувала одяг нафтаїном, а посередині клала стебла тютюну. Літньої спекотної днини виносила на подвір'я все добро, розвішувала на шворці. Зсподу дістала й батьків воєнний кітель з орденами на грудях. Забачивши його, я аж підстрибнув на radoщах – так уже було цікаво. Мати подала кітель мені:

– Ану, зодягни!

Він був дуже довгий, мало не валив мене з ніг, тому вдягтися вдалося тільки з маминою допомогою. І хоч обвислі поли ледь не торкалися землі, на radoщах я пошвендяв єдиною вулицею хутора, аби похизуватися перед старшими хлопцями. Один із них стояв на воротах, так буцім чекав на мене. Вгледівши батькові нагороди, вигукнув:

– Ордени? Ти бач! А де взяв?

Я пояснив: кітель – батьків і ордени – також.

– Тобі ще рано їх носити. Давай мені оцей.

Моє маленьке серце стислося від образи. Я розумів: старший товариш робить зле. Та від природи я був слабохарактерний і не міг за себе постояти. Він відгвинтив орден і поклав до кишені. Коли я повернувся додому, мати, забачивши порожнє місце, зойкнула:

– О-о-о, нема ордена. А куди ж ти його подів?

– Хлопці забрали, – безпорадно стенив плечима.

Батько, дізнавшись про це, почав сварити матір:

– Навіщо ти дозволила йому зодягати кітеля?

Хутір наш невеличкий, скільки було в ньому осель, не пам'ятаю. Десь, мабуть, десятків зо два. Але тоді ніхто не кинувся розшукувати злодія. Так і не стало ордена Червоної Зірки.

Це я вже пізніше дізнався: одну бойову нагороду батько отримав у наступальній Сандомиро-Селезькій операції у складі військ I-го Українського фронту під командуванням маршала Конєва. Плацдарм довелося брати на лівому березі Одера. А ще розповідав: одного разу його ледь не поглинули хвилі. Плавав він поганенько, а ріку довелося перепливати. Допоміг фронтовий побратим. Коли дісталися протилежного берега, були голі-голісінькі. Зі зброї лишився один пістолет. Ось тоді батька зі жменькою бійців і представили до ордену Червоної Зірки. Подумавши, він сумно сказав: у тій операції вбило їхнього командира. Якби залишився живим, можливо, б дали Героя.

А взагалі на його долю випав складний бойовий шлях. До лав Червоної Армії був призваний у 1939 році. Службу проходив у першій Московській стрілецькій дивізії шостого мотополку, яка містилася у Чернишевських казармах. Після формування групи бійців, в якій був і батько, направили на навчання до школи молодших командирів. Після закінчення навчального курсу службу проходив у шостому полку на посаді помічника командира взводу.

З перших днів війни потрапив до Ярославля, де формувалася 94-а фугасна вогнеметна рота. Звідси шлях проліг на Ленінградський фронт в район міста Пушкіна, відомого спочатку як Царське, а до 1937 року – як Дєтське село. Тут батько був старшиною роти. В 1942 році отримав направлення до Москви на річні курси офіцерів. Після закінчення навчання потрапив на 1-й Український фронт, де й боровся з німецько-фашистськими загарбниками до самої перемоги. Демобілізувався 1945 року.

Уже минуло кілька років, як закінчився батьків земний шлях. Останні роки він прожив у Чернігові, де й помер. Я відвіз його до села й поховав поряд із рідними. В моїй чернігівській квартирі висить батьків піджак із нагородами – бойовими й тими, які він отримав уже в мирний час. Нема тільки однієї – ордену Червоної Зірки, якого так нахабно зірвав із кітеля старший хлопець.

2011

ОТЧИЙ ПОРІГ

На початку п'ятдесятих будували хату. До села ми переїхали з хутора. Тут містилася центральна садиба колгоспу, була восьмирічна школа, медичний пункт, магазини... Хата, мов іграшковий будинок, росла прямо на очах. Чомусь в очі запов поріг. Білий, чистий,

мов відполірована дошка. Забачивши, як дорослі тешуть, цюкають, мажуть, запраглося і мені щось робити. Погляд вихопив сокиру, яка стояла біля стіни. Особливо не задумуючись, я лезом почав цюкати поріг.

– Ти бачиш, що він робить, – батько гримнув на матір, – ану, за-
бери!

Згодом хату побілили вапном і вона була найкраща на нашій вулиці. Дехто з господарів, оселі яких були обмазані глиною, також кинулися білити. Згодом зовні стіни оббили оргалітом – великими цупкими листами. Один раз на п'ять років я з Чернігова привозив блакитну фарбу і фарбував стіни. Фарбував і поріг. Він, немов людина, жив з нами і потроху старів: тріскався й розсихався на холодних осінніх дощах та спекотному липневому сонці. Через поріг переступали багата разів. І тоді, коли рушали в далеку дорогу, і тоді, коли поверталися додому.

Похмурого березневого дня 1965-го року переступив поріг і я, коли вирушав у свою життєву дорогу. Надалі я його переступав не як господар, а як гість.

Через поріг переносили новонароджених.

Через нього переступали, коли з оселі виносили тіла бабусі, мами й тата.

У хаті вже не залишилося нікого. І я за символічну ціну – тисячу гривень – продав її своєму сусідові – молодому хазайновитому чоловікові. Дуже йому сподобався город. Чорнозем плодovitий, що й говорити. Що не кинь – вродить. Ще сусід користується цегляним хлівом, а ось до оселі не заходить. Немає до неї діла. Поряд стоїть його новий дім, вибудований покійним батьком.

Через поріг не переступає ніхто, зарубка на ньому, зроблена мною в п'ятирічному віці, залишилася.

Назавжди.

2006

КОЛЬОРОВІ СНИ

Проганяю рештки сну й наслухаю у світлиці тихесенький гомін. Розплющую очі, кулачком протираю спочатку одне, потім інше. Бачу: мати сидить на лаві біля вікна і пришиває до кофти гудзика. Скільки пам'ятаю, з одягу вона носила лише кофту і спідницю та ще нагрудник узимку. Страх, як не любила суконь. Казала: «То

лише городські носять». З протилежного боку столу на лозовому стільці сидить баба Приська – мати матері. Розмовляють між собою. Підводжусь і я. Забачивши це, мати повертає до мене голову, запнуту картатою хустиною:

– Ти вже встав?

– Мамо! – вигукую. – А мені перед ранком сон наснився.

– Брешеш, – осміхається баба й поправляє на голові очіпок. –

Скільки ж це тобі? Сім?

– У липні сьомий піде, – уточнює мати.

– У такому віці сни не сняться, – це вже баба.

– І що ж тобі снилося, сину?

– Наснилася, мамо, зима. Ніби в нашому дворі снігу стільки накидало, що пес із будки ледь вибрався. Я вийшов на подвір'я й почав ліпити снігову бабу. Вона вийшла товста й висока. Замість очей чорні вуглинки примостив, а замість носа – червону морквинку.

– І ти бачив уві сні червону моркву?

– Так, бачив. Уві сні я все бачив, так як і наяву.

– Брешеш, – у чорному проваллі рота змигують жовті надщерблені бабині зуби. – Кольорові сни людям не сняться.

Я спантеличений. Як же так? Я ж бо щойно бачив!

– Мамо, а які бувають сни?

– Ну, такі сірі. Де все – й люди, й предмети зливаються в один сірий колір.

Відповідь на це питання я отримав через багато-багато років, коли вже давно не було на світі баби Приськи. У літературних дже-релах неодноразово читав: кольорові сни сняться лише талановитим людям.

2000

НЕЗВИЧАЙНЕ ХОБІ

Чого ми тільки не колекціювали в дитинстві: поштові марки, листівки, етикетки з сірникових коробок, ловили й засушували метеликів. Та у нашого старшого за віком приятеля Івана Шовкуна було незвичайне хобі – він колекціонував металобрухт. Ходив чагарями, видолінками. Там свого часу механізатори залишили чимало всілякого залізяччя – колеса, плуги, колінвали. Допомагав у заготівлі його приятель, також Іван на прізвище Голуб. Були вони, немов брати – обидва маленькі на зріст. Жив Іван Шовкун у центрі села, неподалік школи. Згодом вони по сусідству з нами купили

хату. Забрали і свою «колекцію» – цілий день перевозили.

Іван Шовкун довго парубкував, одружився десь літ у тридцять. Мав двох синів. Один із них утопився в озері на Гречаній Греблі. Іван дуже сумував, за чаркою не раз заявляв: мені, мовляв, також не жити. І справді, небавом теж пішов на той світ.

Та ось до країни, немов буревій увірвався, докотилася метало-брухтова епідемія. Збирали його де треба, де й не треба. Дійшла черга й до «колекції» брухту Івана Шовкуна. Продавав те добро менший син із невісткою. Коли все винесли на подвір'я і зважили, з'ясувалося: незвичайне батькове хобі потягнуло на дві тисячі гривень.

2010

ПЕРШЕ СЛОВО

У трирічному віці мені купили «Буквар». Я ще не розумів, навіщо він. Тож виривав аркуші з підручника й кидав собаці Рябчику. Той брав їх до рота, гасав подвір'ям, а я сидів і сміявся. Уже коли мені виповнилося п'ять років, баба Марта якось каже:

– Ось давай я тебе навчу читати.

Я охоче погодився.

Бабуся взяла до рук газету, пальцем показала на велику літеру:

– Яка це буква?

– Не знаю, – безпорадно стенив плечима.

– Буква «П», – пояснила баба Марта. – А оце?

– Та хто її знає?

– Буква «Р».

І так – кожну літеру.

– Бачиш, ми слово розібрали по буквах. А тепер читатимемо разом. Як буде?

Я мовчав, немов води в рот набрав.

– Ну, – підбадьорювала бабуся, – пра...

– Правда! – вигукнув я.

– Правильно! – зраділо мовила. – Правда. Молодець.

Назва московської газети «Правда», яку передплачували в нашій родині, була першим словом, котре я прочитав. Воно стало доленосним. Усе своє свідоме життя я живу за законами правди, добра і справедливості.

1961

ЦЕЙ ТЕЛЯТ НЕ ПАСТИМЕ

На нашому вигоні стояв довгий сарай, критий соломною. У ньому утримувалися телята. Одного разу я зі своїм сусідом Іваном пішли до цього сараю. Йти у мене особливого бажання не було, та він наполіг. Як тільки переступили поріг, з протилежного боку широким проходом назустріч бігли телята. Біляві, руді, сірі, чорні та всі якісь кошлаті, вимазані в багнюку. Іван, змахнувши десницею, радо вйокнув і побіг їм назустріч. Я – навпаки, злякався й кинувся убік. Телятниця тітка Ганна, забачивши нас, усміхнулась і помахом руки показала на мене:

– Цей телят не пастиме.

Як у воду дивилась.

1970

ПІДЛІСТЬ

Мати казала синові:

– Дивися, Юрасику, аби ти ніде ні в кого нічого не крав.

Хлопчина був слухняний і завше прислухався до маминого наказу – жодного разу не залазив ні до чужого саду, ні до сусідського баштану, як інші. Та ось одного разу Іван Панаса Крикливого підбив:

– Хлопці, пішли до Михайла Андрійового по груші. Там так рясно цього року вродило. Якщо по десятку вирвемо, аж ніяк не буде помітно.

За компанією пішов і Юрко. Обережно перелізли через паркан, забралися на дерево. Плоди і справді були великі, золотаво-червонястого кольору. Хлопці рвали їх з листям і ховали до пазухи. Раптом неподалік гучно ляснула пуга.

– Ех, злودیюги! – вигукнув Михайло Андрійов і знову вдарив пугою, – ось я вам...

Дітлахи, мов груші, попадали долу. Підвівшись з землі, поправили штанці на підтяжках і, втікаючи, лопотіли босими ногами. Усі хлопці перелізли через паркан, а в Юрка нога застрягла між штахетником. Стовпці підгнули, не витримали такого навантаження і паркан привалив хлопчину.

З протилежного боку стояв Іван Панаса Крикливого, в'їдливо сміявся в дрібні зчорнілі зуби. Завівши хлопців до саду, він непомітно побіг до господаря і поскаржився: дядку Михайле, у вашому саду хлопці груші крадуть.

У дитячому житті Юрка це був перший урок підлості.

1960

ЗДРАСТУЙТЕ, ТІТКО!

У середині п'ятдесятих у центрі нашого села почали будувати нове приміщення контори колгоспу. Вантажівкою батько їхав до Прилук по пісок і мене взяв із собою, аби я побачив місто. Було тоді мені років десять, може, трохи більше, а може, й менше. Автостради ще не проклали, тому їхали повільно, залишаючи після себе шлейф сіро-рудоді куряви.

Місто мені одразу не сподобалося. Ще в дорозі уява вималювала висотні будинки, заасфальтовані вулиці, безкінечний потік автомашин. Натомість перед очима розкинулося велетенське село, забудоване звичайнісінькими хатами. Різниця між ними та оселями нашого села полягала лише в тому, що міські хати були криті не соломною, а шифером та черепицею. Деякі гордовито стояли під залізною покрівлею, пофарбованою в червоний колір. І лише в центрі міста мій дитячий наївний погляд вихопив кілька двоповерхових споруд та ще церкву й собор.

Ідемо на колгоспний ринок. Довкруг – нікого. Раптом назустріч, широко розставляючи цибаті ноги, прошкує тлустий чоловік у кашкеті із закондзюбиною. Порівнявшись із ним, я чемно мовив:

– Здрастуйте!

У відповідь на привітання він скосував на мене короткий погляд, але промовчав. «Ну, нічого, – гадкую про себе, – певне, не почув. Іншим разом говоритиму голосніше». Та ось назустріч, із ридикюлем у правій руці, перевалюючись, качиною ходою йде тітка, в рясній мало не до землі квітчастій спідниці. Порівнявшись із нею, я голосно вигукнув:

– Здрастуйте, тітко!

Вона не те, що не зиркнула в мій бік – навіть одвернула своє пихате обличчя, вкрите стійком жовтого волосся. За тіткою, спіраючись на ковіньку, йшов середніх літ чоловік, гарно зодягнений, у солом'яному капелюсі. Він мені так сподобався, що подумав: зароблятиму гроші й собі неодмінно такого придбаю.

– Здрастуйте! – приклав руку до свого кашкета – так, як нас у школі навчали.

Чоловік зацікавлено подивився в мій бік, здається, осміхнувся й у відповідь також кивнув головою.

Так ми дісталися ринку. Тут уже було настільки багато люду, що я навіть розгубився – не знав, до кого й здороватись. Вирішив: краще мовчати. Дійшов думки: в містах, хоч вони й нагадують великі

села, вітатися не заведено. То лише в нашому селі, ранком, виганяючи на пасовище корову, я можу мовити дідові Сергію:

– Здрастуйте!

А він у відповідь, глухо відкашлявшись, старечим приглушеним голосом:

– Здоров будь!

1970

ЯК МИ КУРИТИ ВЧИЛИСЯ

У селі поряд із нами мешкала родина Семена Сергійовича Соломки. В ній було троє хлопців – Серьожка старший за мене на два роки, Іванька – ровесник, а Сеня на два роки молодший. Їхній дядько Іван Сергійович називав свого найменшого племінника не Сеня, а Меня. Ось я одного разу до них приходжу, а вони так утаємничено:

– Ходімо з нами в берег, курити будемо.

Вузенькою стежечкою, що прослалася через увесь город, ми попрямували до берега, зарослого деревами та кущами. Неподалік яблуньки зупинилися, Серьожка відірвав шматок газети, насипав туди товченого дубового листя, сухих кізьяків, іще там якогось зілля і скрутив велику цигарку. Тільки запалив і підніс сірника, а вона як пихне! Хлопцеві ледь брови не обсмалило.

Як з'ясувалося, за нами назирці з попонкою в руках ішов по бурякову гичку дід Сергій. Було йому тоді під вісімдесят. Пам'ятаю: середнього зросту, кістлявий, трохи зігнутий у стані, з чорними козацькими вусами. За характером був добрий чоловік. Яюсь нам, малим, розповідав: поїздом проїхав через увесь Сибір, брав участь у російсько-японській війні.

– Коли ви туди їхали, думали, що повернетесь назад? – поцікавився я.

– Та хто там думав! – безнадійно махнув рукою.

Певно, не судилося помирати на чужині. Таки повернувся додому, одружився, мав сім'ю. Коли я ще був маленьким, він виготовив для мене лижі. Віддаючи, сказав: «Оце як помру, щоб за мною плавав».

Забігаючи наперед, завважу: дід Сергій прожив до дев'яноста років. Сидів на приступцях ганку, про щось думав. Потім раптом схилився набік і впав замертво. Я тоді саме в Києві отримував університетський диплом. Коли прибув до села, його вже поховали.

... Так ось, забачивши димок, дід Сергій, як крикне:

– Ви що там робите? Курите? Щас я до вас доберуся!

Серьожка з переляку пожбував ту цигарку, а ми чимдуж кинулися врозтіч.

Про те, як ми вчилися курити, тітка Манька – мати хлопців – з усміхом згадувала стільки, скільки жила на білому світі. А у мене після цього випадку відразу до куріння залишилася на все життя.

1975

ЦУЦЕНЯТА

Подруги – Поля, Галя та Марійка пополудні поверталися з річки додому. Накупалися досхочу – години зо три з води не вилазили. Дорога пролягала через густий мішаний ліс. Ішли босі, взувачку несли в руках. Під ноги раз-по-раз потрапляли дрібні камінчики. Один від одного краший. Дівчата одразу кинулися їх збирати – у ті часи в селі серед дітей була поширена гра у крем'яхи. Захопившись цим, подруги несподівано для себе вийшли на вузьеньку галявину й зупинилися вражені. Посередині, неподалік розлогого куща, мов дітлахи, гралися двоє цуценят. Вони були настільки маленькі, що, здавалось, дорослій людині легко запхнути їх до кишені. Сіренькі з широколобими голівками й видовженими мордочками, тицяли одне одного, перекидаючись, лягали на спинки й махали лапками. Подруги зупинилися і хвилину милувалися несподіваною картиною.

– Які красиві щенята! – захоплено вигукнула Галя. – Он те, що ліворуч, я візьму додому. Ми давно мріємо завести пса, аби охороняв подвір'я.

– А те, що зліва, я візьму собі, – додала Поля.

Малеча, опинившись у дитячих руках, лизала пальчики і все новила вирватися. По дорозі дівчата спершу зайшли до Галі.

– Ой, ма! – злякано вигукнула баба Марія, забачивши на руках сірі грудочки.

– Чому ви, бабусю, так злякалися? – усміхнулася Галя. – Це ж цуценята. Подивіться, які красиві. Вони ще маленькі й не кусаються.

– Та хіба це цуценята! – злякано вигукнула баба Марія. – Це ж вовченята. Негайно віднесіть їх туди, де взяли. І справді, вони ще маленькі. Їм, мабуть, місяців по два, од сили по три. Та ростуть вони швидко – у три місяці самі вилазять із лігва й починають активно рухатися. Влітку вовки живуть парами, а взимку збираються

у зграї. Це, певно, вовк із вовчицею пішли на полювання, а їхні дітки виявилися такими неслухняними. Отож негайно віднесіть їх назад, поки батьків немає. Бо як повернуться, нам лихо буде.

1990

ЗНАХІДКА

На курній польовій дорозі подруги знайшли гаманець.

– Цур мій! – вигукнула Поля.

– Ні, мій! – заперечила Галя.

– А нумо лишень подивимося, що в ньому, – запропонувала Марійка й натиснула ґудзичка.

В гаманці лежали гроші. По п'ять, десять, двадцять п'ять карбованців. Такої суми дівчатка ще ніколи не тримали у своїх руках.

Про знахідку – жодного слова! – суворо попередила Поля.

– А давайте розділимо на три частини, – запропонувала Марійка. – Уявляете, скільки морозива зможемо купити.

– Мені – тільки шоколадне. Я його страх його як люблю! – вигукнула Марійка.

– Е, ні, дівчата, – розсудливо заявила Галя. – Гроші ділити не будемо. Це ж, певно, хтось із наших сільських загубив. Тут ціла зарплата.

Дівчата так захопилися знахідкою, що навіть не почули як поряд зупинився голова сільської ради, який їхав веломашиною.

– Дівчата, я щойно загубив гаманець із грішми. Ви часом не знаходили?

– Чом же ні? – навперербій загукали дівчата. – Ось він, ось він!

– От молодці! – радо усміхнувся. – Спасибі вам. Це зарплата для працівників сільської ради. Щойно в банку одержав. Знахідка варта винагороди. Ходіте до продовольчого магазину, я вас усіх морозивом пригощу. Сьогодні, кажуть, шоколадне привезли. Таке смачне!

1974

ДРУЖИНА НА ОДНУ НІЧ

У нашому колгоспі була садово-городня ланка. Очолювала її Галина Сергієнко – огрядна жінка зі смаглявим круглим обличчям, довгою темно-каштановою косою. На обличчі виокремлювався широкий приплюснутий ніс. Ходила в червоній блузці, сірому сарафані, чорних сандалях. Після дощу, коли надворі холодало, зодягала

синю в'язану кофту й від цього здавалася ще товстішою. Її чоловік Гриша, навпаки, був худий і високий, зростом під два метри.

... Коли до колгоспу приїздили уповноважені з району, голова направляв їх обідати до Галі-садівниці. Там, мовляв, усе свіже та смачне. А сама господиня – кров із молоком.

Днями з відрядження до колгоспу повернувся директор райзаготконтори Федір Чорба. Усім хвалився, як тільки гарно приймали його в оселі Галі-садівниці. Та все свіже, та все смачне. А сама господиня – кров із молоком.

– Пхі! – ехидно посміхнувся в сиві, немов попелом притрушені, вуса голова райспоживспілки Сергій Павлович Корж. – То моя землячка. Справді гарна молодиця. Я з нею парубкував. Вона мене й досі любить.

– Як вона тебе може кохати, коли заміжня, та ще й двох діток має?! – обурено вигукнув Федір Мелентійович.

– Та й що! – не вгавав Сергій Павлович. – Давай укладемо парі. Я завтра ж піду і привезу Галю до себе.

– Та кинь ти дурниці городити!

– Давай, – простягнув широко, як прач, долоню Сергій Павлович.
– На пляшку коньяку.

Наступного дня він особисто сів за кермо «Волги», поїхав до Верхоянівки і привіз до райцентру Галю-садівницю. А щоб Федір Чорба переконався, запросив того ще й на обід.

Селяни знали: у веселой товариської Галі – велике й добре серце. Вона надміру відкрита й довірлива. Підманути її – що дитину обдурити. Галине заміжжя для верхоянівців було, немов грім серед ясного неба. Одні схвалювали її вчинок – нехай хоч трохи порадіє, інші – засуджували: як вона сміла покинути двох дітей? Треті були більш розсудливими – то, мовляв, так, на сміх людський. Ось побачите, не сьогодні-завтра повернеться.

Ввечері в райцентрівській чайній Федір Чорба проставляв пляшку коньяку Сергію Павловичу. А наступного дня ще ні світ ні зоря, Корж «Волгою» відвіз Галю-садівницю додому. В селі ще деякий час посміялися з її заміжжя, а небавом і зовсім про нього забули. Нові турботи обсіли голови селян.

1960

ПРОБАЧТЕ МЕНІ...

Рідна мамо! Вибачте мені, що я протягом двох місяців не написав Вам жодного рядочка. Та щодня подумки лину до Вас, бачу шкарубкі руки і кожну борозенку на них. Знаю: то сліди від праці невтомної, заради якої Ви хотіли, аби я завжди мав кусень хліба, пристойно вдягався і добре вчився. Все життя маю віддячувати за всі турботи, за теплінь Вашого серця. Вибачте мені, мамо, що я так довго не відповідав на Вашого листа. Ви думаєте: поки малий був, матір жалів, а тепер ось виріс, сімейним став, не хтось тепер ти, а начальник будівництва в тайзі, то й листа немає часу відписати.

Але це не так. Не зовсім так. Я ось сідаю за стіл і писатиму. За перегородкою спокійно і рівно дише дружина. Поряд у ліжку спить дворічний Володя. Такий вертлявий. Ось привезу влітку, обов'язково привезу.

А за вікном буран. Сніг в пониззі коршуном шугає, змією звивається. Дрібні крупинки по шибці періщать, немов у кімнату добиваються, щоб погрітись, а потім знову і знову летіти в безмежний молочний хаос. Мої думки мимоволі линуть на будівництво. Там нині працюють люди. Їм ніщо не на перешкоді. Ні сніг, ні дощ, ні вітер. Бо так треба. Бо це дуже, дуже важливо.

Я часто в мріях бачу рідне село. Коли я думаю про нашу хату, у якій минуло моє босоноге дитинство і початок юності, крізь далеч років вчуваю запах, настояний на свіжовипеченому хлібі й капусти-них листках. А ще в нашій оселі пахло молоком і чебрецем, яким Ви любили трусити долівку. Я вмочую перо в чорнильницю, за дитячою звичкою прикушую кінчик ручки і задумуюсь. Бо буду, мамо, Вам писати листа.

Та ось раптом навіжено дзеленчить телефон. В притихлій кімнаті він здається, немов удар дзвону в нашому селі на пожежу. Похіпки хапаю трубку. У мембрані спочатку щось шипить, немов сало на сковорідці, тріщить, як сухий хмиз у печі, простуджено кашляє. Врешті чую:

– Алло! Алло! Це квартира Захарченка? Алло!..

Впізнаю голос виконроба Дронова.

– Так, – намагаюся відповісти спокійним тоном.

– Терміново з'явітьесь на будівництво!

У мембрані шарпає вітер, натужно свистить провід:

– Що трапилось? Відповідайте негайно!

Але це вже безрезультатно. Я відчуваю, як на тому кінці кинули трубку на важелі. Миттю підводжусь зі стільця, накидаю на шию вив'язаний Вашими руками, мамо, вовняний шарф, зодягаю пальто, насовую шапку. Погляд мимоволі падає на чистий аркуш паперу, на якому так і не встиг прокласти жодного рядка. Схоже, папір сам занепокоївся пізнім дзвінком і зробився білим, немов стіна.

Вибачте, мамо. Я знову забарився з відповіддю. Але відповім. Сьогодні ж. Як тільки повернуся з будівництва. Виглядайте листоношу діда Захарка. Він принесе листа-вісточку від єдиного сина...

1966

А МАТИ ЖДЕ СИНА...

Її робочий день розпочинається рано-вранці. Спочатку баба Катерина виносить сміття з урн, котре накидають за ніч транзитні пасажери, потім починає носити воду, допомагає прибиральницям мити підлогу.

– Атож, мушу допомагати, – зізнається баба Катерина. – Я ось уже півроку живу на вокзалі. Тепер тут мій дім.

Після активної фізичної розминки у неї сніданок. Харчується баба Катерина тут же, у вокзальному буфеті. Щоправда, останнім часом ціни так шалено підскочили, що пенсії ледь стачає. У «меню» переважають салат, сало, сметана, хліб, чай. Ковбаси не бере – занадто дорого. Потім «всідається» на своєму «тапчані», дістає поштові листівки, які напередодні придбала у вокзальному кіоску, і починає писати листи невістці, внучці Віті і внучку Артуру. Тільки листи чомусь повертаються. Певне, за клопотами баба Катерина забула правильну адресу. Але вона оптимістка і не втрачає надії: її вітання колись-таки та надійде до адресата. Після того, як опустить конверт до поштової скриньки, розпочинає прати білизну. У її власності є двоє відер, кожне з яких на п'ятнадцять літрів. Сушить одяг баба Катерина у привокзальному саду прямисінько на деревах.

За клопотами не зчується, як і обід настане. Опісля трохи посидить, перепочине, бо не сімнадцять, а шістдесят четвертий минає, а там, дивись, і білизну треба знімати. Акуратно згорне, розкладе по картонних коробках – тут її «гардероб». А що не ввійде – не хвилюється, віднесе до камери схову. У ній зберігаються чоботи, зимовий одяг. Бо Бог його знає, скільки ще років топтатиме ряст баба Катерина, скільки часу доведеться тут просидіти.

Звісно, про якийсь там комфорт і говорити не доводиться. Вдень і вночі мимо велетенського вікна на північ і на південь летять поїзди, аж земля стугонить. А тут ще й пасажери деякі чіпляються: «Чого це ви, бабо, од свого діда втекли? Не помирились, чи що? Ги-ги-ги».

Їм що – аби смішки. А баба Катерина сяде на своє «багатство» і сидить нищечком. Хіба що повіки стулить. Для працівників вокзалу вона вже стала ніби своєю. Кудись, було, піде, вони вже хвилюються: де це баба Катря? І старенька їх дуже поважає. Каже: їм усім треба сто три рази ноги помити і воду випити. Один раз, дивлячись, як мучиться баба, вони заїкнулись:

– Ви не будете проти, якщо ми допоможемо оформитись в будинок престарілих?

– О-о-о! Ні в якому разі! Згодна на все, тільки не на це. Ось скоро мій син відремонтує хату в Рівнопіллі і я повернуся додому.

За словами баби, у неї один син, як небо на сонці. Він у неї майстер на всі руки: і на електричній машинці шиє, і піч викладе, і на баяні грає. Тільки ось біда – десь у місті живе – не може його знайти. «Якщо допоможете відшукати, – мовить баба, – я вам тоді сто три рази ноги помию і воду вип'ю».

А покищо мати, Катерина Степанівна, уже півроку, як сидить на вокзалі. Чекає сина...

1992

ЗРАДА

Польоти були нелегкими. У блакитне небо стрімко злітали го-строносі літаки, яких ще не знала, можливо, й світова авіація. Льотчик-випробувач, капітан Третяченко приходив додому пізно. Голова йшла обертом, важко бухала кров у скронях.

– Рідний ти мій, – ніжно й довірливо горнулася дружина Аня. Цієї неділі ти будеш зі мною, так? І ми разом сходимо до театру, відвідаємо друзів.

Чоловік відводив у бік очі.

– Не можу, Аню. Повір, не можу. Скоро, вже скоро закінчимо випробування, отримаю відпустку і махнемо з тобою до Чорного моря. Можливо, в Алушту, а краще в Сочі.

Голубі озерця запруджували хвилі гнівного обурення. Аня прикусувала кінчик язика і своїм вузеньким чолом доторкалася до шорсткої чоловікової щоки.

– Ну, добре, – сумно видихнула з грудей, цмокаючи в ямочку на бороді.

Другодні Іван Третяченко не повернувся до своєї Ані. Вже і стрілки зійшлись на дванадцятій, а його все не було й не було. Тільки о восьмій ранку кімнатну тишу розтривожив такий довгожданий дзвінок.

– Дружина капітана Третяченка?

– Т...так, – злегенька запинаючись, мовила Аня.

– Ваш чоловік...

– Що? Що з ним трапилось? Він... Він загинув?

– Ви дружина льотчика й мусите бути мужньою, – як постріл пролунало на протилежному кінці дроту. – Ви чуєте мене?..

Аня мовчала. Вона не всилі була мовити й слова.

– Ваш чоловік зараз перебуває у військовому госпіталі.

– Я хочу до нього. Зараз! Негайно!

– Не можна. До капітана Третяченка сьогодні не можна...

Не допустили Аню до чоловіка ні на завтра, ані післязавтра... А невдовзі вона дізналася про найстрашніше: сходитиме сонце, надвечір'я запалюватиме на небосхилі червоні ватри, а її коханий і рідний Іванко вже більше ніколи не побачить цієї краси.

Дві сили боролись у ній. Дві думки блискавицями кресали голову. Одна мовила: «Лишись, лишись із ним. Ти мусиш. Де ж тоді твоя совість, якщо ти у важку годину покидаєш у біді свого товариша?» А інша перечила: «Навіщо? Навіщо він тобі здався сліпий? Тікай звідси, тікай в інше місто. Туди, де тебе не знають, де ти з ним ніколи не зустрінешся. Буде інший, буде сім'я, буде щастя».

Друга думка виявилася сильнішою. Місцем свого проживання Аня обрала Чернігів. Невдовзі вдруде вийшла заміж, народилися дітки.

А капітан Третяченко? О-о-о! Він ще довго валявся в ліжку. Потім вдруде пізнавав світ. З допомогою палички й азбуки Брайля. Все ж щастя не пройшло мимо. На його шляху зустрілася жінка, яка покохала Івана за мужність, за добре і чуйне серце.

... Кучерявою віхолою неслися роки. В обох сім'ях виростали діти, які вже й самі ходили на побачення, а скроні їхніх батьків вкривала паморозь, на обличчях розписувалися дрібненькі зморшки.

Однієї весни Іван Третяченко разом із сім'єю приїхав до Чернігова провідати старшого брата Миколу, з котрим не бачився багато років. Микола в роки своєї юності за комсомольською путівкою при-

їхав до старовинного міста на новобудову, одружився на місцевій дівчині та так і залишився у цьому мальовничому краю. Просто випадково Іван з Миколою зайшли до одного з продовольчих магазинів.

– Пачку цигарок і дві пляшки «Березівської», будь ласка, – попросив Микола і, подаючи гроші, запитав:

– Скільки з нас?

– Сімдесят копійок.

«Сімдесят копійок», – лише вустами прошепотів Третяченко. Йому до болю видався знайомий голос. Правда, він був трохи приглушений, але все-таки знайомий. Пам'ять блискавично і невблаганно повернула його в ті далекі, огорнуті сивиною роки.

– Це ти, Аню?

Продавець підвела очі. Спочатку вона не впізнала його. Де очі – дві темні западини, широкий рубець від шраму крає ліву щоку. Чоло! Високе чоло і ямка на бороді.

– Ой! – зойкнула жінка за прилавком і випустила з рук пляшку.

1970

НЕВЖЕ ЦЕ НАШ МЕНТАЛІТЕТ?

Всеволод Євтушенко прошкував від готелю «Україна» через підземний перехід до комісійного магазину, що розташований при повороті на Центральний ринок. Це якраз серце Чернігова – центральна частина міста. Відстань пролягала довжиною в сотню метрів. Та ось що обурило хлопця – назустріч йому йшли десятки дівчиць і молодиків. Всі, як один, даруйте на слові, безцеремонно плювали йому в обличчя. Лузали насіння й викидали сміття просто на асфальт. Причину такого безкультур'я Всеволод віднайшов, щойно порівнявся з магазином. На сонечку сиділи дві тілисті бабусі і продавали насіння. Не на ринку, не поблизу, а саме ось тут, на розвилці, де найбільше людей. А небавом до них іще два бізнесмени приєдналися. І ось уже квартет наліво й направо пригощає смачним дефіцитом чернігівців і гостей міста.

Обуренню Всеволода не було меж. «Та облиш ти! – соромили його друзі. – Зараз тяжкий час настав. На першому плані – бізнес, а вже потім культура. Їм що, накажеш? Бульдозером під гусениці?!»

І Всеволод Євтушенко прикусив язика. Мовчав доти, доки не побував у Балтійському круїзі. Але ні в Хельсінкі, ні в Тампері, ні в Стокгольмі й Копенгагені, Оденсе й Любеку, Кілі й Гамбурзі він не

бачив, щоб отак на вулиці, на ящиках сиділи фінки, шведки, датчанки чи німкені й торгували насінням. Жодного разу не помічав, аби хтось так безцеремонно засмічував вулиці. Ніде такого облпльованого, обписаного, обклеєного оголошеннями, засипаного обгортками з-під морозива міста, як Чернігів, він не зустрів.

Бруднити, засмічувати – невже це наш український менталітет?
1992

ВИБАГЛИВИЙ ГІСТЬ

Пригощаємо гостя домашнім вином. Добре, що на дачі минулої осені чималенько винограду вродило. Сергій Романович ледь доторкнувся вустами до келиха і хитрувато посміхнувся.

– Приємне вино. Тільки навіщо було «Кубанською» розбавляти?

– Ми не розбавляли, – стиха, але з нотками обурення в голосі, мовила дружина.

Я почервонів:

– Як ви про це дізналися? І справді, аби вино не зіпсувалося, я влив грамів двадцять горілки.

Виявляється, мій гість від природи мав тонкий нюх.

– Це не завжди мені на користь, – киваючи головою, роздумливо мовить Сергій Романович. – Особливо, коли буваю в гостях. Так і хочеться скуштувати тих чи інших страв, але вловлюю присмак не-свіжості і делікатно, під якимось приводом відмовляюся.

Цей природний дар передався Сергію Романовичу у спадок від мами. Навіть у свої вісімдесят у неї не притупилося тонке почуття нюху. Варто вдома відчинити дверцята холодильника, як вона безпомилково може визначити, який продукт починає псуватися.

Потім на стіл дружина поставила кілька банок домашнього варення. Сергій Романович на якусь долю секунди підніс до вуст і безпомилково визначав:

– Вишневе, тільки з отих малесеньких японських вишень. А це у вас, звісно, делікатес, – гість багатозначно усміхнувся. – Думаєте, не відгадаю: з пелюсток троянди. Так-так... А це яблучне, це суничне, це полуничне. Ось ці і пробувати не потрібно – на вид бачу: сливове, яблучне, абрикосове.

Сергій Романович розповів: цей божий дар передався і доньці. Ще коли була маленькою, мама жодного разу не ходила на ринок без неї. Варто було доньці наблизитися до молочних, а чи м'ясних продуктів, як вона безпомилково вказувала на строк їх виготовлен-

ня. Бабусі-торговки одразу запримітили такого вибагливого покупця-контролера, і коли дівчинка з'являлася між рядами – приховували свій несвіжий товар.

Під кінець застілля дружина поставила на стіл домашній торт. Гості пили каву, красно дякували господині за смачний торт, мовля, такого і з магазину не скуштуєш, тільки Сергій Романович не доторкнувся до нього.

– Гм... Дивно, я ще тільки вчора на ринку продукти купувала, – ображено мовила на кухні дружина, коли за вибагливим гостем зачинилися двері. – Страви смачні, люди охоче їли, а йому – бач, все не до шмиги.

1991

ЦИГАН-ЛОВЕЛАС

У новоорганізованому райцентрі влітку почали споруджувати приміщення районного комітету партії. З обласного центру на будівництво прибула бригада мулярів. До її складу входив і циган Роман. Сам красень – хоч куди. Смаглявий, на плечі спадало чорне волосся, з темно-карих очей – зухвалих і нахабних – соталися бісики. На середньому пальці правої руки виднілося татуювання у вигляд персня. У лівому вусі носив сережку гвіздочок. Коли роздягався до пояса – літо було спекотне – зліва на грудях сіріла кругла пляма.

Після роботи у вечірню годину Роман брав до рук гітару і прямував до районного будинку культури – зачаровувати своїм співом місцевих красунь. Щовечора обирав нову подругу і проводжав додому. За якийсь місяць переводив усіх найкрасивіших дівчат райцентру. Потім накинув очима на жінок. Молодиці перешіптувалися між собою: Роман навіть кохався з дружиною директора райзаготконтори. Та ось з обласного центру прибула бригада штукатурниць. Спочатку заїжджий донжуан проводжав бригадира Зою Іванівну, потім усіх по черзі.

Звідтоді минуло багато-багато років. Уже давно в містечку звели красень-райком. Давно роз'їхалися і муляри, і штукатурниці. Поїхав і циган Роман. З того часу тут його ніхто й ніколи не бачив.

Якось я прошкував центральною вулицею Чернігова. Серед велелюддя погляд виокремив кучерявого патлатого чоловіка з низькою опущеною головою. По смаглявому, аж ніби зчорнілому обличчі, виспаному чорними вуграми, бликав вираз байдужості. Придивився пильніше. Чорне волосся, яке спадало аж до плечей, було

вкрите срібними прожилками. Перепите обличчя – неголене, штани обшмугані, повіддувані на колінах, черевики розірвані. Коли ми розминулися, я озирнувся. На п'ятах мигали порвані шкарпетки. Обличчя здалося мені дуже знайомим. Де я його бачив? Коли чоловік загубився серед людського потоку, з'явилася певність: так це ж циган-ловелас Роман, якого в роки молодості мені довелося бачити на будівництві райкому партії. Я знову повернувся й серед перехожих забачив горбату постать, яка все віддалялася від мене й цього разу вже зовсім розчинилася серед людської ріки.

2000

ВОВКИ ЧИ СОБАКИ?

Із села Никонівка до редакції срібнянської районної газети, в якій я працював на початку шістдесятих, надійшла цікава інформація – місцевий водій автомашиною задавив вовка. З цими хижими звірами тоді боролися безпощадно. Вони досить часто зграями нападали на тваринницькі ферми, викрадали овець і навіть телят. Траплялися випадки, коли на пасовищі сіроманці здійснювали напади на коня, а то й корову. Мисливцеві, який уполює вовка, в нагороду давали вівцю. Той факт, що водій вантажівкою знешкодив вовка, сам по собі був цікавий. Я написав замітку й надіслав її до республіканської газети «Сільські вісті». Так склалися обставини, що слідом за листом до редакції поїхав до Києва і я на зимову сесію.

Одного разу в газетно-журнальному кіоску придбав свіжий номер газети. Розгортаю, а в ній, на четвертій сторінці – моя замітка «Автомобілем на вовка». Наводжу її дослівно. «Тихого морозяного ранку шофер васьківської артілі «Жовтень» Микола Босенко повертався з сусіднього села. І раптом на узбіччі дороги він помітив двох лошат, а над третім, неживим, схилилися вовки. Сніданок був смачний, бо звірі навіть не чули гул автомашин.

Шофер увімкнув нову швидкість, і автомобіль стрімко помчав на вовків. Попереду виднівся глибокий яр, де і зникли звірі. А один із них лишився на місці. Водій переїхав хижака. Так було врятовано двох лошат і знищено вовка без жодного пострілу».

Після того, як склав зимову сесію, повернувся до Срібного. Колеги почали кепкувати з мене: ти ото написав, що водій вовка задавив. А то не вовки були, то зграя собак. Одна з них досі лежить під фермою. На мій захист став тодішній редактор:

– Та нічого, газета написала, тож будемо вважати, що це були не собаки, а справжні хижакі.

1970

ТИ Ж МЕНЕ ПІДМАНУЛА...

Це трапилося наприкінці зими. Вечірньої пори повертався додому. Вже й не пригадую, що привернуло мою увагу в одному з кооперативних ларків, що в підземному переході, неподалік готелю «Україна». Праворуч через одне віконце, молода жінка, тримаючи за руку п'ятирічного хлопчика, з благальним виглядом на обличчі щось прохала у молоденької продавщиці, подаючи їй паспорт. Та уважно вислухала і у відповідь заперечливо хитнула головою. А коли підійшла до віконця ближчого до мене кіоска, я мимоволі став свідком розмови.

– Біля готелю «Україна» продають дитячі чобітки, не вистачає сто гривень. Позичте, будь ласка, а в заклад я вам залишу свій паспорт. Сьогодні ввечері повертається з Чорнобиля мій чоловік, привезе зарплату. Завтра й розрахуємося.

– О-о-о! Яка бездушність, – подумав я. – І ця намащена, напудрена, зовсім далека до чужих турбот, також відмовила.

Я нараз уявив, як мама з хлопчиком повернуться додому. Син взує нові чобітки, зі скрипом пройдесться по кімнаті. Скільки в нього буде радощів, але, звісно, за умови, якщо мамі хтось позичить оті злочасні сто гривень, котрих так не вистачає. І я зробив крок назустріч.

– У мене бракує великих грошей, але якщо вас влаштує сотня, будь ласка.

– О, та ви справжній благодійник. Певно, вас сам Господь на мене послав.

Я швидко записав адресу і подав незнайомій жінці, яку хлоп'я безувагу сіпало за спідницю: «Мамо, швидше, а то чобітків не вистачить». І навзаєм отримав паспорт.

Коли про все це розповів удома, на мене нагримали: як тобі не соромно, ще й адресу записував, не міг так повірити. Та коли уважно подивився на фотознімок у паспорті, зробив для себе неприємне відкриття: зображення на фотокартці аж ніяк не співпадало з людиною, з котрою щойно звела доля. Наступного дня згідно з домашньою адресою в паспорті відправив листа, а небавом особисто зустрівся з нею.

– Так це ж мій перший паспорт! – на весь голос вигукнула вона, отримавши з моїх рук документ. – А де ж другий? У мене вкрали два паспорти. І що взагалі все це значить?

Отак мене підманули! Аж ніяк не шкодую за тією сотнею. Зате у хлопчини відтепер є нові чобітки. Однак насторожувало інше. Містом бродить пройдисвітка. Сьогодні видурила на чобітки, а завтра в такий же спосіб «позичатиме» для імпортного гарнітура, чи то пак, на «Жигулі» останньої моделі. Шахрайка з чужим паспортом ще гуляє на волі.

1996

ПІД ПАЛЬМАМИ...

Напередодні нового року троє друзів – Микола, Руслан та Андрій завітали до міської сауни. Добре попарилися, відпочили, по смакували чернігівським пивом «Губернатор». Потім зайшли до пивного бару «Прохолода». Тут уже в хід пішли коньяк «Десна», шампанське «Одеса». Микола, правда, пив тільки «Кока-колу» – перебував за кермом. Звечоріло. Тисячами різнокольорових вогнів спалахнуло місто.

– А що, хлопці, якби нам оце до Ялти махнути! Я нещодавно звідтіль повернувся, – замріяно мовив Андрій. – Сонце, море, дівчата і пальми... Красота-а-а!

От би під пальмами новий рік зустріти! – захоплено вигукнув Руслан. – Ідея братці.

– Під пальмами, то й під пальмами, – спокійно мовив Микола і додав. – Сідайте, поїхали!

– Та ти що! – дуєтом вигукнули Руслан і Андрій. – Черговий новорічний жарт?

– Ну, кому кажу?

Руслан і Андрій одразу задрімали і поринули у глибокий-преглибокий сон. Кожному з них наснилася затишна чернігівська квартира, зелена ялинка у вогнях, щедрий стіл, а поруч радісні, усміхнені діти і чарівна, пропахла дезодорантом, дружина.

Першим прокинувся Андрій. Глянув у віконце – довкруг ніч, ніде ні зіроньки, тільки під колесами стрімко тане широка асфальтована стрічка дороги.

– Слухай, Миколо, – протер заспані очі, – а куди це ми їдемо?

– Як куди? У Крим! Ти ж так хотів у Ялті новий рік зустрічати. Море, пальми, оголені дівчата. Ми вже Полтавську область проїхали, під колесами Дніпропетровщина.

– Стей! – Андрій щосили вперіщив долонею по сидінню. – Та ви що, хлопці, подурили? Повертай назад.

Годинник показував дванадцятую ночі.

1994

КІТ... ВІД ДИРЕКТОРА ОБЛКНИГОТОРГУ?

Це трапилося наприкінці 1998 року. Наступний, 1999-й, мав бути роком Кота. Яюсь до одного з чернігівських книжкових магазинів зайшов давній відвідувач і повів таку мову:

– А ви знаєте, які корисні коти? Вони навіть онкологічні хвороби лікують. Варто певний час потримати kota на тому місці, де недуга, і пухлина зникає.

– А в нашої сусідки аж вісім котів – похвалилася завідувача магазином. – Он у кого можна лікуватися.

– А можна в неї купити котів? – поцікавився відвідувач.

– Та що там купити! – піднесено вигукнула завідувача. – Забирайте завдаром хоч і всіх. Приманила на свою голову, а годувати нічим.

Наступного дня до книжкового магазину завітав молодий симпатичний чоловік.

– Скажіть, будь ласка, де тут можна бачити директора облкниготоргу?

Тут треба завважити: за радянських часів існувала державна система торгівлі книгами. Над книжковими магазинами Чернігова та області була така вищестояча організація – облкниготорг. Молодого симпатичного покупця продавці відправили на третій поверх, де містився кабінет директора облкниготоргу. А вже через кілька хвилин у кабінеті завідувачої магазином пролунав телефонний дзвінок.

– Молодого чоловіка ви до мене направляли?

– Ми, – спокійно відповіла завідувача.

– Мені ще котами не вистачало торгувати! – роздратовано буркнув директор і кинув трубку.

1999

ДО ЛІКАРЯ БЕЗ ЧЕРГИ

Це трапилося напередодні нового року в Чернігові в одному із жеків. Слюсар Михайленко вийшов на роботу з розпухлою щогою – розболівся зуб.

– Як же ти збираєшся зустрічати Новий рік? – стенув плечима майстер і додав: – Ти ходив до зубної поліклініки?

– Я щойно звідти. Там така черга, хоч би до нового року прийняли.

– Знаєш що, – серйозно сказав майстер, – я тебе проведу до зубного лікаря без усякої черги, тільки щоб не сміявся. Згода?

Біля кабінету лікаря народу і справді було чималенько.

– Панове! Ось цей чоловік, – майстер серйозним поглядом обвів хворих, які тихенько собі сиділи на стільцях, і показав на слюсаря, щойно проковтнув пробку з пляшки. Та, власне, не проковтнув, вона в нього в горлі застрягла.

Люди сплеснули в долоні:

– Ой, горечко, а як же воно трапилося?

– Та як у нас буває. Прийшли на роботу, скинулися на пиво. Ось він почав зубами відкривати, а пробка раз – і в рот.

Черга нараз розступилася. Шлях до зубного лікаря був вільний.

1999

ПРОЩАВАЙ, ЛІМУЗИНЕ!

Схоже, Юрко Витрикуша ще ніколи з такою радістю не зустрів Новий рік, як цей, наступаючий. У новорічну лотерею виграв не що інше, а легковик. На radoщах з хлопцями добре «замочили». Коли повертався додому, потрапив під мокрий сніг з дощем та ще й у калюжу забрів – саме світло вимкнули. Наступного ранку, хоч і боліла голова, Юрко прокинувся в гарному настрої. Та коли глянув на бильце стільця, на якому вчора повисив штани, настрої пропав одразу.

– Ти куди штани поділа? – grimнув на дружину.

– Як куди? Я їх випрала... Он на балконі висять. Там такі були, що аж страшно глянути.

– А легковик! Куди ти лімузин поділа?

– Який легковик? Ти що з глузду з'їхав, чи може, від пиятики біла гарячка почалася?

– Учора в новорічну лотерею я автомобіль виграв, – сумно зітхнув Юрко, дістаючи з кишені зіжмаканого папірця, який ще вчора був грошово-речовою лотереєю.

КОМПОТ З ЯПОНСЬКОЇ ВИШНІ

Молоде подружжя Анатолій і Галя гостювали в Чернігові. Після задушливої міської квартири їх запросили на дачу. Скупалися в Десні, потім на подвір'ї за широким столом під розлогою яблунею

смакували суницями. Та ось їхню увагу привернув низькорослий зелений кущик.

– То японська вишня, – пояснила господиня.

– Плодоносить?

– Так. Навіть дуже. Ви щойно пили компот з японської вишні. Якщо бажаєте, можемо і вам кілька кущиків наділити.

Так і зробили. Чернігівська японська вишня прижилася в мальовничому селі Проліски, що під Києвом. А через два роки почала родити. Ягоди були хоч і маленькі, проте дуже смачні. Наближався день народження дружини Галі. Напекли і наварили всіляких страв. До торта Галя закип'ятила мало не відро компоту з японської вишні. День народження відзначали на славу. Гості були задоволені. Прощалися з обіймами і поцілунками.

Наступного ранку чоловік і дружина обмінялися думками.

– Ти знаєш, Галю, мовив Толя, – вночі в мене розлад шлунку був. Здається, у своєму житті нічого ганебнішого не відчував.

– А в мене перед ранком, – посміхнулася дружина.

Поснідали і розбіглися по роботах. Увечері знову зустрілися вдома.

– Слухай, Галю, сьогодні зовсім випадково кума бачив, – мовив Анатолій, – він питав: чим ви нас нагодували? Така діарей була, думав, що й на роботу не піду.

– А мені кума дзвонила, – ніяково усміхнулася дружина. – Те ж саме казала.

Думали, гадали, від чого б це воно? І м'ясні страви, і рибні були приготовлені з усього свіжого.

– А може, – усміхнувся Толя, – це нам компот з японської вишні таке дав? Ми ж його вперше готували.

– Мабуть, – погодилася дружина.

Наближався день народження Анатолія. Прикинули меню, підрахували, скільки все це коштуватиме.

– А знаєш, що, Галю, ми з тобою не врахували? – хитромудро усміхнувся чоловік.

– Скажеш...

– Компот з японської вишні.

1989

ПОГУЛЯЛИ

– Ми до школи сьогодні не підемо, – таємничо мовила Еліна й, відкривши портфелика, дістала пляшку «Миргородської».

– Це що, мінералка? – поцікавився Клим.

– Еге, мінералка, – передражнила Еліна. – Це справжнісінький спирт.

– А де ти його взяла? – запитала Лілія.

– У батька поцупила.

– Дізнається, що буде?

– Та нічого. Він ніколи й не дізнається. У нас того спирту – як мінералки в гастрономі.

Зайшли на чуже подвір'я. Неподалік дитячого майданчика стояв дерев'яний стіл, обіч – лави. За ним і примостилися. Їм було по дванадцять-тринадцять років. Еліна дістала пластикові стаканчики, налила на палець і випила першою. Потім стільки ж налила Лілії. Та ледь пригубила. А ось Клим, як справжній чоловік, випив до дна, ще й крякнув.

– За першою чаркою потрібно пити і другу, аби куля не пролетіла. – Еліна знову почала розливати.

Вони з Климом випили повністю, а ось Лілія ледь пригубила. Зав'язалася розмова.

– Сьогодні мали писати шкільний диктант, – роздумливо мовила Лілія. – Це вже наші пишуть.

– Не переймайся, – заспокоювала Еліна, – напишемо іншим разом.

Після третьої – захмеліли повністю. Голосно розмовляли, не слухали одне одного. Коли хтось починав говорити, одразу перебивали.

– Слушайте, – почав було Клим.

– Ні, зачекайте, – вигукнула Еліна, – слухайте краще мене.

Не зчулися, як випили половину пляшки. Раптом Климові зробилося зле. Він зблід, схилив набік голову, зрештою опустився на землю. Еліна з Лілією кинулися підводити хлопця, та ледь із місця зрушили – такий важкий для них був.

Пенсіонерка Ганна Іванівна саме готувала на кухні котлети. Вона довго прислухалася до дитячих голосів, які долинали крізь прочинену квартиру. А коли ті перейшли в істеричний крик, не стерпіла – прочинила вікно:

– Ви там іще довго галасуватимете?

– Бабусю, Климові погано, – зі сльозами на очах вигукнула висока білява дівчина.

Ганна Іванівна вийшла на подвір'я. На землі лежав підліток – чорнявий хлопчина. Обличчя бліде, мов крейда, очі заплющені, ніс закривавлений.

– Ви його били, чи що?

– Ми його й пальцем не торкали, – навперебій закричали дівчата. – Йому зробилося погано.

– Від чого?

– Від спирту, – висока білявка показала поглядом на літрову пляшку, половина якої була випита.

– А чим ви закусували?

– Ось, – дівчина підняла з землі порожню пляшку з-під лимонаду.

За хвилину Ганна Іванівна повернулася з подушкою й поклала її хлопцеві під голову.

– Бабусю, нам також погано, – мовили дівчата, – посидьте з нами.

– Чому це ви з самісінького ранку так напилися?

– У мене сьогодні день народження, – пояснила Лілія. – Я вирішила пригостити своїх однокласників.

– Це ж ви й до школи не ходили?

– Не дійшли.

– Перепаде вам від батьків. Де вони працюють?

– У мене тато полковник міліції, – пояснила Еліна, – мама бізнесмен.

– А мій тато – безробітний, – додала Лілія. – Колись працював майстром на «Хімволокні». А мама була вчителькою. Учні в класах поменшало, її скоротили, тепер працює прибиральницею в офісі.

З-за повороту виїхала карета швидкої медичної допомоги. З неї вийшли люди в білих халатах, і Клима занесли до салону. Однак до лікарні довести не встигли – дорогою хлопець помер. Водночас прибув і батько Еліни – стрункий, середнього зросту молодий чоловік із сивиною на скронях. До лікарні доньці їхати не дозволив. Сказав: «Я додому викличу лікаря». Певно, боявся неприємностей. Лілія відбулася легким переляком.

Так сумно закінчилася ця історія, яка трапилася листопадового дня на міському подвір'ї.

2010

БУДЬ ЗДОРОВИЙ, АНДРІЙКУ!

Надворі кура здійнялася. Розхристані дерева – немічні й безпорадні – стривожено махали гілками, мов крилами. Рвучкий вітер зухвало гасав у пониззі, зривав сніг із загострених козирків, крутив у повітрі. Все змішалось в молочному хаосі, ніби у велетенському казані – і дерева, і будинки.

Вже з самого рання з шестимісячним Андрійком – сином колгоспного шофера Миколи Гончаренка – коїлося щось недобре. Під обід різко підскочила температура, кругле личко пашіло вогнем.

У місцевій дільничній лікарні сказали:

– Негайно везіть малюка до райцентру.

А віхола, яка примчала на білих баских конях із північних країв, не вгамовувалася. Мов неслухняний хлопчисько, жбурлялась снігом, дихала крижаним вітром.

– Куди його везти в таку негоду? – розпачливо хитав головою дід Кир'ян. – Загинути можна. Добрий господар собаки з подвір'я не випустить.

Шлях від села до райцентру простягався довжиною у двадцять кілометрів. Та світ, як мовиться, не без добрих людей. Дізнавшись про це лихо, механізатор Дмитро Бугай без вагань згодився доставити хворого малюка до лікарні. Закутали в теплу ковдру, посадили до кабіни. Трактор, що нагадував снігову кучугуру, перевалюючись на метрових заметах, виконував дещо незвичне йому завдання. Спочатку впевнено долав снігові перемети, з часом зупинявся, буксував, повз назад, щоб зібравшись із силами, знову кинутися у снігову заметіль. Та ось виїхали на автостраду. Підвищена стрічка продувалася вітрами, зносили з неї сніг. Їхати стало набагато легше. Тривожним болісним кашлянням хлопчина давав знати: він благає допомоги. Кілька годин тривала ця подорож. Лише надвечір дісталися селища. В районній лікарні вже закінчувався робочий день. Та ось тривожно пронеслось:

– Привезли шестимісячного хлопчика. Двостороннє запалення легень. Стан здоров'я – тяжкий.

Тепер у боротьбу з недугою вступили лікарі. Почалася нелегка боротьба між життям і смертю. Кілька разів довелося робити переливання крові. Тільки на ранок, як малому трохи полегшало, лікар Ольга Касьян стомлена, але рада від усвідомлення: хлопчину вдасться врятувати, пішла додому. А коли Андрійкові була знову потрібна кров, її без вагань погодилися дати жителі Сокириниць.

Андрійко одужав. Ось-ось має виписатися додому.

РОБІТНИЧИЙ ХАРАКТЕР

Ранок плакав дощем – нудним і монотонним, визбирував срібні вітри, котрі пружко вривалися на околиці міста, навідріз хльостали в обличчя. Проте ніхто з будівельників не звертав особливої уваги. Такий уже в них робітничий характер. Гуртожиток для молодих будівельників було оголошено ударною будовою. Не мали права відсиджуватись, чекаючи затишку, зводили його навіть за несприятливої погоди. Роботи попереду було ще дуже багато, бо лише закладали фундамент. Раз по раз підрулювали самоскиди з бетоном.

Взагалі з його доставкою неодноразово були перебої, і будівельникам досить часто доводилося засмагати на сонці. Сьогодні ж – навпаки. Бетону було вдосталь, тільки встигай використовувати. Робота кипіла. Десь під обід небо проясніло, хмари розсунулися, немов завіса на театральній сцені, крізь щілинку визирнуло сонце і усміхнулося ласкавою й доброю усмішкою. Але так тривало недовго. Щілинку знову закрили темні кучугури хмар. Дощу вже не було, проте віяло сирістю. Свіжістю дихав холодний вітер. Надвечір робота наближалася до кінця. Одначе, аби повністю закласти фундамент, не вистачало автомашини бетону. Стрілки на годиннику сповзали на цифру «5», робочий час закінчився, і хлопці, почекавши кілька хвилин, збиралися мити руки. Дещо підупалий, зіжмаканий погодою настрої, починав у душі налагоджувати струни на ліричний лад. Ще трохи і вони опиняться в теплій і затишній оселі, увімкнуть магнітофон, а чи телевізор. Можливо, підуть до кінотеатру, дехто побіжить на побачення.

Раптом із-за рогу виїхав самоскид з бетоном.

– Хлопці, а це, як кажуть, «на коня»! – блиснув зубами шофер.

В душах будівельників виброджувало невдоволення. Дехто ховався за купами арматури, вдавав, що не помітив автівку. Ну, пропадає автомашини бетону вартістю в сорок карбованців, ну, гриматиме завтра виконроб. Керуючий управлінням, звичайно, також по голівці не погладить. Ватажок Микола Кільчицький не дуже зрадів словам водія, проте відходити не збирався.

– Володю, – звернувся до Піддубного, – попрацюємо?

– Звичайно, – підступила ближче Валя Мойсеева.

– Не для когось, для себе зводимо, – додав Володимир Турчин.

Працювали ще годин з півтори. А біля готелю «Десна» їх чекали біляві й чорняві, вистукували каблучками по мокрому асфальту, гнівалися. І не знали любі дівчатка, що їхні суджені, промоклі до

кісток, вкладають останні цеглини у підмурівки будови, яка споруджувалася вікнами до сонця.

1969

КОЛОДА

Мороз надворі аж пече. Вималював на вікнах зірчасто-химерні візерунки. Мишко довго вдивляється в них. І здається хлопчині, що він потрапив до африканських джунглів. Довкруг хаотично переплелися ліани. Вони піднімаються до синього неба, але втриматися на тоненьких ніжках сил не стає. Забачивши поряд гінкий стовбур, ліани обвиваються довкруг нього, чіпляючись гіллячками та вусиками. Бачиться Михайликові, як він із рушницею за плечима, продираючись крізь густе сплетіння, прощує на полювання. Кого сьогодні обере жертвою – лева чи тигра, не знає.

З цими думками й засинає на холодній твердій черені. Мама вкриває хлопчину всім, що є в хаті. Спершу ліжником, потім вистріпанним батьковим пальтечком. Сама укладається неподалік, накидає на себе всіяке лахміття. Вранці обох будить холод. Біля вхідних дверей на ослоні стоїть відро з водою, яка згори аж зашерхла. Чашка так примерзла до блюдечка – мама ледь відірвала.

– Я оце, сину, йшла мимо плотницької, бачила колоду під парканом. Там така велика. Ввечері, як стемніє, сходимо заберемо. Тоді розпиляємо вдвох, я дров наколю. Дивись, на цілий тиждень і стачить. А там, може, потепліє. Воно хоч і красти великий гріх, та що вдієш. Кажуть, холод – не тітка.

Зранку Михайлик пішов до школи. Там прибиральниця натопила грубку – хоч трохи обігрівся. Повернувшись, знову заліз на піч – була ще тепленька. Мама кізяком сушеним та соняшничинням прокурила. На печі стояла діжа – мама збиралася пекти хліб. Діжа правила хлопчині за стіл. На ній Михайлик писав і читав книги.

Увечері, коли ніч чорною хустиною вкрила село, мати з сином узяли санки й попрошували до теслярської майстерні. Мороз уже попустив віжки, натомість із захмареного неба сіявся дрібний, мов просинки, сніжок. У сутемряві неподалік паркану забачили колоду. Вона була товста й довга. Удвох ледь підняли й поклали на санки. Аби не звалилася, обв'язали мотузком.

Уранці, коли вже розвиднілося, до оселі зайшов голова сільської ради Терешко Перекотиполе.

– Марусе, мені пожалувався бригадир плотницької. Хтось коло-

ду вкрав – сьогодні хлопці збиралися на дошки розпилювати. На фермі свині корита погризли. Я тебе не буду наказувати, скажи тільки, як ти її довезла?

Мати розповіла голові все, як на духу. Той усміхнувся:

– Що мені з тобою робити?

– Та що, колоди я вже не віддам, – безпорадно розвела руками. – Її просто немає. Учора ми з Мишком розпиляли, половину перерубали. Сьогодні в печі так гарно горіла, я хоч хліба спекла. Бо навіть окрайця не було. А що мені залишалося робити, – виправдовувалася. – У хаті холодно, хоч собак ганяй. Усе, що можна було кинути до печі, я стопила. Може, потепліє скоро, дивись, до весни і протримаємось.

– У тебе є самогонка?

– Є. Пляшечку про всяк випадок приховала.

– Наливай склянку. Я також геть чисто закоцюб.

– Матвійовичу, – усміхнулася Маруся, – а як ви дізналися, що то я колоду вкрала?

– Коли ви тягли санки, йшов сніжок?

– Так, сипався маленький.

– Отож по сліду я до тебе й прийшов.

1960

ГАРГАНТЮА І ПАНТАГРЮЕЛЬ

У шістдесяті роки двадцятого століття мені пощастило навчатися на факультеті журналістики Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Пам'ятаю, як складали залік із зарубіжної літератури. Творів всесвітньовідомих майстрів пера Ямара Бергмана, Франсуа Війона, Гарді Томаса, Поля Елюра, Сельми Лагерлеф, Артюра Рембо ми не те, що не читали, навіть не підозрювали про існування таких авторів. Тому на заліку мої однокурсники «сипалися» один за одним, мов груші з дерева. Ми, якщо й були знайомі з творами класичної літератури, то лише за художніми фільмами – «Острів скарбів», «Овод», «Ромео і Джульєтта», «Дон Жуан», «Король Лір». Ці кінострічки демонструвалися на екрані сільського клубу.

Отримавши запитання, дехто одразу завертав голоблі до дверей, не промовивши жодного слова. Інші – трималися з гідністю: сідали за парту, робили мудрий вигляд, мовляв, розповідати про світову літературу їм усе одно, що насіння лускати. Та опинившись віч-на-віч із професором, такі горе-студенти враз червоніли, пихтіли й говорили казна-що.

Мої приятелі Григорій Безбородько і Григорій Яньков на заліки та іспити ходили в парі. Першим заходив і відповідав Яньков, хоч, по совісті сказати, не знав нічогосінько. Ось і цього разу спокійно й розважливо сів перед професором.

– Скажіть, будь ласка, яке у вас перше запитання? – в очах доктора філологічних наук зблиснула глузливо-іронічна посмішка.

Григорій зачитав.

– А друге? – поцікавився професор.

Той знову зачитав.

– А третє?

Зачитав і третє питання.

– Давайте вашу залікову.

Григорій почервонів по самісінькі вуха – такого ще не було. Тремтячими руками подав залікову. Та забачивши, що у графі, де виставляють оцінки, професор написав «зараховано», заспокоївся. Отримав залікову та й пішов собі.

Потім до столу сів Григорій Безбородько.

– Перу відомого письменника-гуманіста французького Відродження Франсуа Рабле...

– О, похвально-похвально, – усміхнувся професор, – продовжуйте.

– ... До речі, одного з великих сатириків світової літератури, належить роман «Гаргантю і Пантагрю».

– Чекайте-чекайте, – в очах старого професора зблиснули подив та іронія, – як ви сказали?

Григорій зрозумів: бовкнув щось не те, тому цього разу мовив майже пошепки:

– «Гаргантю і Пантагрю».

– Ха-ха-ха! – викладач не приховував задоволення, відкинувши голову на спинку стільця, розкотисто і смачно сміявся. Зрештою, вволю наредотавшись, набрав серйозного вигляду:

– Давайте вашу залікову.

Коли Григорій Безбородько у графі «Зарубіжна література» побачив напис: «зараховано», відчув себе мало не на сьомому небі.

– Молодий чоловіче, – мовив професор, подаючи залікову книжку, – Франсуа Рабле – автор всесвітньо відомого роману «Гаргантю і Пантагрюель».

Безбородько зніяковів, щиро подякував, узяв свою залікову і попрошував до виходу. Цього разу професор уже не сміявся, але у вухах студента ще довго лунав глузливо-іронічний усміх.

ЗАЯЧА ГУБА

В одному місті у чотирикімнатній квартирі мешкала родина – батько, мати, син і донька. Син після школи поїхав до Києва, вступив до вищого навчального закладу, успішно закінчив його, одружився й залишився жити у столиці. Донька ж нікуди їхати не забажала. Закінчила вуз у рідному місті. Незабаром вийшла заміж. Зять – трохи вище середнього зросту, чорнявий, кароокий – справив на всіх приємне враження. Намагався відкрити власний бізнес. Здавалось би, все розпочиналося так добре!

Та з часом батьки стали помічати: з дітьми коїться щось не те. Очі у зятя й доньки каламутні, замість жаги до життя – блідий невиразний смуток. Обоє зробилися ніякі.

– Чи не захворіли, бува? – допитувалась мати у доньки.

У відповідь – мовчанка.

Одного разу, коли нікого не було вдома, мама почала прибирати в кімнаті, де мешкали молодята. Ненароком пилососом зачепила дверцята, й тумбочка відчинилася. На підлогу випав шприц. Жінка так і присіла від несподіванки. Їхній зять – наркоман! Це раптове відкриття неначе навідліг ударило матір в обличчя. Мало того, що сам вживає наркотики, так іще й доньку в це втягнув. А невдовзі молода жінка народила сина із заячою губою. У батька защеміло серце, піднявся тиск. Він не міг спокійно дивитися на онука, зібрав свої пожитки і поїхав до мами, яка мешкала в передмісті. Дружина залишилася жити з дітьми. Яюсь показала онука лікарям.

– Природньої недуги можна позбутися, – мовили вони. – Але тільки шляхом операції. Для цього потрібні кошти. І немалі.

Бабуся кинулася збирати гроші по всьому місту. Проте небайдужі люди кидали до алюмінієвого кухлика лише копійки. Платити за квартиру стало нічим. Діти відбирали у матері пенсію – на наркотики. З часом чотирикімнатна квартира за несплату відійшла до ЖЕКу. Батькові довелося потіснитися – дружина, донька, зять і онук, позбувшись міської оселі, переїхали жити до нього.

2000 р.

ЦІЛКОМ ТАЄМНО. ТАНКИ

Микола Тищенко навчався на заочному відділенні факультету журналістики Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Того дня мав захищати курсову роботу з української стилістики. Уранці на свіжу голову ще раз ретельно вичитав її, поклав до

дипломата. Забіг до кав'ярні, замовив котлету з гречаною кашею, склянку чаю та тістечко. Страви поставив на тацю, озирнувся до-вкруг – поряд усі місця були зайняті. Та раптом у куточку, неподалік вікна забачив вільне місце.

– Біля вас можна? – звернувся Микола до молодого офіцера, який саме допивав чай.

– О-о-о, звичайно! Будь ласка, – майор відсунув порожні миски. – Сідайте.

Допивши чай, офіцер побажав Миколі «смачного», взяв дипломат і хутенько попрямував до дверей. Забачивши у правиці чорний дипломат, Микола ще й подумав: «Достеменно такий, як у мене». Ось уже він сам допив чай, схопив дипломат і помчав до Шевченкового вузу. Прибіг саме вчасно. Розпочиналися заняття. Сів за парту, відкрив дипломат і зойкнув. Перед ним лежала біла тека з грифом «Цілком таємно». Посередині обкладинки крупним жирним шрифтом було виведено: «Танки».

– Хлопці, що маю робити? – занепокоєно вигукнув Микола. – Де мені розшукати того офіцера, власника цієї секретної теки?

– А ти нікого й не шукай, – заспокоїв Миколу однокурсник Володимир. – Сиди й чекай. Він тебе сам знайде.

Минула перша пара, друга. Коли це на перерві запрошують Миколу до деканату. «Бач, ми ж тобі говорили», – усміхаються однокурсники.

Про всяк випадок узяв із собою дипломат. Переступив поріг і побачив смуглявого рожевощого майора, з яким нещодавно снідав у кав'ярні. Темно-карі очі не приховують усмішки. Обмінялися дипломатами. Офіцер міцно потиснув Миколину руку і на вечір запросив до готелю «Москва», що на Хрещатику. П'ятий поверх, кімната двадцять.

День минув непомітно. Увечері вони знову зустрілися, як давні друзі. Протягом цілого місяця, доки тривала сесія, Микола гостював у свого нового приятеля.

1986

ДОДОМУ ХОЧ ПІШКИ

Один мій приятель на ймення Тарас весь час скаржився на болі в ділянці серця. Та одного разу лікар-кардіолог зробив кардіограму, заспокоїв:

– У вас серце, як у бика, а нерви, як у старика.

Невдовзі випала санаторно-курортна путівка, і мій приятель поїхав до санаторію, що був розташований під самісінькою Москвою.

– Не переймайся, Єво, – заспокоювали колеги дружину, – там такі лікарі, що вилікують твого Тараса. Повернеться додому повністю здоровим.

Минуло три тижні. Від чоловіка – жодного слова. Ні телефонного дзвінка, ні листів, ні вітальної листівки. Як поїхав – немов у воду канув. Та ось одного разу Єва прийшла на роботу стурбована і занепокоєна.

– Учора дзвонив Тарас, прохав телеграфом надіслати гроші. Каже, так стратився – й на дорогу немає. Додому хоч пішки йди.

Всі знали: у Єви, звісно, тих грошей, мов кіт наплакав. У її дірявих руках ніколи не затримувалася жодна зайва копійка. Жінка почала ходити по кабінетах і у співробітників позичати гроші.

– Куди ж він їх подів? – подивовано обурювалися одні.

Інші ставали на захист:

– А може, щось Єві купив.

Через кілька днів Тарас радісний і щасливий повернувся додому. Розмов – хоч відбавляй. І який гарний санаторій, і які там створено умови, і як смачно годують. До Москви, мовляв, рукою подати і в зореносній він більше провів часу, ніж у самому санаторії. З подарунків не придбав нічого. Не те що дружині якогось краму не привіз – дітям цукерки не купив. Проте чоловікам-колегам не без гордоців хвастася: «У мене в санаторії москвичка була. Пристрасна й темпераментна. Усі гроші, що брав із собою, викачала. Добре, що Єва на дорогу надіслала. А то не було за що й приїхати».

1986

ЧОЛОВІКИ ДО ПЕНСІЇ НЕ ДОЖИВУТЬ

Згідно з вимогами Міжнародного валютного фонду мали підвищувати пенсійний вік – чоловікам до шістдесяти п'яти, жінкам – до шістдесяти.

Баба Лукія обурюється:

– Та чи доживуть тоді чоловіки до пенсії?! Взяти хоча б нашого зятя. Тулилися ми вчотирьох у невеличкій кімнатці площею шістнадцять квадратних метрів. Згодом Господь таки зглянувся над ними – трикімнатну одержали. Тільки б жити. Та зять захворів. Робив машиністом у локомотивному депо. Там у мене й зараз дочка

робить і внук. Зять поїзди водив. То на Ніжин, то на Горностаївку. Робота, я вам скажу, дуже нервова. Коли повертався додому, такий уже був роздратований, ми всі навшпиньках ходили. Слова не могли сказати. Тільки що не по його – так і в крик. Знаємо: він же не винен. Може б, іще й пожив. Так після тієї пригоди, коли його локомотив протаранив «Запорожця», додому прийшов білий, як сніг. Розказував: «Бачу, на переїзді машина заглухла, а зробити нічого не можу. Я вже й сигналив, і гальмував – безрезультатно. Пасажири в салоні також, певно, розгубилися, а може, й не помітили локомотива. Саме такий туман стояв, мряка сіялась. Тільки вже після того вдалося його зупинити». Підійшов ближче. Бачить – там рука лежить, там нога, тіла понівечені. Довкруг пасочки валяються, яйця фарбовані, цукерки. Із заднього багажника – він тільки і вцілів – вінки виглядають. Люди їхали на поминальні дні. Ця жаска картина три роки стояла перед очима зятя. Навіть під час сну не зникала. Ранками прокидався в холодному поту. Звідтоді й почав здавати. Чахнув потроху, чахнув. Валявся по лікарнях. І до ворожок їздив – нічого не допомогло. Він же не винен – тільки совісний чоловік був. Може б, і підлікувався, якби в санаторій поїхав, обстановку змінив. Так скрізь потрібні гроші. А де їх узяти? Так і помер, бідолаха, в неповні сорок два роки.

2010

ПРИГОДА ПІД НОВИЙ РІК

Під Новий рік містом ходив Дід Мороз. У червоній шубі, всіяній білими сніжинками, високій шапці, сірих валянках, із червоною торбинкою за плечима. Дід Мороз заходив до кожного садочка, вітався з дітьми, здоровив із наступаючим святом, зичив їм, щоб, як виростуть, збулися їхні дитячі мрії. А потім читав вірші, розповідав усілякі дотепи, небилиці. Малюки так сміялися, що аж по підлозі качалися. На прощання, взявши дітлахів за руки, казковий дідусь танцював із ними довкруг красуні-ялинки. Роль Діда Мороза виконував один з акторів обласного музично-драматичного театру імені Т.Г. Шевченка. Він був уже в роках, передпенсійного віку.

Ось і цього разу до дитячого садочка завітав Дід Мороз. Дітлахи зустріли його радісно, весело і все допитувалися: «Діду Морозе, а де твоя Снігуронька?» Після пояснень розпочиналася новорічна програма. Тривала вона недовго, та малечі дуже сподобалася. Коли пролунав фінальний акорд, Дід Мороз, взявшись із дітками

за руки, пустився в танок довкола ялинки. Зробивши одне коло, він раптом почав хилитися, а зрештою і зовсім опустився на підлогу. Діти гучно розсміялися: подумали, так і треба. Тільки вихователька занепокоїлася – перед виступом Дід Мороз вживав валідол. Підбігла до нього – обличчя було біле-біле, немов вата. Викликала швидку медичну допомогу. Лікарі не забарилися, приїхали через кілька хвилин. Та врятувати Діда Мороза не змогли – серце зупинилося раптово.

2000

ПРОСТО У ПРИЙМАЛЬНІ

Володимир Матвієнко працював секретарем партійного комітету в мартинівському колгоспі «Зоря комунізму». Хлопець – вогонь. Приємної зовнішності – вище середнього зросту, очі темно-карі. На лівій руці виднівся опік – отримав у полі – пекли картоплю, як пасли худобу. Очолював комсомольську організацію, у двадцять років вступив до лав комуністів. Та ось люди почали потихеньку розбігатися з села, немов пацюки з потопаючого корабля. Згодом від колгоспу залишилася одна рільнича бригада. Робити стало практично нічого. Володимир із дружиною, продавши майно, перебралися в Дідівці – село, розташоване у приміській зоні.

Отримали земельний наділ, вибудували чотирикімнатний кам'яний дім, господарчі будівлі, розвели живність. Секретар парткому Маркіян Нестерович саме пішов на пенсію, і Володимир Матвієнко його замінив. Робота була знайома.

Цього разу загітував вступити до КПРС молодого механізатора Сашка Білименка. Більше рекомендувати виявилось нікого. І були молоді хлопці, та з ганджем, – той горілочку пив, інший із колгоспу цупив усе, що погано лежало.

Перший секретар районного комітету партії Євген Горлишко, дізнавшись, що на бюро районного комітету партії Володимир Матвієнко привіз лише одного кандидата, почав кричати не своїм голосом, мовляв, що – по одному прийматиму? Володимир Іванович був явно розгублений і занепокоєний. Ну, де він їх візьме? Тут одного ледь умовив. Давила образа на несправедливість. Схилив набір голову, замислився. Обличчя буцім аж зчорніло – раптово піднявся тиск, застукало у скронях. Так сидів хвилину-дві. Можливо, трохи більше. Зрештою, похилився й посунувся зі стільця.

Коли до приймальні першого секретаря районного комітету партії прибула карета швидкої медичної допомоги, лікарі констатували: інсульт. Допомогти нічим не зможемо. Він – мертвий.

Ішов Володимиріві Матвієнку сорок сьомий рік.

1988

МАРІЯ ФЕДОРІВНА

Ніколи не думала й не гадала росіянка Марія Федорівна, що свого віку доживатиме на Україні – в поліській глибинці. Донька, яка ще до війни за комсомольською путівкою завербувалася і поїхала на Далекий Схід, там вийшла заміж за хлопця з України.

Родина у доньки була велика – десять душ. Першим народився хлопчик, а то – одна під одну – все дівчатка. Та і вреднючі ж які! Коли Марія Федорівна прибула на постійне місце проживання, зрозуміла: дочці одній не впоратися з такою родиною. Почала допомагати. Перше, на що звернула увагу, – брудна дерев'яна підлога. Старенька її так вимила з піском і водою, що й не впізнати, заблищала, мов дзеркало. Трохи згодом узялася за виховання онуків. Марія Федорівна скарбу особливого не мала, проте привезла з собою палехівську розмальовану дерев'яну ложку. За столом діти поводитися дуже погано – розмовляли, сміялися, а інколи й штурхали одне одного. Старенька попередила: віднині цього не повинно бути! За столом потрібно сидіти тихо, спокійно, не сміятися, не розмовляти, а тим більше – не штурхати. Їжа – то свята справа. А якщо цього правила не дотримуватимуться – винуватця чекатиме покарання.

Онуки вислухали бабусині повчання, проте продовжували робити своє. Тоді вона ложкою злегенька біла по лобі порушника. Бабусина наука пішла на користь – із часом усі за столом почали поводитися добре.

Хоч зять і працював у колгоспі трактористом, і хліба заробляв чимало, але статки були скромні – спробуй нагодувати отаку сімечку. На городі, неподалік обніжка, росла товстелезна – одному не обійняти – груша-дичка. Щоліта вона щедро плодоносила. Марія Федорівна збирала дички, сушила, квасила в дерев'яній бочці. Взимку з них пекли пиріжки, варили узвар.

Одразу за городами розпочиналися густі мішані ліси, які пролягали аж до Брянщини. Коли дозрівали ягоди-чорниці, Марія Федо-

рівна з дітьми ходили до лісу. Інколи вирушали мало не на цілий день. Тоді брали з собою провізію. До торбинки клали хліб, сало, огірки, пляшку води.

– Це буде нам на обід, – розважливо казала Марія Федорівна.

Торбинку мали носити усі по черзі. Діти погоджувалися, одна тільки Шура рюмсала:

– Я не буду торбу тягати.

– Не ти її тягатимеш, а вона тебе, – повчала бабуся Марія.

Назбиравши повні кошики ягід, вибирали мальовничу галявину, всідалися біля бабусі півколом і починали полуднувати. З яким апетитом дітлахи їли те сало, хліб та огірки! Не лишалося нічого.

– Тепер і торбинка наша полегшала, – усміхалася бабуся.

Восени, як розпочиналися гриби, діти ходили до школи, а Марія Федорівна мало не щодня дибубляла до лісу – збирала грузді, зеленки, рижики. Солила їх у бочці. Взимку їли з картоплею – смакота ж яка!

Минув час. Старші онуки вирости, розїхалися хто куди. Менші – тулилися до старенької. Вона вже була заслабла, до лісу не ходила, проте розпоряджалася, аби діти допомагали мамі. Якось у лісі знову достигли ягоди-чорниці. Бабуся Марія вручила кожній із дівчат по літрової банці.

– Оце нарвете й можете повертатися додому, – розпорядилася.

Випровадила онуків, а сама кинулася наводити лад в оселі. Помила посуд, прибрала зі столу, повісила на вішалку розкидані дитячі речі. Ніби й недовго тупцяла, тільки відчула: зробилося зле. Додибала до ліжка, прилягла на подушку. Можливо, збігла хвилинка, можливо, й ні, коли це двері тільки рип – онучки на порозі.

– О-о-о, – під вигорілими бровами бабусі подивовано заокруглилися сірі очі. – Ви вже повернулися. Чому ж так рано? А де ваші ягоди?

– Немає у нас ягід, – удавано схлипнула Катря. – Не дійшли ми до лісу. У нас банки побилися.

У Марії Федорівни не стачило сил кричати на онучок. Вона осудливо похитала головою, сплакнула й відвернулася до стіни.

Через місяць бабусі Марії не стало.

Тільки через багато-багато років Катерина Семенівна уже в пенсійному віці з гіркотою зізналася, як вони в дитинстві обдурили бабусю. Аби не рвати чорниць, побили банки об стовбури дерев. Цю таємницю роками носила у своїй душі. Коли ж забракло сил терпіти, розповіла своїм рідним усе, як на духу.

2010

ОНУЧКУ ВИХОВАЄМО САМІ

На початку п'ятдесятих років на вулицях Срібного з'явився молодий чоловік: трохи вище середнього зросту, чітка виражена хода, на повних щоках вигравав здоровий смаглявий рум'янець. Зодягнений у чорний вельветовий костюм – такого не було у жодного срібнянина, з-під піджака на грудях виглядав сірий светр. Чорні, до блиску начищені черевики. Величали цього статечного красеня Георгієм Васильовичем. Розповідали: приїхав ніби з самого Харкова на посаду головного інженера на машинно-тракторну станцію. Хоч і був у райцентрі готель, проте невеличкий. Він нагадував простору селянську хату. Готель, звісна річ, був не гумовий і всіх приїжджих умістити не міг. Саме селище розмістилось у двох площинах – на пагорбі та в пониззі. Тут мешкала й Оля Лобода – працювала прибиральницею в райвиконкомі. Невисока зростом, з обвітреним червоним обличчям.

Щоб дістатися своєї скромної оселі – критої соломою селянської хати з земляною підлогою – дівчині потрібно було спуститися з крутої гори. Влітку ще півбіди, а восени й навесні, коли вулиці розквашувала багнюка що сягала мало не по кісточки, без гумових чобіт не обійтися. На квартиру до Олі Лободи й визначили на постій Георгія Васильовича. Міському жителю було за дивовижу тут при звичаюватися. Та згодом зробив для себе маленьке відкриття – виявляється, до всього можна звикнути.

Через рік у Ольги народилася дівчинка. Заявила вона про себе в пологовому відділенні дзвінким голосним криком. Люди подейкували: від головного інженера. Назвали Світланою. Саме в цей час до райцентру на гостину прибули батьки Георгія Васильовича. Коли вони крокували селищем, люди не могли відвести захоплених поглядів. Обоє статні, високі зростом, у капелюхах, демісезонних пальтах. Чоловік ішов гордою величавою ходою, з тростю у правіці. З висоти свого мало не двометрового зросту, оглядаючи мазані селянські хати, раз-по-раз кривився. Знаючі казали, буцім був у званні професора, читав лекції в університеті. Мама – медичне світило Харкова– працювала лікарем-хірургом. Син зустрів батьків радо й одразу повів на квартиру, яку винаймав. Поки її дісталися, все взуття вимазали в багнюку. Напередодні пройшов дощ, дороги розбили кінські копита та колеса підвід. Земля розков'язла.

– Ой, сину, сину, – хитала головою мати, – куди ти оце потрапив? Георгій на те лише благодушно усміхався, мовляв, нічого, мамо.

Я вже звук. Та головні неприємності чекали на батьків попереду. Син привів їх до шевченківської хати – таку вони бачили на малюнках великого Кобзаря. Оселя на зиму була обкладена картопляною гичкою та обтикана палицями.

– Ой, ма!– вигукнула мама. – А це навіщо?

– Це, мамо, щоб узимку не холодно було спати.

Ненька підвела голову – дах укритий зчорнілою соломою, яка встигла взятися темно-зеленими грудками моху. Обіч стриміло побите відро без дна.

– А то навіщо?

Відро утримує кулі соломи, аби вітер не зірвав покрівлю.

– Це як ти, сину, казав, містечко називається?

– Срібне, тату.

– Та воно не Срібне, а воістину золоте, – іронічно додала мати.

У глибині подвір'я стояв хлів, покрівля посередині прогнулася – гнилі крокви не витримали, впали.

– Сину, – пошепки мовила мама, – а де ваша вбиральня?

– А у нас її немає.

– Як це немає? – мама обурено вигнула брови. – А куди ви ходите потребу справляти?

– А он туди, за сарай.

Коли зайшли до оселі, мама від несподіванки ввібрала, мов гуска, голову у плечі. Вона ніяк не могла второпати, куди вони потрапили. В хаті стояв запах кислої пари, дихати було просто нічим. Ольга саме запарювала полову свинням. Батько з матір'ю закашлялися.

– С... сину, що це т... таке?

– Це їжа свинням запарюється, – усміхнувся син, – зараз її винесуть до хліва і у світлиці розвидніється.

– М-да, світлиця, – осудливо похитав головою батько й попрямував далі вичовганою долівкою, застеленою соломою.

Раптом він зачепився ногою за ніжку табуретки, на якій стояло відро з водою, і ледь не впав.

– А де ж ти, сину, спиш?

– Та ось, мамо, моє ліжко, – поглядом показав на дощаний піл. А взимку, коли в хаті холодно, сплю на печі.

На тому полу лежав тугий маленький згорток. Раптом він заворушився – звідтіл долинув дитячий плач. Ольга розмотала дитя, підхопила на руки, оголила груди й кинулася годувати.

Мати лише тепер відчула: з дороги стомилася, хотіла би при-

сісти. В оселі – жодного стільця. Попід стінами, завішаними рушниками й рамками з фотознімками, стояли довгі лави. На них щось лежало: рушник, ганчірка, сито. Лише на одній було трохи вільного місця, але, либонь, лава давно не фарбувалася, фарба полуцилилася й жінка погидувала сідати.

– Це, сину, може, твоє дитятко? – сполохано запитала мати.

Який же в неї був подив і розчарування, коли він підтвердив: так, моє. Оля дівчинку народила. Світланою назвали. На твою честь, мамо.

Мати аж голову пригнула. От чого не чекала, так не чекала. Відчула: від такої несподіванки у неї піднявся тиск – закололо в серці.

– Ви вже звиняйте, люди добрі, – мовила Ольга, – закрутилася я. Мийте руки, зараз снідати будемо, – і звернулася до Георгія: – наברי води і злий батькам на руки.

Мати дістала хустину і її ріжечком витирала на очах сльози.

– Знаєш, сину, що я тобі скажу: поїхали з нами додому, – нашептала на вуха.

– Мамо, я не можу отак відразу. Мені ще потрібно піти на роботу, написати заяву, відробити два тижні, отримати розрахунок.

– Це вас Ольга, здається, звати, – нарешті озвався батько.

– Так, Ольга, – підняла на нього блакитні очі дівчина.

– Ми зробимо так, – розважливо мовив батько. – Наш син розрахується й повернеться додому. Від онуки ми не відцураємося. Це наша кровинка, й на поталу її не віддамо. Підростить ви дочку трохи, а потім заберемо дівчинку до Харкова. Виховаємо її, дамо вищу освіту, вийде заміж і житиме, як усі нормальні люди.

Ольга погодилася. Ростила Світлану до десяти років. Потім прибув Георгій Васильович і забрав доньку додому. За цей час Ольга від іншого чоловіка встигла народити ще одну дитину – Ніну. Коли та досягла п'ятнадцяти років і вже почала підгулювати, забрали і її до Харкова, аби у Срібному ніхто не насміхався з неї і не глумився.

1965

КООПЕРАТИВНА КВАРТИРА

Лекції закінчилися. Ми всі дружно вийшли з аудиторії і попрямували до центрального виходу. Раптом я забачив дивну річ: у кутку наша однокурсниця Оля Н., мало не до стіни притискуючи Григорія Безбородька, щось швидко говорила. Він слухав її настільки уваж-

но – навіть повіками не моргав. А тоді почервонів до самісіньких вух. За хвилину вони розбіглися. З Григорієм я зустрівся вже в гардеробній.

– Якщо не секрет, що тобі Оля говорила? – поцікавився.

– Не скажу, – насупився, – ти все одно не повіриш.

– Та невже?

– Пропонувала інтим.

– Ов-в-а-а! Ти відмовився?

– Звичайно. Така послуга коштуватиме десять карбованців. Грошей у мене обмаль – мамі ліків купив. Хоч би якось цю сесію дотягти.

Такою пропозицією нашу молодь сьогодні не здивуєш. А тоді, в шістдесятих роках, це було неабиякою дивовижею.

На останньому курсі ситуація прояснилася – Оля стала власницею однокімнатної кооперативної квартири в Дарницькому районі Києва. Он для чого вона збирала кошти! Наші хлопці-однокурсники заходили до неї на гостину. Одного разу разом із ними потрапив і я. Швидко накрыли стіл: випили по чарці, закусили вареною ковбасою, салатом. Вийшли на балкон покурити. З висоти одинадцятого поверху мені, селякові, було незвично дивитися вниз. Все: і люди, й машини – здавалися іграшковими. Після того, як покурили, знову зайшли до кімнати. Допили недопите, поговорили, подякували, попрощалися з Олею і розійшлися. Про інтим не було й мови...

1972

ДИРЕКТОР ШКОЛИ Й МОРЕ

Юрій Алексєєв разом із мамою мешкали у невеличкому мальовничому містечку Ромни й навчався в середній школі. Треба сказати: навчався добре. З гуманітарних предметів найбільше любив історію, а з точних наук – математику, фізику. Міг розв'язати будь-яку задачу, а розбудити його о дванадцятій ночі і спитай теорему Піфагора, – відповідь без запинки. Був активний у позакласній роботі – брав участь у художній самодіяльності. Його відмінна гра на гітарі та мелодійний голос зачаровували навіть дорослих глядачів. У вільний час надавав перевагу риболовлі. Брав з собою кілька вудок і прощував на озеро. Там, в очеретяних заростях, було його улюблене місце, – кожного разу підсікав і ляща, й коропа. Та хіба мало всілякої риби водилося в озері. Коли приносив улов додому, мама смажила карасів на сковорідці, варила риб'ячу юшку. Юра

інколи так захоплювався риболовлю, що забував про все на світі. Одного разу, а було це в сьомому класі, замість того, щоб піти на випускний іспит, хлопчина подався на риболовлю. Це дійшло до самого директора. Йому нічого не залишалося робити, як осідлати трофейний німецький велосипед і прибути на квартиру Алексєєвих.

– Маріє Олександрівно, де ваш син? Він має бути на іспиті. Всі прийшли, а його немає.

– Ой, Боже! – вихопилося у мами. – Годину тому пішов на риболовлю.

– Ви вмієте їздити на веломашині?

– Так!

– Їдьте і скажіть: нехай негайно поспішає до школи.

До озера світ неблизький – сім кілометрів туди і стільки ж назад. Отак із вудками Юра і прибув до школи на випускний іспит.

Після семирічки збирався вступити до Одеського морехідного училища – мріяв стати моряком. З думкою про безкрає синє море він лягав спати, а вранці прокидався. Уявляв, як по закінченні морехідки борознитиме морські простори. Почав готувати документи. У школі довелося брати характеристику. Класний керівник написала про все те хороше, що було у хлопчині. Тільки коли понесла на підпис директорові, той пригадав, як розшукував хлопця на екзамен і додав: «Траплялися випадки порушення правил поведінки». Юра засумував, та мама втішала:

– Нічого, сину, не переймайся. Головне – знання, а вони у тебе глибокі.

Документи поклали до конверта, заклеїли, Юра відніс листа на пошту. Минув місяць, другий. Одного разу, повернувшись додому з риболовлі, не без гордоштів заявив:

– Мамо, я наловив відро раків.

– Молодчина, сину, мовила мама й додала: – Тут тобі лист з Одеси надійшов.

– Який він, мамо? Тоненький?

– Та ні, сину. Товстий. Власне, це й не лист, а справжнісінька бандероль.

Хлопчина зрозумів одразу: документи повернули. І в цьому вбачав неабияку «заслугу» директора школи. Надірвав сургучеву печатку, відкрив конверт. Так і є – документи. Серед них Юра виокремив приписку: «У вступі до училища Вам відмовлено, оскільки характеристика не відповідає вимогам нашого навчального закладу».

І все ж Юрію Алексєєву судилося вийти на морський обшир. По закінченні середньої школи його призвали до армії. Служити випало на Північному флоті. На підводному човні довелося борознити не лише Північний Льодовитий океан, а й Атлантичний, пройти десятки, сотні тисяч миль. Впливав човен і неподалік самих Сполучених Штатів Америки. Юрій разом із підводниками милувався гігантським вогнищем на чорному обрії.

– То, – казали бувалі, – горять вогні Нью-Йорка.

1975

ОСТАННЯ РИБОЛОВЛЯ

Виїжджали спозаранку. Шлях до Дніпра пролягав у десятки кілометрів. Тимофій Джура дуже любляв зимову риболовлю, та останнім часом постарів – їздити ставало все важче. Та й дорого, просто золотою була та риба. Окрім того, що на бензин скидалися, ще було потрібно пляшечку в гастрономі взяти, провіант приготувати. Аби смачний. Ідеш на люди – що попало не братимеш. Напередодні у випуску телевізійних новин показали трагічний сюжет – десь в одному з північних куточків Росії люди їхали на риболовлю автобусом. Прямо посередині річки крига раптово провалилась, і автобус із двома десятками пасажирів пішов на дно. Цю страшну історію Тимофій переповів своїм друзям.

– Крига ще ніби не тріщить, – заспокоїв рибалок водій і продовжив: – Та якщо вже такому судилося трапитися, не панікуйте. Зберігайте спокій і не намагайтеся відчиняти двері. Якщо ви це зробите, до салону рине вода, автівка втратить рівновагу, одразу перевернеться, й ми головою підемо на дно.

– Що ж робити в такому випадку? – поцікавився Тимофій Джура.

– Спокійно сидіти. Вода наповнюватиме салон рівномірно. Коли вона дійде до шиї, водночас відчиняємо двері й починаємо вибиратися з полону. Вода має виштовхати нас на поверхню.

– Ну, ви й заспокоїли... – усміхнувся Тимофій.

Цього разу нашим рибалкам пощастило. Доїхали без пригод, порибалили, потім присіли на узвишші, розгорнули свої домашні «сидори», смачно пообідали й поїхали додому.

Наступного вихідного побувати на риболовлі не вдалося. Поїхали тільки через тиждень. Сонце за цей час піднялося ще вище. Крига вздовж берега зробилася ніздрювата, де-не-де покололася, а на середині річки почала скресати. Про те, щоб автівкою виїхати на

затоку, навіть мови не було. Її залишили на березі, самі взяли риболовне спорядження й попрощували в напрямку середини. Вночі був морозець, йти було напрочуд легко. Рибалки так захопилися справою, що навіть незчулися, як із-за хмар виглянуло яскраве сонечко, з південного боку повіяв теплий вітерець, Тимофієві небавом зробилося аж жарко. Він був зодягнений по-зимовому: биті валянки, ватяні штани, селянський кожух. Посиділи ще деякий час, та безуспішно – риба не клювала. Тимофій і впіймав усього двох судачків. Ось приятель Костя скомандував:

– Підйом!

Рибалки підвелися, взяли з собою риболовні снасті й подалися у бік берега. Йшли не групою, а поодинці. Раптом під ногами Тимофія зрадливо тріснула крига, він не встиг і оком моргнути, як по коліна опинився у воді. Сам був опасистий, та ще й важкий теплий одяг почав тягнути його на дно. Схопився руками за кригу, але вона не витримувала, тріскалась і розколювалась на дрібненькі друзочки. Костя зорієнтувався одразу – кинув потерпілому кінець вірьовки, сам ліг долілиць на кригу й поповз назустріч приятелеві. Той, схопившись руками за вірьовку, поволеньки почав вибиратися на кригу. Коли дісталися берега, Тимофій повиливав воду із валянок, зняв одяг, викрутив і знову зодягнув на себе. Горілкою розтер мокрі ноги, випив повну склянку – в такий спосіб намагався хоч трохи зігрітися. Ще деякий час ловив дрижаки, та небавом на душі потеплішало. Вдома про свої пригоди розповів дружині.

– А що ти хоч упіймав? – поцікавилася вона.

– Двох судачків. Та й ті, коли тонув, у Дніпро випали.

– Чи варто було заради двох рибинок ризикувати власним життям?

Кажуть: послухай жінку і зроби по-своєму. Але цього разу Тимофій до поради дружини таки прислухався – рибалити взимку більше не поїхав. Та злочасна риболовля виявилася останньою в його житті. Відбувся чоловік легеньким переляком – підхопив тільки невеличкий нежить і більше нічого. Навіть не кашляв.

2008

БАТЬКИ І ДІТИ

Чоловік після закінчення інженерно-будівельного інституту влаштувався на роботу в «Київміськбуд». Спочатку працював рядовим інженером, потім отримав підвищення в посаді. У Дарницькому ра-

йоні столиці йому виділили трикімнатну квартиру. Дружина – кандидат економічних наук – викладала політекономію в політехнічному інституті. Народили й виростили двох дітей – сина та доньку. Син одружився, привів додому невістку, пішли онуки. Доньці пощастило трохи більше. Вона вдало вийшла заміж і мешкала в трикімнатній квартирі у свекрів. Коли в оселі зробилося затісно й різко підскочили ціни на продукти, батько з матір'ю перебралися в село. Тут вони мешкали з початку весни й до початку зими. Обробляли город, вирощували помідори, огірки, часник, цибулю, картоплю, кавуни. Зібраними продуктами охоче ділилися з дітьми. Та ось біда: цього року мама заслابلа на серце і все літо пролежала в кардіології. Батько не раз телефонував дітям:

– Приїдьте, допоможете город полоти.

Не приїхали ні син, ні донька.

Десь у серпні, коли дозріли помідори (а їх стільки вродило того року, що й дівати було нікуди), батько знову зателефонував дітям:

– Приїдьте, хоч помідорів наберете.

Також не відгукнувся ніхто.

І лише на початку осені заявився син. Ненька тільки-но виписалася з кардіологічного диспансеру.

– Мамо, я знаю: ти кожного літа консервуєш то суниці, то малину, то огірки, то помідори. Можливо, й цього літа щось приготувала. Я б не відмовився.

– Сину, де ти був, як батько тобі телефонував? Я ж усе літо в кардіології пролежала. Це ж не пішки з Києва йти. У тебе й машина новенька.

За сином прибула донька.

– Як ти вчасно приїхала! – зраділо вигукнув батько. – Саме картоплю збираємося вибирати.

– Тату й мамо, – ще з порога заявила донька, – скажу вам по совісті: я оце тільки на хвилинку, дізнатися як ваше здоров'я. На більше у мене просто немає часу. Я така зайнята, така зайнята. Ми радше в Києві ту картоплю купимо, – там просто з машин продають.

– Гаразд, – спокійно мовила мама, – ми з батьком удвох виберемо й дамо вам на зиму мішків із п'ять. Хоч дітям варитимете. А самі купуйте і їжте картоплю, оброблену отрутохімікатом «Престиж». Після такої обробки її навіть колорадський жук не їсть.

Донька змінила гнів на милість, поклала на стіл п'ятсот гривень:

– Ось, мамо, гроші, наймете людей і виберете.

– Та кого ж я найму? – обурено вигукнула мама. – Було таке раніше, наймали. А тепер одні спилися. Інші – повмирили. У селі залишилися тільки немічні та інваліди. Половина хат – порожні. Люди до Києва повиїжджали. А якщо в деяких оселях і жевріє життя, то здебільшого влітку, коли дачники зі столиці наїжджають.

2010

БЕЗВИХІДЬ

Жили-були дві сестри. Старшу звали Лукія, меншу – Жанна. Старшій наука давалася тяжко – ледь на трійки школу закінчила. Жанна ж, навпаки – дякуючи блискучій пам'яті, все схоплювала на льоту, школу закінчила зі срібною медаллю. Після навчання шляхи сестер розійшлися. Лукія подалася до профтехучилища. Жанна вступила до столичного вузу. Один із колишніх однокурсників Жанни працював в обкомі партії, отож і її туди забрав. Із заміжжям не склалося, проте сина народила.

Лукія влаштувалася працювати на камвольно-суконний комбінат. З часом вийшла заміж, народила двох доньок, отримала квартиру. Її скромну працю відзначили високою урядовою нагородою – орденом «Знак Пошани».

Коли в повітрі запахло розвалом Союзу, кинулася торгувати. Накупить товару, спакує валізи та й мандрує до Польщі. Бувало, з усіх усюд навезуть стільки краму, що в очах рябіє, та Лукія мала природну жилку – вміла торгувати. На виручені кошти обом дочкам справила по квартирі.

З часом Лукія і Жанна вийшли на пенсію. Жанна весь свій вільний час проводила у квартирі, інколи з подругами ходила до театру, на пляж. Лукія ж торувала стежину на ринок – підторговувала. Заробіток був невеликий – проте стачало на хліб, молоко, сало, ковбасу. Бо що тієї пенсії, як кіт наплакав.

Син у Жанни був із непутящих. Робити нічого не вмів, та й особливого бажання працювати не мав. Проте фантазії – хоч відбавляй. Праглося йому стати багатим, купатися в розкошах – мати віллу, смачно харчуватися, відпустки проводити на берегах сонячної Анталії. Ось одного разу він і заявляє:

– Мамо, а давайте візьмемо кредит у банку, відкриємо свою справу. Хочу зайнятися бізнесом.

Мати прислухалась до думки сина. А може, і справді піде у нього діло. Щось же, врешті-решт, людина мусить робити на цьому

світі. Кредит узяли під заставу, мама навіть не пошкодувала дво-кімнатної квартири в центрі міста.

Минув час. Бізнес не пішов. Син вилетів у трубу. А тут настав час розплачуватися з боргами. Платити було нічим. Довелося продати квартиру. Але й тих грошей виявилось замало. Мати з сином почали винаймати приватну квартиру. Пенсія у Жанни була ніби й непогана – дві тисячі, та місячне перебування у квартирі господарі оцінили у півтори тисячі. На харчування обох залишалися мізерні кошти – якихось п'ятсот гривень. Це ніщо при теперішніх цінах. Син також ніде не міг улаштуватися на роботу. Жити було практично ні за що. Жанна приносила на продаж Лукії все, що могла – чайні і столові сервізи, вироби з кришталю і фарфору. Добре, що надбала за часів роботи в обкомі партії. А поки вона продасть, у борг узяла п'ятсот гривень.

– Ну, плакали твої грошики, – іронічно хитав головою Микола, Лукіїн чоловік. – Коли це вона їх тобі віддасть? Та й чи взагалі віддасть?

– Що вдієш, – безпорадно розводить руками Лукія. – Мені їх обох шкода – й сестри, і племінника.

Днями Жанна прийшла знов і заявила Лукії:

– Сестричко, позич хоч десятку. Така безвихідь, така безвихідь... І на хліб немає. Віриш, я, мабуть, на себе скоро руки накладу...

2010

І НА ПОРІГ НЕ ПУСТИЛИ

Коли В'ячеслав і Тамара ставали на рушничок долі, в гігантське вікно ЗАГСу бризнуло яскраве сонце, так буцім освітлювало їхню подальшу дорогу. Проте на душі в обох молодят було невесело.

Напередодні у сина з батьками відбулася неприємна розмова. В'ячеслав довго не зважувався її розпочати, та зрештою набрався хоробрості.

– Мамо, я збираюся одружуватися, – мовив по вечері.

На той час він відслужив в армії, заочно навчався в політехнічному інституті. Трудився на заводі автозапчастин. Гроші заробляв немалі.

На якусь мить в оселі запанувала мовчанка. Мама збирала зі столу порожні миски, батько вшнипився в газету. Згодом відклав її і повагом спитав:

– Хто вона?

– Та вона, тату, з селянської родини. Батька нема, покинув, коли ще маленькою була, мама працює в колгоспі ланковою. А Тамара трудиться на камвольно-суконному комбінаті ткалею. Мешкає в гуртожитку.

Розмова продовжилася другодні після вечері.

– Оце, сину, – суворо мовив батько, – ми з матір'ю посовітувались і рішили: не пара вона тобі. Не бери. Он краще сусідську Нелю взяв би. Гарна дівчина. І дім є, і гроші гарні получає.

– Тату, – заперечив син, – кажуть: вона – велике ледащо, вдома робити нічого не хоче. Якби тільки спати та гулі.

– Зате вона в міськраді секретаркою робить. Дивись, може б, і комунальну квартиру одержали, – окинув поглядом кімнату з вигорілими від сонця шпалерами.

– А коли, сину, весілля? – поцікавилася мати.

– Завтра, мамо, в ЗАГСі реєструємо шлюб. Весілля – не головне. Можемо й не гуляти. Нам би дах над головою.

– Щодо весілля, сину, ти правильно кажеш. Які у нас із батьком статки. Та ще й хворі обоє.

І ось настала дожджана урочиста мить. Простора зала. Вони обоє на рушничку. Привітальні слова. Нехай трохи й шаблонні, але хвилюють. Звучить вальс Мендельсона.

– Чи бажаєте ви стати дружиною?

– Так.

– Чи бажаєте ви стати чоловіком?

– Так.

Батьки до ЗАГСу не прийшли. Молодята приїхали додому на «Волзі». В'ячеслав вийшов першим, подав коханій руку:

– Прошу.

На порозі дерев'яного будинку, пофарбованого в зелений колір, стояли батько й мати. Син зрозумів усе одразу. Замість хлібини в руках, – на обличчях гнів та обурення.

– Тату, дозвольте? – Ні, сину, ти пішов проти нашої волі! – відкарбував батько.

– Ми не можемо вас благословити, – низько схиливши голову, додала мати, поправляючи хустину, що опустилась на самісінькі очі.

Молодята ще якусь мить стояли розгублені та збентежені. Першою оговталася Тамара:

– Не переймайся. У нас із тобою є запасний варіант. Поїхали до Гомеля. Там у мене мешкає рідна тьотя по маминій лінії. Дітей у неї зроду не було, чоловік торік помер. Живе сама у двокімнатній квартирі. Не раз запрошувала, аби я до неї перебиралася. Все ніяк не зважувалася. А це саме нагода.

Підійшов міський автобус. У чому були, в тому й поїхали на залізничний вокзал.

Батько з матір'ю переживали: що ж ми наробили? Та вдіяти нічого не могли. Син більше не повернувся ні сам, ні з дружиною. Спочатку не витримала мати – розбив інсульт. Батька звів у могилу інфаркт.

Молодята так і залишилися мешкати в Гомелі.

1982

БЕЗСОННЯ

Довелося заночувати в родині Шкірманів. Мешкали вони в одному з сіл Гомельщини. Зустріли і прийняли нас гостинно. Мало не до третьої години сиділи за круглим столом, чаркувалися, вели розмови. Тут тільки полягали, а вже господиня будить:

– З нашого села не вибратися. Якщо їхатимете, Костя (чоловік господині) відвезе вас на поїзд.

Ми охоче погодилися, хутко підвелися й почали зодягатися.

– А ви, мабуть, і не спали? – запитав я господиню.

– Я взагалі не сплю, – байдуже махнула рукою жінка.

– Як це «не сплю»? – здивувався я. – І давно?

– Та вже років із двадцять. Спати, звичайно, лягаю, заплющую очі, але подумки лину то туди, то сюди.

– І що вам пригадується?

– Ой, усяке. То спаде на думку, як у п'ятдесят шостому поїхала на цілинні землі. Працювала трактористкою. Там і познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком – Костею. То дітей згадаю. Троє їх у мене – одна дочка і два сини. Тамара вийшла заміж за сільського, та згодом переїхали у Сморгонь, це за Мінськом. Жили в однокімнатній квартирі. Діток Бог не дав. Зять їздив до Москви на будівництво, знайшов собі іншу, вже й дитятко привела. Донька би продала квартиру й переїхала ближче до нас. Можливо, в Гомель чи Світлогорськ. Та не може ні обміняти, ні продати – він там прописаний. Отак, бідна, й мучиться. Середній син одружився з сільською. Живуть у Світлогорську. Мали сина й доньку. Так гарно жили. Та

лихо непомітно підкралося. Онука Настя померла в шістнадцять років – у легенях тромб відірвався. Менший син також одружився з сільською, жили в Гомелі. Ще й люди застерігали, мовляв, на кому він жениться? Гуляща була. Розійшлися.

На прощання ми щиро дякували, зичили, аби надалі лихо обходило.

– Ми зараз поїдемо, а ви лягайте й засніть хоч трохи, – мовив я.

– Е, ні, який улітку в селянина сон. Уже п'ята ранку. Треба гусей випустити на вулицю, курник відчинити, корову видоїти.

Ми попрощалися і поїхали. А невдовзі прийшла сумна вість: господиня раптово померла – трапився з нею інсульт.

1998

ПОХІД ДО КОНСУЛЬСТВА

Перед розвалом СРСР повіяло відлигою, і у сфері туризму були запроваджені комерційні туристичні групи. Розпочався обмін ними між Черніговом та польським містом Краків. Крім того, що можна було їхати зі своїм товаром і продавати його на ринках старовинної польської столиці, нас чекали злоті, які залишали поляки. А прибувши до Чернігова, вони отримували кошти, залишені нашими туристами. В одній із таких груп я був керівником.

Прибувши до Кракова й поселившись у сучасному готелі, ми змили втому й кинулися накривати стіл: нарізали хліб, ковбасу, сало, цибулю, яблука. Налили по склянці горілки й тільки підняли та поцокались, як у двері номера тричі постукали. Я обережно поставив склянку на стіл і вийшов до коридора. Переді мною в повному зборі стояла вся наша туристична група – тридцять осіб. Ініціативу взяв на себе один молодий підпилий чоловік.

– Тут така ситуація, – мовив він, – ті злоти, які ми отримаємо завтра, не відповідають нашим двомстам карбованцям. На них ми купимо якийсь дріб'язок, у той час як поляки придбають у нас коштовні речі.

– Що ви пропонуєте? – не стерпів я.

– Ми пропонуємо, аби ви пішли в наше консульство (воно, до речі, було розташоване поряд із готелем) і доповіли консулу про таку фінансову ситуацію. В нашій країні хоч якась стабільність, а у них – повна інфляція.

– Даруйте, але ні до якого консульства, – відрубав їм чітко, – я йти не збираюся.

– А навіщо ж ви тут? – продовжував атакувати мене войовничий зухвалець.

– Якщо не доведи Боже, – почав пояснювати йому я, – завтра вранці розпочнеться війна і Краків бомбитимуть, я йду в консульство й доповідаю: у місті перебуває туристична група з Чернігова. Як нам бути?

Зухвалець на якусь мить замовк, певне, збирався зі своїми войовничими думками, і знову взявся за своє. Зрештою я не витримав:

– Гаразд, я згодний. Піду до консульства, але зі мною повинен бути посланець від вас. Він і розмовлятиме з консулом.

Усі якусь мить повагалися, але згодом погодилися на мій варіант. На роль посланця обрали молоду симпатичну жінку Ірину, актрису обласного музично-драматичного театру ім. Т.Г.Шевченка. Наступного ранку ми з нею пішли до консульства. Стояв чудовий осінній день. Сонце ще світило по-літньому. Нам відчинили двері. Піднімаємося сходами. Заходимо до чергового, вітаємося. Ірина спокійно й виважено починає пояснювати суть справи. Черговий уважно вислухав, мовчки стеновав плечима й на дисковій телефонного апарата набрав номер.

– Андрей, – мовив комусь, – ти уже не спіш? Тут к тебе пришли, – і, повернувшись до нас, додав: – Кто із вас будет говорить?

Слухавку взяла Ірина. Вона коротенько виклала суть справи. Судячи з того, як змінювалося її обличчя – воно то блідло, то червоніло – я зрозумів: розмова не з приємних, Тривала вона довго. Зрештою, Ірина поклала трубку, ми попрощалися з черговим і пішли.

– М-да, – розважливо мовила молода жінка по дорозі. – Даремно я пішла. Цього робити було не варто. До того ж, мій свекор працює в обласному управлінні КДБ. І чому я їх тільки послухалася?

Я намагався її втішити.

Не знаю, що тут зіграло головну роль – похід актриси до консульства, чи, можливо, якісь інші обставини, тільки поляки доплатили нам кілька тисяч злотих. За них я купив добротне польське сукно, з якого потім пошив костюм. Піджак і штани носилися довго.

1995

ЗАЙВА ПЛОЩА

Коли капітан Григорій Гончаренко пішов у відставку, виникло питання: де жити? Міркував так: якщо поселитися в Києві, квартири не отримає ніколи. Поїхати в Черкаси. Там є море, риба, але немає лісу. Він же затятий мисливець. Можна обрати Хмельницький, але, кажуть, там погода, як у Ленінграді: півдня – сонце, півдня – дощ. Обрали Чернігів. Тут і ріка, і ліси довкруг. Через рік отримали двокімнатну квартиру на Бобровиці. Звичайно, не центр, та що там того Чернігова. За двадцять хвилин автівкою можна проїхати з кінця в кінець.

Минав час. Григорій Гончаренко постарів, захворів. Як ні лікувався, але медицина виявилася безсилою – відлетів за вічний обрій. Донька Злата навчалася в одному з університетів Києва, згодом вийшла заміж. За такого ж, як і сама. Без хати. Винаймали квартиру. Хоч і заробляли непогано, але платили шалені гроші. З часом пішли дітки. Сина й доньку народила Злата.

Баба Марія допомагала, як тільки могла. І доньці, і внукам. Та ось містом пронеслися чутки – підвищуватимуть ціни на житлово-комунальні послуги. Ніби збільшується й оплата за зайву площу. Небавом до поштової скриньки опустили квитанції. Баба Марія дістала окуляри, почала розглядати.

– О-о-о, Боже, – вигукнула. – За зайву площу маю платити стільки, скільки плачу за квартиру. Та це ж здирство серед білого дня!

Та невже нещасна винна в тому, що її чоловік помер і вона змушена доживати віку у двокімнатній квартирі? Навіщо ж сипати сіль на рану? Вона не проти, щоб донька з чоловіком та онуками переїхали до неї жити. Але де ж у Чернігові роботу знайдеш? У Києві насилу знайшли.

Що це у нас за держава? Відібрали трудові заощадження, нарахували мізерну пенсію, та ще і принижують платою за те, що квартира стала просторою. Баба Марія не проти продати одну кімнату на підселення. Так улітку ж приїдуть на гостину діти. Як їм учотирьох тулитися в одній кімнаті? Ні роздягтися, ні прилягти.

Самі, бач, із жиру казяться, бісові діти. Триповерхові вілли, вертольоти, яхти. Дні народження відзначають за кордоном в альпійських містечках, запрошують сотні гостей. Живуть у шикарних готелях. Їдять креветки з ікрою. На гулі викидають мільйони євро. Це до їхніх кишень перекочувало багатство країни, створене працею мільйонів трудящих. Саме вони, новоявлені мільярдери, до ниточки обібрали простий український народ.

А бабі Марії черевики ні за що купити. Були одні, та порвалися. Тепер як дощ, піде до магазину по хліб, ноги промочить, а потім тиждень бухикає – температура підніметься. Чай п'є без печива, холодець варить зі свинячих вух та хвоста, телевізор увечері взагалі не дивиться, аби електрику не напалювати. Бо вже придумали: не лише за зайву площу, а й за зайву електроенергію платитимеш. А потім піднімуть ціни на газ та воду. Хапають прямісінько за горло, дихати не дають.

І все ж баба Марія твердо переконана: колись настане такий час, що все їхнє багатство піде прахом. Про це навіть у Біблії написано. Сама читала.

2011

ПОСТРІЛ ОПІВНОЧІ

Індійська мелодрама викликала неабиякий інтерес серед селян. До сільського клубу набилося стільки людей, що й курці клюнути було ніде. Мало того, що надворі стояла спека, ще й надихали так, що одяг одразу змокрів. Тому, як тільки на екрані згасли останні кадри й кіномеханік увімкнув у залі світло, глядачі дружно підвелися зі своїх місць і поквапилися до виходу. На подвір'ї було не так спекотно, й люди полегшено зітхнули. На раменах дерев лежала смоляна ніч, довкруг було темно, тільки сходи освітлювали два ліхтарі. В оселях також панувала темрява. Лише в хаті Івана Андрійовича Рябошапки блимало світло. Він був не тутешній. Нещодавно приїхав із Черкащини – там зносили хати, утворювали Канівське водосховище. Іван Андрійович прибув із дружиною, донькою, зятем та двома онуками – хлопчиком і дівчинкою. Влаштувалися на роботу до місцевого колгоспу й так влилися у велику селянську сім'ю – ніхто й не замислювався, що вони приїжджі. Складалося враження, буцім родина все життя мешкає в Крутоярівці. Та невдовзі трапилось непередбачене. Зять залишив родину і перейшов жити до іншої жінки.

...Зненацька з боку оселі Рябошапок донеслися грізні голоси, а потім пролунав постріл. Серед сільської встояної тиші він був, немов грім серед ясного неба. Від несподіванки люди аж голови в плечі ввібрали. Ніхто не знав, що там трапилось. Та ось до клубу, нагнувши голову, усміхаючись, підійшов сільський ловелас Толя Білий. Він і пролив світло на загадкову нічну пригоду.

Виявляється, старий парубок ходив підгулювати до розлученої доньки Івана Андрійовича. Батько, мати й діти спали у світлиці, а

вона – в хатині. Коли всі засинали, донька пробиралася в сіни, відмикала двері й чекала на свого коханого. Але того вечора у матері розболілися зуби, вона охала та стогнала. І, аби нікому не докучати, пішла спати до хатини. Доньці ж наказала лягти у світлиці. Толя, ні про що не підозрюючи, спокійно зайшов до хатини, роздягнувся й пірнув у ліжко. Але одразу відчув – щось не те. І тут раптом баба як закричить нелюдським голосом:

– Ой, матінко! Рятуйте!

Відчувши, що непереливки, горе коханець, мов шкідливий кіт, зістрибнув із ліжка й гайнув до дверей. Дід Іван спав у хаті. Зачувши лемент, схопив берданку й вибіг на подвір'я. Наслухав кроки, що все віддалялися, приклав ложе до щоки й вистрілив.

Коли Толя Білий, царство йому небесне, переповів нам цю курйозну історію, ми так сміялися, аж за животи бралися.

1965

ОЙ, КУМ ДО КУМИ...

Жили дві родини, приятелювали між собою. У святкові дні ходили один до одного в гості, відзначали дні народження. А коли народилися діти, стали кумами. І все було б добре, якби не нещастя, котре спочатку звалилося на одну родину – помер чоловік, потім – на іншу – померла дружина.

... Відзначали роковини по дружині Петра Івановича. Зійшлися люди, посиділи, згадали добрим словом покійницю, пом'янули чаркою. І порозходилися. Та перед тим, як кума Галя почала збиратися додому, кум Петро й каже:

– А ви, кумонько, залиштеся, наведемо лад у хаті, помиємо посуд.

Галя охоче погодилася. Зробила так, як і прохав кум.

– Ну, я тепер піду, – почала зодягатись.

– Не спішіть, кумонько, сідайте та радше поговоримо, – вказав поглядом на стілець.

Кума Галя сіла, спиною обіперлась об бильце, схрестила руки на грудях.

– Що ж ви, куме, хотіли мені сказати?

– А сказати, кумонько, маю ось що. У вас немає чоловіка, жити одній важко, а у мене померла дружина – жити ще гірше. Давайте

зійдемося і житимемо разом. Відкладати не будемо. Зробимо це сьогодні.

– Так не можна. Ми ж куми, – заперечила.

– То ще краще. Свого хрещеника називатимете сином, а я вашу Любу – донькою.

– Ой, ма! – вигукнула на всю світлицю Галя й заголосила. Зрештою переставши плакати, спитала: – А як же наші покійні?

– Їм світла пам'ять. На тім світі вони нас зрозуміють і простять.

1998

ОРИГІНАЛ

У редакції чернігівської обласної газети «Деснянська правда» на посаді випускового працював Дмитро Дмитрович Рязанцев. Росіянин за національністю, він відмінно опанував українську мову. Проїшов Велику Вітчизняну, був поранений, а в армії дослужився до капітана. Мав урядові нагороди – ордени та медалі. Шкодную, але за численні роки спільної роботи в «Деснянці» я так ніколи й не поцікавився, яким вітром його прибило до старовинного Чернігова. Тут він знайшов і свою долю – одружився з дівчиною-українкою, мав симпатичну доньку.

Одразу по війні Дмитро Дмитрович завідував Ріпкинським відділом культури. У його розпорядженні були кінь і бричка. Їздив від села до села – піднімав сільську культуру. Робити це в ті роки було неймовірно важко, інколи просто неможливо. До якого села не приїде, зала клубу вщерть засипана зерном. Саме були жнива, хліба того року вродили багаті, комор не стачало. Тоді під зерносклади використовували сільські клуби.

На місцях завідувачі клубів і бібліотек гостинно приймали Дмитра Рязанцева – наливали чарочку, пригощали борщем із грибами. І все ж на своїй посаді він довго не затримався. Хоч і не його вина, проте на високий рівень культуру в районі підняти не вдалося. До того ж, почало підводити здоров'я. В одному селі, було, й чарочку наллють, і обідом пригостять, а в іншому – й рісочки в роті не було. Нажив виразку, після операції залишилася третина шлунку.

Повернувшись до Чернігова, Дмитро Дмитрович дістав червоної гуми, почав клеїти чуні й продавати на ринку. За цим заняттям і застав його тодішній заступник редактора Василь Леонтійович Мірошніченко. Він запросив Дмитра Рязанцева на посаду випуско-

вого, яка на той час була вакантною в редакції. З'ясувалося, що Дмитро Дмитрович відмінно грає в шахи, пише вірші, дружні епіграми. Під щирий усміх присутніх зачитував свої твори на ювілейних зібраннях, урочистостях з нагоди свят.

А щодо чарочки – то й далі вживав потрошку. Закусував маринованою кількою. Перед тим, як з'їсти рибинку, відривав їй голову й так майстерно кидав, що вона прилипала до стіни. А то якось усім колективом їхали до лісу збирати гриби. Кожен взяв із собою, що міг – валізу, кошовку, корзину. Дмитро Дмитрович прибув із мішком, виготовленим з цупкого паперу, – в таких «Союзпечать» перевозила газети та журнали. Під час обідньої перерви розмістилися на широкій зеленій галявині. Розклали їжу, відкоркували пляшки, налили по чарці. Не обійшли і Дмитра Дмитровича – налили чарчину. Вже коли пообідали, хтось звернув увагу на мішок.

– Ви, Дмитре Дмитровичу, певне, всі гриби в лісі позбирали. Ану, покажіть, що там маєте? – мовив хтось й додав іронічно: – Можливо, одні мухомори.

Рязанцев розтулив мішок і почав дивитися. У ньому не було жодного гриба. Розтулив дужче – з протилежного боку зяяла дірка. Виявляється, знизу мішок був прошитий білою ниткою. По дорозі вона, певне, зачепилася за гіллячку, й шов розпустився. Півдня чоловік ходив лісом, кидав у мішок гриби, а вони тут же з нього випадали.

1975

СКЛАДІТЬ МЕНІ КОМПАНІЮ

Прошую тротуаром. Навстріч мені люди. Десятки, сотні. Інколи надібую знайомих.

– О-о-о, привіт! Ну, як справи?

А то здебільшого незнайомі. Чорняві, біляві, русяві, зеленоокі, сіроокі, кароокі. Червонощокі, смагляві, бліді, з жовтими, як диня, обличчями. Привітні, усміхнені, нахнюплені, злі, веселі, сердиті... Одні уважно вивчають мене, а потім зневажливо кривляються. Інші пролітають мимо, навіть не подивившись у мій бік. Деякі зупиняються, запитують:

– Скажіть, будь ласка, як проїхати на Подусівку?

– Як дістатися до обласної лікарні?

– Котра година?

– Яке сьогодні число?

Забачивши на лацкані піджака значок члена Національної спілки журналістів України, запитують:

– Ви не народний депутат України?

Прошую проспектом Перемоги. Повертаю на своє подвір'я – мешкаю в п'ятиповерховому будинку. Назустріч неквапливо крокує рослава дівчина. Майже вдвічі молодша за мене. Відчуваю на собі її пильний погляд. Певне, щось хоче мені сказати. «Мабуть, збирається запитати, котра година», – думаю. Уповільнюю ходу. Порівнявшись, вона збентежено благає:

– У мене є пляшка. Давайте вип'ємо.

Від несподіванки я так розгубився, що одразу не придумав, що і сказати.

– Р...розумієте... ще тільки ранок. Н.. нехай би ввечері. Та і взагалі я не в...вживаю спиртного.

Вона невблаганна:

– Ось давайте.

Мою розгубленість дівчина, певне, розцінювала по-своєму: мовляв, не проти зі мною випити, та соромиться. І знову продовжувала атакувати.

Ледь відкараскався. Та, власне, де пити? Додому не поведу. А на подвір'ї – одні сусіди. Помічаю: гурт стареньких жінок пряде по нас нашішкуватими очима. Коли порівнявся, одна не стерпіла:

– Що вона вам говорила?

Я не придумав нічого розумнішого, ніж мовити:

– Цікавилася, чи є життя на Марсі.

Моя сусідка зрозуміла: я з нею жартую. Закопилила губу, певно, образилась, відвернулась і, не сказавши жодного слова, продовжила розмову зі своїми подругами. Говорила ні про що.

2010

ВІДВЕЗІТЬ ТУДИ, ДЕ БРАЛИ

До травматологічного відділення міської лікарні хворого Герасимова карета швидкої медичної допомоги доставила просто з кладовища. З-під верхньої губи виступав гнилий зуб, на лівій брові застиг шрам від порізу, на руках розбрівся червоний висип. Руде волосся прикривала смугаста в'язана шапочка. Коротенька куртка темно-зеленого кольору висіла, немов на кілку. На ногах – червоні болонієві штани, порвані черевики зі шкірзамінника.

Герасимов мешкав у місті, мав дружину, сина. Коли зупинилося підприємство, на якому працював, поїхав на північ. Добував нафту. Привозив гроші, й немалі. Збирався придбати автомашину. Та в той час, коли він тремтів на тридцятиградусному морозі, жінка загуляла. Приїхав, подав на розлучення. Двокімнатну квартиру поділили – обом дісталось по кімнаті. Автівки не купив, гроші розійшлися, мов дим у повітрі. Саме настала економічна криза – роботи не було, а там, де була, грошей не давали. Тривалий час не платив за квартиру – відібрали за борги. Герасимов опинився на кладовищі серед безхатченків. Перебувати тут було дуже зручно й вигідно. Спали в будці – в ній копачі від негоди ховалися. Біля церкви стояв із простягнутою рукою – просив милостину. Чарка перепадала щодня – другодні після похорону поминали рідних. Туди, де німотно стояли групки людей, і прямували безхатченки. Можна було й бізнесом зайнятися. Зі свіжих могил забирали найкрасивіші вінки та квіти й несли бабкам, які жваво торгували при вході на цвинтар хоч і платили мінімальні кошти.

Одного разу Герасимов випив добру чарку й центральною алеєю прошкував до своєї «оселі». Раптом підсковзнувся і впав. Деякий час лежав непорушно. Друзі допомогли підвестися, з дерев'яних брусків виготовили йому милиці, викликали швидку медичну допомогу. При обстеженні лікар-хірург констатував: зламане стегно.

– Медицина у нас безплатна, – мовив розважливо, – але пігулки, ін'єкції, бинти доведеться купувати за свої гроші.

– За моєю спиною – жодної копійки, – з сумом мовив Герасимов.

– Тоді лягайте в ліжко, відпочивайте, набирайтеся сил і менше рухайтесь. Стегно, звичайно, не зростеться, але вам, можливо, буде хоч трохи легше.

На лікарняному ліжку Герасимов провалявся два тижні. Був невимовно радий, що потрапив до цього царства. У палаті – тепло й затишно. Сусідів по ліжку майже щодня відвідували рідні, приносили їжу. Кожен із них пригощав Герасимова. Крім цього, чоловік тричі на день харчувався в їдальні відділення. Посвіжішав, набрався сил. І так це йому припало до смаку, що, якби запропонували тут жити весь час, не відмовився б. За браком коштів, звісно, ніякого медичного лікування не отримав. Зате – в теплі, в добрі, в чистоті та ще й не голодний.

– Сьогодні я вас виписую. До речі, як ви почуваєтеся? – поцікавився лікар.

– Загалом непогано, тільки стегно болить. Лікарю, а можна у вас ще якийсь тиждень пожити?

– На жаль, ні. Ми – лікарня, а не якась там богадільня, – лікар безпорадно розвів руками. – Ліжко для держави коштує дуже дорого. У кращому випадкові каретою швидкої медичної допомоги ми можемо відвезти вас туди, куди скажете.

– А так можна? – зраділо вигукнув Герасимов.

– Чому би й ні. Тільки скажіть, куди везти.

– Мене з кладовища сюди привезли, на кладовище й везіть...

2008

І В КОГО ТИ ТАКИЙ УДАВСЯ?

Оляна і Лавро Дідики мешкали в Черняхівську. Будинок дерев'яний, одноповерховий, старовинний. Віку йому, може, років сто. Як тільки побралися, їм виділили мансарду – Лавро тоді працював у ЖЕКу. Мовляв, живіть поки тут, а з часом отримаєте житло з поліпшеним плануванням. Для початку ніби й непогано. За квартиру платили копійки. Та коли діти пішли одне під одне – трійко їх з'явилось – жити стало не з руки. Вбиральня на вулиці, ванни немає, милися в тазку. Лавро почав оббивати пороги: дайте нормальну квартиру. Спочатку його заспокоювали, мовляв, не ви перші, потім почали обіцяти, зрештою, настала глуха мовчанка. Тоді Лавро не витримав. А тут іще й кум підбив, мовляв, чого ти мовчиш, пиши. І він почав писати й до обкому, й до Києва, й до Москви. Куди тільки не скаржився. Відповідей назбиралася цілісінька тека. Згодом збагнув: якби не займався дурницями – квартиру б уже давно отримав.

Лавро, треба сказати, був порядним сім'янином і хорошим батьком. Зарплату приносив додому й віддавав дружині всю, до копійки. Якщо коли й випивав чарочку, то лише за «ліві» гроші. Кожного дня Лавро ходив по оселях. Тому одне зробить, тому інше. Хто карбованця дасть, хто два, а багатший і п'ятірку покладе до кишені. Уже ввечері після роботи Лавро випивав сто п'ятдесят і кухоль пива, заїдав пиріжком із лівером. На дріб'язок, що залишався, купував дітям цукерки та мандарини. За радянських часів народилися двоє синів – Геннадій і Валентин, менший, Денис, виховувався вже в незалежній Україні. На його дитинство випала економічна

криза. Батько, працюючи теслярем, хоч і продовжував ходити по квартирах, але вже ніхто не клав йому до кишені грошей, як це було раніше. Син частенько дорікав:

– Ти, тату, Гені та Валентину й цукерки приносив, і мандаринки, а мене хоч би раз коли пригостив.

На очі Лавра накочувалися сльози, але нічого вдіяти не міг – місяцями не отримував заробітної плати. Та незалежна Україна мала і свої переваги. Талановиті люди почали масово втікати до багатих цивілізованих країн. Один учений місцевого значення виїхав до Ізраїлю. На проспекті Рокоссовського в Черняхівську залишив трикімнатну квартиру. На щастя, вона дісталася Лаврові та його родині. Тільки б жити та радіти. Але все покотилося за новим колесом. Старший Гена на той час вже закінчив інститут і опинився на Запоріжжі. Там працював у фермера, одружився, з часом розвів власне господарство, придбав автівку.

Лавро та Оляну вийшли на пенсію і перебралися жити в село під Черняхівськом. Олянина мати на той час померла. У спадок дісталася добротне дворище – дім, хлів, погребі, колодязь. Розвели домашнє господарство – купили теличку, порося, тримали курей, качок та гусей. Плавати пернатим було де – неподалік несла свої тихі води старовинна річечка Снов.

Трикімнатну квартиру розмінляли. Дві кімнати віддали середньому Валентину – він на той час був одружений. Одна кімната припала Денису. Особисте життя на той час у нього не склалося. І приводив додому дівчат, та все не такі. Ніде не втримувався й на роботі. Десь і влаштується, так ніби й на добро. Місяць поробить, а тоді що як упоре – одразу й витурять. А то раз, було, зв'язався з поганими хлопцями – почали з електроліній дроти знімати. Впіймали, судили, штраф наклали. Платити було нічим – допомогли старші брати. Виручили з біди. Проте знову Денис, як вип'є, так і дорікає батькам:

– Хлопці живуть, як коти в маслі. В обох іномарки, зарплати, а в мене на автобусний квиток грошей не стачає.

– Сину, ми ж тобі квартиру віддали безкоштовно, а Гена за власні кошти придбав. Женись, господарюй, і ти так житимеш, – радив батько.

Денис, було, і слухати не хоче, одразу втікає з хати.

... Цього разу Денис прибув до батьків у гостину з самого ранку. Дачників у селі мешкало чималенько. У хлопця були золоті руки.

Одному дров нарубає, іншому електроосвітлення полагодить. Що вже там робив син того ранку, батьки не знали, але приніс додому сто гривень.

– Мамо, п'ятдесят я вдома залишу, а ці п'ятдесят візьму з собою, – розпорядився Денис.

– Куди підеш, сину?

– До Гервасія Марйохи. Давно не бачилися.

– Одне прошу: не напивайся й не барися.

– Мамо ... Ну за кого ти мене маєш? – удавано образився Денис.

У холостяка Гервасія Марйохи був своєрідний притон. Там збиралися і хлопці, й дівчата. Тут завше можна було випити. І за власні кошти, й на дурничку.

Подався туди й Денис. Як пішов зранку, то вже обід, а його немає. Оляна все кидала позирки на годинника – даремно. Раптом прибігає:

– Грошей я ще зароблю, а мені зараз так потрібні оті п'ятдесят гривень.

– Сину, ти ж мені обіцяв рано бути вдома.

– Мамо... Не переймайся. Я скоро буду. Обіцяю!

Денис повернувся майже опівночі. Мама як глянула, так і за серце схопилася – голова побита й закривавлена. Нагріла теплої води, промила рани, змазала зеленкою. Бинта не було – перев'язала чистою хустиною.

– Хто це тебе, сину, так привітав? – хитала головою.

– Гервасій Марйоха кочергою побив. Але я і його добряче оддухопелив. «Швидку» з Черняхівська викликали.

– Ой, горе, – бідкалася мати. – Ти там хоч що-небудь їв?

– Їв, мамо. Я так сьогодні стомився. Радше ляжу спати.

Рано-вранці їх розбудили.

– Хто там? – із сіней запитав батько.

– Міліція. Відчиняйте.

До оселі зайшли четверо правоохоронців.

– Хто з вас буде Денис Дідик? – міліціонер обвів поглядом трьох і, забачивши перебинтовану голову молодого чоловіка, запитав: – Ти?

– Так, я, – Денис солодко позіхнув і намагався вкритися з головою.

– Вставай і зодягайся! Ти підозрюєшся у вбивстві Гервасія Марйохи.

- Ой, ма! – вигукнула мама і притулила руку до серця.
Батько зблід і важко опустився на табуретку:
– Він же його тільки побив. «Швидкою» до лікарні повезли.
– Так, – сумно мовив капітан міліції. – Але довести не встигли.
Громадянин Марйоха по дорозі помер.
– Боже-боже, – запричитала мати і, глянувши на сина, схрестила на грудях руки. – І в кого ти такий удався?

2011

БАБУСЮ, ЗАБЕРИ МЕНЕ ДО СЕБЕ!

Мати поверталася додому з відчуттям чогось лихого на душі. А коли зайшла до квартири, їй найперше впало у вічі те, що нема взуття доньки – босоніжок, сандалів, нових черевиків, які минулої неділі придбала на ринку. Навіть домашні стоптани капці – й ті кудись поділися. Раптовий здогад, немов стрілою, пронизав наскрізь: «Певно, не послухалася. Пішла». Відчинила дверцята шафи – так і є. Залишилися самі плечики, одягу не було – ні зимового, ні літнього. Сил забракло. Впала на стілець, поклала на бильце руку, опустила важку голову. Ну? Ну, що їй тепер оце сказати? Я ж благала... Я ж молила... Не послухалася. Невдовзі прийшов батько.

- Ти чому така засмучена? – запитав ще з порога.
– Тамара пішла.
– Куди?
– Заміж.
– Як заміж? – оторопів батько. – А чому мені ніхто й слова не сказав? Їй же тільки вісімнадцять. Вона тобі говорила про це?
– Говорила. Тільки я всерйоз не сприйняла.
– А хто він такий?
– Кажуть, п'яниця.
– Квартиру має?
– Мати з вітчимом мешкають у трикімнатній, а він із бабусею – в комуналці.
– Якщо не вживе і пришумить додому, щоб і на поріг не пускала, – розпорядився.
Та жіноче серце – не камінь. Відійшла, відтанула. Що Бог дасть, те й буде – змирилася з думкою. Через півроку Тамара таки повернулася додому.
– Не вжилася, доню? – з сумом в очах запитала мама.

– Ох, мамо, й не питай. Утрюх у комунальній квартирі – бабуся, він і я. У блоці три родини. Одна кухня спільна на всіх. Я оце раненько встану, наварю каструлю борщу, приходжу в обід, тільки дно видно. «Бабусю, це ви поїли?» – питаю. Вона в плач – та хіба я каструлю одна виїм?» Починає розповідати, то, мовляв, сусіди приклалися. Тут одні п'яниці. А до них іще й гості приходять.

Через тиждень заявився зять:

– Тамаро, ходімо додому.

– Не піду.

– Я тебе по-хорошому прошу: ходімо додому.

– Що значить «по-хорошому» – аж підскаочив на місці батько.

– А якщо по-поганому, знову битимеш? Дивися мені, – змахнув кулаком, – тільки ще раз хоч пальцем торкнеш, матимеш справу зі мною.

– Тепер так, зятю мій дорогенький, – мовила теща, – якщо вона тобі дружина, реєструй шлюб і прописуй у квартирі. Вона на це має повне право.

Зять таки послухав тещу – прописав Тамару. Але мати почала помічати: донька все раніше на чоловіка гнівалася, що той п'є, а тепер і сама почала прикладатися до чарки.

Все частіше від Тамари пахло спиртним.

З часом молода жінка народила доньку. Назвали Сашенькою. А життя як не було, так і немає. Молода мати мирилася, терпіла. За цей час помер сусід-алкоголік. Тут Тамара виявилася пробивною – пішла до міського голови й виклопотала кімнату – в сусіда не було родини. Жити стало ніби й легше, проте проблем стачало. Минуло десять років.

Ось одного вечора Тамара приходить і заявляє:

– Несила мені вже більше мучитися. Піду від нього.

– П'є?

– І не тільки. Ще й кулакам волю дає.

– Приходьте до нас із Сашею та й живіть. Хоч і тісно буде, немов у рукавичці, та якось миритимемо.

– Ні, мамо, я тобі хочу сказати інше. Давно збиралася, та все ніяк не зважувалася. За шлюбним оголошенням я познайомилася з одним хлопцем. Мешкає в селі під Щорсом. Дуже хороший. Майстер на всі руки. Ми з Сашенькою переїжджаємо до нього.

– Як? Ти, міська дівчина, житимеш у селі? Ти хоч розумієш, що ти говориш? Ти не привчена до сільської роботи. Там треба буде

вести домашнє господарство: корова, поросся, кури, гуси. Все це потрібно обійти й нагодувати, влітку заготовити корми на зиму. І не думай, і не гадай. Це ти затіяла дурницю. Викинь із голови. І не смій туди їхати. Поклянись матері: ти нікуди не поїдеш.

– Мамо, як я можу поклястися, коли вчора туди Сашеньку відвезла.

– Ой, Боженьку! – вихопилось у матері. – Так, може, на чужих людей залишила?

– Залишила, мамо. А як ти вгадала?

– Вгадала... Моє серце ніби відчувало. Я півночі очей не склепила.

Отак донька з онукою почали мешкати в селі. Воно було чималеньке – головна вулиця сягала в довжину кількох кілометрів. Чоловікові батьки синові й невістці одразу купили хату. Тамарина мати терпіла, нудьгувала, стиха, аби не бачив батько, плакала, а коли терпіння не стачило, поїхала подивитися, як же живуть молоді.

Донька саме поралася на городі.

– Оце, мамо, – показувала чистий лан, – тут у мене картопля, там цибуля, часник, трохи далі помідори, огірки, баштан, а внизу, біля берега, висадили капусту.

– Ну, а ти, внученько, як живеш? – бабуся погладила Сашуню по голівці, з якої звисали дві косички з бантиками. – До школи ходиш?

– І ходжу, і їджу, бабусю. До школи у нас далеченько. У селі своєї немає. Добираємося, як доведеться.

– Ой, біда! – сумно похитала головою мати. – А може, доню, нехай би Сашенька у нас жила? Школа ж поряд.

– Мамо, не переймайтеся. Вона вже не маленька. Подружилася з сільськими дівчатами. Ті ж не плачуть. Нехай і вона звекає до труднощів.

Через деякий час мати знову не стерпіла, поїхала в гостину. «Хоч і не запрошували, – міркувала, – поїду сама». Рейсовим автобусом прибула до села, знайшла оселю. Та ось біда – замкнено. «Може, до лісу пішли? – подумала. – Саме гриби з'явилися». Уже збиралася йти до сватів, як двері раптово відчинилися. На порозі стояла боса, розпатлана, в халаті на голе тіло Тамара. Мати як побачила – за серце схопилася. Зайшла до оселі. На печі спав п'яний співмешканець. На столі стояло дві пляшки, одна порожня, інша – наполовину випита. На витертій цераті лежали краєць чорного не-свіжого хліба, надрізана цибулина, шматок жовтого сала. За вікном стояла осінь, у хаті було прохолодно.

– А ми оце з Дмитром поснідали та й відпочиваємо, – виправдувалася Тамара.

– Та я й бачу, як ви снідали, – з сумом мовила мати. – А Сашенька в школі?

– Атож. Поїхала з самого ранку.

– Доню, скажи мені чесно: що це все означає? – суворо запитала.

– Мамо, а чому ти приїхала без запрошення? – Тамара на запитання відповіла запитанням. – Ми б хоч трохи приготувалися.

І раптом вискнули сінешні двері, до хати, немов вітрець, влетіла Сашенька. Чорна вистріпана куртка розстебнута, на грудях проглядалася рожева кофтина з облізлиим малюнком, коротка літня слідничка, на ногах – босоніжки.

У бабусі аж світ закрутився перед очима.

– Ой, Боженьку, – вигукнула вона, притулила внучку до себе, почала обцілювати. – Уже осінь надворі, а ти й досі бігаєш у сандаликах. У тебе ж, моя дитино, ніжки померзли. Застудишся.

– Завтра батько збирається їхати на базар, купить якусь звуначку, – озвалася Тамара.

Сашенька, буцім не чуючи маминих слів, швидко заговорила:

– Бабусенько, люба, рідненька. Я знала: рано чи пізно ти по мене приїдеш. Як же ти вчасно! У мене більше сил немає терпіти. Мама їсти не варить. Я днями сиджу голодна. Отого й поїм, що в школі. До неї дуже далеко. Їжджу автобусом. Та не завжди він ходить. П'ять кілометрів туди, п'ять назад, інколи тьопаю по багнуці або провалююсь у снігові замети. Завтра, бабусю, я збиралася їх залишити і втекти до тебе, – Сашенька обома ручками обхопила бабусину шию, притулилася до її гарячої щоки, вмиваючись гіркими сльозами...

2008

НЕЗНАЙОМКА З ЖОВТИМ ВОЛОССЯМ

Я їхав із Чернігова до станції Прилуки. Зайшов до третього вагона приміського поїзда. Одне купе – зайнято. Друге, третє... І ось нарешті посередині вагона купе, в якому сидить молода чорнява дівчина.

– У вас вільно?

Мовчазною набундюченою згодою дала зрозуміти – вільно. Вмощуюся біля вікна навпроти неї, просто під ноги ставлю валізу, го-

рішня полиця – зламана. І раптом її чорні, немов ягідки висушеної горобини, очі гнівно змигують:

– Мужчина, там зайнято.

На душі одразу зробилося неприємно. Так гаркнула, неначе на свого чоловіка. Пересідаю на протилежний бік, іронічно запитую:

– А тут не зайнято?

Дівчина супить рідкі брови, підпирає кулаком голову, відвертається до вікна.

Випростую стомлені ноги – находився за день. Моя попутниця якусь мить сидить незворушно, зрештою кладе руку на приставний міні-столик, а на неї опускає свою круглу, немов м'яч, голову. Чорне волосся враз сповзло й зависло. Враження не з приємних. «Твереза? Нетвереза. Розумна? Також не скажеш. Чмир чмиром. Справжнісінька Баба-Яга». Отак, дрімаючи, вона і пролежала всю дорогу до Ніжина. Ми не перемовилися жодним словом.

У Ніжині поїзд стоїть хвилин із десять. Половина людей з вагона вийшла на перон, зайшло трохи менше. Загалом це були пасажири, які приїхали до Ніжина київською електричкою і мали намір потрапити до Прилук. Один за одним вони проходили повз наше купе. Та ось молода вродлива дівчина з жовтим, як соняшниковий цвіт, волоссям, зупинилася біля нас і, забачивши мою попутницю, вигукнула:

– О-о-о! Люда! Привіт!

– Здрастуй, Свето! – вперше за дві години подорожі я побачив на її вустах вимучену усмішку.

– Тут трохи незручно, – застеріг я. – Можливо, ви б сіли до іншого купе. Бачите, самі валізи й ноги нікуди поставити.

Сказати по совісті, про подругу моєї випадкової супутниці я спершу теж подумав погано: «Певно, й ця така ж мимра».

– Та нічого, – розважливо мовила сонячнокоса й цим самим одразу розвіяла всі мої негативні думки. – Це не головне, – з-під пухнастих вій весело блиснули сині очі.

І тут сталося непередбачене. Як тільки вона опустилася на лаву, защебетала, немов соловейко. Купе враз наповнилося дзвінким іскрометним сміхом. Дівчина безперестанку сипала жартами й дотепами. Її гаряча нога ненароком, але щільно доторкнулася до моєї. Я мимохіть відчув, як закалатало серце, нараз зробилося жарко. Відчув її молоду розбурхану кров. Ногу немов вогнем обпікало, проте не поспішав її приймати.

Незнайомка говорила без упину, буцім насіння лузала. За хвилину я вже знав: мешкає в Києві, має вищу освіту, за фахом – художниця. Днями запропонували посаду дизайнера. Робота розпочинається о сьомій ранку, закінчується о п'ятій вечора. Мешкає у рідної сестри, без тьми любить свого п'ятирічного племінника, який щоранку своїм сміхом та енергією буцім заряджає її. З напоїв віддає перевагу вину «Кадарка». Збиралася приїхати до неї на день народження, та ось біда – начальство на роботі не відпустило.

Жінки, які сиділи поруч, осудливо з огудою дивилися на нову пасажирку, а я слухав її з цікавістю, хоча відверто сказати, балакунів особливо не вітаю. Інколи Соняшниківна говорила ні про що, та я все ж був заворожений її м'яким мелодійним голосом, котрий лунав, немов пісня з транзистора. Подруга здебільшого мовчала, зрідка підтакувала. Інколи з чимось не погоджувалася, копилила губу. А один раз так була розприндилася, що, як і при мені, підперла кулачком підборіддя й відвернулася до вікна. Тоді Світлана м'яким ніжним порухом повернула надуте обличчя подруги до себе й поцілувала в щоку. Дівчина нараз розсміялася: схоже, коло образи, яке утворилося невідь з чого, нараз розірвалося. З новою супутницею я був знайомий якихось півгодини, а складалося враження, що знаю її все життя. Їхати б і їхати з нею й далі. Своїм тонким жіночим серцем золотокоса красуня відчула мою приязнь, подивилася на мене і м'яко усміхнулася.

На станції Галка, що під Прилуками, вони мали виходити. Здається, часу було обмаль. Людмила підвелася першою, Світлана ж не поспішала. Подивилася в люстерко, поправила на голові копичку волосся кольору розквітлого соняшника, взяла валізу і пружкою ходою, злегенька похитуючи стегнами, попрошувала до тамбура. Її образ іще довго стояв перед моїми очима, доки не розчинився в суєті трудових буднів.

1995

ЛІТЕРАТУРНІ ПОРТРЕТИ: СТАТТІ, РЕЦЕНЗІЇ, ЗАМАЛЬОВКИ

БІЛЬ, ПРОПУЩЕНИЙ ЧЕРЕЗ СЕРЦЕ

Михась (Михайло) Михайлович Ткач народився 1937 року в селі Ленінівка (колишня Сахнівка) Менського району на Чернігівщині. Батько загинув на полях битв Другої світової війни. Солдатській вдові нелегко доводилося ставити на ноги трьох маленьких синів. Ціну праці хлопчина пізнав з самого дитинства, коли «носив мотузком та возив взимку з лісу дрова». Після закінчення семи класів нарівні з дорослими в колгоспі орав і косив, возив сіно й солому.

Військову службу відбував у сонячному Туркменистані, в пустелі Кара-Кум: спочатку в танковому батальйоні, а потім у полку механіком-водієм танків.

Демобілізувавшись, навчався у Ніжинському технікумі механізації. Після його закінчення деякий час працював трактористом, помічником бригадира тракторної бригади. У вільний від роботи час, а його було так мало, сповна віддавався творчості: писав вірші, прозу, намагався малювати. Потяг до прекрасного був настільки сильним, що з часом Михась вирішив цьому присвятити все своє подальше життя. Вступає на навчання до Московського народного університету мистецтв на факультет малюнка і живопису.

Після закінчення навчання місцем проживання обирає мальовничий Чернігів, який так запав у його душу й серце. Працює художником на заводі синтетичного волокна, в історичному музеї, будівельному тресті. Небавом в Остерському будівельному технікумі опановує ще одну мирну професію. Після його закінчення багато років свого життя віддав будівництву. Працював майстром, виконробом, інженером-проектувальником. Розробляв проекти індивідуальних будинків, притаманних забудові Чернігівщини. 1978 року у столичному видавництві «Будівельник» з'явилася друком книжка «Ремонт і спорудження будинків на замовлення населення».

В той час у періодичних виданнях з'являються перші образки, новели. У жовтневому номері журналу «Вітчизна» за 1973 рік було видрукувано оповідання «Неспокій». Путівку у великий літературний світ дав відомий український письменник Микола Олійник.

Про Михася Ткача свого часу схвально відгукнувся не менш відомий письменник, наш земляк Володимир Дрозд, який рецензував

першу книгу прози «Сонячний полудень», що вийшла друком у видавництві «Молодь». Він, зокрема, зазначив: «Я не знаю, хто за фактом Михась Ткач, але його умінню висловлюватися «літературно» можуть позаздрити навіть деякі професіонали. Він уміє грамотно і досить точно побудувати фразу, мова його творів справді українська, а не той суржик, яким рясніють рукописи початкуєчих. Більше того, він досить майстерно надає тій мові поліського колориту».

Друга книга оповідань «Світле диво» побачила світ також у видавництві «Молодь» 1987 року. Вона яскраво засвідчила: в літературу прийшов серйозний і вдумливий прозаїк.

У дев'яностих роках ХХ століття Михась Ткач стає членом Товариства української мови ім. Т.Г.Шевченка (нині «Просвіта»), працює відповідальним секретарем цього Товариства. Бере активну участь у заходах, спрямованих на утвердження незалежності Української держави. Тоді ж виступає з ініціативою про об'єднання місцевих літераторів і за підтримки товаришів по перу створює незалежну громадську організацію – літературну спілку «Чернігів» та засновує журнал «Літературний Чернігів».

У дитячі роки, коли Михась сам пробував свої творчі сили в художній літературі, в його глухому поліському селі ні до кого було звернутися ні за допомогою, ні за порадою. Він залишався сам на сам зі своєю творчістю, як мовиться, варився у власному соку. Часопис «Літературний Чернігів», на його думку, мав заповнити таку прогалину. Відразу започаткували літературний конкурс серед школярів старшого віку, який надалі зорганізовувався кожного року. Спочатку були певні побоювання: чи підтримають його юні літератори? Та вони виявились марними. З усіх куточків області надійшло більше сотні поетичних та прозових творів. Трохи згодом почали проводитися літературні конкурси і серед школярів молодшого віку. Кращі твори друкувалися на сторінках часопису, потім вийшли окремою збіркою. Михась Ткач вважав: «долучаючись до літературної праці, молодь вчиться сприймати світ більш образно, опоетизовано, виховує в собі повагу до рідного слова, природи. Звідси і починаються оті високі почуття до рідного краю, свого народу».

Великий резонанс викликав конкурс серед молоді віком від вісімнадцяти до тридцяти років. Знайомлячись з творами молодих, Михась Ткач звернув увагу на обдарованість молодого покоління, його по-дорослому вдумливу спостережливість, осмислення життя. Саме ці конкурси слугують своєрідним стимулом до творчої праці,

дають можливість заявити про себе, зрештою, видрукувати власні твори на шпальтах журналу. Такі публікації озброюють молодих вірою в свої творчі сили.

Часопис дав путівку в життя багатьом молодим літераторам. Саме з нього починали свою діяльність нині знані в області та в Україні поети і прозаїки: Олександр Яровий, Сергій Дзюба, Анатолій Дністровий, Олена Степаненко, Ганна Малігон, Юрій Кудряшов, Олена Марченко, Олександра Гостра та багато інших.

Літературна спілка «Чернігів», яку очолює Михась Ткач, проводить велику просвітницьку роботу. Її діяльність спрямована на активізацію літературного процесу в області, відродження самобутньої української культури. Водночас спілка опікується виданням і розповсюдженням художніх, публіцистичних та наукових творів – виявленню і підтриманню молодих літераторів шляхом проведення творчих вечорів, презентацій, конкурсів, дослідження життя й творчості маловідомих чи й зовсім забутих видатних земляків.

Крім громадської діяльності, Михась Ткач плідно працює в галузі художньої літератури. З-під його пера окремими виданнями вийшли повісті та оповідання: «Дике поле», «Гірка ягода калини», «Веселий Штанько», «Відлуння душі», «Багряні громи», «Осінні акорди», «На зламі століть», книги для дітей «Святковий ранок», «Зимові сюрпризи», «Ласий ведмідь», «Анюта».

Михась Ткач – член Національної спілки письменників України та Національної спілки журналістів України. Лауреат літературних премій імені М.Коцюбинського, імені Г. Сковороди, імені П.Куліша, імені М.Гоголя, «Краща книга року». Він – заслужений працівник культури України.

Кожного разу, коли беру до рук щойно видану збірку нашого земляка, ставлю запитання: з творчістю яких видатних майстрів української прози її порівняти: Володимира Дрозда, Євгена Гуцала, Григора Тютюнника? Ось деякий час тому в одному з приватних чернігівських видавництв з'явилася друком нова книжка Михася Ткача «Спадок».

М'яка пластика, пронизана народним мотивом. Здавалося б, на перший погляд, прості, приземлені слова, але як вони хвилюють і бентежать серце! На прикладах конкретних людських доль, почасти драматичних, а інколи – й трагічних, письменник розкриває внутрішній світ героїв, відтворює формування їх характерів, рельєфно випишує неординарні ситуації. Пише про те, що сам вистраждав, перемолов на жорнах душі й серця, що близьке й дороге йому. Тон-

ко вимальовує такі деталі, на які інший автор, можливо, й уваги не звернув би. Особливо болить йому «...той пустир у центрі села, на узгірку, де голубизну неба рвуть рештки залізобетонних стовпів та стін недоруйнованих хлівів; і колишній трикрилий вітряк, а тепер двох, бо одне давно одірвалося, знісни дах сусідньої хати, а на верхівці бусляче гніздо, яке ті давно покинули; недобудована колгоспна контора у самому центрі села, без вікон і дверей – розтягли ж свої, кому не лінь було; і дитсадок, у якого обідраний дах, забиті дошками двері, поруйновані пісочниці, і десятки самотніх хат, що осунулися, почорніли од вітру та дощів; і в кінці села сад, з напівсухими яблунями, де чорне гілля відлякує птахів і трава вище пояса стоїть всеньке літо, бо її ніхто не косить, яблук не збирає». (Оповідання «Спадок»).

Оголена, жорстка правда відтворена настільки переконливо та вражаюче, що й читач проймається болями письменника, разом із ним сумує і переймається нашими негараздами.

Авторові притаманне глибоке проникнення в духовний світ героїв. У цьому плані особливо привертає увагу оповідання «Святкова феєрія». Лаврентій повернувся додому з війни без ноги, інвалідом другої групи. Одружився, дружина подарувала йому доньку. З часом вона виросла, вийшла заміж, мешкає в місті. Лаврентій усе життя пробайдиковав. На роботу в колгосп не ходив (інвалід) і вдома теж палець об палець не вдарив. Проте пив безпробудно – пропивав усю пенсію, знущався з дружини, доки вона не померла. На старість залишився в оселі самотнім. І ось настав день Перемоги. Це свято завше зустрівач у колі сусідів із гранчаком у руках. Та цього разу чаркуватися було ні з ким – усі сусіди пішли в позасвіти. З нудьги Лаврентій поїхав до міста, в якому мешкали донька із зятем. Із собою на гостинця прихопив шкалик. Донька відчинила двері, але рідного батечка й на поріг не пустила. Докірливо кинула: «П'яні сюди не з'являйтеся». Що залишалося робити ветеранові? Пішов на площу – свято було в розпалі. Саме розпочинався святковий феєрверк. Інвалід на протезі потрапив на очі підпилим молодим міліціонерам. Їм би стежити за порядком на площі, а вони почали кепкувати з селянина. Хтось із них сіпнув Лаврентія за піджак, із грудей зірвалася солдатська медаль і впала прямо під ноги правоохоронцям. Ті зі сміхом кинулися її топтати ногами. У душі Лаврентія буцім все перевернулося, на цей світ він подивився очима тверезої людини. Письменник тонкими мазками відтворює нашу дійсність, зображає життя без прикрас, таким, яким воно є насправді. Ніби запитує сам у себе:

до чого ми дожилися, що з нами врешті-решт відбувається? Запитає і відповіді не знаходить.

Автор подолав спокусу йти второваною дорогою. На літературній ниві, ось уже впродовж тривалого часу міцно тримає чепіги плуга, кладе масні борозни, намагається сказати своє вагомє слово. Герої його глибоко психологічних творів у своїй переважній більшості – люди соціально й особисто невлаштовані, – той же Лаврентій («Святкова феєрія»), вчителька Ганна Григорівна («Спадок»), холостяк, скрипаль Іван Хоменко («Музика печальної ночі»). Автор досліджує характери героїв, простежує шлях, яким вони прощукують. Він не завше рівний і не всипаний пелюсками троянд. Зламані долі, підступність і ненависть, любов і зрада, соціальна несправедливість – ось головні мотиви цієї книги.

В оповіданні «Справа № 296», в якому йде мова про арешт батька й сина холодної зими 1932 року, автор звертається до її величності Правди, до Істини.

Останнім часом письменники вдаються не лише до широкоформатних творів, з-під їхнього пера все частіше з'являються невеликі за обсягом – етюди, образки, пастелі. Вони буцім поспішають видати на гора все, що залишилося у їхніх натруджених і зболених серцях. До своєї нової книжки Михась Ткач також включив ряд невеличких психологічних й оригінальних за формою творів, написаних на одному подиху – чітко, образно, лаконічно. Коротенькі за формою, але вагомі за змістом, вони залишають яскравий слід на творчій царині визначного майстра пера. До таких відносимо етюди «Чекає батька», «Сумне свято», «Вічний борг», «На рідному дворіщі».

Приємно вражають заголовки оповідань, які несуть лірико-філософське забарвлення. «Подих причаєного вихору», «Малюнок стиглого літа», «Музика печальної ночі», «Очі зеленого гаю» (повість). Вона – про кохання місцевого художника Андрія до Ліди. Написана з душею і любов'ю до місткого образного слова.

Рецензована книжка «Спадок» – п'ятнадцята книга Михася Ткача за рахунком. Усі попередні прихильно зустрінуті читачами і критиками. Гадаємо, ця також знайде особливе місце серед шанувальників красного письменства. Адже до неї увійшли кращі твори, написані автором, як у попередні роки, так і останнім часом. Насамкінець акцентуємо увагу на дещо незвичну, оригінальну передмову, яку автор озглавив «Самопредставлення». Він, зокрема, розповідає про своє прилучення до літератури, котре розпочалося зі стусанів (!) ма-

тері. Коли ненька прохала сина щось зробити по домашньому господарству, той, так зачитавшись «прочотною» книжкою, забував про все на світі. Мамі доводилося нагадувати по кілька разів. Зрештою, коли й це не допомагало, доводилося хапатися за рогачі. Ці рядки написані хоч і з гумором, але їх не можна читати без хвилювання і щему в серці.

2011

ДРУЖБА, СПОРІДНЕНА БОЙОВИМИ БУДНЯМИ

Ім'я чернігівського журналіста і поета Якова Ковальця широко відоме й знане серед читацького загалу. Він автор понад десяти книжок художньої прози і публіцистики. Серед них широко відомі – «Росте тополя у Чернігові», «Сіверянський слід», «Стрічка на кубанці», «Розрив-трава», «І вони оживуть», «Покаяння меча», «До серця кожного», «Чистовик лугу», «І дати вам нове серце»... Наприкінці 2009 року у ніжинському видавництві «Аспект-Поліграф» в рамках 20-річчя виведення радянських військ з Афганістану з'явилася друком нова книга Якова Ковальця «Пекучий молох чужини». До неї увійшли вірші, спогади і публіцистика про Афганістан, про українців, учасників локальних війн і збройних конфліктів у інших країнах. За визначенням словника української мови слово «молох» уживається як символ жорстокої сили, що вимагає багато жертв. Військова тема для Якова Ковальця дуже близька і знайома. Свого часу служив у армії, на сторінках обласної молодіжної газети «Комсомольський гарт» видрукував багато матеріалів на теми військово-патріотичного виховання. В газеті вів рубрики «Афганський щоденник», «Афганістан болить в моїй душі», розповідав правду про ту криваву бійню. І хоч сам не був безпосереднім учасником війни, проте серцем доторкнувся до неї – не раз виїздив у відрядження на афганський кордон, разом з прикордонниками переходив Амудар'їнський міст, що поблизу Термеза. Ступав на землю, на якій палахкотіла війна. Як пригадує сам автор, «після цих відвідин, зустрічей з військовими, з батьками загиблих солдат і офіцерів одним з перших в Україні, наполегливо пробиваючись крізь цензурні загати, у місцевій та республіканській пресі друкував нариси про афганців». Тоді публікувати аналогічні матеріали можна було лише з дозволу цензури. Вона не дуже «охоче» йшла на так зване «розголошення таємниці».

Що зумовило Якова Ковальця взятися за афганську тему? На

початку вісімдесятих минулого століття холодного жовтневого дня, перебуваючи у Рогізках Щорського району, він раптово став свідком одного похорону. Купка людей з опущеними головами стояла біля цинкової труни, оббитої дошками. Спочатку подумав: ховають людину похилого віку, та коли дізнався, що в труні воїн-афганець, чутливе і вразливе серце журналіста і письменника невимовно обурилося. Належало б віддати військовій почесті – адже молода людина загинула в бою, виконуючи інтернаціональний обов'язок. Ось тоді і зародився задум більш широко і повніше розповісти як про живих афганців, так і про тих, які не повернулися з поля бою. Перший нарис про загиблого старшого лейтенанта, уродженця Чернігова з'явився в обласній молодіжці від 1982 року. Через півроку його видрукувала республіканська молодіжна газета «Молодь України». І ось перед нами ціла книга, майже на сто сторінок.

Перший розділ, який озаглавлено «Крізь війну і терни – до світлої пам'яті», присвячений історії афганського руху, національно-визвольній боротьбі людей гірського краю. Короткими, лаконічними, але виразними штрихами автор зазначає: в афганській війні з України взяло участь понад 16 тисяч – кожен четвертий із загальної кількості радянського контингенту. Дорогами цієї війни пройшли понад півтори тисячі жителів Чернігівщини. Запам'ятаймо ці цифри: 115 загинули, два пропали безвісти, більше 300 стали інвалідами. Наслідком тієї війни є такий прикрий факт – понад 65 учасників пішли з життя.

Не можна без хвилювання читати розділ «Коли поруч друзі», в якому йде мова про голову Чернігівської міської Спілки ветеранів Афганістану Миколу Стрільця. Восени 1980 року був призваний у прикордонні війська, в навчальний центр військової частини. Служив на Іранському кордоні. При формуванні десантно-штурмової групи Московського прикордонного загону тривалий час виконував бойове завдання в районі поселення Хаун у військовій частині.

Штрихи до соціально-політичного портрета Чернігівського міського голови Олександра Соколова автор подав у розділі «Його тривоги й надії». Олександр служив сержантом у батальйоні спецназу. В його обов'язки входило знищувати душманські склади, не дозволяти переходів ворожих караванів. Поряд з ним були бойові друзі, котрі будь-якої миті могли прийти на допомогу. Дружба, споріднена бойовими буднями, особлива. Вона – назавжди.

Про замполіта, техніка експлуатаційної частини авіаполку Ста-

ніслава Віхрова автор розповідає у нарисі «У небі – вертольоти». Рівно рік проходив службу в Афганістані.

Що характерно, воїни-афганці, демобілізувавшись із армії, не загубилися, не розчинилися безслідно у житейському морі проблем. Вони об'єдналися в міський клуб воїнів-інтернаціоналістів, який уже з перших днів очолив батько загиблого воїна-афганця Василь Іванович Шевчук. Члени клубу багато роблять, аби зміцнювати єдність ветеранських рядів, допомагати колишнім воїнам, обпалених громами війни і вже «мирними» проблемами.

Крім прозових творів, у книжці вміщено багато поетичних. Переважна їх більшість присвячена героям: афганцю і чорнобильцю Володимирі Будьку, міському голові Олександрові Соколову, полковнику запасу Станіславу Віхрову, генерал-майору Миколі Волкову, воїну-інтернаціоналісту Леоніду Маюрі, підполковнику міліції, учаснику бойових дій в Афганістані Юрію Чубу, генерал-майору зенітно-ракетних військ Володимирі Старуну, кандидату медичних наук Юрію Суханову, колишньому командирі зенітно-ракетної батареї, підполковнику запасу Віктору Пахуті, племіннику Юрі, воїну-інтернаціоналісту, кавалеру афганського ордена Дружби народів та багатьом іншим.

Серцевиною нової книги Якова Ковальця є глибоке осмислення трагічних фронтових подій, роздуми про обов'язки поета. Вірші продиктовані серцем, заряджені позитивною енергетикою. Вони – результат відвідувань багатьох гарячих точок, зустрічей з фронтовиками і їх творче осмислення. Книга уже з перших сторінок змушує читача проїнятися болями і тривогами щодо подальшої долі її героїв, скласти глибоку шану перед тими, кого вже немає серед нас. Характерним у цьому плані, зокрема, є вірш «Верблюжа колючка»; «На кордоні з Афганом // Навчальний загін, // Прикордонники вправно // Ідуть на розгін. // Марш-кидок у пустелі, // Спека – за шістдесят, // У пекучій купелі, // гімнастерки горять. // Ой заколе під серцем / Той далекий похід // І навпіл розірветься // За кордонами світ. // І солдатики наші // Вже не зірвуть трави... // На піску патронташі... // У невинній крові».

У своїх поетичних творах автор прагне до творчого пошуку і новизни. А це перша запорука динамічного розвитку вірша. І нехай окремі твори вдалися краще, інші – дещо гірше, в цьому й полягає суть творчого пошуку, шлях зростання поетичної майстерності. Творча зрілість Якова Ковальця позначена самовимогливою пра-

цею над кожним поетичним словом, кожною філігранно підігнутою фразою. Віршам притаманні сповідальність і глибина думки. І хоч написані вони в економній манері, але мають глибокий підтекст. У цьому плані особливо виокремлюється вірш «Свято любові», присвячений Олександрові Шевченку і його дружині Наталі: «Ми їхали у Короп до Сашка. // В якого за Афган медаль афганська. // Дісталась йому доля нелегка // Він інвалід, прикутий до коляски».

Поезія Якова Ковальця щира, зворушлива. Вона нікого не залишає байдужим, влучає прямисінько у серце. Глибока за змістом, сильна за містким, образним словом. Книга буде живим своєрідним пам'ятником воїнам-афганцям.

Поряд з чоловіками тяжкий тягар війни на своїх плечах винесли наші вільнонаймані добровольці-дівчата. До справжнього пекла, не побоїмося так сказати, вони потрапили не за повістками військоматів, а за покликом власного серця. Вони не йшли в атаку, не шугали в піднебесі на вертольотах, робили свою буденну, але вкрай необхідну для солдатів справу – у шпиталях лікували тяжкопоранених, пекли хліб, працювали в їдальнях тощо. Кожного дня несли всі незгоди фронтового життя і своє життя піддавали небезпекам, котрі кожної миті на них могли обрушитися. Серед таких – жителька Чернігова, вчорашня випускниця медучилища, фельдшер шпиталю Алла Ривкіна. Автор присвятив їй вірш «Жіноча сила»: «Сестричко, – кликав Аллу лейтенант, – // Перев'яжи, подай води, бо палить. // Скількох їх врятував наш медсанбат, – // Про це у вдячних друзів добра пам'ять».

Зараз, коли в роки незалежності України відбувається процес очищення, для поета відкритий широкий простір для пошуку власного «Я», аби дослідити і розкрити теми, які ще донедавна були за сімома замками владної цензури. Будемо справедливі: за радянських часів ця книжка не побачила б світу. У кращому випадкові вона б наполовину була вихолощена.

Та, на превеликий жаль, сьогодні ставлення до афганської війни неоднозначне. Одні вважають і цілком справедливо: радянські воїни були солдатами і, отримавши наказ Батьківщини, без вагань і роздумів кинулися виконувати інтернаціональний обов'язок. Такі люди захоплюються мужністю і патріотизмом, глибоко сумують за тими, хто не повернувся з поля бою. Там, в Афганістані, окремі жителі наших воїнів називають просто: «окупанти». Морально деградовані колишні компартійні функціонери, до яких інколи за побутовою

допомогою звертаються афганці, цинічно кидають у вічі: «Я тебе в Афганістан не посилав». Бодем за таких принижених і обділених афганців пронизаний вірш «Відповідь чиновнику», який вміщено наприкінці книги: «Як могли язик свій повертати // Ті, які не бачили заграв, // Говорити нашому солдату: // Я тебе в Афган не посилав. // Їм би просто чемно побажати, // Цим страшним чиновникам ганьби: // – А якби тебе туди послати, // Що б тоді казав і що робив?»

У таких чиновників на запитання поета відповіді немає. Та, власне, її не може й бути. Автор сам у них запитав й сам відповів своєю книгою.

2010

УТВЕРДЖУВАЛА НА ЗЕМЛІ ДОБРО

На початку 1968 року уже минулого, ХХ століття, мене, районного газетяря, запросили на постійну роботу до обласної молодіжної газети «Комсомольський гарт». Але з'ясувалося, що «вирватися» з віддаленої, забутої Богом і людьми срібнянської районки, було не так уже й просто. Цей процес розтягнувся аж на цілий рік. І якраз на цьому відрізку колектив молодіжки поповнила вихованка Ніжинського педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя Любов Будько. Десь влітку вона дебютувала нарисом. Як зараз пригадую: прочитав його – і кілька хвилин сидів, немов зацікавлений. Схоже, на сторінки газети, забиті залізобетонними, заскоружлими матеріалами (та нехай мене вибачать тодішні журналісти «КГ»), увірвався свіжий весняний вітер, який перевернув усе догори. Донедавна нічого подібного не читав у своєму житті: тонкий ліризм, філософська заглибленість, жива образна мова. Сумніву не було: газета поповнилася талановитим публіцистом. Прийшла думка: якби в молодіжці одразу почали працювати ще кілька таких талановитих журналістів, газета стала б невпізнанною.

У березні наступного року, подолавши бюрократичні перепони, нарешті і я влився до колективу «Комсомольського гарту». Уже ближче зацікавився з Любою Будько. Це була ставна, вродлива дівчина, з тонкою, вразливою душею, інколи просто оголеною і беззахисною. А якщо траплялися на її шляху хами і невігласи, вона нараз обеззброювала їх щиро-дитинним сміхом. Мені особисто радила писати не так прямолінійно, а на редакційних летучках відстоювала мої матеріали від шаленого обстрілу деяких «геніїв» місцевого розливу.

Чим більше я працював і спілкувався з Любою, тим більше про неї дізнавався, тим повнішою і вагомішою була її постать. З'ясувалося: Люба – активна спортсменка. Уміла водити мотоцикл, самостійно керманити трактор. Навчаючись у Ніжинському педагогічному інституті ім. Гоголя, відвідувала парашутний гурток і навіть здійснила кілька стрибків. Наслухавшись розповідей свого двоюрідного брата Миколи, який служив у армії льотчиком, і самій прагнула підкорювати зоряні висоти.

Проте їй судилась інша дорога – від Бога була наділена талантом писати. Чудово володіла словом і тонко його відчувала. Тому їй недаремно своє життя присвятила журналістиці, а у вільний від роботи час кохалася в поезії. Була учасницею республіканського семінару молодих літераторів в Ірпені. Про вірші юної поетеси з Чернігівщини схвально відгукнувся інший наш земляк – відомий український поет, академік Павло Тичина.

Потім усе її подальше життя також минуло на моїх очах. Восени того року Люба вийшла заміж. «Віднедавня подруга матроса», як вона писала в одному із своїх віршів, стала законною його дружиною і прізвище отримала чоловікове – Довбенко, народила двох синів-козаків.

Згодом наші шляхи розійшлися, а через деякий час знову зішлись в обласній газеті «Деснянська правда». Спочатку вона працювала кореспондентом, а згодом доручили завідувати відділом листів і соціальних проблем. Що значить в такий складний час, який проходить під знаком економічних негараздів, завідувати відділом листів в обласній газеті – зрозуміло і без слів. Це – десятки, сотні скарг, це – щоденні зустрічі з людьми, яких жорстоко і нещадно обпалила доля. До кожного з відвідувачів вона будувала мости з добра і не було жодного з них, який би, залишаючи привітний і затишний кабінет Любові Довбенко не освятив свою душу і серце надією на краще.

Кидала вона навіть у погано заскороджений ґрунт лише добірні слова-зерна, які, на диво, проростали буйним зеллом. Її публікації вирізнялися високим професіоналізмом, важливістю проблем та громадською позицією. Відмінно знала українську мову. У неї було розвинене тонке чуття стилю, для кожного конкретного випадку вміла знайти відповідну стилістичну лінію. Повсякчас дбала про її витриманість, стежила, аби в матеріалах не було слів іншого забарвлення, прагла до живості викладу. Мала широку і вдячну читацьку аудиторію. Охоче передавала свій багаторічний досвід молодим

журналістам, завжди приходила на допомогу, радила і підказувала.

Людина від Бога, осяяна словом справжнього Художника, воістину наділена непересічним талантом митця – журналіст, публіцист, поетеса.

Стомившись від жорстоких гарячих буднів, щоденної круговерті і газетної суєти, вона поспішала на дачу, що притулилася над Десною, добиралася попутками до рідної Чепігівки, що на Ріпкинщині, де мешкала її дев'яностодворічна мама. Тут вона зупинялася, переводила подих, босими ногами вбирала цілющу живильну силу землі і, припавши до білого, мов перший сніг, незайманого аркуша, мережила поетичні твори. Крім Павла Тичини, їх свого часу помітив ще й Микола Вінграновський. Писала так, для себе. Бо основним хлібом для Любові була журналістика, а вірші, мовляв, то для душі, на потім. Не поспішала. Прагнула до вдосконалення, до викінченої майстерності, хоч вони й так були написані на високому художньому рівні. У неї було багато творчих планів і задумів.

З якою радістю Любов Довбенко везла на відпочинок дітей до сонячної Італії, мріяла підготувати цикл дорожніх нарисів.

Але жорстока недуга несподівано, раптово, накрила її чорною вуаллю прямо посеред білого дня. «Дівчата, справи погані!» – мовила одного разу своїм подругам-колегам, повернувшись з онкологічного диспансеру. А ще плакала надії, можливо, тут лікарі помилилися, можливо там, за кордоном, встановлять для неї обнадійливіший діагноз.

Так трапилося, що, повернувшись із закордонної поїздки, Люба вже на роботу не вийшла. Навпаки – тепер ми ходили її провідувати – і в лікарню, і додому. Танула Люба на наших очах, як свічка.

Тоді, як і зараз, гупали яблука в садах, і зорі падали у Десну, і літо йшло до осені.

*«І справді ще не осінь,
Між крон
ще проглядає проси́нь» –*

писала Любов Довбенко в одному зі своїх останніх віршів. Вона вірила й надіялася на краще. Але всі ми прекрасно усвідомлювали: Люба вже відчалила від нашого берега у напрямку до вічної пристані. Ми й раді їй кинути рятівне коло, та були просто безсилі. А це невимовно страшно. І, здається, в цьому світі найжорстокіша несправедливість – коли хочеш допомогти людині, а ти безсилий будь-що вдіяти.

Відійшла за межу Вічності Любов Довбенко 10 грудня 1998 року о пів на третю дня, прямо на руках своєї старшої сестри Ніни, тільки й мовивши: «Я помираю». Померла вона у той день і в той же час, коли помер її батько.

Не стало Любові Довбенко...

Жаска звістка чорним птахом шугнула понад землею, обпалила буревієм наші серця і розчинилася у холодних просторах велетенського Космосу.

Тоді ми, журналісти, настільки були пригнічені і збентежені, що отак відразу не могли й збагнути: яку людину втратили. Це була Людина виняткової скромності, працелюбності, чесності й порядності.

Щоосені птахи відлітають у вирій, аби наступної весни повернутися до свого гнізда. Холодного, засніженого грудневого дня ми проводжали у вирій нашу колегу і подругу. У той вирій, з якого вже не повертаються ніколи.

Кажуть, людина живе стільки, скільки живе пам'ять про неї. Скільки ми топтатимемо ряст на оцій священній землі, стільки й вона житиме у нашій пам'яті.

Життя її продовжується у серцях і душах двох славних синів-соколів – Толі і Саші, двох онуків – Дмитрика і Владика, яких вона так безмежно любила.

Те, що не судилося реалізувати Любі за життя, здійснювали її друзі, колеги по перу. У шухлядах письмового столу відшукали вірші, упорядкували і видали окремою збіркою. Книга «Я між вами, добрі люди» побачила світ через рік після її смерті, в 1999 році у редакційно-видавничому комплексі «Деснянська правда». В одному з них вона заявляла:

*Таки говорять неспроста,
Що кожен рветься до хреста.
І я між вами,
добрі люди –
Прикметник щойної доби.
Мені нітрохи не убуде –
Я буду віддано любити
Земний обітаний прихисток:
Сріблястих ластівок намисто,
Непідрихтований паркан,
Розбитий горщик біля тину
І перестиглу горобину.*

До книги увійшли також нотатки з італійського щоденника. Їх не можна читати без хвилювання і трепету в серці. Вони актуальні й нині. До читачів сьогодношньої доби Любов Довбенко звертається, немов жива:

«... Я люблю всіх, з ким доля мене звела. Я посилаю всім благословення, бажаю душевного спокою. Я не встигла зробити того, про що мріяла – досягти висот поезії, видати журнал...

Але прожила в цілому світле життя, за що дякую Всевишньому. Все інше – на його розсуд. Якщо потрібна для чогось – залишусь, відцвіла – значить, настав час... Плоди по собі залишила. Хай будуть усі щасливіші за мене».

П'ятнадцять років немає поміж нас Любові Довбенко. П'ятнадцять років її душа лине у безмежних просторах Космосу. Віриться, і там вона знайшла своє гідне місце, бо Любов Довбенко творила і утверджувала на нашій Землі тільки Добро і Справедливість.

Пам'ятаємо і любимо...

2013

ПОЕТ-ЛІТОПИСЕЦЬ ПАРТИЗАНСЬКОГО КРАЮ

Вітер налетів несподівано, закрутив куль соломи на хаті, підняв сіру пилюгу на дорозі, мало не скинув із пліч полотняну сорочку, яку в останній момент встиг притримати Степан Шуплик. Попереду, на вечірньому пружі, творилося неймовірне: чорне, закіптюжене небо, по якому блукали незліченні отари хмаровищ, дихало зловіще. Сімнадцятирічному хлопчаківі з далекої Чернігівської губернії, котрий у 1906 році вперше ступив на землю Катеринославщини, було надивовижу спостерігати таку картину.

Через кілька днів за жалюгідну плату він найнявся на роботу. Уже з перших днів звернув увагу на соціальну несправедливість тодішнього життя. В його душі почав розгортатися вогник непокори і бунтарства. З часом юнак відчув внутрішню необхідність писати – гострі думки, ненависть до існуючого режиму трансформувалися в поетичні рядки. Цілих сім років Степан Шуплик пробатракував на Катеринославщині, Донщині та Кубані, доки восени 1913 року його не взяли на військову службу в Брест-Литовську фортецю.

З часом він воює на австро-німецькому фронті в 40-му артилерійському дивізіоні бомбардиром-наводчиком. За мужність і хоро-

брість, проявлені в боях, Степана Шуплика нагородили Георгіївським хрестом IV ступеня.

Після довгої розлуки нарешті повертається у рідне Мочалище тодішнього Козелецького повіту. Йшла весна 1918-го. Селяни збиралися ділити землю, але вона знову опинилася під кованими чобітьми кайзерівських воїнів. Німецько-гетьманський режим раз по раз змінювали якісь банди, Та ось на землю Чернігівщини увірвалися денікінські полки.

«У липні 1919 року, – вже пізніше Степан Максимович напише у своїй автобіографії, – за завданням Козелецького повітового ревкому я залишився в тилу Денікіна, у банді Ромашки, з метою використати його зброю в справі організації партизанського загону. Це завдання я з честю виконав. Коли Ромашко знову зорганізував велику банду, я за завданням реввійськради 12 армії і Чернігівського губчека 6 липня 1920 року убив його в селі Мочалище. За це одержав нагороду – верхового коня з сідлом і золотий годинник з написом: «Чесному, храброму громадянину УССР Шуплику Степану Максимовичу за боротьбу с бандитами от реввоенсовета 12 армии».

Закінчилася громадянська війна. Степан Шуплик працює заступником голови Бобровицького райвиконкому, очолює комуну, потім його обирають заступником директора одного з радгоспів у Ріпкинському районі. Після навчання в Чернігові, отримує призначення в Лосинівський район, де на посаді заступника директора Галицької МТС і застала його Велика Вітчизняна війна.

Чернігівщина стала краєм партизанської боротьби. З перших днів Степан Максимович виконує важливе доручення по створенню підпілля в Ічнянському районі. Ось як про це розповідає двічі Герой Радянського Союзу Олексій Федоров у своїй книжці «Підпільний обком діє»: «Наша обкомівська група пробула в Ічнянському районі три дні. Ми відпочили, одягли чисту білизну... До нашої групи приєдналися поет-партизан Степан Максимович Шуплик і молодий партизан Вася Поярко».

Народний месник поливав фашистів не лише кулеметним вогнем, а й гострим влучним словом, яке кликало народ до боротьби з лютим ворогом. Його твори, написані в душі народного епосу, нагадували відомі співомовки Степана Руданського – відразу знаходили дорогу до людських сердець. Вірші-співанки легко запам'ятовувалися. Варто було партизанам почути їх один раз, як вони весело наспівували. І хоч Степану Шуплику бракувало відпо-

відної філологічної освіти – не кінчав літературних інститутів – не досить тонко розумівся і в техніці віршування, проте твори писав щиро й від душі. Командир жартома називав його «поетом-демократом». Дід Степан, по суті, був поетом літописцем партизанського краю. З теплотою і любов'ю він змальовував дії бойових побратимів, котрі поклялися не пошкодувати свого життя, аби розбити ненависного ворога. Кожний вистражданий ним рядок поставав буцім живий, кликав до боротьби.

Якось під вечір група партизанів на чолі з командиром Олексієм Федоровим прибула до села Воловиці. Постукали в одну хату. Господиня злегка прочинила двері і Федоров, скориставшись цим, в щілину засунув ногу. Тітка голосно заверещала і прищемила ногу. Несамовито кричала вона і тоді, коли народні месники переступили поріг теплої і затишної оселі, в якій так пахло борщем і свіжоспеченим хлібом. Очевидно, лісовиків вона прийняла за розбійників. Потім, коли дізналась, що перед нею партизани, запропонувала борщу, а як Степан Шуплик прочитав свої вірші, вона і зовсім розчулилася, на очі навернулися сльози і сказала, що в неї ще є й горілка.

Цей випадок Степан Шуплик описав у своєму вірші.

*Наступила темнота,
Появилась дрімота.
Із далекої дороги
Заболіли у нас ноги.*

*Ми зайшли в село до хати.
Попросились ночувати.
Нас хазяйка не пускає,
Зайшли в хату – виганяє.*

*Ми до неї усерйоз.
Кажем – надворі мороз.
Та їй добре розказали,
Хто такі партизани.*

*Прочитав я свої вірші,
І зробилась вона тихша.
Піч і грубку затопила,
Нам вечерять наварила.*

*Нам хазяєчка й на ранок
Приготовила сніданок.
А в дорогу проводжала, –
Бить ворога наказала.*

Одного разу з Москви до партизанського Лісограду прилетів літак. Він доставив свіжі газети, продукти, зброю, медикаменти. «Наш старий Степан Шуплик тієї ж ночі зник на годину і в розпалі торжеств повернувся з віршами, – пригадував Олексій Федорович. – Сам він їх читати не став, а для більшого шику передав акторові Василюві Хмурому. Той виліз на найбільший ящик і, діждавшись, коли всі стихли, почав:

*Ми почули самольот,
Над сосновим гаєм,
Як зробив він поворот, –
Зраділи без краю.
У землянці, навіть хворі,
Позабули свої болі.
Бо велика їм охота
Глянути на самольота».*

Нині покійний український поет Микола Шеремет свого часу пригадував: «Допомагав друкувати підпільну газету «Радянська Україна» та листівки високий, худорлявий, сутулий Степан Максимович Шуплик. Ми його називали дідом, хоч було йому тоді трохи більше п'ятдесяти. У поході він був добрим їздовим, ладнав коням хомути, а після бою, коли бійці відпочивали, дід Степан, не розлучаючися з гвинтівкою, виймав з торбинки зошит, хімічний олівець, одягав окуляри, зв'язані ниточками, і писав.

Перші партизанські вірші Степана Шуплика були опубліковані в збірці «Пісні з Лісограда», яка з'явилася друком у Москві 1943 року з передмовою Андрія Малишка. У ній, зокрема, він зазначав: «Буде час, коли з нехитрих пісень, зібраних у цій книжечці, ми будемо пізнавати дні і години партизанських битв на Україні. Нехай ця перша ластівка віщує весну». Відомий на той час поет не помилився. Перша збірка віщувала весну, а друга – перемогу. Саме друга поетична збірка «Пісні партизана – діда Степана» вийшла у світ того переможного року в Києві. І хоч було у ній всього 36 віршів, книги одразу здобули визнання і розійшлися серед читацького загалу. Вони знайшли дорогу до кожного бійця і стали настільними.

У березні 1943 року, коли Олексій Федоров зі з'єднанням направився в далекий рейд по тилах ворога, Шуплик залишився у складі партизанського з'єднання Миколи Попудренка. У червні тяжко хворого Степана Максимовича літаком доставили в Москву, де він лікувався. За участь у партизанському русі його нагороджено орденом Вітчизняної війни I ступеня, медалями «Партизану Вітчизняної війни I ступеня», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 р.р.».

Після лікування повертається на рідну Чернігівщину, вже визволену від німецько-фашистських окупантів. Стислося від болю серце у старого партизана: сплюндровані міста і села, зруйновані фабрики і заводи, спалене і його рідне село Мочалище. Немає у живих і дружини. Люди розповіли, карателі разом з іншими сільчанами спочатку кинули її до в'язниці, потім – розстріляли. Доньку Владлену добрі люди приховали, пригорнули до себе. Степан Шуплик деякий час ходив, немов сам не свій, ніяк не міг змиритися з непоправною втратою. Свої болі і страждання він вилив у вірші «Шукаю сім'ю».

Пізно з поля прийшла доня,

Надворі стемніло.

Вбігла в хату, кричить: «Тату!»,

Припала, зомліла.

– Мати згинула сердешна, –

Каже дочка тату.

– Мене тьотя ця, Надежда,

Прийняла у хату...

Батько став для доньки найголовнішою людиною. Він для неї був і татом, і мамою: виростив, виховав. Владлена здобула освіту, згодом вийшла заміж. Як невимовно радів, забачивши у колісці свого онука.

Спочатку Степан Максимович працював на керівній роботі, потім був кореспондентом обласної газети «Деснянська правда», повністю віддавався журналістиці. Вздовж і впоперек об'їздив Чернігівщину, зустрівся з десятками, сотнями людей, які стали героями його газетних публікацій. Особливо досить часто любив бувати в партизанських краях, зустрічався з героями своїх поетичних творів. Гордістю повнилося серце ветерана: мирне життя, за яке вони боролися, зрештою, настало. Його бойові побратими повернулися до праці – споруджували оселі, одружувалися, народжували дітей. Ці та інші події лягали в основу нових поетичних творів, які знаходили місце на шпальтах обласної газети. У сімдесятих роках ХХ століття мені по-

щастило працювати в обласній газеті «Деснянська правда». Зимовими вечорами, коли допізна засиджувався в редакції, гортав пожовтілі сторінки газети, вчитувався в публікації Степана Максимовича. Його творчий портрет доповнювали журналісти Микола Лихачов, Григорій Шум'яцький, Сергій Старженецький. Вони багато розповідали про нього, як про людину чуйної душі і доброго серця, людину, яка гостро сприймала чужі болі, як свої, власні. Особливо цікавими були спогади старійшини журналістського цеху Тетяни Баскіної:

– Вперше почула про нього від батька – Григорія Овсійовича Баскіна, – пригадувала Тетяна Григорівна. – Він зі Степаном Максимовичем перебував у партизанському загоні. А трохи згодом мені поталанило стати колегою – зі Степаном Шупликом деякий час працювали в газеті «Деснянська правда». Добре пам'ятаю його – високого, худорлявого, сутулого, з орденом Вітчизняної війни і бойовими медалями на грудях, що своїм виглядом випромінював доброту, лагідність, щирість. Він з натхненням займався творчістю, з сердечною теплотою ставився до людей. Та здоров'я дуже слабувало, і в травні 1956 року вийшов на пенсію, а вже 26 липня Степана Шуплика після тяжкої хвороби не стало. Всім редакційним колективом проводжали його в останню путь. На похорон прибуло багато бойових друзів, героїв його публікацій, тих, хто знав і любив народного поета.

До могили і зараз не заростає народна стежина. На пам'ятнику викарбувані слова: «Вічна слава поету-партизану Шуплику Степану». Лишилися його книги, полум'яні статті, кореспонденції, видрукувані на сторінках «Деснянки». Пожовклі від часу сторінки і сьогодні дихають жаским полум'ям війни. Вони як засторога для тих, хто прагне взяти реванш за поразку у тій війні. А ще лишився теплий спомин у серцях живих, публікації про нього, написані колегами – письменниками і журналістами. Багато теплих слів мовлено про Степана Максимовича і в книзі Олексія Федорова «Підпільний обком діє».

Донька Владлена Степанівна за фахом – агроном-садівник. Ще вона славилася як майстер машинної вишивки. Разом з чоловіком народили і виховали двох доньок. Старша Ірина тривалий час працювала інженером-економістом Чернігівського навчально-виробничого підприємства УТОГ, обиралася депутатом міської ради. Молодша донька Наталія за освітою юрист, працювала в управлінні соціального захисту населення Новозаводського району.

Життя Степана Максимовича Шуплика продовжується у дітях, внуках, правнуках і праправнуках.

1985

ПОДИХ ІСТОРІЇ: ЕСЕ

БАТУРИН – СИМВОЛ НАЦІЇ

На гомінкій автостраді Київ – Москва, коли звернути праворуч, постає сивочоле, овіяне славою і легендами місто Батурин – колишня гетьманська столиця Лівобережної України. У ті часи в місті за переказами мешкало двадцять п'ять тисяч жителів. Його мешканці займалися золотарськими, ковальськими, кравецькими ремеслами, чумацьким промислом. На річці Снов утримували тридцять млинів. Виробляли скло й поташ, з довколишніх боліт добували залізну руду, з якої майстровиті руки виливали гармати й церковні дзвони. У вихідні та в релігійні свята місто озивалося переспівом тих дзвонів – вони водночас відгукувалися в сорока церквах.

Молоді батуринці здобували освіту у спеціальному навчальному закладі – канцелярському курені, що діяв при генеральній військовій канцелярії і готував службовців для роботи в гетьманських установах.

У 1575 році польським королем Стефаном Баторієм були закладені перші підмурівки фортеці. Вона мала слугувати як північний форпост запорізьких козаків для захисту північно-східних кордонів держави. З одного боку фортеця виходила на крутий берег Сейму, з іншого – була оточена ровом і земляним валом із дубовим частоколом, який переривався шістьма кутовими баштами. При в'їзді до фортеці були споруджені дві надбрамні башти. На них встановили дев'ять чавунних артилерійських гармат. Усередині фортеці на високому пагорбі містилася цитадель, також оточена ровом і дубовими стінами. У цитаделі були склади з порохом, зерном та гетьманська скарбниця. Охороняли місто-фортецю спеціально відібрані, кращі з кращих українські козаки.

У середині сімнадцятого століття польський король Казимир, який ішов війною по Україні, намагався приступом взяти Батурин. Кілька разів ходив у атаки, та все безуспішно. Слава про мужніх і хоробрих батуринських козаків котилася далеко. На початку вісімнадцятого століття за наказом російського царя на боротьбу зі шведами прибуло двадцятитисячне військо на чолі з полководцем Меншиковим. Запраглося й цьому вояці оволодіти неприступною фортецею. Тричі він піднімав на штурм своє озвіріле військо, та все марно. Кожного разу відступав, залишаючи на полі бою вбитих і пораних. Здавалося, все. Російський полководець збирався ні

з чим відступати. Та в козацькому таборі виявився зрадник. Прилуцький полковник Іван Нос підбурював своїх бойових побратимів здати фортецю без бою, мовляв, кров не проллється і цар нас помилує. Та охоронці не пішли на це. Вони прикували полковника до гармати, а самі, окрилені перемогою, відсвяткували і вклялися відпочивати. Ніколи не могли подумати, що знайдеться Іуда – вірний Носу сотенний Соломаха. Той уночі, таємним ходом (казали, буцім підземні ходи вели до самого Києва) пробрався до села Матвіївка, де отаборилося вороже військо. Цим же підземним ходом і привів його до цитаделі. О шостій ранку ще довкруг панувала темрява й мирним сном спали козаки, а російське військо розпочало різню. З яким роз'яренням вони накинулися на беззахисних людей! Розправившись із захисниками, почали винищувати мирне населення. Не шкодували нікого – ні стариків, ні жінок, ні дітей. Полонених гвіздками прибивали до хрестів, які зарані встановили на човнах, спускали по Сейму. Прозора вода стала червоною – стільки крові пролилося того дня – другого листопада 1708 року. Спалене дощенту й пограбоване російськими солдатами місто, впродовж сорока років залишалося пустою. Гетьманську столицю цар наказав перенести до Глухова, а в Батурині навіть не дозволяли селитися.

Коли через століття археологи проводили розкопки, перед їхнім зором відкрилася жаска картина. Тисячі й тисячі убієнних лежали з розтщеними черепами. В одній із могил мама правою рукою притискувала до себе немовля, лівою – ікону. Нелюди не зупинялися ні перед чим. Російський цар високо оцінив зраду прилуцького полковника – щедро обдарував і золотом, і сріблом. Та тільки все це стало поперек горла. Люди прокляли його ім'я. Якось заснув увечері, а вранці й не прокинувся. За давнім звичаєм три дні пролежав у домовині. І коли принесли його до Густинського монастиря, аби віддати землі, небіжчик раптово розплющив очі. Забачивши, що з ним відбувається, закричав нелюдським криком і опустився в домовину. Цього разу вже назавжди.

... Довелося побувати в Батурині на початку двадцять першого століття. До вшанування трьохсотліття трагічної загибелі всіх його жителів під час Північної війни селище отримало статус міста. Відродилося, постало з руїн, мов Фенікс із попелу. Через нього біжить у даль широка заасфальтована магістраль, обабіч якої рівними стрічками пролягли тротуари, виструнчилися оригінально виготовлені сучасні ліхтарі. Із сотень кубів дуба вдячні нащадки відродили цитадель. Здійнялися ввись дві Воскресенські церкви – одна на

території дитинця, інша – поруч. Гордо й величаво постав шедевр класицизму – палац гетьмана Кирила Розумовського. У середині вісімнадцятого століття він став гетьманом і від російської імператриці отримав добро на відкриття своєї резиденції в Батурині. Вона наказувала: «бывший там город возобновить... миниатюрною копією со двора Петербуржского». На жаль, вибудувати міні-Петербург Розумовському не вдалося. Його невдовзі не стало.

Тривалий час палац лежав у руїнах. Його відбудували лише за часів незалежної України. З п'ятигектарного пагорба, вкритого оксамитовим газоном, на якому зеленіють ялини й липи, квітнуть тисячі троянд, відкривається мальовничий краєвид на річку Сейм і луки. Кожного року до невеличкого, але ошатного містечка Батурина, який став символом нації, з усіх регіонів України, а то і Європи прибувають тисячі людей. Вони прагнуть серцем доторкнутися до його героїчного минулого і славного сьогоднішнього.

2011

У БОЯХ ПІД КРУТАМИ...

Склавши останній екзамен на факультеті журналістики Київського державного університету імені Тараса Шевченка, кілька нас – студентів-заочників – вирішили прогулятися вечірньою столицею. Не змовляючись, пішли Хрещатиком. Вчорашніх селяків, вражала незвичайна краса міста над Дніпром – високі будинки, неонові вогні реклам, натовпи святково зодягнених людей. За розмовами незчулися, як дісталися Володимирської гірки. Тут також усе було посвятковому. Людей – не пройти. Впадали у вічі красиві молоді дівочі обличчя. І раптом перед нашим зором постала могила. Ще якусь хвилину тому здавалося: життя – безкінечне. Поховання буцім застерігало: у природі немає нічого вічного. Є початок і неодмінно має бути кінець. Ми всі були просто приголомшені. А коли прочитали написи, серця пронизав глибокий сум: поховані були нашими ровесниками.

– Це Аскольдова могила, – пошепки мовив мій приятель, житомирський журналіст Олексій Терещук. – Забачивши на моєму обличчі спокійний вираз, додав: – Ти що, ніколи не чув про це?

– Ні, – також пошепки мовив я у відповідь.

– Ці хлопці, – показав поглядом на надгробок, – загинули в боях під Крутами, десь там у вас, на Чернігівщині.

Мені нараз зробилося ніяково. Загинули на моїй рідній землі, а я про це нічого не знаю.

Звідки мені, вчорашньому селякові, вихованому в душі радянської пропаганди, було знати про цю трагічну сторінку? Про неї я дізнався значно пізніше, коли наша Україна стала незалежною. Січневого морозяного ранку я прибув на цю героїчну, рясно политу кров'ю землю. Перед зором відкривалося засніжене поле, по якому гасав північний вітер. Саме тут 29 січня 1918 року розгорілися бої, яким судилося ввійти в історію незалежної держави.

...Більшовицька Росія виступила тоді проти законної влади Української Народної Республіки з метою встановити на Україні диктатуру пролетаріату у формі Радянської влади.

На захист молодой держави з Києва вирушив загін, до складу якого ввійшли студенти університету ім. Святого Володимира (нині Національний університет), добровольчий Студентський Січовий курінь, гімназисти Кирило-Мефодіївського братства, слухачі Юнацької школи імені Богдана Хмельницького, а також гімназисти з Київських гімназій. Близько шестисот молодих, відважних, одержимих юнаків, а серед них були ще й просто діти, мали допомогти українським частинам утримати на Чернігівщині станцію Бахмач. Та по дорозі з'ясувалося: більшовики вже оволоділи цим містечком. Юні захисники зійшли на станції Крути одразу за Ніжином, що у ста двадцяти кілометрах від Києва. Ненавчені, погано озброєні, в легких шкільних шинелях. Одні залягли в окопах, що простяглися вздовж залізничного насипу на три-чотири кілометри, інші зайняли позиції прямо у глибокому снігу. Було холодно, мороз сягав п'ятнадцяти градусів.

Та ось назустріч їм виступило добре навчене, загартоване в боях і потужно озброєне чотиритисячне московське військо під командуванням колишнього царського офіцера Михайла Муравйова. При допомозі кількох бронепотягів червінці розпочали бій. Тримавши рушницю в замерзлих недосвідчених руках, юні захисники зустріли ворога рясним вогнем. Перебуваючи під градом куль та гранат, Студентський курінь тривалий час стримував червоні лави. Та сили були нерівні. Багато юнаків полягло забитими, поранені, не отримуючи допомоги, конали. Проте ніхто з них не збирався покидати позиції й відступати. Лише справжні патріоти, пройняті щирою любов'ю до неньки-України, за таких обставин продовжували бій.

Ось вороги, підбадьорені перевагою в числі, кинулися в атаку з криком: «Ура!» Знесилені юнаки відповіли – «Слава!». Розігрувався один з останніх актів крутянської трагедії. Московські багнети безжалісно кололи груди юнаків, прикладами рушниць розбивали їхні

голови, поранених добивали. Бій тривав з ранку й до вечора. Уже коли почало темніти, командир правого крила наказав відступати – це були учні військової школи. Бійці лівого крила (Студентський курінь) певне, не почули наказу, а чи просто не зорієнтувалися в темряві й вийшли прямо на більшовицькі позиції. Значна частина студентів загинула одразу, а тридцять п'ять потрапили до полону. Сімох полонених більшовики одразу відправили в тил, де продовжували знущання – спочатку розстрілювали, а потім різали ножами й кололи багнетами. Місцеві селяни бачили, як перед смертю один хлопчина – це був учень сьомого класу Другої Української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства Григорій Пипський першим заспівав гімн «Ще не вмерла України».

Ця жахлива сторінка набрала золотого забарвлення в історії боротьби українського народу проти московського ярма. Окрилені успіхом, генерал Муравйов, який так спішно перефарбувався, пішов далі на Київ. Прибувши до столиці Української Народної Республіки, він наказав «нещадно знищувати офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції».

Після того, як Українська Народна Республіка була відновлена, тіла 27 героїв перевезли до Києва і десятого березня 1918 року з великими почеснями поховали біля Аскольдової могили. З приводу цієї сумної події наш земляк, відомий український поет Павло Тичина, написав вірш «Пам'яті тридцяти». 29 січня в Україні було проголошено Днем Скорботи.

За часів незалежності нашої держави кожного року в Крутах відбуваються урочистості, присвячені вшануванню юних героїв. На місці боїв насипано високий земляний пагорб і встановлено металевий хрест. На прокладених залізничних рейках застигли вагони, в яких молоді захисники незалежної України їхали у свій перший і останній в житті бій. Нині в цих вагонах виставлено історичні документи, фото та зброю тих часів. Неподалік у блакитну висоту здіймається десятиметрова червона колона, що символізує собою одну з колон Київського університету. Відновлено цілий меморіальний комплекс «Пам'яті Героїв Крут», що є філією Національного військово-історичного музею України». Про подвиги юних і безстрашних героїв, які поклали свої життя на вівтар незалежної України, сьогодні говорять на повний голос.

2011

ЗМІСТ

ЗА ХМАРАМИ – ЗАВЖДИ СОНЦЕ.

Художньо-документальна повість	3
Отаман Ангел	4
Операція «Гроза»	22
«Патріотичне кубло»	43
Наказано: «Отамана взяти живим»	57
САША + ТАМАРА= ? Епістолярна повість.	73
ОПОВІДАННЯ, ОПОВІДКИ	125
Вимолила молитвами	126
З бойового завдання не повернувся	146
На зустріч з батьком	164
Сповідь	181
Адольф	202
Ковток води	210
Борщ із пампушками.	214
Снайпер.	217
Миколка-партизан	230
Аби остання біда не була згірша першої	233
Я грав на вашому весіллі	239
Надька	244
З печі впав	248
Застукав зненацька	260
Долі конем не об'їдеш	268
Перше кохання	282
Сукня	290
«Помилка» академіка Амосова	293
Українець за духом...	295
Вибачились родиною	299
Наречена з того світу	302
Запізніле каяття	304
Куба! Ташкент! Чорнобиль!	306
Вулиця Життя	315
Живчик	321
Довга дорога додому	331

Така жахлива травнева ніч	339
Гостя з Ленінграда	346
Зрозуміти можна, простити – ні	351
НОВЕЛИ, ЕТЮДИ, ОБРАЗКИ	355
Кого розкуркулювали?	356
Евакуація	357
Як посилки ділили	359
На літаку до матері	360
Як німець село врятував	362
Та було в матері чотири сини	364
Сини мої, соколята	365
Погидували	366
Йшов ратаєм, повернувся будівельником	367
Батьків орден	369
Отчий поріг	370
Кольорові сни	371
Незвичайне хобі	372
Перше слово	373
Цей телят не пастиме	374
Підлість	374
Здрастуйте, тітко!	375
Як ми курити вчилися	376
Цуценята	377
Знахідка	378
Дружина на одну ніч	378
Пробачте мені	380
А мати жде сина	381
Зрада	382
Невже це наш менталітет?	384
Вибагливий гість	385
Циган-ловелас	386
Вовки чи собаки?	387
Ти ж мене підманула	388
Під пальмами	389
Кіт . . . від директора облкниготоргу?	390
До лікаря без черги	390
Прощавай, лімузине!	391
Компот з японської вишні	391

Погуляли	393
Будь здоровий, Андрійку!	395
Робітничий характер	396
Колода	397
Гаргантюа і Пантагрюель	398
Заяча губа	400
Цілком таємно. Танки	400
Додому хоч пішки	401
Чоловіки до пенсії не доживуть	402
Пригода під Новий рік	403
Просто у приймальні	404
Марія Федорівна	405
Онучку виховаємо самі	407
Кооперативна квартира	409
Директор школи й море	410
Остання риболовля	412
Батьки і діти	413
Безвихідь	415
І на поріг не пустили	416
Безсоння	418
Похід до консульства	419
Зайва площа	421
Постріл опівночі	422
Ой, кум до куми...	423
Оригінал	424
Складіть мені компанію	425
Відвезіть туди, де брали	426
І в кого ти такий удався?	428
Бабусю, забери мене до себе!	431
Незнайомка з жовтим волоссям	434
ЛІТЕРАТУРНІ ПОРТРЕТИ: статті, рецензії, замальовки	437
Біль, пропущений крізь серце	437
Дружба, споріднена бойовими буднями	442
Утверджувала на землі добро	446
Поет-літописець партизанського краю	450
ПОДИХ ІСТОРІЇ: ЕСЕ	456
Батурин – символ нації	456
У боях під Крутами...	458

Літературно-художнє видання

Леус Віталій Миколайович

Долі конем не об'їдеш

(Повісті, оповідання, оповідки)

Рецензент Михайло Ткач

Редактори Сергій Дзюба, Володимир Сапон

Технічний редактор Олег Єрмоленко

Комп'ютерний набір Людмили Шевченко

Комп'ютерна верстка та дизайн Олени Журко

Коректори: Тамара Лихачова, Світлана Сусленко

Художнє оформлення Анатолія Катерного

Фото Юрія Марта

Підписано до друку 20.11.2017 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Агіал.

Ум. друк. арк. 29,0. Ум. фарб.-відб. 29,0. Обл.-вид. арк. 26,97.

Зам. 332. Наклад 250 прим.

Видавець О. О. Євенок

м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А

тел.: (0412) 422-106

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції України
серія ДК №3544 від 05.08.2009 р.*

Друк та палітурні роботи ТОВ «Бук-Друк»

м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А

тел.: (0412) 422-106, e-mail: book_druk@i.ua

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції України
серія ДК №5610 від 21.09.17 р.*

ЛЕУС ВІТАЛІЙ МИКОЛАЙОВИЧ

народився 2 липня 1946 року в с. Крутоярівка Прилуцького району на Чернігівщині в селянській родині. З дитячих літ дописував до газет та журналів, друкувався в періодичних виданнях Прилук, Чернігова, Києва та Москви.

У 1972 році закінчив факультет журналістики Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка.

Працював у редакціях газет «Правда Прилуччини», срібнянської «Ленінське слово», чернігівських обласних газет – «Комсомольський гарт», «Деснянська правда», «Чернігівський вісник», міської «Чернігівські відомості». Редагував всеукраїнську дитячу газету «Ліхтарик».

Член Національної спілки письменників України, Національної спілки журналістів України, Національної спілки краєзнавців України. Член Чернігівського інтелектуального центру.

Автор понад сорока книжок романів, повістей, оповідань та нарисів: «Час народжувати синів» (1989), «Вбивцю назву суд», «Вогонь запалюють від вогню» (1992), «Зцілю тебе словом» (1992), «Дегустація», «Солоні вуста» (1993), «Дами запрошують кавалерів» (1993), «З мертвих воскрес» (1994), «Справа нумізмата» (1995), «Два снаряди в одне місце не лягають» (1998), «Візьму твій біль» (1999), «Вікно у травневий сад» (1999), «Суди його Бог» (2000), «Трезор» (2001), «Такі солоні солодкі вуста» (2002), «До пекла – по трупах» (2003), «Сину, сину, сину, ангел мій, або 3 матір'ю наодинці» (2003), «Прилітайте навесні, лелеченьки» (2004), «Смертельний візит» (2004), «Визначено з неба» (2004), «Гніздо бандита, або Нитка одного клубка» (2004), «Жива вода» (2004), «Шлях довжиною у 40 років» (2005), «Альфа і омега» (2005), «Фатальний будинок», «Черняхівськ не відповідає» (2005), «Сильніші за метал» (2005), «М'яч – на центр!» (2005), «Влучність і грація, швидкість і комбінація» (2006), «Подвиг, не підвладний часові» (2007), «Солодка «Стріла» (2007), «День, осяяний ранковою зорею» (2007), «Атакували з морських глибин» (2007), «Чернігів. Погляд через століття» (2007), «Сонячні поверхи» (2008), «Соло для двох» (2010), «День високого сонця» (2011), «Долі конем не об'їдеш» (2013).

Автор вибраних детективних творів у шести томах. Упорядкував книги: «Чернигов – город космический» (2007), «Зозуля закує до Благовіщення – влітку випаде сніг» (2008).

Лауреат міжнародних, всеукраїнських та обласних премій і конкурсів: імені М.Коцюбинського, імені Г.Сковороди («Сад божественних пісень»), імені М.Гоголя («Тріумф»), імені Я. Мудрого, імені Л. Глібова, імені П. Куліша, «Краща книга року» (2002, 2004, 2006, 2007, 2008, 2010, 2011), «Золотий передзвін Придесення».

ISBN 978-617-7607-21-1

9 786177 607211